

2018

ВОЈНО ДЕЛО

ISSN 0042-8426 ■ UDK 355/359

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ НАУЧНО – ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

ВОЈНО ДЕЛО

6

2018

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

6/2018 ГОДИНА LXX

УДК 355/359 YU ISSN 0042-8426

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

УНИВЕРЗИТЕТ ОДБРАНЕ У БЕОГРАДУ

РЕКТОР

Проф. др *Младен* Вуруна, генерал-мајор

ИНСТИТУТ ЗА НАУЧНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ

ДИРЕКТОРКА

Проф. др Силва Добрић

УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА

Милан Тепшић, потпуковник

e-mail: milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др Митар Ковач, генерал-мајор у пензији, председник; ван. проф. др Зоран Килибарда, заменик председника; генерал-мајор проф. др Младен Вуруна; проф. др Јан Марчек, пуковник у пензији; проф. др Божидар Форца, генерал-мајор у пензији; проф. др Драган Јовашевић; проф. др Драган Р. Симић; проф. др Зоран Драгишић; ван. проф. др Тања Мишчевић; ван. проф. др Јованка Шарановић; ван. проф. др Владан Јончић; ван. проф. др Станислав Стојановић; доц. др Зоран Јефтић; потпуковник Милан Тепшић, секретар.

Адреса: Часопис Војно дело, Браће Југовића 19, 11002 Београд *
vojno.delo@mod.gov.rs * Претплата: pretplata@odbrana.mod.gov.rs, tel./faks:
+381-11-3241-009 * Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-312849-56 *

Рукописи се не враћају

Часопис излази осам пута годишње

Штампа: Војна штампарија – Београд, Ресавска 40б

e-mail: vojna.stamparija@mod.gov.rs

МЕЂУНАРОДНО ОКРУЖЕЊЕ

<i>Дарко Глишић</i> Стратешка култура и њени кључни чиниоци као детерминанта стратешког мишљења и деловања различитих нација и држава	9–30
<i>Јелена Стојишић Дабетић</i> <i>Предраг Мирковић</i> Ирегуларне миграције као безбедносни ризик	31–51
<i>Бориша Лечић</i> Европски налог за хапшење – настанак, развој и функција	52–69
<i>Жељко Јовић</i> Значај нуклеарног оружја у кинеско-америчким односима у азијско-пацифичком региону	70–81
<i>Гаевило Остојић</i> Тихи конфликти око расподеле ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту	82–104

БЕЗБЕДНОСТ

<i>Миомир Јасиковац</i> Диверзија као основни – појединачни облик политичког насиља	105–118
<i>Славиша Крстић</i> <i>Дане Субошић</i> Анализа мера безбедносне заштите одређених личности	119–132
<i>Драган Г. Живковић</i> <i>Зоран Јовановић</i> Економско-безбедносни аспект Коридора X на деоници од Грделице до државне границе са БЈР Македонијом	133–142
<i>Драган Јовашевић</i> Екстрадиција у праву Републике Србије	143–153
<i>Александар Радованов</i> <i>Иван Јоксић</i> Положај малолетника у породичном и кривичном праву Републике Србије	154–165
<i>Драган Чаушевац</i> <i>Неда Милошевић</i> Квалитет комуникативног живота и социјална инклузија пацијената са афазијом	166–172

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Дејан С. Стојковић</i> <i>Милан С. Канкараш</i> <i>Блажо М. Радовић</i> <i>Влада М. Митић</i> Израда стратегијских докумената Републике Србије у области безбедности и одбране	173–190

<i>Никола Радић</i> <i>Владо Радић</i> Реструктурирање и конкурентност предузећа одбрамбене индустрије Републике Србије	191–216

<i>Мирослав Р. Терзић</i> <i>Далибор М. Добрић</i> <i>Ненад Булатовић</i> Обавештајна припрема бојишта и моделовање употребе снага за операције у урбаним срединама	217–236

<i>Марко Д. Андрејић</i> <i>Ненко Бркљач</i> <i>Марјан А. Миленков</i> Прилог унапређењу промишљања о могућим побољшањима на Универзитету одбране	237–263

<i>Лела Д. Марић</i> <i>Саша М. Вајић</i> <i>Стеван Б. Грујић</i> <i>Ђорђе М. Козомара</i> Компаративна анализа морфолошких карактеристика две класе кадета Војне академије у школској 2004/05. и 2014/15. години	264–273

ХИБРИДНО РАТОВАЊЕ

<i>Дејан В. Вулетић</i> Психолошка димензија хибридног ратовања	274–281

ВОЈНОЕКОНОМСКИ ПРЕГЛЕД

<i>Никола Видовић</i> <i>Ненад Јолдић</i> Примена стандарда на балансирање хартија од вредности	282–296

<i>Билјана П. Иванова</i> <i>Лидија Барјактаровић</i> <i>Илија Ђ. Иванов</i> Могућност примене математичко-статистичке методе АРИМА за предвиђање цене нафте	297–308

<i>Милан Гашовић</i> <i>Никола Ћурчић</i> Ефекти маркетинга и дизајна применом CAD система у компанијама – произвођачима одеће	309–320

УПРАВЉАЊЕ СИСТЕМИМА

<i>Јелена Мијатовић</i> Мерцери и аквизиције као методи корпоративног реструктурирања	321–333

<i>Станислав Ђукић</i> Функционисање корпорација у кризним и ванредним ситуацијама	334–348

ТЕРОРИЗАМ

<i>Марко Крстић</i> Тероризам са сепаратистичким претензијама	349–362
<i>Давор М. Милошевић</i> Противтерористичка заштита енергетских постројења	363–382

ПРЕДЛОГ ЗА ЧИТАЊЕ

<i>Никола Тошић Малешевић</i> Приказ књиге Миливоја Иванишевића „Поља несреће. Прва антологија убијања Срба у БиХ (1992–1995)“	383–385
<i>Лидија Богдановић</i> Приказ зборника радова „Уметношћу до истине, Срби и Велики рат“	386–397
<i>Исправка</i>	398–398

СТРАТЕШКА КУЛТУРА И ЊЕНИ КЉУЧНИ ЧИНИОЦИ КАО ДЕТЕРМИНАНТА СТРАТЕШКОГ МИШЉЕЊА И ДЕЛОВАЊА РАЗЛИЧИТИХ НАЦИЈА И ДРЖАВА

Дарко Глишић

Генералштаб Војске Србије, Управа за обавештајно-извиђачке послове

У зависности од времена у којем су стварали, држава (региона) чије су стратешко деловање истраживали, као и теоријског, али и идеолошког, опредељења истраживача, аутори који су се бавили питањима стратешке културе су идентификовали велики број чинилаца, из различитих природних и друштвених области, који (пресудно) утичу на стратешке одлуке, понашање и деловање државе на плану спољне и безбедносне политике. Овај рад нема за циљ да изложи и детаљно опише све ове чиниоце, већ да систематизује постојећа теоријска и практична сазнања о оним чиниоцима који, по мишљењу аутора рада, спадају у ред најзначајнијих, са посебним акцентом на анализи њиховог утицаја на стратегију и спољну и безбедносну политику појединих кључних држава међународног система. У раду је обрађено пет чинилаца стратешке културе који долазе из две групе извора: физичка (географски положај, ресурси и богатство државе) и политичка (историјско искуство, политичка традиција и уверења националне елите) под чијим се утицајима образује стратешки културни идентитет нације, односно државе као најважнијег субјекта међународних односа.

Кључне речи: *стратешка култура, стратешко мишљење, међународни односи, стратегија, безбедност, спољна политика*

Увод

У друштвеним наукама уопште, а посебно у политичким наукама, војној и науци о међународним односима, постоји већи број појава и категорија – појмова чији је досег, значај и утицај у теорији и пракси друштвених односа готово универзално признат и прихваћен, а да истовремено постоји велико неслагање око њиховог појмовног и садржајног одређења. У ову групу појмова и појава, поред рата и мира, силе и моћи, националног интереса, безбедности, међународног поретка, ... и тсл., се могу сврстати стратегија и (стратешка) култура.

Још од времена великих стратегиста античког доба, преко Клаузевица, па све до средине 20. века, стратегија је искључиво посматрана као „умеће ратовања“, односно као теорија и пракса (вештина) вођења рата, употребе и претње употребом војне силе за постизање циљева политике. Значајне промене у међународном систему на-

кон Другог светског рата условљене снажним ривалитетом између два идеолошки супротстављена блока, праћене свеопштим страхом од нуклеарног Армагедона, убрзаним и свеобухватним развојем друштва и друштвено-хуманистичких наука допринели су појави све већег броја теоретичара из различитих области друштвеног живота који су заступали знатно другачији, интердисциплинарни приступ у изучавању стратегије. Последице, предмет стратегије је надишао и „прогутао“ проблем рата и значајно се проширио на друге аспекте друштвеног живота попут политичке, економске, социјалне, информационе, културне, технолошке и друге димензије.¹

Међутим, овакво поимање стратегије је са собом носило један инхерентан проблем – непостојање универзално прихватљиве дефиниције појмовног и садржајног одређења. Без намере да дубље улазимо у анализу садржаја и обима појма стратегије, за потребе овог рада користићемо дефиницију Митра Ковача који стратегију (државе) одређује као „опште и интегрално програмско становиште за очување и достизање највиших националних (државних) вредности и интереса, уз ангажовање умних, духовних и материјалних потенцијала државе ради њене заштите и успешног развоја, кроз остваривање дефинисаних циљева у миру и рату“. Исти аутор даље истиче да стратегија у практичном смислу представља „општу идеју о реалном и/или виртуелном усмеравању политичке, економске и војне моћи државе ради заштите и достизања највиших националних (државних) интереса ...“.²

Све стратегије, осим функције објашњења свог предметног окружења и предвиђања будућег развоја догађаја у одређеним сферама друштвеног живота, пружају и објашњење онога што је претходило и определило очување постојећег и/или заузимање новог правца у даљем кретању друштва уопште, односно у појединим областима друштвеног живота. Важно је напоменути да осим пуке, махом испразне теорије, нема готово никаквог практичног смисла „изучавати стратегију и/или стратешки мислити“ уколико је ток догађаја унапред одређен и непроменљив, па стога и „нема могућности нити простора за појединце или групе да праве рационалне изборе“.³ Стога, стратешко мишљење, али и деловање може постојати само онда када постоје реалне могућности избора. Најзад, један од највећих стратегиста и војних мислилаца свих времена, Карл фон Клаузевиц, је стратегију одредио и као „царство избора“.

Међутим, политичка и војна историја је пуна примера да се у контексту истих или сличних реалних могућности (рационални) актери готово по правилу понашају различито. Осим тога, из бројних примера можемо закључити да је избор модела (начина) понашања – деловања државе у одређеној ситуацији ограничен на број који је увек мањи од укупног броја (могућих) расположивих модела понашања. Због тога се логично намеће питање шта је то што спутава, односно усмерава стратешке актере да донесу одређене одлуке или да се понашају на одређени начин?

Разлози за одређену стратешки важну националну одлуку и потоње понашање државе су неретко бројни и различити.⁴ Ипак, значајан утицај на избор одређених од-

¹ Simić, Dragan R., *Svetska Politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 150-152, 177.

² Ковач М., Стојковић Д., *Стратегијско планирање одбране*, ВИЗ, Београд, 2009, стр. 201-204.

³ Simić, Dragan R., *Svetska Politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 182-183.

⁴ Највећи број одлука, па тако и оних стратешких, који доносе најважнији представници државе су производ компромиса између више различитих, често супротстављених интереса различитих министарстава, агенција, утицајних група и појединаца, у условима ограничених ресурса, тензије, непотпуних информација и процена.

лука и понашање државе има *стратешка култура*, односно *успостављени културни обрасци друштва* којем доносилац одлука (појединац или мања група) припада и са чијим садржајима (идентитет, историја, веровања, вредности, ...) су у трајној, нераскидивој вези. Имајући у виду чињеницу да сви људи, а самим тим и доносиоци одлука, инхерентно „културна створења“, издаци и носиоци културе друштва којем припадају, тај културолошки образац ће увек бити присутан тамо где се они налазе, и имати, некада мали, а понекад пресудан утицај на њихове одлуке и понашање које могу имати дубоке и далекосежне последице по државу и друштво.

Иако је стратешка култура као појам постао саставни део језика науке о међународним односима и стратешких студија тек 1977. године, када га је амерички политиколог Џек Снајдер употребио у свом раду о совјетској нуклеарној стратегији,⁵ проучавање и признавање значаја утицаја културе у разумевању стратешке стварности није нова појава. Утицај културе на (стратешко) мишљење и деловање је био широко препознат још у античко време, а интересовање за проучавање стратешке културе је нагло порасло након Првог светског рата и са мањим осцилацијама у његовом интензитету било присутно у теорији међународних односа током Другог светског и Хладног рата, али и након његовог завршетка.⁶

Иако на пољу изучавања стратешке културе постоји велико неслагање међу истраживачима, како око њеног појмовног и садржајног одређења, тако и око начина деловања, за потребе овог рада користићемо дефиницију Кери Лонгхурст (*Kerry Longhurst*) која стратешку културу одређује као „скуп уверења и ставова о употреби силе, те праксе везане за употребу силе, који постоје у оквиру једне групе и који се временом развијају кроз јединствени продужени историјски процес“. Лонгхурст истиче да се стратешка култура обликује и ствара током „формативних периода“, те да се ради о променљивој и динамичној, али временски постојаној појави која тежи да надживи еру у којој је настала.

Кључни чиниоци стратешке културе

У условима појачане међузависности и глобализације, великих промена у структури међународног система, обиму, садржају и карактеру међународних односа, убрзања времена и сажимања простора, у новом светлу се постављају нека од кључних питања спољне и безбедносне политике и стратегије, укључујући питања дефиниције, садржаја, актера, али и фактора који пресудно обликују, опредељују и ограничавају стратешке одлуке, активности и могућности држава у њиховом (спољно)политичком деловању. И данас као и много пута раније, око наведених питања постоји велико несагласје међу истраживачима и теоретичарима, па и самим актерима спољне и безбедносне политике. Ова неслагања постају све израженија како се број субјеката и чинилаца међународних односа повећава, а садржаји и форме међународног деловања постају све богатији и уједно много сложенији за разумевање, праћење и предвиђање.

⁵ Snyder, Jack L., *The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Options*, RAND Corporation, Santa Monica, 1977.

⁶ За шири историјски приказ утицаја стратешке културе на стратегију видети: Zaman, Rasheed U., (2009) „Strategic Culture: a „cultural“ understanding of war“, *Comparative Strategy*, 28(4), pp. 68-71.

⁷ Тоје Асле, (2009) „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4(14), str. 3-5.

Стратешка култура, баш као стратегија и култура уопште, је од самог свог настанка предмет енергичне дебате, коју карактеришу значајна и дубока неслагања између истакнутих научних радника у овој области, не само око њене појмовне дефиниције и садржајног одређења, него пре свега око (кључних) фактора који утичу на стратешко мишљење⁸ и усмеравају и одређују стратешко понашање и деловање⁹ држава на плану спољне и безбедносне политике, које називамо чиниоцима стратешке културе. *Под појмом чиниоца стратешке културе подразумевамо оне факторе, чиниоце и околности који мотивишу, обликују, ограничавају, условљавају и опредељују одлуке, понашање и деловање државе на плану спољне и безбедносне политике, у циљу промоције, реализације и заштите њених вредности и интереса.*

Радови из области теорије стратешке културе који се експлицитно баве проблемима одређења и проучавањем утицаја ових чинилаца на стратегију и спољну и безбедносну политику држава нису бројни и настали су углавном у САД, и делом у западној Европи, у покушају стварања оквира за систематско научно проучавање и анализу феномена стратешке културе. Ставови најзначајнијих аутора по овим питањима су формиран под снажним утицајем парадигми основних теорија међународних односа реализма и либерализма и њихових новијих варијанти, као и фундаменталних претпоставки геополитичке мисли и историјско-социолошке школе. Упркос великом доприносу на указивању одређеног броја чинилаца, њиховог значаја, утицаја и садржајности у стратешкој култури, оно што наведене приступе карактерише је одсуство систематичности и целине што се манифестује фокусирањем анализе на мали број држава и само на оне аспекте, чиниоце и случајеве стратешког деловања држава који потврђују теоријске хипотезе њихових аутора.

Фактори које различити аутори идентификују као кључне чиниоце који утичу на стратешку културу нације су заиста бројни, те се у неким радовима поједини чиниоци стратешке културе групишу у различите групе извора: *физичка* (географија, клима, природни ресурси, генерацијске промене и технологија); *политичка* (историјско искуство, политички систем, веровања елите, војна организација); и *социјално-културна* (митови, симболи и писани споменици).¹⁰ Имајући у виду ограничења обима који намеће рад ове врсте, у наставку ћемо се тежишно фокусирати на анализу утицаја чинилаца који по мишљењу аутора овог рада спадају у ред најзначајнијих, а они су: географски положај, ресурси и богатство државе, историјско искуство, политичка традиција и уверења националне елите.

⁸ За потребе овог рада користим сопствену дефиницију стратешког мишљења, а под овим појмом подразумевам критички и креативан мисаони процес усмерен на сагледавање стања и промена стратегијског (безбедносног) окружења ради утврђивања његовог утицаја на одновне вредности и виталне интересе државе, као и промишљање о визији пожељног стања стратегијског окружења, и могућим и жељеним начинима и средствима за реализацију и заштиту националних вредности и виталних интереса и остваривање утврђених циљева националне политике.

⁹ За потребе овог рада користим сопствену дефиницију стратешког деловања, а под овим појмом подразумевам свесне, координисане, планске и усмерене активности, поступке и делатности државе које се предузимају у циљу промоције, реализације и заштите основних националних вредности и виталних интереса и остваривање утврђених циљева националне политике.

¹⁰ Lantis Jeffrey S., Howlett Darryl, *Strategic Culture*, наведено према: Baylis John, Wirtz James J., Gray Colin S., *Strategy in the Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford, 2016, pp. 88-90.

Географски положај

Још од античких дана бројни филозофи, теоретичари и државници су *географском простору* придавали велики значај и доминантну, готово пресудну улогу за настанак и развој људских заједница, њихових политичких и друштвених творевина и свих друштвених процеса, па самим тим и међународних односа. Имајући у виду чињеницу да државе, као главни субјекти међународних односа, не могу настати, нити постојати у другачијем облику него као територијална друштва,¹¹ разумљиво је да се у проучавању спољнополитичког понашања и деловања државе, утицајима географског положаја и природних особина простора даје посебно место.

У том смислу можемо разликовати више различитих географских елемената и својстава, попут географског положаја, величине територије, рељефа, природних богатстава, типа и облика граница, за које су заговорници реалистичке и геополитичке школе међународних односа тврдили да одређују моћ, положај, значај и улогу државе у међународним односима, степен и облик њене међузависности и карактер њених односа са другим државама. Близина граница државе у односу на велике силе неретко представља значајан фактор у креирању и спровођењу њене спољне и безбедносне политике, као у случају Финске и Норвешке које (су) због присуства снажног суседа - Совјетског Савеза (и Русије) по појединим питањима често вод(ил)е опрезну, конструктивну и политику неутралности. Границе држава у значајном броју случајева представљају резултат преговора, док су код одређеног броја држава оне успостављене као оне директан продукт оштрих и дуготрајних сукоба, и као такве су и данас спорне. Број и карактер односа са суседима такође утиче на стратегију и политику државе. Поједине државе са већим бројем (непријатељски настројених) суседа могу бити суочене са вишеструким безбедносним дилемама које обликују њихову стратешку оријентацију на плану спољне и безбедносне политике, као у случају Израела или Јужне Кореје.¹²

Географски фактори, према учењима географских материјалиста и детерминиста, нису само значајни параметри спољне и безбедносне политике неке државе, већ пресудно утичу и на националне особине, карактер друштвених институција, богатство, стратешку културу и свеукупни развој и напредак једног друштва. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века, у науци се јављају први озбиљни, систематични радови који су разматрали утицај просторних чинилаца на политичке и безбедносне интересе и стратегију држава. Радови америчког адмирала Алфреда Махана (*Alfred T. Mahan*) и британског географа Халфорда Макиндера (*Halford J. Mackinder*) су скренули посебну пажњу на значај и утицај морских пространстава, односно евроазијске копнене масе – „светског острва“ на укупне међународне односе и вечну борбу између „таласократија“ – либералних и демократских „сила мора“ и тзв. телурократија – конзервативних и аутократских копнених сила.

¹¹ Димитријевић В., Стојановић Р., *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 171.

¹² Lantis Jeffrey S., Howlett Darryl, *Strategic Culture*, наведено према: Baylis John, Wirtz James J., Gray Colin S., *Strategy in the Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford, 2016, pp. 88-89.

Пример Велике Британије

Приликом разматрања пресудног утицаја географског фактора на формирање стратешке културе, а последично и на стратешко понашање, као типични представник тзв. таласократске државе се истиче Велика Британија. И то није нити случајно, ни безразложно. Наиме, може се рећи да је географски положај ове острвске земље на северозападу Европе имао пресудан утицај на њен историјски развој, и место и улогу у међународном систему. Након пораза у Стогодишњем рату (1337-1453) и губитка поседа на европском тлу, Велика Британија је изгубила сваку наду и жељу за стицањем статуса велике континенталне силе. Међутим, због близине својих граница европском континенту, Велика Британија је увек била животно заинтересована за текући и будући развој стратешких политичких и војних прилика у Европи.¹³

Имајући у виду своје стратешке потребе, геостратешки и геополитички положај и дубоко уверење елита да егзистенцијална претња по њен опстанак долази са мора, а у одсуству реалне алтернативе, Велика Британија се стратешки „определила“ за развој и очување неоспорног преимућства сопствене поморске моћи и експедициони начин ратовања, уз помоћ чега је намеравала да спречи појаву хегемона и његову доминацију на европском тлу. Овакав развој догађаја је био могућ само у случају да Британија преузме улогу спољног (енг. *offshore*) балансера која је захтевала њено стално, активно стратешко деловање на стварању таквих безбедносних ситуација и околности у којој би потенцијални аспиранти за хегемонију били преокупирани сталним и изнова „новим“ претњама на континенту, и стога у немогућности да се остваре жељену доминацију. Како су британски главни изазивачи – континенталне силе, могли бити одлучно савладани само на копну, за остварење циља одржавања и очувања равнотеже снага, Велика Британија се нужно ослањала на савезнике на европском тлу који нису били стални, већ се савезништво стварало по потреби.¹⁴

Како није била у могућности да истовремено има и поморску доминацију и располаже са бројним, врхунски опремљеним и оспособљеним копненим снагама, Велика Британија је вољом своје географије „прихватила“ тзв. *посредни (индиректни) приступ ратовању и употреби силе*. Овај приступ у „обликовању“ међународног поретка се по мишљењу већине историчара све до средине двадесетог века заснивао на мање више јасном обрасцу по којем је Британија увек: подржавала другу најјачу државу државу на контоненту (или коалицију, коју је понекад и сама стварала); обезбеђивала један део – четвртину до трећину копнених – експедиционих снага за потребе коалиције; обезбеђивала (скромна) финансијска средства својим савезницима у току рата; када год је то било могуће „давала“ главнокомандујућег снагама у коалицији, и користила баш сваку прилику да искористи положај и убере плодове своје доминације на мору.¹⁵

¹³ Gray, Colin S., (2007), *British and American Strategic Culture*, Izvor: Internet, dostupno na: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjYsYHmnY7YAhVQ5aQKH2_BFkQFghVMAU&url=https%3A%2F%2Fusu.instructure.com%2Fcourses%2F418268%2Ffiles%2F62479657%2Fdownload%3Fverifier%3Dwngjz38tWje14ivh2AelDmbFIM59zTkTQNhh16iM%26wrap%3D1&usg=AOvVaw3IWbi9TOaMBLdnVwWH3qop, pp.12-13, pristupljeno 27.11.2017.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., p.14.

Под снажним утицајем свог географског положаја, развила се британска стратешка култура која је сматрала поморску моћ државе и своју ратну морнарицу као „прву и последњу линију одбране нације“. Када год је Велика Британија водила борбу за национални опстанак, она је ту борбу водила на мору, а знатно касније једним делом и у ваздуху. Копнена војска готово никада није била посматрана као инструмент за национални опстанак, британска стратешка култура је своје копнене снаге тежишно сматрала инструментом који треба да задржи и експлоатише оно што је претходно омогућила Краљевска морнарица. То међутим не значи да Велика Британија није у својој историји имала тренутке када је морала да своју оружану силу употреби у облицима и начинима који нису својствени њеној стратешкој култури.¹⁶

Због потребе супротстављања снажно и брзо нарастајућој моћи Немачке, која је претила да у потпуности порази своје главне противнике на западу (Француска) и истоку (Русију), оствари хегемонију на европском тлу, угрози прекоморске британске колоније у Африци и овлада природним ресурсима на северу Африке, Блиском Истоку, источној Европи и у централној Азији, Велика Британија је била принуђена да у два наврата, од 1914. до 1918., односно 1939. до 1945. године, ангажује значајне снаге копнене војске и у дуготрајном, директном ратном сукобу са немачком војском претрпи такве губитке који нису забележени у њеној целокупној историји. Током оба светска рата, упркос великом бројном стању својих копнених снага на европском тлу, који је у периоду од 1914. до 1918. године просечно чак бројао око 2,1 милиона војника, ове британске снаге, иако су имале сасвим други карактер и обим задатака, су се називале експедиционим снагама.¹⁷

Потрешена „огромним“, „непримерено великим“ губицима у људству (више од 900.000 људи), који су по свом броју били већи од укупних губитака које је држава имала у претходна три века, британска шира јавност је била уједињена у уверењу да Велика Британија убудуће мора избећи овакву врсту рата по сваку цену, док је она стручна, посебно оличена у перу Басил Лидл Харта убрзо као кључни разлог за губитке навела одступање од традиционалног британског начина ратовања заснованог на *индиректном (посредном) приступу* и пристајање на тзв. „Клаузевицеву обману“ апсолутног рата. По њима, употреба британске (копнене) војне моћи не би никакo требало да буде кључни ослонац политике и стратегије државе. Британска војна сила би се, „као и одувек“, требала користити „посредно“ и у најмањој потребној мери, тј. она би била само подршка економским и дипломатским средствима и напорима државе у рату,¹⁸ у којем би његова најкрвавија страна – материјална разарања и губици људских живота били резервисани за британске савезнике и непријатеље.

С друге стране, тзв. телурократске силе, односно државе чију територију карактерише значајно већи удео копнених површина, специфичан географски положај са другачијим, махом отвореним границама и многобројним суседима се суочавају са другачијим, вишеструким безбедносним дилемама које условљавају специфична стратешка опредељења које њихове стратешке културе боје другачијим бојама од стратешких култура поморских, „таласократских“ држава. Саме географске карактеристике

¹⁶ Ibid., pp. 16-17.

¹⁷ Ibid., pp. 13, 15-16.

¹⁸ Ibid., p. 16. Zaman, Rasheed U., (2009) „Strategic Culture: a „cultural“ understanding of war“, *Comparative Strategy*, 28(4), p. 71.

оваких држава намећу потребу за стварањем и јачањем оружане силе са циљем да у директној борби са својим непријатељима - другим континенталним силама на својим границама одбране и очувају суверенитет и интегритет државе, односно прошире и освоје нову територију – животни простор и обезбеде виталне ресурсе за опстанак и развој своје друштвене заједнице. Иако већина „телурократских“ држава има излаз на више мора, због хроничног стратешког проблема обезбеђења неометаног, сигурног изласка на отворена, посебно топла мора (нпр. Русија и Немачка), ове државе су значајна средства и ресурсе усмерили на развој својих копнених снага, односно на њихову ватрену моћ, масовност, мобилност и офанзивност.

Премда је у историји било покушаја да типичне копнене силе постану истовремено и првокласне поморске силе, на пример Француска током Наполеонових ратова и Царска Немачка почетком 20. века, ови покушаји су се углавном завршили неславно (Трафалгарска битка 1805. године, битка код Јитланда 1916. године).¹⁹ Кључне разлике између поморских и копнених сила нису у бројној величини, опреми и начину коришћења њихових оружаних снага (копнене војске и ратне морнарице), разлика се првенствено огледа у томе како њихов географски положај утиче на перцепцију настанка и развоја безбедносних ризика и претњи по нацију, односно на „усвојени“ начин њиховом супротстављању. Нема бољег модела, по скромном мишљењу аутора, да се сагледа пресудан утицај географије на политику и стратегију државе на плану националне безбедности, него на примеру Русије, највеће, најтипичније, стожерне копнене силе.

Пример Русије

Русија је огромна држава, са највећом територијом, највећим бројем (четрнаест) суседа и најдужом државном границом на свету. Премда има излаз на седам мора и два океана, Русија је због свог географског и геополитичког положаја практично изразито континентална земља. Због свог огромног пространства које у највећем делу карактерише одсуство значајнијих природних препрека и баријера, и великог броја потенцијалних аспираната на њену територију и природне ресурсе, у овој земљи се временом развила и снажно утемељила перцепција претње по безбедност државе која се базира на дубоком осећају стратешке рањивости, с једне, и потребе, односно нужде за територијалном експанзијом државе (царства) како би обезбедила своју безбедност и опстанак, с друге стране. Стога се, руска интерпретација међународних односа се традиционално увек заснивала на два основна стуба: реалполитици и геополитици.²⁰

¹⁹ Иако је током седамдесетих година прошлог века Совјетска Русија улагала значајна средства у развој своје морнарице, њена првенствена улога није била остваривање превласти на мору, већ онемогућавање приласка снага НАТО територији Совјетског Савеза и земаља Варшавског уговора са мора, спречавање и ометање поморских линија снабдевања снага НАТО, и војно присуство у земљама тзв. Трећег света и земљама у развоју.

²⁰ Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, and Change*, Izvor: Internet, dostupno na <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/57eb1fe5a12bc.pdf>, p. 419, pristupljeno 28.11.2017.

Ermarth Fritz W., (2006), *Russia's strategic culture: past, present, and ... in transition?*, Izvor: Internet, dostupno na: <https://fas.org/irp/agency/dod/dtra/russia.pdf>, p. 4, pristupljeno 28.11.2017.

Упркос чињеници о огромној територији и великој стратешкој дубини Русије, њена граница на западу, југу и југозападу је врло отворена, а стратешка дубина европског дела ове велике земље веома плитка. Русија је током своје историје често била мета напада и најезда, до 17. века од стране азијатских и монголских племена на истоку, а у последња три века њени „непријатељи“ су долазили углавном са запада (Пољаци, Французи, Немци). Због тога се Русија, у осигурању своје безбедности, традиционално стратешки опредељује за успостављање безбедносног појаса од стране тзв. тампон (енг. *buffer*) држава око својих „угрожених“ граница преваходно на западу, а мањим делом и на југозападу земље.²¹

Већи део својих стратешких напора током 19. и 20. века Русија је уложила у померању својих граница и сфере утицаја што даље на запад и југозапад како би проширила своју стратешку дубину и заштитила витални део своје територије у којем се налази највећи део њеног становништва, њени пољопривредни потенцијали и кључна привредна и транспортна инфраструктура. Први ред тампон земаља кључних за безбедност Русије, које је она током овог периода „апсорбовала“ су биле тзв. балтичке државе (Естонија, Летонија и Литванија), Белорусија и Украјина, а убрзо затим и делови држава тзв. другог низа – источна Пољска и Румунија (Бесарабија).²² Како би осигурала своју безбедност и омогућила овакав развој догађаја Русија је морала да се у потпуности ослони на снагу своје војне моћи, која је традиционално била и остаје кључни инструмент руске стратегије.

По схватању појединих аутора, руска стручна и академска јавност је наклоњена геополитичком концепту Халфорда Макиндера по којем територија Русије представља темељ „Срца копна“ (енг. *Heartland*) чија контрола има витални значај за управљање „Светским острвом“ и светску доминацију. Сваки губитак тампон зона, се у Русији сматра уводом у директно угрожавање виталних интереса националне безбедности и положаја моћи Русије на међународном плану, који за коначни циљ управо има остваривање светске доминације.²³ У овом светлу треба посматрати изјаву руског председника Владимира Путина из 2005. године, да је распад СССР-а (и Варшавског уговора) „највећа геополитичка катастрофа 20. века“, када је „губитком“ источне Европе, балтичких и кавкаских република бившег СССР, Русија у геополитичком и безбедносном смислу изгубила све оно што је стварала у претходна два века.²⁴ На послетку, кључна дешавања на просторима руског „блиског суседства“ у протеклој деценији, као што су јачање активности и руског утицаја у Организацији договора о колективној безбедности (ОДКБ), војна интервенција у Грузији, а нарочито руско војно ангажовање и енергетска политика у, и око Украјине, која са Белорусијом представља последњу линију одбране руских западних граница, јасно указују на значај и трајност утицаја географског фактора руске стратешке културе на њено стратешко деловање на плану националне безбедности.

Friedman George, (2016), *10 maps that explain Russia's strategy*, Izvor: Internet, dostupno na: - <http://www.businessinsider.com/10-maps-that-explain-russias-strategy-2016-1> , pristupljeno 28.11.2017.

²¹ Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, - and Change*, p. 419. Friedman George, (2016), *10 maps that explain Russia's strategy*.

²² Friedman George, (2016), *10 maps that explain Russia's strategy*.

²³ Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, and Change*, p. 419.

²⁴ Friedman George, (2016), *10 maps that explain Russia's strategy*.

Ресурси и богатство државе

За многе истраживаче моћ државе заузима централно место, како у теорији, тако и у реалности не само спољне и безбедносне политике већ и свеукупних друштвених односа, укључујући и оних који се одвијају у међународном окружењу. За представнике реалистичке парадигме међународних односа, стицање, очување, увећање, пројекција и примена моћи је основни начин за обезбеђење опстанка државе и нације и средство за реализацију, унапређење и заштиту њених националних интереса и вредности у анархичном и непријатељском спољном окружењу. У складу са овим схватањима, државе се не разликују у погледу својих спољнополитичких циљева, већ само у погледу своје моћи и способности да их реализују.

Моћ коју држава поседује одређује њен положај у међународном систему, а поред и дистрибуција укупне моћи у систему одређује његову структуру и обликује начин на који његови појединачни елементи – државе делују једни на друге. Сходно томе, ниво моћи и способности државе сужава или шири избор њених одлука и могућих алтернатива, ограничава или подстиче одређено спољнополитичко понашање и деловање и доприноси дефинисању циљева, приоритета и стратегије њене спољне политике. Што је држава снажнија и богатија она је склонија да игра многу активнију улогу у међународном систему, и да пројекцијом и обилатим коришћењем своје моћи у односима са другим државама, као и осталим међудржавним и недржавним субјектима, контролише или чак креира стварност међународних односа у складу са својим потребама, националним интересом и вредностима.

Обим и предмет овог рада намећу бројна ограничења, стога у даљем нећемо ићи у сасвим оправдану и сврсисходну анализу питања дефиниције, опсега и домаћаја моћи, као и могућности њеног мерења или упоређивања са моћи других држава. Ипак, важно је напоменути да се кључна разлика може повући између две врсте мерâ или описа моћи: *бихејвиоралне моћи*, односно способности неког политичког субјекта да жељени резултат (исход) достигне или оствари променом понашања једног или више других субјекта и *моћи базиране на ресурсима*, где се ова способност тежишно заснива на поседовању одређених материјалних, махом природних богатстава и осталих ресурса друштвено-политичких заједница.²⁵

За наше даље разматрање кључних чинилаца стратешке културе, од посебног значаја ће бити сагледавање начина на који значајно поседовање (или непоседовање) материјалних и људских ресурса, као извора моћи и богатства државе, утиче на формирање њене стратешке културе и њено стратешко понашање и деловање. Иако могућности (богатство) државе нужно не одређују њено понашање, оне га ограничавају, нарочито онда када их она (држава) нема. Средње и мање државе које не располажу потребним ресурсима, које нису у стању или нису спремне да за потребе осигурања своје безбедности самостално одржавају захтеване одбрамбене капацитете и способности углавном траже колективне аранжмане.²⁶ Оне преостале, које инсистирају на томе да остану „самосталне и самосвојне“, у потенцијал-

²⁵ Nye Joseph S., Keohane Robert O., (1998), „Power and Interdependence in the Information Age“, *Foreign Affairs*, Vol. 77, No.5, p. 85.

²⁶ Toje Asle, (2009) „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4(14), str. 13.

ном сукобу са снажнијим противником све наде и напоре полажу у стратегије усмерене на његово непрекидно и дуготрајно изнуривање до коначне победе.

Обдареност људским и материјалних ресурсима је моћним и богатим државама омогућило луксуз да приликом разматрања питања националне безбедности не врше никакве калкулације, њихово богатство им наизглед даје потпуну слободу стратешког деловања на обликовању њихове стратешке стварности. Начин на који материјални и људски ресурси једне нације могу да утичу на њену стратешку културу и стратешко деловање државе је можда најбоље сагледати на примеру Сједињених Америчких Држава (САД) и Русије.

Пример САД

Сједињене Америчке Државе су, готово од самог настанка нације, одувек била просторно веома велика, и економски изузетно богата земља, те је стога њена стратешка култура неминовно морала да одслика ту реалност. САД су, као велика и изразито богата држава, у претходна два века, водиле више мањих или већих, класичних или „неконвенционалних“ ратова, како на сопственој, тако и на туђој територији, на начин који се очекује од државе и друштва богато обдареног људским, а нарочито материјалним ресурсима – богаташким стилем. Сиромашне државе су осуђене да своје ратове воде на један умерен и штедљив начин, оне и немају другог реалног избора већ да покушају да ратним лукавством, истрајношћу и инвентивношћу победе своје богате непријатеље. Ово, међутим, не важи и за САД. То је можда најјасније исказао Семјуел Хантингтон наводећи:

„САД су велика земља и ми би требали да водимо ратове на тај (велики) начин. Једна од наших највећих предности је наша масовност,... Величина, а не памет је наша предност и ми би требали да то искористимо... Ако морамо да (војно) интервенишемо ми би то морали да урадимо са надмоћном силом. Уколико Америка жели да оствари своје циљеве она мора без икаквих одлагања офанзивно деловати против главних снага непријатеља... Ми морамо да планирамо не само да победимо, већ да победимо брзо. Наш циљ мора бити нокаут у првој рунди ...“²⁷

Ова Хантингтонова запажања можда и најбоље одсликавају утицај америчког богатства у ресурсима и технологији на стратешку културу нације. Историјски гледано, још од времена америчког грађанског рата, САД не само да су биле у могућности да за потребе вођења рата мобилишу читаво друштво и огромне привредне капацитете државе, ради стварања одлично опремљене и снабдевене оружане силе, него су то по правилу увек и чиниле. Као највећа и најбогатија (пост)индустријска држава света, земља високих технологија и економије великог обима, Америка је водила и наметала такав тип ратовања, базиран на великој масовности и мобилности, огромној ватреној моћи, ослоном на најновија технолошка решења и обилату логистичку подршку, у којем ниједна друга држава објективно није у стању да јој парира. Што је задатак и захтев овакве врсте конвенционалног рата (било да је он регионалног или глобалног карактера) већи, то је америчко друштво спремније да га изврши и испуни.²⁸

²⁷ Gray, Colin S., (2007), *British and American Strategic Culture*, pp. 20-21.

²⁸ Ibid, pp. 20, 23-24.

Међутим, супериорност у богатству и материјалним ресурсима са собом носи и одређен број озбиљних проблема. Квантитет војне моћи често може да однесе превагу над квалитетом њене употребе зарад остваривања постављених циљева. Обиље у материјалном богатству често рађа претерану и неутемељену самоувереност и смањује насушну потребу за инвентивношћу и креативношћу, која је пресудна у сваком сукобу. Ови проблеми у случају САД су нарочито дошли до изражаја у неконвенционалним и асиметричким ратовима које је ова држава водила у Вијетнаму, Авганистану и Ираку. У оваквим „малим“, ограниченим ратовима, без јасних подела и граница, где је непријатељ сакривен међу цивилном популацијом, кључне предности америчке војне силе – офанзивност, масовност, технологија и ватрена моћ нису од пресудног значаја за крајњи исход рата.

Рат који наноси значајне губитке у људству, а захтева опрезност, обуздавање и ограничавање слободе деловања, минималну употребу силе и дуготрајну посвећеност и стрпљење није никада била јача страна ни америчке војске ни америчког друштва у целини.²⁹ У ситуацији „замора“ ресурса, када губици у људским животи-ма и трошкови у новцу почну да надмашују стратешку вредност исхода овакве врсте рата, амерички народ и политичари подједнако, показују склоност да траже излаз са ратне позорнице много пре него што се завеса коначно спусти. Ова карактеристика америчке стратешке културе је забрињавајућа, имајући у виду улогу коју Америка има у међународном систему, и нелинеарни и све више асиметрични, не-конвенционални карактер савремених, а врло извесно и будућих оружаних сукоба.

Пример Русије

Највећи број совјетских и руских војних стратега, као и високих државних званич-ника је одувек наглашавао потребу потпуног пораза и тоталног уништења непријате-ља-агресора уколико дође до рата. У остварењу тог најважнијег државног циља, гу-бици, посебно они у људству, нису никада били од пресудног значаја.³⁰ Наиме, за ру-ску стратешку културу, посебно у домену војне стратегије и оперативне вештине, од најранијих периода руске државе, па стога и током оба светска рата и Хладног рата, посебно место и најважнији ресурс на који се ослањала је била масовност њене вој-не силе, а нарочито њен људски потенцијал. Савремена борбена средства и систе-ми, који су били производ и понос руске војне индустрије, су у највећој мери посма-трани као „мултипликатори моћи“, а не као кључни елементи унапређења ефикасно-сти и ефективности руске војне силе, који би требали да омогуће победу над неприја-тељем уз мање руско војно ангажовање и напрезање људских ресурса.³¹

Традиционална способност и опредељење руске државе да се у борби за своју безбедност тежишно ослони на наизглед неограничен резервоар људских ресурса, је последично довела до стварања стратешке културе која је у највећем обиму неосе-тљива на огромне губитке људских живота у подухватима пресудним за опстанак и напредак руске нације и „мајке Русије“. У прилог овој тврдњи говоре и подаци о више-

²⁹ Ibid.

³⁰ Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, and Change*, p. 421.

³¹ Ermarth, Fritz W., (2006), *Russia's strategic culture: past, present, and ... in transition?*, p. 5.

струко већим директним војним губицима тадашњег СССР у односу на снаге нацистичке Немачке. У једном од својих мемоара, совјетски маршал Жуков је навео франтан начин уклањања минско-експлозивних препрека, где су совјетски команданти прво слали пешадију да своји животима „открију“ препреке, затим инжињеријске јединице да их уклоне, а тек се на крају појављивала „скупоцена“ војна техника.³²

Овакво стратешко опредељење Русије, поред очигледног, нерационалног трошења супстанце нације, која је у претходним годинама већ узела свој данак, има за последицу потребу за константним одржавањем изразито бројних оружаних снага, сталног састава, који се тежишно попуњавају рочним војницима и велике регрутне, војно индустријске и економске базе која треба да одржи и подржи овакав национални подухват. То је врло скупо, неефикасно и рекло би се ризично настојање, нарочито у ситуацији израженог, дуготрајног демографског пада у земљи и слабе и непродуктивне економије Русије, с једне и демографског, економског и војног јачања значајног броја држава у њеном окружењу и опасном приближавању НАТО њеним границама, с друге стране.

Историјско искуство и политичка традиција

Историјско искуство игра врло значајну улогу у стварању и развоју држава, као и њихових стратешких културних идентитета. Различита и неретко погрешна схватања историје су, како то тврди француски историчар Ернест Ренан, незаобилазни део постојања сваке нације. Када говоримо о међународним односима, можемо закључити да нема објективне историјске истине, национална историјска сећања превасходно одражавају колективна „искуства народа која су су тесно уплетена у ткиво националних држава“.³³ Приликом разматрања утицаја историје на формирање и еволуцију стратешке културе, од посебног значаја су они сегменти националне историје који се могу третирати као пресудна историјска искуства једне нације. Већина истраживача се слаже у оцени да трауме рата и/или његове последице, као и сеизмички политички и социјални поремећаји у друштву пресудно утичу на схватање историје и развој стратешке културе.

Потврду ових тврдњи можемо видети на примеру кумулативног утицаја два светска рата на разарање и стварање модерне Европе. Страхоте ратних разарања су дубоко усађене у колективну свест велике већине европских нација (држава) што је утицало на стварање и развој стратешке културе која тежи да по сваку цену спречи понављање сурове прошлости и избегне оживљавање тзв. реалполитике, засноване на уским националним интересима, ослањању на и честој употреби (војне) моћи у међусобним односима између држава. Уместо тога, европске државе су се, насупротив конфронтацији и ослоњу на сопствене снаге у безбедносној политици, тежишно определиле за сарадњу и улазак у економске и војно-политичке савезе. Ово међутим не значи да су се европске земље и њихови изабрани представници у потпуности одрекли употребе (војне) силе у међународним односима. Они су вољни да је користе само тамо где објективно једино и могу³⁴ и у случајевима када се заједнички сложе око улазне и излазне стратегије (наме-

³² Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, and Change*, p. 421.

³³ Тоје Асле, (2009), „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4(14), str. 11.

³⁴ Најчешће у земљама Подсахарске Африке - бившим европским колонијама. Видети: Ibid., str. 16.

ра и очекиваних исхода) у неком сукобу, односно онда када су тзв. хуманитарни добици високи, а цена која се плаћа у животима и националном богатству мала.³⁵

На другом крају света, драматична искуства Кине из „столећа понижења“ које је започело тзв. Опијумским ратовима, а затим наставило њеним насилним „отварањем“ за трговину са Западом и јапанском инвазијом и окупацијом земље праћене злочинима, експлоатацијом, разарањем и понижењем земље, њене богате историје, и дуге и плодне цивилизације, су оставила снажан, неизбрисив траг на стратешку културу, безбедносно и спољну политику „средишњег краљевства“. Историјски уџбеници у Кини су, поред блиставих сведочанства о дугом трајању, издржљивости, посебности и јединства „кинеског света“ препуни не тако сјајним примерима понижења нације од стране водећих сила Запада и Јапана, који опомињу државу и целокупан народ, захтевајући да се слична ситуација Кини више никада не сме поновити. Због тога култ активне (само)одбране од спољних нападача и изазивача опстанка и развоја Кине, праћен безкомпромисном истрајношћу за обезбеђење поновног националног уједињења (са Тајваном), иде раме уз раме са традиционалним учењима Конфуција и Сун Цуа о умерености и мирољубивом суживоту са другима, као и пажљивом проматрању стратешког окружења и одлучном (превентивном) деловању. Залагање за изградњу хармоничног, мирољубивог мултиполарног света, с једне, и недавно отворено кинеско звецкање оружјем у источном и јужном кинеском мору, пројекција њене војне моћи у стратешки важном Малајском мореузу и Бенгалском заливу, као и неретки и нескривени изливи снажног анти-западног и анти-јапанског расположења у кинеској јавности и стручним круговима, с друге стране, по неким ауторима су показатељ праве стратешке културе Кине – чврсто утемељене на реалполитици, са конфучијанском надградњом (маском).³⁶

Понашање и деловање држава је под снажним утицајем *политичких традиција* њихових народа и елита. Упркос бројним сличностима по питању политичког и друштвено-економског уређења, нивоа економског развоја, законских овлашћења и степена политичке контроле актера спољне политике, спољнополитичко понашање и деловање држава у међународној средини се неретко знатно разликује. Узмемо ли као пример Велику Британију, Француску и Шведску, три индустријски високо развијене државе Европске уније, са снажним и стабилним демократским политичким институцијама и диверзификованом тржишном привредом, видећемо да се њихове спољнополитичке и безбедносне преференције, али и конкретно деловање на међународном плану разликује. Велика Британија је држава са вишевековном империјалном традицијом и привилегованим статусом велике силе, чије је спољнополитичко понашање и деловање одувек карактерисала изразита независност и селективно ангажовање у односима на европском континенту, коју је зарад заштите сопствених интереса често пратила политика вештог, намерног сукобљавања или „одобровољавања“ других великих спољнополитичких играча. Рефлексије ове традиције су видљиве и данас, посебно у специјалним односима које Велика Британија гаји са глобалном суперсилом – САД, и посебним и резервисаним приступом по питањима, економске и спољне и безбедносне политике унутар Европе.

Француска спољна и безбедносна политика је умногоме одраз дугогодишњег уверења њених бројних и истакнутих државника о специјалној улози и „цивилизаторској ми-

³⁵ Toje Asle, (2009) „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4(14), str. 13-14, 21.

³⁶ Tellis, Ashley J., (2016) *Understanding Strategic Cultures in the Asia-Pacific*, pp. 19-20, Izvor: Internet, dostupno na: http://www.nbr.org/publications/strategic_asia/pdf/StrategicAsia2016_Overview_Tellis.pdf, pristupljeno 28.11.2017.

сији“ (фр. *la mission civilisatrice*) коју она има у свету, а посебно у земљама у развоју. Поред тога, Француска на пољу спољне и безбедносне политике традиционално инсистира на својој посебности и независности, што је изразито видљиво у њеном деловању унутар NATO савеза, као и кључној и предводничкој улози коју жели да има у обликовању европске стварности, изградњи јединствене, независне европске безбедносне и одбрамбене политике. Шведска је држава која на међународном плану традиционално проводи политику неутралности, али са друге стране има дугу и изразито богату историју међународног ангажовања под окриљем Организације УН на задацима одрживог економског развоја земаља „трећег света“, промоције међународне сарадње и изналагања трајног и мирољубивог решења за међународне конфликте. Истовремено, Шведску ово не спречава да буде у самом врху светских произвођача и извозника наоружања и војне опреме, због чега је приликом пријема у пуноправно чланство ЕУ, инсистирала на задржавању независности своје одбрамбене и безбедносне политике.³⁷

За ретке државе се може рећи да баштине неколико веома различитих (спољно)политичких традиција. У свом запаженом раду о традицији америчке спољне политике кроз њену историју,³⁸ амерички истраживач и публициста Волтер Расел Мид (*Walter Russell Mead*) тврди да је политичко понашање и деловање САД у међународној средини одраз четири битно супротстављене (спољно)политичке традиције америчке политичке елите које се циклично смењују и понављају. Према тим тврдњама, тзв. Џеферсонијанци прате филозофско-политичко наслеђе једног од оснивача америчке нације Томаса Џефсона и залажу се за изолационистичку и анти-интервенционистичку спољну и безбедносну политику, као најјефтинији и најмање опасан метод за одбрану демократије и америчког начина живота. Насупрот њима, следбеници традиције председника Ендру Џексона се, иако више наклоњенији изолационизму, залажу за енергичну, офанзивну, а неретко и унилатералну спољнополитичку акцију у циљу у осигурања безбедности и економског благостања америчких грађана и заштите националних интереса, части и престижа САД. Традиција председника Вудро Вилсона представља „идеалистички“ поглед на свет у којој Америка и њена спољна политика имају месијанску улогу у ширењу и заштити демократије, капитализма и његових вредности, као и људских права и слобода, често и снагом њеног оружја. Баштиници „америчког реализма“ - политичке филозофије Александра Хамилтона, утемељивача и првог министра финансија америчке државе, виде свет као једно велико тржиште, а улогу америчке спољне политике првенствено у промоцији и заштити америчког економског интереса и предузетништва кроз слободну међународну трговину и интеграцију у глобално тржиште у којем би САД морале имати и задржати кључно место.

Уверења националних елита

Уверења су скуп претпоставки за које њихов носилац чврсто верује да су тачне, иако њихова истинитост и тачност у пракси није доказана. Она по свом садржају и форми могу бити и научне хипотезе, али и обичне предрасуде. Без обзира на њи-

³⁷ Vukadinović Radovan, *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005, str. 122.

³⁸ Mead Walter R., *Special Providence: American Foreign Policy and How it changed the world*, Routledge, New York, 2002.

хову сумњиву утемељеност на објективној реалности, поједина уверења могу бити широко раширена и прихваћена у једном друштву и представљати чврст ослонац за изградњу националних митова и идеологија.³⁹ Као таква, уверења су релативно отпорна на промене и преиспитивања, како по питању њиховог садржаја и основности, тако и по питању њихове релевантности за савремене међународне односе. Уверења политичке, академске и културне елите једне нације о сопственој држави, као и о (спољном) окружењу у којем живе, стварају и реализују политику могу имати, а често и имају снажан утицај на формирање стратешке културе једне нације, а последично и на њено стратешко деловање на унутрашњем и међународном плану. Осим тога, темељна уверења политичких елита, појединих истакнутих државника или креатора спољне и безбедносне политике најмоћнијих држава света, могу имати велики утицај не само на „судбину“ сопствене државе, него и других држава и међународног система у целини.

Уверења се у политичком животу неретко појављују у виду тврдњи и парола, попут оних који истичу да се поједине државе увек понашају пријатељски и заштитнички, док неке друге готово увек имају отворене или скривене непријатељске намере; да је одређена држава „неопходна и незаменљива нација“, од кључног значаја за стабилност, сигурност и просперитет целог међународног система, чији политички, економски и културни модел представља сигуран пут за успех једног друштва.⁴⁰ Нека уверења, исказана у виду формула и крилатица попут оних да „онај ко влада светским морима доминира над Евроазијом и држи судбину света у својим рукама“, или да је главни задатак (међународне) политике „одбрана слободе и људских права“ и/или „изградња света сигурног за демократије“, често бивају уграђена у дугорочне спољнополитичке циљеве и активности појединих држава на међународном плану. Како би боље и потпуније сагледали обим и начин утицаја уверења политичких елита на формирање и развој стратешке културе и стратешко деловање државе, учинићемо то анализом на примеру Сједињених Америчких Држава, Европе и Русије.

Пример САД

Уверење о изузетности Америке која је дубоко укоренења у америчкој политичкој - култури се заснива на искреном уверењу америчке политичке и академске елите о САД као посебној и непоновљивој нацији која има посебну мисију и позвање да предводи остатак света.⁴¹ Сходно томе, Америка се сматра бастионом демократије, слободе, правде и једнакости, и „најсјајнијим примером способности човека да живи у миру и хармонији са својим сународницима“. Као такве, Сједињене Америчке Државе су изузете од дејства „закона историје“, т. ј. фазе успона, стагнације и неминовног коначног пада, кроз који су без изузетка претходно прошле и друге велике империје и нације.

³⁹ Vukadinović Radovan, *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005, str. 100.

⁴⁰ Из обраћања бившег америчког председника Вилијама (Била) Клинтона на Универзитету „Џорџ Вашингтон“ одржаном 05. августа 1996. године. Преузето из: McCricken, Trevor B., (2002), *Exceptionalism*, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/exceptionalism>, pristupljeno 20.11.2017.

⁴¹ McCricken Trevor B., (2002), *Exceptionalism*.

Снажно уверење у властиту изузетност значајно доприноси формирању и неговању бројних представа које већина Американаца гаји о себи и остатку света.⁴² Искрено верујући у доброћудност Америке и њених намера према другим државама, које су лишене било какве жеље за стицање материјалне или друге врсте користи, ватрени поборници америчке изузетности и позвања су пред себе поставили крајње амбициозан и племенит циљ – помоћи свим другим земљама да верно следе пример „изабране нације“.⁴³ Анализирајући политичку историју Америке, од њеног настанка до данас, може се рећи, да су две струје америчке изузетности испољиле изразито велики утицај на формирање, развој и реализацију њене спољне и безбедносне политике.

Прва струја се залаже за то да САД требају и морају предводити свет искључиво – тако што ће изграђивати, унапређивати и штитити јединствене и непоновљиве особине америчког друштва, као „бљештавог града на врху брда“ који представља најбољи, савршени узор из којег ће други учити или га следити. Америка то треба да чини тако што ће се максимално устручавати од мешања у унутрашња питања и суверена права других, „у потрази за чудовиштима које треба уништити“,⁴⁴ како би избегла ризик од наношења штете или неправде другим државама и нацијама и подривања темељних принципа и вредности за које се америчка нација залаже и које брани.

С друге стране, заговорници тзв. мисионарске струје, настале почетком 20. века, заговарају далеко активнију улогу Америке у међународним, али и унутрашњим пословима других држава, али не да би их због сопствених интереса потчинила својој вољи, већ да би им помогла да као и САД постану, слободне и успешне демократске земље. Са јачањем утицаја следбеника тзв. Теорије демократског мира, према којој државе са демократским (и републиканским) политичким уређењем нису склоне међусобним ратовима, ова струја је имала пропорционално много већи утицај на главне токове америчке спољне и безбедносне политике. У том смислу, снажно и отворено подстицање разних „демократских покрета“ и инсистирање америчке државе на потреби ширења и заштите демократских институција власти, људских права и слобода широм света, има за циљ да свет учине далеко безбеднијим и сигурнијим местом за Америку и њене грађане.⁴⁵

Стога не треба да чуди то што се у самом врху приоритета обеју Стратегија националне безбедности САД⁴⁶ председника Џорџа Буша млађег, насталих након терористичких напада на Њујорк и Вашингтон, поред борбе против глобалног тероризма и спречавања ширења оружја за масовно уништење, нашао и циљ хитне и свеобухватне политичке и друштвене трансформације света, коју је намеравао да спроведе непоколебљивим проношењем слободе и демократије широм света и претварањем појединих ауторитарних држава Блиског Истока у стабилне, узорне и самоодрживе демократије.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Из обраћања државног секретара САД Џона Квинсија Адамса нацији 04. јула 1821. године, преузето из: Gaddis John L., *Surprise, strategy and American experience*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2004, p.29.

⁴⁵ McCrisken Trevor B., *Exceptionalism*.

⁴⁶ Bush, George W., *The National Security Strategy of the United States of America*, September 2002, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>, pp. 4-5, 9-10, pristupljeno 12.03.2007; Bush, George W., *The National Security Strategy of the United States of America*, March 2006, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>, pp. 1, 4-7, pristupljeno 18.03.2007.

Пример европских држава

Све док је веза између јавног мњења и стратегије слаба, преовладајућа уверења које гаји „стратешка елита“ ће бити од кључног значаја за стратешко деловање државе⁴⁷. Тако са променом уверења националне елите о сопственој земљи, као и окружењу у којем стварају и реализују спољну и безбедносну политику долази и до значајних промена у стратешкој култури и самој стратегији државе. Ово је нарочито видљиво на примеру истакнутих представника политичке, научне и културне елите кључних западно европских земаља које су своја темељна уверења и ставове о циљевима и начинима деловања државе на плану спољне и безбедносне политике стварали у бурним периодима послератне европске историје, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година двадесетог века. У овом периоду, читава генерација националних елита Европе, која ће на крају века поставити темеље и основне правце развоја европске спољне, безбедносне и одбрамбене политике, се формирала под утицајима разних покрета и алтернативно-критичких теорија које су имали широк спектар реформистичких циљева, заснованих на уверењу да се новим, напредним идејама свет може темељно променити на боље.⁴⁸

Један од резултата оваквог развоја и формирања елита Европе је стварање и спровођење спољнополитичких и безбедносних стратегија и политика које су снажно утемељене на поставкама либералног интернационализма (тесној сарадњи и институционалном повезивању држава, ширењу демократије и правне државе, првенству заједништва над уским националним интересима и економије над политиком) као најбољем путу ка праведном и одрживом миру и напретку. На том путу, политичке и културне елите Европе самовољно, свесно одбацују некада јасно препознатљива обележја европске националне државе (национални интерес и идентитет), уступајући знатне делове свог суверенитета наднационалном политичком субјекту – Европској унији, чија би историјска мисија требала да буде „протеривање“ тзв. реалполитике из Европе, а не њено неговање.⁴⁹

Последично, политичка елита већине европских „постмодерних држава“, решење кључних проблема и горућих питања који доминирају међународном агендом углавном посматра кроз призму тзв. меке моћи. У свом стратешком деловању на плану спољне и безбедносне политике, Европска унија и огромна већина њених чланица се залажу за решавање сукоба и спорова мирним путем, ослањајући се на дипломатију, међународно право и конвенције, као и на издашне економске подстицаје за „добровољно прихватање“ темељних вредности заједнице европских народа садржаним у тзв. Копенхашким критеријумима.⁵⁰

И поред све приче о успостављању војних капацитета за самостално деловање ЕУ у међународној арени, снажна жеља за очување мира и стабилности на европском тлу има за последицу готово инстинктивну негативну реакцију европских политичких елита, стручне и академске јавности, на било који предлог значајнијег и дужег

⁴⁷ Toje Asle, (2009) „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4(14), str. 17.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Ibid., str. 18.

⁵⁰ Копенхашки критеријуми обухватају скуп политичких, економских и правних критеријума која држава мора да испуни како би постала чланица ЕУ. Критеријуми захтевају стабилност институција које обезбеђују демократију, владавину права, поштовање људских и мањинских права; успостављање инструменталне привреде у националној економији; и преузимање целокупне правне тековине ЕУ.

војног ангажовања Уније и који са собом носи потребу преузимања крупних ризика, и бројне непланиране и нежељене последице. Ово углавном представља и главни узрок за одсуство храбрих потеза, неодлучност и уздржаност која сувише често прати реализацију не само "јединствене и усаглашене" европске спољне и безбедносне политике, него и политике највећег дела „стarih“ чланица Европске уније.

Пример Русије

Утицај која уверења елита могу имати на стратешку културу и стратешко деловање државе се неретко може знатно боље сагледати и проценити на примеру неке друге, вредносно и интересно супротстављене државе. Уважавајући сву могућност стварања стереотипа и предрасуда, резултати оваквих анализа често бивају разлог за промену стратегије деловања сопствене државе. Једна од најпознатијих, а по свом опсегу вероватно и најутицајнијих анализа утицаја уверења највиших државника на спољне политичке и стратегије националне безбедности је анализа совјетске стратешке културе америчког дипломате, политиколога и историчара Џорџа Кенана (*George F. Kennan*). У свом познатом „Дугачком телеграму“, ⁵¹ који је као амбасадор САД у Москви упутио тадашњем америчком државном секретару, Кенан је детаљно објаснио „природу“ и намере совјетске власти и предложио нову стратегију односа Америке са Совјетским Савезом.

Кенан у телеграму истиче да је разлог за „неуротично сагледавање међународних односа“ највиших званичника Кремља, „традиционалан и инстинктиван руски осећај не-сигурности“ који није само последица живота на огромној територији са многобројним агресивним суседима, него (пре свега) страха од моћнијих, економски напреднијих организованијих друштава Запада са којима долази у контакт. По Кенану, совјетске (и руске) ауторитарне елите су се плашиле контакта са Западом, много више због сопствене позиције и начина устројства своје власти, него због бриге о судбини (руског) народа и државе. Ове елите „краси“ велика сумњичавост према свему што долази споља и дубоко уверење да безбедност државе и њихове власти може доћи само кроз „стрпљиву али смртоносну борбу за потпуно уништење непријатеља“, а никако кроз „стални мирољубив суживот“, договор или компромис са њим (Западом). ⁵²

Међутим, совјетској (и руској) политичкој елити је такав стално присутни непријатељ на совјетским (руским) границама животно потребан, јер његово постојање, како сматра Кенан, даје легитимитет за аутократски начин владавине Кремља и одржава трајну потребу за екстремну централизацију политичке и војне власти у Русији. Совјетска (руска) држава, као ни њено руководство, не ради по унапред одређеним плановима, нити је склона да преузима непотребан ризик. Иако је „неприступачна за логику разума“ руска политичка елита је „веома осетљива на логику силе“. Због тога се она „лако и често повлачи“, закључује Кенан, „када наиђе на снажан отпор.“ ⁵³ Овај и други Кенанови закључци садржани у анализи су уграђени у саме темеље тзв. Труманове доктрине и чинили су основу америчке стратегије задржавања (енг. *Contain-*

⁵¹ Kennan, George F., (1946), *Long Telegram*, Izvor: Internet, dostupno na: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/6-6.pdf, pristupljeno 28.11.2017.

⁵² Ibid, pp. 5-6.

⁵³ Ibid, pp. 6-7, 16-17.

ment), односно ограничавања и активног сузбијања даљег просторног ширења со-вјетског утицаја у свету, која је обележила највећи део Хладног рата.

Премда је Хладни рат одавно завршен, а са нестанком Совјетског Савеза са светске политичке позорнице и интензивно ривалство између два идеолошки непомирљиво супротстављена блока, чини се да су, после краткотрајног, дводеценијског за-тишја, поново, и готово у својој пуној снази, оживела стара непријатељства и подо-зрења између Русије и Запада. Са обе стране границе се поново гомилају значајни војни ефективи, политичка реторика се све више заоштрава, и намећу санкције и ограничења на пољу економије, енергетике, медија, па и спорта. „Дежурни аналити-чари“ и експерти се напросто утркују да јавности „укажу и појасне“ да је стари, агре-сивни непријатељ са Запада поново пред руским вратима, односно да је ратоборна и агресивна Русија са новим ауторитарним владаром (Путином) поново спремна да се шири, вешто уносећи раздор међу савезнике у намери да загосподари Европом, са-мо што је сада уместо идеологије комунизма покреће национализам. Ови злослутни сценарији опомињу да су основне поставке из Кенанове анализе совјетске (руске) стратешке културе још увек живе и и те како валидне. „Историја се никада не пона-вља“, говорио је чувени амерички књижевник Марк Твен, „али се зато често римује“.

Закључак

У савременом свету тесне повезаности и интеракције држава, изразито динами-чних међународних збивања, честих и изненадних промена, у којем су спољна и политика националне безбедности зашле у све сфере друштвеног живота, понаша-ње и деловање државе на међународном плану се тешко може посматрати као прост резултат рационалног избора кључних актера тих политика, који доносе од-луке у једној релативно затвореној, изолованој средини. Спољна и безбедносна п-олитика се не могу посматрати ни као производ околности, „случаја и хазарда“, нит-и пак свести на „скуп стихијски постављених, различитих индивидуалних одлука и деловања“ најважнијих политичких представника једне земље.⁵⁴

Свака политика, па тако и она која се бави питањима националне безбедности - и односа са другим државама и организацијама (савезима) је резултат дугих пре-говора и тешких компромиса са различитим и неретко супротстављеним интереси-ма, потребама и захтевима из унутрашњег и спољног окружења. Спољно окружење је средина из које долазе главни подстицаји за деловање државе на спољнополи-тичком и безбедносном плану, где се, у контакту и интеракцији са политикама друг-их држава, нормама и правилима, њена спољна и политика националне безбедно-сти сукобљава, прилагођава, употпуњује и спроводи у намери да реализује своје - циљеве, заштити националне интересе и очува вредности на којима ти интереси - почивају. Унутрашње окружење, с друге стране, представља средину у којој се и с-пољна и политика националне безбедности једне државе ствара. Кључни актери - ових политика никада не могу да се у потпуности издвоје из структуре и културе д-руштва којем припадају, и у којем играју многоструке улоге.⁵⁵

⁵⁴ Vukadinović Radovan, *Teorije vanjske politike*, str. 77, 86

⁵⁵ Димитријевић В., Стојановић Р., *Међународни односи*, стр. 225-226.

Стога, њихове политичке одлуке не могу бити сасвим ослобођене утицаја основних вредности, заједничких претпоставки, историјских искустава и традиције тог друштва, као и особина простора у којем то друштво кроз векове живи и ствара. Ово истовремено представља интегрални део „културног обрасца“, односно стратешке културе једног друштва, које његови чланови временом прихватају, апсорбују и преносе путем процеса социјализације. Свака држава (друштво), а сходно томе и њихове елите и безбедносне заједнице имају јединствену, себи својствену и постојану стратешку културу, односно идејни миље, који умерава, ограничава и/или условљава избор њених стратешких одлука и начина деловања. Стратешка култура, као стално и свеприсутни фактор, увек носи потенцијал да утиче на стратешке одлуке, а последично и на понашање државе, који се у различитим ситуацијама и околностима реализује у мањој или већој мери.

Циљ овог рада је био да истакне и изврши анализу, по мишљењу аутора, најважнијих извора, односно чинилаца стратешке културе, који мотивишу, обликују, ограничавају, условљавају и опредељују одлуке, понашање и деловање државе на плану спољне и безбедносне политике. Као кључни чиниоци стратешке културе у раду су наведени утицаји најзначајнијих елемената и особина географског простора државе; материјалних и људских ресурса и богатства; историјског искуства и политичке традиције друштва (државе) и уверења, односно веровања националних елита, а посебан акценат је дат на сагледавању практичног утицаја ових чинилаца на стратегију и спољну и безбедносну политику појединих најважнијих држава међународног система.

Због ограничења у домену обима рада, у групу чинилаца који у значајној мери (а неки од њих, како тврде поједини аутори, и пресудно) утичу на стварање стратешких културних идентитета и стратешко понашање држава нису увршћени, ни аналитички обрађени поједини чиниоци стратешке културе који би објективно требали да се нађу на једној оваквој листи попут: утицаја организационе културе (посебно војне организације), технологије, политичког система и идеологије, митова или најважније културне заоставштине друштва (нације).

Упркос могућој критици, која се може чинити као сасвим основана, да би се креирањем једне овакве листе чинилаца стратешке културе, у „мору осталих важних“ фактора (чинилаца) изгубили управо они најзначајнији, који постоје и делују у готово свим срединама и свим ситуацијама - без обзира на разлике и сличности које постоје између држава, овакво настојање би имало не мали научни и практични значај и оправданост. На овај начин формирана и темељно и свеобухватно аналитички обрађена листа чинилаца стратешке културе би могла послужити и као својеврсни истраживачки алат помоћу којег би било могуће извршити:

- свестранију и детаљнију анализу спољне и безбедносне политике појединих држава у одређеном временском периоду,
- установљавање узрока и одређене закономерности у стратешком деловању држава на плану спољне и безбедносне политике,
- много чвршће предвиђање основних праваца и будућег развоја спољне и безбедносне политике одређене државе.

Поред тога овакав модел би омогућио, да се на основу истих критеријума, изврши:

- компаративна анализа спољних и политика националне безбедности различитих држава, њихових циљева и стратегија, одлука и активности, и
- проучавање и упоређивање стварног утицаја и садржајности чинилаца стратешке културе у циљевима, одлукама и активностима држава са различитим или веома сличним спољнополитичким и безбедносним системима.

Све ово би, међутим, била тема за један нови, знатно обимнији рад и сасвим ново истраживање. Идеја је ту, а изазов испред нас.

Литература

- [1] Bush, George W., *The National Security Strategy of the United States of America*, September 2002, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.state.gov/documents/organization/63562.pdf>, pristupljeno 12.03.2007.
- [2] Bush, George W., *The National Security Strategy of the United States of America*, March 2006, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>, pristupljeno 18.03.2007.
- [3] Gaddis John L., *Suprise, strategy and American experience*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 2004.
- [4] Gray, Colin S., *Modern Strategy*, Oxford University Press, New York, 1999.
- [5] Gray, Colin S., (2007), *British and American Strategic Culture*, Izvor: Internet, dostupno na: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=6&cad=rja&uact=8&ved=0ahUKEwjYsYHmnY7YAhVQ5aQKH2_BfKQFghVMAU&url=https%3A%2F%2Fusu.instructure.com%2Fcourses%2F418268%2Ffiles%2F62479657%2Fdownload%3Fverifier%3Dwngjz38tWje14ivh2AelDmbFIM59zTKTQNhhl6iM%26wrap%3D1&usg=AOvVaw3IWbi9TOaMBLdnVwWH3qop, pristupljeno 27.11.2017.
- [6] Димитријевић В., Стојановић Р., *Међународни односи*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.
- [7] Ermarth, Fritz W., (2006), *Russia's strategic culture: past, present, and ... in transition?*, Izvor: Internet, dostupno na: <https://fas.org/irp/agency/dod/dtra/russia.pdf>, pristupljeno 28.11.2017.;
- [8] Friedman George, (2016), *10 maps that explain Russia's strategy*, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.businessinsider.com/10-maps-that-explain-russias-strategy-2016-1>, pristupljeno 28.11.2017.
- [9] Kennan, George F., (1946), *Long Telegram*, Izvor: Internet, dostupno na: https://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/coldwar/documents/pdf/6-6.pdf, pristupljeno 28.11.2017.
- [10] Ковач М., Стојковић Д., *Стратегијско планирање одбране*, ВИЗ, Београд, 2009.
- [11] McCrisken, Trevor B., (2002), *Exceptionalism*, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.encyclopedia.com/social-sciences/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/exceptionalism>, pristupljeno 20.11.2017.
- [12] Mead, Walter R., *Special Providence: American Foreign Policy and How it changed the world*, Routledge, New York, 2002.
- [13] Nye Joseph S., Keohane Robert O., (1998) „Power and Interdependence in the Information Age“, *Foreign Affairs*, Vol.77, No. 5, pp. 81-94.
- [14] Tellis, Ashley J., (2016) *Understanding Strategic Cultures in the Asia-Pacific*, Izvor: Internet, dostupno na: http://www.nbr.org/publications/strategic_asia/pdf/StrategicAsia2016_Overview_Tellis.pdf, pristupljeno 28.11.2017.
- [15] Toje A., (2009) „Strateška kultura kao analitički alat“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, 4, pp. 3-23.
- [16] Sinovets Polina, (2016), *From Stalin to Putin: Russian Strategic Culture in the XXI Century, Its Continuity, and Change*, Izvor: Internet, dostupno na: <http://www.davidpublisher.org/Public/uploads/Contribute/57eb1fe5a12bc.pdf>, pristupljeno 28.11.2017.
- [17] Simić, Dragan R., *Svetska Politika*, Čigoja štampa, Beograd, 2009.
- [18] Vukadinović Radovan, *Teorije vanjske politike*, Politička kultura, Zagreb, 2005.
- [19] Zaman, Rasheed U., (2009) „Strategic Culture: a „cultural“ understanding of war“, *Comparative Strategy*, 28(4), pp. 68-88.

ИРЕГУЛАРНЕ МИГРАЦИЈЕ КАО БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИК*

Јелена Стојишић Дабетић и Предраг Мирковић
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Правни факултет за привреду и правосуђе

Данас се савремени глобални миграциони процеси означавају као „кризе“, јер је доминантна форма миграционих кретања присилна и ирегуларна миграција у форми масовних миграционих прилива у кратким временским интервалима. Главна карактеристика ирегуларне миграције јесте јаз између великог броја појединаца који покушавају да мигрирају из разних разлога и све рестриктивније миграционе политике земаља које су означене као жељене коначне дестинације миграната. То је тачка у којој су данашње међународне миграције повезане са транснационалним организованим криминалом и тероризмом, што даље условљава постојање различитих безбедносних ризика и потребу њиховог сагледавања у односу на друштво, државу и међународну заједницу.

У раду је представљен преглед безбедносних ризика ирегуларне миграције, у односу на људску, националну и међународну безбедност, уз општи осврт на безбедносну ситуацију у Републици Србији у контексту актуелне мигрантске кризе.

Кључне речи: *миграције, мигранти, ирегуларне миграције, безбедност, национална безбедност, међународна безбедност*

Увод

Питање безбедности државе и грађана јесте једно од најрелевантнијих питања савременог друштва. Безбедност унутрашњих и спољних граница државе детерминише степен безбедности њених грађана. Услед експанзије различитих фактора који утичу на безбедност који су последично повезани са динамичним развојем глобалних односа, комплексност питања безбедности једне државе и њених грађана има све већи значај. Савремени догађаји у свету и на тлу Европе указали су на нове безбедносне ризике који прете државама и грађанима, међу којима се истиче масовна глобална миграција и терористичке претње, који се у одређеним тачкама и преклапају.

Свеprisутност миграције данас у свету условљава и њен научни значај, посебно као детерминанте савремених друштава и њихове безбедности и развоја. Међународ-

* Рад је један од резултата спроведеног научног краткорочног пројекта од посебног интереса за одрживи развој АП Војводине у 2016. години, финансираног од стране Покрајинског секретаријата за високо образовање АП Војводине (Решење 142-451-3756/2016-02).

на организација за миграције¹ (*International Organization for Migration*), као водећа међу-државна организација на пољу миграција која тежи остварењу хумане и уређене миграције у свету, дефинише миграцију као кретање лица или групе лица, преко државне границе или унутар државних граница. За лица која учествују у процесу миграција користи се општи назив „мигранти“, који означава лица која се крећу преко или су прешла међународну границу, или се крећу унутар државе ван места свог (уобичајеног) пребивалишта, без обзира на правни статус, без обзира да ли је кретање вољно или присилно, независно од узрока кретања и дужине боравка.² Миграција се данас посматра као глобални феномен, али је све чешће обележена раскорак између великог броја појединаца који настоје да емигрирају из различитих разлога и све рестриктивнијих миграционих политика земаља које се означавају као жељена одредишта. То је простор у коме се савремене међународне миграције повезују са транснационалним организованим криминалом и тероризмом, што даље условљава постојање различитих безбедносних аспеката миграција на друштво, државу и међународну заједницу.

Територија Европе је означена као једна од најпожељнијих крајњих дестинација расељених лица, што је, услед масовног прилива миграната у кратким временским интервалима, условило значајне политичке, демографске и безбедносне потресе, посебно у оквирима Европске уније и околних држава нечланица. Територија Европске уније (у даљем тексту: ЕУ) се, као неконфликтни регион са погодном природном и економском климом наметнуо као разуман избор за велики број избеглица. Такође, велики број избеглица бира Европу као одредиште због колективно прихваћене политике признавања права на непротеривање³ и права на азил⁴.

Данас се миграција посматра као транснационални проблем са значајним политичким, економским, социјалним и безбедносним импликацијама, на које се мора координисано одговорити на глобалном, регионалном и субрегионалним нивоима⁵. Двадесет први век је обележила претежно присилна и ирегуларна миграција. У раду аутори ће приказати које безбедносне ризике поставља ирегуларна миграција према једној држави, и то са аспекта националне, људске и међународне безбедности, а према досадашњим искуствима актуелне мигрантске кризе у Европи. Такође, аутори ће дати општи осврт на безбедносне ризике ирегуларних миграција по систем безбедности Републике Србије.

Феноменолошки аспекти ирегуларне миграције

Ирегуларне миграције представљају комплексан друштвени феномен. У основи реч је о различитим модалитетима уласка страних држављана на територију одређене државе, који није у складу са правним нормама националног и међународног

¹ Данас има 166 држава чланица и регионалне канцеларије у преко 100 држава; www.iom.int

² Међународна организација за миграције, <http://www.iom.int/who-is-a-migrant>

³ Чл. 19/2 Повеље о основним правима ЕУ "нико ме може бити уклоњен, премештен у или изручен држави у којој постоји озбиљан ризик да ће бити подвргнут/-а смртној казни, мучењу или другом облику нечовечног или понижавајућег поступања и кажњавања".

⁴ Чл. 18 Повеље о основним правима ЕУ.

⁵ Detaljnije u Refocusing Migration and Security: Bridging National and Regional Responses, Rome, 4 March 2016, OSCE Security days, www.osce.org/sg/231526?download=true (posećeno 01.03.2017).

карактера.⁶ Представљају кретања људи које се одвија ван институционалних и правних норми међународног и националног права, а која укључују државу порекла, државу транзита и државу коначне дестинације миграната.⁷ Тако одређене представљају посебан изазов у погледу контроле и управљања границама, и као валидна намећу се питања у вези са одређеним безбедносним аспектима кретања миграната, као и питање безбедности становника одређеног геопростора једне државе на којем се мигранти настањују.

Терминологија која се користи у контексту анализе феноменологије актуелне мигрантске кризе јесте термин „ирегуларне миграције“. Овај термин је концептуално проблематичан са више становишта, али истовремено и много прецизнији и правилнији у односу на друге термине који се неретко користе у сличном контексту, као што је термин „илегалне миграције“.⁸ Коришћење термина ирегуларне миграције јесте шире и прецизније у односу на коришћење термина илегалне или недокументоване миграције. Термин „ирегуларне миграције“ се користи као релевантан од стране Међународне организације рада (*International Labor Organization*) и Међународне организације за миграције (*International Organization for Migration*), као и Европске уније.

Ирегуларне миграције постављају пред државу праву дилему у погледу начина решавања овог проблема. Већина држава се релативно неуспешно бори са контролом ирегуларних миграција, како у погледу ефикасности борбе, тако и у погледу ефективности. Потребно је пронаћи нови ефикаснији и кохерентнији приступ решавању питања ирегуларних миграција, који би узео у обзир оправдану забринутост појединачних држава са једне стране, и потребе заштите права ирегуларних миграната у складу са међународним обавезама из корпуса људских права. Потребно је бити и реалистичан, јер значајан број извештаја и пројекција говоре у прилог чиње-

⁶ Ирегуларне миграције укључују лица који улазе на територију друге државе без адекватног права (фалсификована документа), који остају у другој држави у супротности са признатим правом (лица којима су истекле визе којима се регулише трајање њиховог боравка у другој држави), који се крећу уз посредовање оних који кријумчаре мигранте, лица која су жртве трговине људима, и лица која свесно злоупотребљавају азилни систем једне државе.

⁷ Prema Ujedinjenim Nacijama, iregularni migrant jeste svako lice koje prelazi državnu granicu i koje se ne pridržava neophodnih zahteva i procedura koje su pravno ustanovljene od strane države na čiju teritoriju ulazi, vidi u United Nations, 2000b: Article 3. *Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air. Protocol under the United Nations Convention against Transnational Organized Crime*. New York: United Nations, preuzeto sa www.un.org (posećeno 12.02.2017). Iregularne migracije se, takođe, definišu i kao „migracija određenog lica koje je u jednom momentu toka njegovog migracionog kretanja prekršio pravila ulaska ili boravka u drugoj državi“, Kraler, A. & Vogel, D. (2008), *Undocumented Migration: Counting the Uncountable. Data and Trends Across Europe*, Deliverable prepared for the research project CLANDESTINO, preuzeto sa irregularmigration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report_Nov09_2.pdf (posećeno 26.02.2017).

⁸ Употреба термина „илегални“ може се критиковати са више становишта. Прво, овај термин неупитно се доводи у конотацију са криминалом, што је изузетно погрешно схватање које није поткрепљено валидним подацима. Друго, дефинисање особе као „илегалне“ се може посматрати у контексту несагледавања чињенице да ова лица јесу људска бића која поседују фундаментална права која нису и не могу бити везана за њихов правни статус. Други термин који се користи у различитим каналима комуникације јесте „недокументовани“ мигранти. Овај термин је неадекватан јер би, у основи, он требало да се користи у случајевима када мигрант нема адекватна документа о пореклу, или када мигранти нису документовани односно регистровани.

ници да ће се број ирегуларних миграција у блиској будућности само повећати услед различитих безбедносних изазова глобалног и регионалног карактера, што државама оставља ограничен простор за превентивно деловање.

Један од изазова у погледу истраживања теме савремених ирегуларних миграција јесте доступност релевантних података. Доступност података о ирегуларним миграцијама представља једнако изазов како у контексту конкретних емпиријских података о њиховом броју, тако и у контексту ближих података који детерминишу њихов социо-економски профил (лични подаци, подаци о држави порекла, подаци о претходном кретању, здравствено и материјално стање, и друго). Проблем тачности података који се добијају од различитих субјеката (државни органи и институције, међународне организације, цивилни сектор) јесте у томе што подаци који се презентују нису потпуни, јер они представљају само део података о ирегуларним мигрантима, док у реалности њихова пропорција јесте знатно већа.⁹ Већина извештаја је у значајном делу базирана на проценама и пројекцијама које емпиријским подацима не могу бити у потпуности потврђене.¹⁰ Проблем се додатно увећава уколико се у обзир узме чињеница да, и када постоје одређени подаци о ирегуларним миграцијама – мигрантима, постоји ограниченост доступности тих података, јер исти неретко представљају податке које су прикупиле различите службе безбедности држава, и нису јавно доступни или је отежан поступак њиховог добијања.¹¹

Проблем системског реаговања на ирегуларне миграције огледа се у комплексности њене феноменологије са једне стране, и државних прерогатива у погледу права на контролу својих граница. Међународно признато право сваке државе јесте право да контролише своје спољне границе, независно од чињенице да ли ирегуларне миграције у реалности и истински угрожавају питање њеног државног суверенитета. Али такође, можда и једнако важна, јесте обавеза државе да поштује корпус људских права који су постављени као минимални стандарди у светлу важних међународних прописа. Све већи број држава уочава да је актуелна политика деловања на сузбијању ирегуларне миграције лимитирајућег утицаја на дато стање, па су све више у оптицају измене и допуне релевантних државних политика у датом правцу. Ирегуларне миграције не могу бити решаване на бази унилатералних одлука од стране појединачних држава које су погођене приливом миграната, већ се мора пронаћи начин кооперације и координације између државе порекла, државе транзита и државе коначне дестинације. Досадашња истраживања указују да већина држава које су погођене актуелном мигрантском кризом не успевају у значајној мери да унилатералним одлукама смање број ирегуларних миграната.¹²

⁹ Koser, I, Irregular migration, state security and human security, Global commission on international migration, September 2005, preuzeto sa <https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/...and.../TP5.pdf> (posećeno 26.02.2017).

¹⁰ Проблем се може јасно уочити у релевантним извештајима различитих међународних организација и држава о броју ирегуларних миграната у контексту актуелне мигрантске кризе на тлу европског континента.

¹¹ Стојановић Гајић, С., Маравић, Д, Слобода, безбедност, правда, Европски покрет у Србији – Водич кроз ЕУ политику, 2011, Београд, стр. 131.

¹² Изузетак од ове констатације јесте државна политика Мађарске која је заснована на физичком ојачавању својих јужних граница са Р. Србијом (изградња зида дуж целе државне границе). Више података доступно на: <http://azilsrbija.rs/madarska-pocela-gradnju-druge-ograde-na-granici-sa-srbijom/> (posećeno 13.02.2017).

Политичка осетљивост датог питања мора се јасно апострофирати као веома значајна чињеница која успорава или онемогућава потпуни консензус на међународном нивоу (дата опсервација се посебно односи на усклађивање политике према мигрантима од стране званичних институција Европске уније). Изазови ирегуларних миграција су бројни и разноврсни, док посебно значајан изазов представљају безбедносни ризици који се доводе у везу са ирегуларним миграцијама.

Ирегуларне миграције као безбедносни ризик

Актуелна перцепција европског друштва јесте да ирегуларне миграције представљају стварну безбедносну претњу, како за државе транзита, тако и за државе коначног одређишта. Безбедност једне државе се посматра и анализира са становишта безбедности њених спољних граница, и њене унутрашње безбедности. Ирегуларне миграције представљају безбедносни ризик, како у контексту угрожавања безбедности спољних граница државе, тако и у погледу угрожавања њене унутрашње безбедности. Питање које се намеће приликом анализе утицаја ирегуларних миграција на безбедност државе, јесте право државе да штити суверенитет и територијални интегритет као међународно признато право. Државе имају суверено право на контролу својих спољних граница, док ирегуларне миграције у основи представљају угрожавање и кршење датог права. Питање које се поставља јесте како и на који начин помирити легитимно право државе да штити своје спољне границе, и брине се о унутрашњој безбедности, и питање људских права ирегуларних миграната која су правно утемељена кроз систем међународних прописа наднационалног карактера.

Право сваке државе јесте заштита својих међународно признатих граница, а контрола спољних граница подразумева легитимно право државе да сваки облик угрожавања безбедности граница, што укључује и илегалне преласке границе појединаца или организованих група, буде третиран у складу са признатим правом државе да превентивно и ретрибутивно делује према свим облицима угрожавања. Зауостављање ирегуларних миграната приликом преласка државне границе се тумачи као „право државе да задржи пуни суверенитет над целокупном својом територијом“.¹³ У екстремним ситуацијама ирегуларних миграција, може доћи и до објективних безбедносних ризика који угрожавају и саме постулате националне безбедности једне државе.¹⁴ Ирегуларне миграције последишно су повезане са најтежим облицима угрожавања система безбедности једне државе. Ирегуларни мигранти најчешће угрожавају систем безбедности државе извршавањем радњи које се могу квалификовати као казнена или противправна дела. Казнена дела која се доводе у везу са ирегуларним миграцијама могу се класификовати на више врста дела: кривична дела у вези са илегалним преласком државне границе (угрожавање спољне

¹³ Vidi više u Priručnik o europskom pravu u području azila, zaštite granica i imigracije, Ured za publikacije Europske unije, Luxembourg: Online izdanje, 2014, preuzeto sa www.echr.coe.int/Documents/Handbook_asylum_HRV.pdf (posećeno 13.02.2017).

¹⁴ Koslowski, R, Possible steps towards an international regime for mobility and security, paper presented to the Workshop on Global Mobility Regimes, Stockholm, June, 2004.

безбедности државе); кривична дела против имовине; кривична дела у вези са фалсификовањем докумената; остала кривична дела и прекршаји (угрожавање унутрашње безбедности државе).

Ирегуларне миграције не представљају само регионални, већ и глобални безбедносни феномен, чија повезаност са различитим облицима организованог криминала, тероризма, и других облика угрожавања безбедности може бити и јесте лако идентификована. Изазови, ризици и последице по националну и међународну безбедност држава које су погођене ирегуларним миграцијама јесу приметни. Актуелна мигрантска криза, која се у релевантним европским документима третира кроз употребу термина „ирегуларне миграције“, ¹⁵ свакако се доводи у контекст са терористичким нападима на тлу европског континента у последњих пар година. ¹⁶ Из тог разлога, корелација која постоји између ирегуларних миграција у светлу актуелне мигрантске кризе на тлу европског континента и безбедности европских држава, друштва и појединаца унутар њих јесте веома осетљиво питање са јасним политичким конотацијама, како унутар држава које су погођене кризом, тако и унутар саме Европске уније и њене политике према другим државама.

Највећи безбедносни ризик са којима се суочавају државе које се налазе на транзитној рути ирегуларних миграционих токова јесте уско повезан са организованим деловањем криминалних група. Организовани криминал представља неизоставан и пратећи елемент савремених ирегуларних миграција. Организовани криминал је у функцији ирегуларних миграната, сходно њиховој жељи и потреби за трајним насељењем на територију државе коначног одредишта. Да би ирегуларни мигрант прешао пут од државе порекла преко државе транзита до државе коначног одредишта, ова лица неретко буду увучена у криминалну мрежу трговине људима и кријумчарења људи преко државних граница. Организоване криминалне групе обављају различите видове криминалних радњи транснационалног карактера, које укључују трговину људима, препродају људи, посредовање у илегалном усвојењу деце, принудно склапање бракова, трговину људским органима, сексуално и радно експлоатисање, принудно вршење криминалних радњи, и учешће у оружаним сукобима. ¹⁷ Са криминолошког становишта, јасно је да ирегуларни мигранти морају да се крећу ван институционалних и правних оквира међународног права, а да улога и значај организованих криминалних група јесте да ту чињеницу и потребу максимално експлоатишу. Из тог разлога, ирегуларни мигранти су приморани да ступају у контакт са припадницима различитих криминалних група, које ће им „помоћи“ на њиховом путу ка коначном одредишту. ¹⁸ Деловање организованих криминалних група је циљно оријентисано у

¹⁵ Vidi više: https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/irregular-migration-return-policy_en (posećeno 20.02.2017).

¹⁶ Istraživanje obavljeno od strane PawResearchCenter – Global Attitudes & Trends. Dostupno na sajtu: <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/> (posećeno 20.02.2017).

¹⁷ Мијалковић, С., Петровић, И.: Безбедносни ризици савремених миграција, Наука, безбедност, полиција, вол. 21, бр. 2, стр. 1-18, 2016, стр. 3.

¹⁸ Trgovina ljudima predstavlja, posle ilegalne trgovine narkoticima i oružjem, najisplativiji krimi biznis organizovanog kriminala koji je, još od početka ovog veka, samo u Evropi godišnje donosio profit od nekoliko milijardi dolara, uz minimalan rizik da krijumčari i trgovci ljudima budu otkriveni, vidi više u A. Ghrib, *Trafficking in Unaccompanied Minors – France, Trafficking in Unaccompanied Minors in the European Union*, IOM-IHESI, Brussels – Paris, 2002. str. 31.

правцу логистичког деловања и организовања појединаца и група ради илегалног преласка државних граница на мигрантским рутама.¹⁹

Ирегуларне миграције, као безбедносни ризик, се могу анализирати са становишта облика угрожавања система безбедности државе, и то као безбедносни ризици ирегуларних миграција који угрожавају систем националне безбедности, безбедносни ризици ирегуларних миграција који угрожавају људску безбедност и безбедносни ризици ирегуларних миграција који угрожавају међународну безбедност. У раду ће се даље пратити ова систематика.

Безбедносни ризици ирегуларних миграција који угрожавају систем националне безбедности

Проблематика обликовања концепта националне безбедности државе је препозната као индивидуално одређена безбедносна политика сваке државе појединачно. У теорији, национална безбедност представља најшири вид заштите виталних вредности и интереса једне државе и друштва, кроз остваривање стања заштићености које се оптимизује функцијом војног и цивилног, државног и недржавног сектора националног система безбедности, уз ослањање на одређене видове међународне сарадње у безбедности и на бројне међународне (невладине и међувладине) актере.²⁰ Национална безбедност (сигурност) државе подразумева скуп активности које имају за циљ заштиту основних постулата сваке савремене државе, тј. заштиту државне територије, становништва које је насељава, и друштвено-политичког система. Изазови савремених ирегуларних миграција који угрожавају систем националне безбедности могу истовремено бити и спољни и унутрашњи видови угрожавања безбедности, у зависности од карактера миграционих токова који се безбедносно анализирају.

Ирегуларне миграције представљају валидну безбедносну претњу по систем националне безбедности држава европског подручја. Безбедносни изазови ирегуларних миграција у јавности се често доводе у везу са потенцијалним порастом криминала. Перцепција друштва у погледу заштите виталних националних интереса неретко кореспондира са мишљењем да ирегуларне миграције неупитно доводе до повећања стопе криминала.²¹ Иако сама перцепција друштва није невалидна и неоправдана, емпиријски подаци не могу да потврде значајније повећања стопе криминала у државама транзита, односно државама њиховог коначног одредишта.²² Ипак, јесте неупитно да постоје одређене тенденције које указују да се ирегуларне миграције могу повезати са одређеним облицима криминалних радњи, као што су кријумчарење миграната, трговина људима, фалсификовање личних исправа, илегално прелажење државних граница, принуда и друга кривична дела.

¹⁹ Detaljnije u Pavlović, Z, Odalović, T, The role of serbian customs services in prevention of smuggling of migrants, *Journal of Eastern-European Criminal Law*, No.1/2016, University of Timisoara Faculty of Law, University of Pecs Faculty of Law, 65-75.

²⁰ Миљковић, С.: Обавештајно-безбедносне службе и национална безбедност, Безбедност, вол.LIII, бр. 1-2011, Београд, стр. 78.

²¹ Istraživanje obavljeno od strane PawResearchCenter – Global Attitudes & Trends, supra note 17.

²² Ибидем.

Највећи безбедносни изазов ирегуларних миграција је повезан са степеном безбедности спољних државних граница. Феноменологија ирегуларних миграција се суштински манифестује у илегалном преласку државне границе од стране миграната. Начини преласка државне границе у основи представљају разлог настанка одређених незаконитих радњи које се могу квалификовати као казнена дела, тј. кривична дела или прекршаји. Из тог разлога, безбедност и контрола државних граница јесте једна од најважнијих превентивних мера које држава има на располагању. У зависности од стратегије националне безбедности државе, и политике државе према изазовима ирегуларних миграција, држава своје границе може да штити повећањем броја припадника безбедносних служби дуж угрожених државних граничних линија, или подизањем физичких баријера којим би се отежало или онемогућило улазак миграната на државну територију.²³

Национална безбедност државе уско је повезана са степеном стабилности њене економије и њених јавних финансија. Актуелна мигрантска криза доводи се у везу са одређеним економским и финансијским ризицима са којима се државе на мигрантској рути суочавају. Државе које се налазе на мигрантској рути као транзитне државе суочавају се са економским и финансијским изазовима различитог обима и карактера. Државе транзитног положаја у основи се суочавају са две категорије економских и финансијских ризика, и то: ризик повећаних финансијских издвајања за потребе хуманитарног односа према ирегуларним мигрантима и економски положај државе и њена зависности у односу на међународне односе.

Приликом избора коначног одредишта државе за ирегуларне мигранте од посебне важности је могућност њихове «инкулузије» на тржиште рада. Овај безбедносни ризик јесте валидан, јер у основи миграциони токови у контексту крајњег одредишта јесу у корелацији са могућностима које се пружају ирегуларним мигрантима на тржишту рада једне државе. Наравно, реч о њиховом раду на црно, које претпоставља експлоатацију радне снаге ван институционалног и правног оквира једне државе. Нелегална тржишта рада као таква постоје неvezано за миграционе процесе,²⁴ али је утицај ирегуларних миграција на развој нелегалног тржишта рада препознато и оправдано као релевантно безбедносно питање.²⁵ Основни безбедносни ризик масовних ирегуларних миграција јесте прилив нове радне снаге. Нису сви ирегуларни мигранти потенцијална радна снага (значајан број ирегуларних миграната јесу малолетна лица), али највећи број њих јесте.²⁶ Основни ризици ирегуларних миграција у погледу угрожавања националне безбедности државе јесу умногоме повезани са чињеницом да долази до зна-

²³ Више у Зечевић, С., Гасми, Г.: Европски безбедносни и одбрамбени идентитет и мигрантска криза, *Страни правни живот: теорија, законодавство, пракса*, Бр. 2 (2016), стр. 57-75.

²⁴ Извор и карактеристике њиховог настанка идентификују се унутар пословног амбијента једне државе, капацитета државних институција и тела која су надлежна за решавање описаног проблема, као и у општој перцепцији друштва о негативним ефектима постојања нелегалног тржишта рада.

²⁵ Lutz, H, *Migration and domestic work – A European perspective on a global theme*, Routledge, Taylor and Francis groupe, London and New York, 2008, стр. 4.

²⁶ Podaci ukazuju da u svetlu aktuelne migratske krize više od dve trećine migranata i migrantkinja jesu radno sposobni, više u Mogens, H, *Do restrictive asylum and visa policies increase irregular migration into Europe?*, Published February 28, 2016, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1465116516633299>, (posećeno 17.02.2017).

чајног повећања броја људи који се привремено или трајно (у зависности од њиховог даљег кретања и правног статуса) настанује на територији одређене државе, што последично може утицати на даљи развој нелегалног тржишта рада, у обиму и карактеру који безбедносно може бити дефинисан као такав да угрожава виталне националне интересе једне државе. Услед масовног прилива радне снаге постојеће нелегално тржиште рада се развија у обиму и начину који угрожава функционисање легалног тржишта рада и легалних економских односа. Истовремено, долази до развоја нових нелегалних тржишта рада (у односу на делове територија државе где се ирегуларни мигранти насељавају).²⁷ Посебан безбедносни изазов јесте могуће повезивање организованих криминалних група ради експлоатације нове радне снаге и борбе за превласт над новим и постојећим тржиштима рада.

Миграције становништва неупитно доводе до промене у демографској структури држава на чијој територији се мигранти крајње настанују. Било да је реч о регуларним или ирегуларним миграцијама, последице са којима се суочавају државе на чијим територијама се мигранти дуже или коначно задржавају доводе до значајних демографских поремећаја. Разлика која постоји између контролисаног миграционог насељавања које је у функцији виталних националних интереса²⁸ и неконтролисаног и непланираног насељавања јесте јасно идентификована. Неконтролисано, непланирано и неадекватно насељавање ирегуларних миграната представља валидан безбедносни ризик, који је од већег или мањег интензитета у зависности од чињенице да ли је реч о држави крајњег одредишта, или је реч о транзитној држави. Уважавајући претходну констатацију, постоје значајне безбедносне разлике у погледу демографских последица које су повезани ирегуларним миграцијама. Изазови ирегуларних миграција и њихов утицај на безбедност виталних националних интереса јесу повезани са чињеницом да масовни и неконтролисани прилив људи може озбиљно да наруши демографску структуру на националном нивоу. Поред тога, масовно насељавање миграната може имати утицај и на демографске промене унутар државе, ако се се мигранти посебно насељавају или бораве на засебним деловима територије одређене државе. Ирегуларне миграције могу утицати и на демографску структуру између држава одређеног регионалног подручја. Насељавање и смештај миграната на одређеном геопростору, као што је европски континент, може представљати валидан безбедносни ризик јер се мења демографска структура становништва, што може да доведе до сукоба на бази географског, етничког и верског идентитета.²⁹ Демографске промене могу бити окидач за развој различитих облика друштвене интолеранције (расизам, ксенофобија, национализам и др.). Као посебно значајан безбедносни ризик ови облици интолеранције су наглашени у државама у којима је национални идентитет снажно присутан, кроз деловање националних покрета и удружења формалног и неформалног типа.

²⁷ Лутз, Х, супра ноте 26, стр. 6.

²⁸ Државе Европске уније имају недостатак радне снаге у услужним секторима, као и у сектору производње. Поред тога, одређене демографске студије указују да би се одржала садашња динамика развоја европске економије потребно је да се на подручју држава чланица Европске уније до 2030. године, трајно настани преко 30 милиона људи. Подаци доступни на сајту: <http://www.euractiv.com/section/social-europe-jobs/opinion/europe-needs-low-skilled-migrant-workers-too/> (posećeno 23.02.2017).

²⁹ Мијалковић, С., Петровић, И, супра ноте 18, стр. 8.

Јавна безбедност државе и њених грађана јесте значајан сегмент националне безбедности државе. Сваки облик њеног угрожавања у обиму и начину који превазилази прихватљиве границе њиховог испољавања може представљати валидан безбедносни ризик. Јавна безбедност представља скуп активности и мера које предузимају релевантни државни органи ради заштите живота људи на државној територији, њихове сигурности и заштите њихове имовине.³⁰ Масовне и непланиране миграције које имају карактер ирегуларних миграција, могу представљати валидан безбедносни ризик у погледу нарушавања јавног реда и мира у већем обиму, који подразумева сукобе масовних размера између миграната и полиције,³¹ сукобе између миграната и локалног становништва, сукобе између миграната и ултрадесничарских група, као и сукобе полиције и антимиграната. Свакако да нарушавање јавног реда и мира мора бити већег обима и значаја да би се могло квалификовати као безбедносни ризик којим се угрожава систем националне безбедности државе.

Безбедносни ризици ирегуларних миграција који угрожавају људску безбедност

Људска безбедност се дефинише као безбедност људи од свих могућих облика угрожавања, првенствено од претњи животу, здрављу, приходовању, личној безбедности, и људском достојанству.³² Ако национална безбедност има за циљ заштиту свих виталних интереса државе и друштва, људска безбедност има за циљ да заштити објект који је знатно уже дефинисан. Национална безбедност кохезионо

³⁰ Јавна безбедност се неретко у каналима друштвене комуникације поистовећује са јавним редом и миром, што није у потпуности исправно. Нарушавање јавног реда и мира представља само један од сегмената јавне безбедности. Јавни ред и мир јесте усклађено стање међусобних односа грађана настало њиховим понашањем на јавном месту, и деловањем органа и организација у јавном животу ради обезбеђења једнаких услова за остваривање зајемчених људских и мањинских права и слобода грађана

³¹ Одређени подаци указују на значајне сукобе између миграната и полицијских органа у европским државама. У новембру 2016. год. у Харманли у Бугарској, сукобили су се мигранти са полицијом. Реч је о једном од највећих сукоба од почетка мигрантске кризе у којима је повређено више од 24 припадника бугарске полиције, док је више од 300 миграната ухапшено. Мигранти су бацали каменице и друге предмете на полицију, која је употребила водени топ како би их растерала. Процене указују да је у сукобима учествовало више од 1.500 миграната. Разлог за избијање сукоба је било затварање избегличког кампа у граду Харманли на југу Бугарске. Подаци доступни на сајту: <http://www.blic.rs/vesti/svet/haos-u-bugarskoj-sukobi-migranata-i-policije-povredena-24-policaica-uhapsono-300/m7dek3k> (posećeno 27.02.2017).

У предграђу Стокхолма у Шведској (предграђе Ринкеби) сукобило се између 50 миграната и локалних припадника полиције. Према доступним извештајима из медија, у сукобима су повређана два мигранта и један полицајац. Иначе предграђе Стокхолма, Ринкеби, је познат по значајном броју расељених лица који ту бораве. У сукобима је начињена материјална штета на објектима, опљачкано неколико радњи, и спаљено осам аутомобила. У извештају се наводи да је до сукоба дошло када је патрола полиције нападнута каменицама и била принуђена да одговори хицима упозорења, наводи се у изјави портпарол стоцхолмске полиције Ларс Бистром. Подаци доступни на сајту <http://edition.cnn.com/2017/02/21/europe/sweden-stockholm-riots/> (posećeno 27.02.2017).

³² Human Development Report, New York, 1994, str. 25-33, доступно на hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf (posećeno 23.02.2017).

обухвата и заштиту безбедности људи, док заштита безбедности људи не инкопира све безбедносне ризике са којима се суочава систем националне безбедности једне државе. Стање и процена људске безбедности може се сагледати и анализирати са становишта безбедности људи у смислу личне и колективне безбедности, затим економске безбедности, здравствене безбедности, политичке и институционалне безбедности, социјалне сигурности и безбедности, и безбедности животне средине.

Идентификовани ризици ирегуларних миграција по људску безбедност, у одређеним сегментима поклапају се са ризицима који угрожавају националну безбедност. Одређене сличности које постоје јесу искључиво семантичке природе, јер се методологија безбедносне анализе наведених ризика значајно разликује, посебно у погледу објекта заштите који се угрожава, односно штити. Док се безбедносна анализа ризика који угрожавају националне интересе, посматра са становишта општег објекта заштите - витални односно национални интереси друштва и државе у целини, безбедносна анализа ризика ирегуларних миграција у контексту људске безбедности посматра се са становишта угрожавања безбедности појединца.

Приликом процене и анализе утицаја ирегуларних миграција по људску безбедност, у обзир се узимају два примарна становишта угрожавања људске безбедности – угрожавање миграната, и угрожавање становника одређеног геотериторијалног простора који је под утицајем ирегуларних миграција. Ирегуларне миграције које у основи обликују актуелну мигрантску кризу повезане су са различитим видовима криминала. Криминалне појаве на многобројне начине утичу на личну и колективну безбедност, како миграната, тако и становника одређеног геотериторијалног подручја једне државе. Уважавајући феноменологију ирегуларних миграција, већи безбедносни изазови и ризици у погледу личне и колективне безбедности су повезани са безбедношћу миграната. Ток миграционих кретања подразумева континуиран илегални прелазак миграната из једне државе у другу, до њиховог крајњег одредишта, или до потпуног заустављања њихових миграционих кретања у некој од транзитних држава. Током кретања, мигранти су константно изложени бројним видовима криминала, чије су неретко и жртве. Централно безбедносно питање јесте угрожавање људске безбедности, где лична и колективна безбедност миграната има примарно место. Мигранти су изложени различитим облицима криминала који имају карактер: имовинских деликата (крађа имовине); корупције (од стране имиграционих власти и припадника безбедносних служби); многобројни модалитети преваре (преваре се углавном односе на посредовање приликом њиховог транспорта током њиховог кретања); дела против живота и тела (убиства, убиства на мах, тешке и лакше телесне повреде, излагање опасности); дела против полних слобода (силовање, недозвољене полне радње, подвођење и омогућавање вршења полног односа) итд.

При анализи угрожавања личне и колективне безбедности људи на чијој територији ирегуларни мигранти привремено бораве мора се узети у обзир геоположај једне државе у односу на постојеће мигрантске руте, а, такође, у односу на дефинисан геоположај државе, безбедносна анализа узима у обзир чињеницу да ли одређена држава има карактер државе транзитног положаја у погледу кретања миграната, или је реч о држави која представља коначно одредиште за мигранте.

Економска безбедност појединца у савременом друштву је јасно препозната као значајна. Угрожавање економске безбедности људи доводи у питање постојећи и жељени модел свакодневног живота људи. Остваривање економских права сваког појединца, јесте једно од фундаменталних права универзалног карактера. Угрожавање или ограничење економских права може имати значајне последице. Више релевантних питања се намећу као важна приликом анализе економске безбедности људи. Прво се поставља питање остваривање права на рад који је директно у корелацији са економским приходовањем појединца. Друго, економски изазови са којима се суочавају мигранти током њиховог кретања јесу јасно идентификовани. Коначно, круцијално питање јесте могућност добијања правног статуса ирегуларних миграната у држави одредишта који ће им омогућити економско приходовање и право на рад.

Централно место у погледу анализе квалитета здравствене заштите и безбедности људи, заузима питање безбедности болесника – индивидуе, који захтева поштовање процедура и сталну процену стања болесника. Здравствена безбедност људи подразумева изграђен систем заштите којим се могу правовремено идентификовати, спречити и анализирати здравствено безбедносне појаве међу људском популацијом на одређеној територији. Циљ здравствене безбедности јесте адекватан ниво здравствене заштите у складу са реалним могућностима здравственог система државе. Здравствена безбедност људи у контексту ирегуларних миграција се анализира са два становишта: здравствена безбедност ирегуларних миграната; и здравствена безбедност становништва који долазе у непосредан контакт са мигрантима.³³

Здравствена безбедност миграната јесте једно од релевантних питања које се доводи у контекст са ирегуларним миграцијама. Услед феноменологије ирегуларних миграција, животи и здравље миграната током њиховог путовања од државе порекла, преко државе транзита, до државе коначног одредишта, јесу значајно угрожени. Угрожавање здравља миграната је једнако физичке природе, колико и менталне. Услед свог специфичног положаја, као и начина живота током миграционих кретања, ирегуларни мигранти квалитативно и квантитавно нису у могућности да се адекватно хране, чиме су њихови животи безбедносно угрожени. Утицај доступности и квалитета хране у контексту ирегуларних миграција посматра се искључиво са становишта њихове безбедности, јер не постоји корелација између ирегуларних миграција и угрожавања прехранбене безбедности становника држава транзитног и коначног одредишта. Током миграционих кретања, мигранти су изложени интензивним физичким и психичким напорима. У најидеалнијем стању задовољавања потребе за храном, такви напори представљају изазов за људски организам. Токови миграционих кретања су изузетно безбедносно изазовни за мигранте, и током тих кретања мигранти нису у могућности да се на адекватно квалитативан, и довољно квантитативан начин хране. Потреба за адекватном храном, и без описаних физичких и психичких изазова са којима се мигранти суочавају, јесте есенцијално питање. Уз наведене последице феноменологије миграционих кретања по физичко и ментално здравље појединца, додатни фактор од утицаја на њихову здравствену безбедност јесте онемогућавање остваривања минималних фи-

³³ V Graetz; B Rechel, Utilization of health care services by migrants in Europe-a systematic literature review, British medical bulletin, 121(1):5-18, Jan 2017, dostupno na sajtu <http://insights.ovid.com/british-medical-bulletin/bmbul/2017/01/000/utilization-health-care-services-migrants-europe/2/00002417>, (posećeno 25.02.2017).

зиолошких потреба за унос адекватних хранљивих материја и течности у организам. Последично овим се нарушава њихова здравствена безбедност. Најчешћи облици угрожавања здравља миграната јесу последице исцрпљености, дугог путовања, недоступности хране и воде, као и нехигијенских услова боравка током путовања. Болести које угрожавају здравље миграната јесу обољења респираторних органа, обољења кардиоваскуларног система, обољења централног нервног система, различити облици инфективних болести. Поред тога, мигрантима је здравље посебно угрожено услед избора начина илегалног преласка државних граница.³⁴

Комплексност феноменологије ирегуларних миграција јесте њена несумњива повезаност са политичком и институционалном безбедношћу која се рефлектује на људску безбедност. Значајне последице ирегуларних миграција могу се довести у везу са њиховим утицајем на политичку и институционалну безбедност. Истовремено, политичко деловање носиоца власти у државама које су погођене мигрантском кризом и институционални одговори на дату кризу могу се такође посматрати са становишта угрожавања безбедности миграната. Узрочно-последични однос политичке и институционалне безбедности са безбедношћу миграната јесте препознат као валидан.

Политичка и институционална безбедност у погледу ирегуларних миграција анализира се са становишта утицаја ирегуларних миграција/миграната на стабилност политичких односа унутар једне државе, и рад институционалних државних субјеката, и њихов однос и правни третман према мигрантима. Политичка и институционална реакција држава које су погођене масовним миграционим изазовима је различита. Може се констатовати да, од почетка актуелне мигрантске кризе, не постоји јединство међу државама које су погођене кризом у контексту њиховог политичког и институционалног деловања. Политичке одлуке и институционално деловање држава може умногоме побољшати или учинити лошијим положај миграната на територији одређене државе. Досадашња пракса европских држава може се окарактерисати као угрожавајућа пракса, како на животе ирегуларних миграната, тако и на корпус њихових права. Последице политичких одлука и институционално деловање надлежних органа неспорно доводе у питање безбедност ирегуларних миграната. Мигрантима се ограничава право на слободу кретања,³⁵ право на стицање држављанства,³⁶ право на настањивање.³⁷ Правни статус миграната није адекватан јер не уважава реалност актуелне мигрантске кризе. Под термином «мигрантска криза» на политичком нивоу се у суштини врши правна квалификација дате кризе, што последично утиче на детерминисање правног статуса ових лица. Сprovedено истраживање у претходном делу елабората управо потврђује ову констатацију. У највећим броју изјава и јавних насту-

³⁴ Угрожавање здравља са честим смртним исходом као последица начина илегалног путовања бродом преко мора, друмским превозним средствима и слично.

³⁵ Различити облици физичких баријера које се постављају на државној граници (ограде, бодљикаве жице, канали). У физичке баријере се убраја и деловање безбедносних органа државе којим се успостављају физички кордони људи који спречавају улазак на државну територију.

³⁶ Институционално деловање којим се административно – процедурални аспект добијања држављанства компликује.

³⁷ Институционално деловање којим се административно – процедурални аспект добијања боравишне визе или сталног насељавања ограничава или онемогућава.

па европских званичника искључиво се употребљава термин «мигрантска криза» или «мигранти односно ирегуларни мигранти». Чак и у референтним извештајима Европске уније, комплетна европска агенда јесте термилошки дефинисана као «агенда о ирегуларним миграцијама». Проблематика таквог дефинисања јесте чињеница да ниједан релевантни међународни правни акт не препознаје нити дефинише ирегуларне мигранте. Сходно овоме, не постоји општи стандард у погледу њихових права. Несумњиво је, пак, да актуелна мигрантска криза има све обресе избегличке кризе, и да ирегуларни мигранти у највећем броју случајева јесу избеглице, сходно тумачењу правне квалификације избеглица у међународним актима.³⁸ На ово указују и бројни извештаји различитих међународних невладиних организација.³⁹ Политичке квалификације званичника европских држава су дефинитивно утицале на правну квалификацију мигрантске кризе, и тиме угрозиле људску безбедност миграната, тако што су им ограничили права која имају у државама транзитног и коначног одредишта, као и обим дужности и одговорности које појединачне државе имају према њима. Да је актуелна мигрантска криза правно третирана сходно ономе што она у есенцији јесте – избегличка криза, правни третман према тим лицима, као и обавезе појединачних држава према њима би био знатно квалитетнији и хуманији, јер би обим избегличких права ових лица морао бити признат у потпуности у складу са међународним стандардима. Последице, правни третман према ирегуларним мигрантима јесте различит од државе до државе, а услед јачања националних политика у европским државама, неретко је третман и опхођење према њима у супротности са међународним стандардима која дефинишу основна људска права.

Социјална сигурност и безбедност је последице повезана са економском безбедношћу, јер је социјална политика државе последице повезана са њеним економским могућностима. Утицај ирегуларних миграција на социјалну безбедност се анализира са становишта постојећег система социјалне сигурности и безбедности у једној држави, и могућности тог система да одговори на потребе ирегуларних миграната. Постојећи систем социјалне безбедности у једној држави може бити под већим или мањим утицајем ирегуларних миграција, у зависности од чињенице да ли конкретна држава има транзитни карактер у погледу миграционих токова (држава транзита), или представља једну од држава у којој ирегуларни мигранти имају тенденцију да се трајно задрже (држава крајњег одредишта). Друга релевантна чињеница која се мора узети у обзир јесте економска моћ државе. Било да је у питању држава транзитног положаја, или држава крајњег одредишта за мигранте, економска моћ државе јесте од утицаја на могућности социјалног система да се суочи са изазовима миграција на задовољавајући начин. Један од важних фактора приликом одабира државе крајњег одредишта за мигранте јесте обим и карактер социјалне помоћи коју одређена држава даје овим категоријама лица. Ове информације су мигрантима већ познате, па се ова лица углавном одлучују да управо државе које имају висока социјална давања буду и државе њиховог крајњег одредишта. Међу европским државама које највише издвајају за социјална давања налазе се државе које су и највише погођене мигрантском кризом.

³⁸ Конвенција доступна на сајту: <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10>.

³⁹ Извештај доступан на сајту: <http://www.unhcr.org/europe-emergency.html>.

Право на здраву животну средину јесте једно од фундаментних људских права које је гарантовано међународним и националним актима. Угрожавање безбедности животне средине јесте валидно идентификован безбедносни ризик који утиче на људску безбедност. Параметри који су од значаја приликом анализе безбедности животне средине одређеног геопростора у обзир узимају степен загађености воде, ваздуха и земље, као и право појединца на неометан приступ санитарно исправној води, ваздуху који је чист, и земљишту које је незагађено и погодно за пољопривредну обраду. Питање које се поставља у контексту анализе утицаја ирегуларних миграција на људску безбедност јесте да ли се исте могу довести у везу са безбедношћу животне средине. Досадашња истраживања, као и доступност релевантних података не указују на постојање корелације између кретања миграната и њиховог привременог боравка на одређеном геопростору, и угрожавања безбедности животне средине према дефинисаним параметрима као што су степен загађености ваздуха, воде и земље.

Ирегуларне миграције и међународна безбедност

Када миграције становништва нису у оквирима регуларних миграционих процеса, могу се појавити значајне последице у контексту опште међународне безбедности, како на регионалном тако и на глобалном нивоу. Безбедност међународног поретка, и међународне заједнице јесте жељено стање безбедности које постоји или се жели постићи у односима између држава.⁴⁰ Актуелна мигрантска криза показује сву проблематику савремених ирегуларних миграција, које неупитно могу да утичу на жељени ниво међународне безбедности.

Мигрантска криза је значајно утицала на концепт међународне безбедности и пројектовано безбедносно стање. Међународна безбедност је значајно нарушена, нарочито на тлу европског континента. Поред тога, мигрантска криза је умногоме обликовала одређене међународне политичке односе. Последице кризе се повезују са одређеним међународним процесима који имају дестабилизирајући ефекат.⁴¹ Уважавајући повезаност мигрантске кризе и европског подручја, најрелевантнији међународни изазови у вези са ирегуларним миграцијама у контексту међународне безбедности јесу политички и институционално везани за Европску унију. Међународна заједница, а посебно државе чланице Европске уније, нису институционално нити политички биле припремљене за изазове које је актуелна мигрантска криза произвела. Ова констатација једнако се односи и на државе европског подручја које нису чланице Европске уније. Од 2014. године Европа се суочава са највећим масовним кретањем људи још од Другог светског рата, које

⁴⁰ Петровић, И, Основи безбедности, Друштво за науку и стваралаштво "Логос", 2016.

⁴¹ Излазак В. Британије из Европске уније; слабљење Европске уније и њених институција; јачање протекционизма и национализма у државама чланицама Европске уније; слабљење утицаја Европске уније на државе које су у приступној фази преговора са Европском унијом; комплексни и недовољно јасни политички односи Европске уније са Турском; криза у односима са САД; пораст евроскептицизма како унутар саме Европске уније, тако и у државама које су у процесу приступних преговора са Унијом.

је достигло врхунац средином 2015. године, где бројке бележе да је више од милион избеглица и миграната, претежно из Сирије и других блискоисточних земаља, дошло на територију Европске уније и суседних држава нечланица. Током 2015. године забележено је 1.255.640 захтева за азил на територији ЕУ,⁴² од чега су половину чинили захтеви лица пристиглих из Сирије, Авганистана и Ирака. Примарне земље одредишта су биле Немачка, Шведска и Аустрија, које су и примиле највећи број миграната (само у Немачкој је предато више од једне трећине захтева за азил). Иако на нивоу ЕУ постоји изграђен систем директива и споразума усмерених управо на регулисање миграције, врло брзо је постало јасно да реакције чланица неће бити уједначене. Неке од чланица су појачале граничне контроле и успоставиле ограничења преласка границе, друге су привремено суспендовале постојеће комунитарне прописе у циљу пријема миграната и пружања заштите. Овакво стање је условило неуједначен одговор Уније на мигрантску кризу, као и сукобе између самих чланица. Државе као што су Мађарска и Хрватска неретко су унилатерално доносиле одлуке које су имале карактер «економског или политичког кажњавања» држава које су по њиховој перцепцији недовољно добро штитиле своје границе или усмеравале токове миграционих кретања. На дипломатском плану дошло је до експанзије политичких и институционалних несугласица које су умногоме нарушиле међународну безбедност на тлу европског континента. Посебно је забрињавајући степен конфронтације на политичком и институционалном нивоу међу државама чланица Европске уније.⁴³ Последице таквих неусаглашености могу се идентификовати и у односу Европске уније са државама које нису њене чланице.⁴⁴

Европска комисија је у мају 2015. године, усвојила Европску агенду о миграцији, којом се дефинише свеобухватан приступ како регуларној тако и ирегуларној миграцији. Циљ Агенде је омогућавање чланицама механизме за боље управљање свим аспектима миграција, кроз предузимање мера усмерених како на спречавање даљих губитака живота миграната који путују ка ЕУ морем, тако и на безбедно расељавање лица широм Европе кроз развојне помоћи и фондове. У овом програмском документу управљање миграцијама се сматра подељеном одговорношћу не само између чланица, већ и у односу са нечланицама које су земље транзита или порекла миграната.

⁴² Podaci EUROSTAT 2016, navedeno prema Vanhercke, B, Natali D and Bouget D, Social policy in the European Union: state of play 2016, ETUI, OSE, Brussels, str. 61.

⁴³ Услед неусаглашености политиком решавања мигрантске кризе, унутар Европске уније су креирана два блока држава чланица. Један чине државе као што су Немачка, Аустрија, Француска, Белгија, Холандија, које су за хуманистички однос према мигрантима и за равномерну прераспodelу миграната (алокација унутар подручја држава чланица Европске уније). Други блок предводи Мађарска, заједно са Пољском, Чешком, Словачком (државе Вишеградске групе), које се нису сагласне са усвојеним системом квота миграната, и које сматрају да је суверено право сваке од тих држава да своје спољне границе контролишу у складу са својим виталним интересима, што је у супротности са релевантним европским актима, као и са званичном политиком Европске уније према овом питању.

⁴⁴ Схватајући да своје спољне границе Европска уније не може да штити унилатералним одлукама, Унија је принуђена да на дипломатском плану од трећих држава (Србија, Македонија, Турска) захтева спровођење одређених мера, активности, и политика, да би кохерентније заштитила своје границе, и ублажила негативне последице ирегуларних миграција.

Општи осврт на стање и безбедност Републике Србије у контексту ирегуларних миграција

Географски и геополитички положај Републике Србије утиче на повећан степен угрожавања националне безбедности државе, услед чињенице да се држава налази на једној од главних мигрантских рута ирегуларних миграната на путу ка Европској унији.⁴⁵ Геополитички положај Републике Србије у контексту актуелне мигрантске кризе јесте такав да исту дефинише као државу транзитног положаја. Иако се, са аспекта миграната, на Р. Србију и даље гледа као на транзитну државу, јер је намера миграната да и даље настављају свој пут ка државама Европске уније, током 2016. године уочено је да се велики део миграната дуже задржава на територији Р. Србије у центрима за азил, прихватним центрима и другим прихватним формалним и неформалним капацитетима, а да им се *a priori* више не пружа могућност сигурног пролаза. Таква ситуација утиче на разматрање модалитета заштите миграната и заштите интереса Р. Србије, посебно у контексту започињања преговора о Поглављу 24 које обухвата азил и миграцију. Дуже задржавање миграната на територији Р. Србије свакако мења безбедносне ризике по Р. Србију, и актуелну мигрантску кризу чини безбедносно захтевнијом.

На основу података Министарства унутрашњих послова Р. Србије о броју регистрованих лица који су илегално⁴⁶ ушли на територију Р. Србије у току 2015. године, регистровано је укупно 579.518 особа, од којих 157.186 жена (27%) и 173.284 деце (30%), од којих је 10.644 било без пратње. Према подацима Комесаријата за избеглице и миграције у току 2015. године у Прихватни центар у Прешеву је пристигло укупно 487.136 особа, док је у Адашевцима и Шиду било смештено 423.056. Значај података о броју лица који су евидентирани у прихватним центрима у Прешеву, Адешевцима и Шиду јесте безбедносно значајан јер је реч о прихватним центрима који евидентирају улазак ирегуларних миграната на територију Р. Србије (Прешево), и излазак са територије Р. Србије ка даљем њиховом мигрантском кретању (Адешевци и Шид).⁴⁷ Према подацима ФРОНТЕХ-а у 2015. години забележено је било преко 2.044.000 илегалних прелазака државних граница.⁴⁸

Основни проблем приликом анализе безбедносних ризика ирегуларних миграција јесте везан за валидност и доступност релевантних статистичких података. Подаци везани за мигрантску кризу и Р. Србију најчешће се дају у оквирним бројевима и проценама. Посебно се истиче да су подаци за 2015. годину оквирни и приближни из два разлога – пракса избегавања контакта са надлежним органима од стране миграната (због уверења да ће их регистрација успорити у транзиту кроз Србију) и пракса др-

⁴⁵ Baznec, B, Speer, M, Stojić Mitrović, M, Governing the Balkan Route : Macedonia, Serbia and the European Border Regime, Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; no. 5. 2016.

⁴⁶ У свим званичним извештајима који састављају државни органи и институције Р. Србије користи се термин илегални мигранти. Реч је семантичкој разлици описивања дате појаве. У релевантним међународним извештајима користи се термин ирегуларни мигранти.

⁴⁷ Подаци о полној и старосној структури ових лица нису били достављени.

⁴⁸ Податак се односи на укупан број миграната који су дошли на територију једне од државе чланица Европске уније. Више података на сајту: <http://frontex.europa.eu>

жавних органа где је регистрација била везана са систем азила, одн. вршена према одредбама Закона о азилу без обзира на стварну намеру миграната за тражењем азила или транзитом. Услед оваквих промена у пракси, забележен је велики број лица са нерегулисаним статусом на територији Р. Србије – лица смештена у Центре за азил или Прихватне центре која немају намеру да траже азил, лица која су *бона фиде* тражиоци азила, лица која се налазе на списковима за прелазак границе са Мађарском и бораве у неким од кампова и објеката незваничног смештаја уз границу, као и лица која се не могу сврстати ни у једну категорију јер немају потврду о израженој намери којом би регулисали свој статус, или је њихова потврда истекла. Особама које немају законити основ боравка, а које није могуће вратити, оставља се рок да самостално напусте територију Р. Србије без одговарајућих докумената да би то учиниле, чиме се доводе у још неповољнији положај и излажу већим ризицима, јер свесни “нерегуларности” свог боравка одлучују се на избегавање било каквог контакта са надлежним институцијама. На тај начин ствара се још већи простор за “сиву зону” особа која бораве на територији Р. Србије.⁴⁹

Значајно питање које је последично повезано са ирегуларним миграцијама јесте право на азил. Крајња намера ирегуларних миграната јесте њихов прелаз из ирегуларног статуса у регуларни правни статус. У 2015. години било је 579.518 изражених намера за азил у Р. Србији и то 313.335 мушкараца и 92.188 жена. Статистика о азилној процедури показује да је за највећи број тражилаца азила обустављен поступак, што је последица чињенице да већина лица наставља да мигрира даље, не сачекавши одлуку у првом степену о захтеву за азил. Према статистичким подацима Канцеларије за азил за децембар 2016. године, укупно 1.117 страних држављана је изразило намеру да тражи азил у Србији. Као и претходних месеци, међу њима су најбројније избеглице из Авганистана (50%), Ирака (28%) и Сирије (11%). Мушкараца је међу тражиоцима азила и у овом извештајном периоду било више него жена, и то укупно 719. Од укупног броја регистрованих тражилаца азила било је 540 деце, а међу њима су идентификована само два дечака из Авганистана и Ирака који у Србији бораве без пратње родитеља. Од укупног броја миграната у 2016. год, преко 80 одсто боравило је у неком од пет центара за азил и десет прихватних центара, док је око 1.500 избеглица и миграната, међу којима и деце, свакодневно боравило на местима неформалног окупљања у близини главне аутобуске станице у Београду, у условима који могу да се окарактерису као недовољно хумани.⁵⁰

Акуелна мигрантска криза је ставила на изазов потпуну примену законских прописа који се тичу илегалног преласка државне границе од стране појединца или групе људи. Услед неприпремљености државе да се суочи са масовним илегалним преласцима државне границе, поступање државних органа је често било неусаглашено и дискутабилно.⁵¹ У 2015. години Управа граничне полиције Министарства унутрашњих

⁴⁹ Подаци из Мигранти и мигранткиње у ирегуларном статусу у Републици Србији – актуелна питања и перспективе, Уредник: Мирослава Јелачић Којић, Београд, 2016. године.

⁵⁰ Ибидем.

⁵¹ Анализом одређеног броја пресуда, учинилац је проглашаван одговорним за повреду Закона о заштити државне границе уколико је пронађен непосредно у близини граничног прелаза, односно за повреду Закона о странцима (закон о странцима регулише незаконит боравак) уколико то није био случај, већ је идентификован ван близине граничних прелаза. Процедурални аспект поступања у датим

послова Р. Србије је поднела 759 кривичних пријава против одраслих особа због постојања основане сумње да је учињено кривично дело из члана 350. Кривичног законика – Недозвољен прелаз државне границе и кријумчарење људи.⁵² Када полицијски службеници затекну ирегуларног мигранта у пратњи једне или више особа, по службеној дужности испитују да ли има основа за подношење кривичне пријаве за кривично дело кријумчарења против особе која је омогућила његов/њихов недозвољен прелазак државне границе или боравак односно транзит кроз Србију.

Закључак

Ефикасно, хумано и нормативно регулисање миграција се налази између потреба заштите физичког и психичког интегритета миграната и њихових људских права и потребе заштите државних граница. Истиче се да сигурност људи и безбедност државе не треба гледати у контексту односа сукоба или међусобног искључивања, већ у оквирима схватања да се безбедност не може остварити без поштовања људских права. Миграционе кризе су, како је досадашње искуство показало, увек и хуманитарне кризе. У том смислу истакнута су три кључна аспекта безбедносних импликација у контексту масовних миграција: заштита избеглица и људских права миграната и тражилаца азила у складу са међународним правом, спречавање трговине људима и кријумчарења миграната и развој и имплементација ефективнијих интеграционих политика за мигранте у земљама одредишта. Сва три означена аспекта примарно се ослањају на правну регулативу. Управо ту се јавља потреба за проучавањем и анализом безбедносних ризика, као значајним материјалним изворима права, што је у овом раду и учињено, са три значајна аспекта – националне, међународне и људске безбедности. У контексту општег погледа на безбедносну ситуацију у Републици Србији, може се констатовати да норматива Републике Србије која се односи на заштиту државне границе не успева у потпуности да контролише ситуацију масовног прилива ирегуларних миграната, и то је област којој предстоји значајно усаглашавање са европским стандардима. С друге стране, остали ризици који се могу јавити у вези са

ситуацијама је следећи. Полицијски службеници Граничне полиције странце који су спречени у незаконитом преласку државне границе доводе до надлежне Полицијске управе које даље подносе захтеве за покретање прекршајног поступка у складу са Законом о странцима, док Гранична полиција захтеве за покретање прекршајног поступка подноси само против домаћих држављана који незаконито покушају да пређу државну границу, у складу са Законом о заштити државне границе.

⁵² Члан 350. (1) Ко без прописане дозволе пређе или покуша да пређе границу Србије, наоружан или употребом насиља, казниће се затвором до једне године. (2) Ко у намери да себи или другом прибави какву корист, омогућава другом недозвољени прелаз границе Србије или недозвољени боравак или транзит кроз Србију, казниће се затвором од шест месеци до пет година. (3) Ако је дело из става 2. овог члана учињено од стране групе, злоупотребом службеног положаја, или на начин којим се угрожава живот или здравље лица чији се недозвољени прелаз границе Србије, боравак или транзит омогућава или је кријумчарен већи број лица, учинилац ће се казнити затвором од једне до десет година. (4) Ако је дело из става 2. овог члана учињено од стране организоване криминалне групе, учинилац ће се казнити затвором од три до дванаест година. (5) Средства намењена или употребљена за извршење дела из ст. 1. до 3. овог члана одузеће се. Кривични законик ("Сл. гласник РС", бр. 85/2005, 88/2005 – испр., 107/2005 – испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014).

угрожавањем националне безбедности још увек нису показали већи значај у Републици Србији, превасходно због њеног транзитног положаја на рутама ирегуларних миграната. Будући мигрантски токови, уколико задрже карактер досадашњих, сасвим извесно увећаће и ове ризике за Републику Србију.

Литература

Библиографски извори

[1] Kraler, A. & Vogel, D. (2008), Undocumented Migration: Counting the Uncountable. Data and Trends Across Europe, Deliverable prepared for the research project CLANDESTINO, preuzeto sa irregularmigration.net/typo3_upload/groups/31/4.Background_Information/4.1.Methodology/Methodological_Issues_Clandestino_Report__Nov09_2.pdf (posećeno 26.02.2017).

[2] Koser, I, Irregular migration, state security and human security, Global commission on international migration, September 2005, preuzeto sa <https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/...and.../TP5.pdf> (posećeno 26.02.2017).

[3] Stojanović Gajić, S., Maravić, D, Sloboda, bezbednost, pravda, Evropski pokret u Srbiji – Vodič kroz EU politiku, 2011, Beograd.

[4] Koslowski R, Possible steps towards an international regime for mobility and security, paper presented to the Workshop on Global Mobility Regimes, Stockholm, June, 2004.

[5] Mijalković, S., Petrović, I.: Bezbednosni rizici savremenih migracija, Nauka, bezbednost, policija, vol. 21, br. 2, str. 1-18, 2016.

[6] Ghrib, Trafficking in Unaccompanied Minors – France, *Trafficking in Unaccompanied Minors in the European Union*, IOM-IHESI, Brussels – Paris, 2002.

[7] Pavlović, Z, Odalović, T, The role of serbian customs services in prevention of smuggling of migrants, Journal of Eastern-European Criminal Law, No.1/2016, University of Timisoara Faculty of Law, University of Pecs Faculty of Law, 65-75

[8] Mijalković, S.: Obaveštajno-bezbednosne službe i nacionalna bezbednost, Bezbednost, vol.LIII, br. 1-2011, Beograd, str. 78

[9] Zečević, S., Gasmi, G.: Evropski bezbednosni i odbrambeni identitet i migrantska kriza, *Strani pravni život : teorija, zakonodavstvo, praksa*, Br. 2 (2016), str. 57-75

[10] Lutz, H, Migration and domestic work – A European perspective on a global theme, Routledge, Taylor and Francis groupe, London and New York, 2008

[11] Mogens, H, Do restrictive asylum and visa policies increase irregular migration into Europe?, Published February 28, 2016, <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1465116516633299>, (posećeno 17.02.2017).

[12] Graetz V, Rechel B, Utilization of health care services by migrants in Europe-a systematic literature review, British medical bulletin, 121(1):5-18, Jan 2017, dostupno na sajtu <http://insights.ovid.com/british-medical-bulletin/bmbul/2017/01/000/utilization-health-care-services-migrants-europe/2/00002417>, (posećeno 25.02.2017).

[13] Petrović, I, Osnovi bezbednosti, Društvo za nauku i stvaralaštvo "Logos", 2016.

[14] Vanhercke, B, Natali D and Bouget D, Social policy in the European Union: state of play 2016, ETUI, OSE, Brussels

[15] Baznec, B, Speer, M, Stojić Mitrović, M, Governing the Balkan Route : Macedonia, Serbia and the European Border Regime, Research Paper Series of Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; no. 5. 2016.

Ostali izvori

[16] Refocusing Migration and Security: Bridging National and Regional Responses, *Rome, 4 March 2016, OSCE Security days*, www.osce.org/sg/231526?download=true (posećeno 01.03.2017).

[17] *Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air*. Protocol under the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. New York: United Nations, preuzeto sa www.un.org (posećeno 12.02.2017).

[18] Priručnik o europskom pravu u području azila, zaštite granica i imigracije, Ured za publikacije Europske unije, Luxemburg :Online izdanje, 2014, preuzeto sa www.echr.coe.int/Documents/Handbook_asylum_HRV.pdf (posećeno 13.02.2017).

[19] Human Development Report, New York, 1994, str. 25-33, dostupno na hdr.undp.org/sites/default/files/reports/255/hdr_1994_en_complete_nostats.pdf (posećeno 23.02.2017).

[20] Migranti i migrantkinje u iregularnom statusu u Republici Srbiji – aktuelna pitanja i perspektive, Urednik: Miroslava Jelačić Kojić, Beograd, 2016. godine.

Internet izvori

[21] <http://azilsrbija.rs/madarska-pocela-gradnju-drugce-ograde-na-granici-sa-srbijom/> (posećeno 13.02.2017).

[22] https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/policies/irregular-migration-return-policy_en (posećeno 20.02.2017).

[23] <http://www.pewglobal.org/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/> (posećeno 20.02.2017).

[24] <http://www.blic.rs/vesti/svet/haos-u-bugarskoj-sukobi-migranata-i-policije-povredena-24-policijca-uhapseno-300/m7dek3k> (posećeno 27.02.2017).

[25] <http://edition.cnn.com/2017/02/21/europe/sweden-stockholm-riots/> (posećeno 27.02.2017).

[26] <http://www.unhcr.org/3b66c2aa10> .

[27] <http://www.unhcr.org/europe-emergency.html> .

[28] <http://www.euractiv.com/section/social-europe-jobs/opinion/europe-needs-low-skilled-migrant-workers-too/> (posećeno 23.02.2017).

[29] <http://frontex.europa.eu>

ЕВРОПСКИ НАЛОГ ЗА ХАПШЕЊЕ – НАСТАНАК, РАЗВОЈ И ФУНКЦИЈА

Бориша Лечић

Академија за националну безбедност, Београд

Европски налог за хапшење (*European Arrest Warrant – EAW*) је правни институт Европске уније чијим настанком је поједностављен и обједињен поступак екстрадиције на нивоу Европске уније. Установљен Оквирном одлуком о европском налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица, усвојеном 13. јуна 2002. године, Европски налог за хапшење представља први инструмент који почива на принципу узајамног признања судских одлука у кривичним стварима. Настао је у време када се међународна заједница суочила са савременим облицима угрожавања безбедности попут транснационалног криминала и тероризма. Данас представља веома често коришћен и изузетно ефикасан инструмент Европске уније у супротстављању савременим облицима угрожавања безбедности. Чињеница да је у 2015. години издато чак 16 хиљада налога, говори да је реч о изузетно значајном инструменту сарадње.

Због чега је традиционални систем екстрадиције, чији је развој у Европи трајао скоро пола века, постао спор и неефикасан, како су догађаји у финском граду Тампереу (први пут званично изнета иницијатива о замени постојећих процедура екстрадиције, 1999.), и терористички напад на САД 2001. године имали утицај на доношење Оквирне одлуке о Европском налогу за хапшење, зашто је одлука Уставног суда СР Немачке довела у питање изручење 50 лица од стране Шпаније, и да ли је Европски налог за хапшење оправдао своју улогу, само су нека од сличних питања на која аутор у раду настоји да пружи одговор, указујући при том и на околности које су утицале на настанак Европског налога за хапшење, његов развој, функцију и поступак примене.

Уводни део рада указује на непожељне ефекте настале услед интеграционих промена унутар Простора слободе, безбедности и правде које су условиле успостављање знатно вишег степена сарадње између правосудних и полицијских органа земаља чланица. Надаље, у првом делу се указује на традиционални систем екстрадиције који је постојао у Европској унији до настанка Европског налога за хапшење. Посебно се истичу карактеристике због којих је тадашњи систем екстрадиције сматран неделотворним и компликованим. Други део рада је посвећен генези околности које су довеле до успостављања Европског налога за хапшење и његовом развоју кроз поступак имплементације.

ције Оквирне одлуке о Европског налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица. У трећем делу рада се разматра функција Европског налога за хапшење.

Кључне речи: *екстрадиција, европски налог за хапшење, оквирна одлука о европском налогу за хапшење, принцип узајамног признања, Европска Унија*

Увод

Француски политичар Роберт Шуман (*Jean-Baptiste Nicolas Robert Schuman*) је давне 1950. године у својој декларацији поставио камен темељац за процес економских и политичких интеграција на нивоу Европске уније. У својој декларацији, која је позната као *Шуманов план* (*Schuman plan*), залагао се за оснивање Европске заједнице за угаљ и челик. Такву заједницу је сматрао као историјску иницијативу која ће омогућити стварање јединствене и организоване Европе без које се према његовом схватању мир у свету не би могао одржати. Закључивањем Уговора о оснивању Европске заједнице за угаљ и челик 1951. године у Паризу, између шест држава оснивача, учињен је први корак у процесу стварања јединствене заједнице европских земаља оличене у Европској унији. Наставак развоја учињен је неколико година касније, доношењем Римских уговора 25. марта 1957. године, да би се коначно Уговором из Мастрихта, који је ступио на снагу 1. новембра 1993. године, створио нови политички ентитет познат као Европска Унија. Уговорима из Амстердама, Нице и Лисабона, процес интеграција настављен је и усмерен на институционалне реформе, како би се ојачали капацитети ЕУ за деловање унутар и изван ње, њена ефикасност и оснажио њен демократски легитимитет.

Описани интеграциони процеси су омогућили стварање јединственог простора укидањем чврстих граница између земаља чланица ЕУ. Такав простор је поспешио економску сарадњу и развој држава чланица ЕУ. Да би омогућила грађанима простор слободе, правде и безбедности у којем је омогућено слободно кретање људи, робе и услуга, ЕУ је морала да предузме одговарајуће мере за контролу спољних граница, азила, имиграција као и за спречавање и борбу против криминала.

Нажалост, простор за економску сарадњу и његове погодности подједнако су почели да користе и припадници криминалних група и организација јер су „глобализација, отварање граница, гарантовање слободе кретања, либерализација тржишта робе и услуга, као и континуирани развој средстава комуникације дали нову димензију транснационалном криминалу“¹ и омогућили његово „лакше кретање“.² Криминал, при чему се под њим првенствено мисли на организовани криминал и тероризам, је на ове друштвено-политичке и економске промене реаговао максималном спремношћу за коришћење нових могућности. Аболирањем државних граница уну-

¹ Rodica Panainte, *Considerations on The European Arrest Warrant*, Journal of Public Administration, Finance and Law, 2015. str. 157.

² Mark Mackarel, *'Surrendering' the Fugitive – The European Arrest Warrant and the United Kingdom*. Journal Of Criminal Law, 71(4), 2007. str. 363.

тар ЕУ, организоване криминалне групе и криминалне организације су постале флексибилније и покретљивије, омогућен им је приступ новим тржиштима, добављачима, партнерима и путевима. Кажњавање учиниоца кривичног дела често је било онемогућено и отежано услед његовог брзог напуштања територије државе у којој је припремао или извршио кривично дело и слободног преласка на територију друге државе. Елемент иностраности који је садржан у великом броју кривичних дела извршених на територији ЕУ, представљао је велику препреку и ограничење у надлежности државних органа задужених за откривање, гоњење и процесуирање учинилаца кривичних дела.

Са друге стране, временом је постало незамисливо сузбијање криминалитета са елементима иностраности без сарадње међу државама чланицама ЕУ, па је међународна сарадња постала незаобилазни и кључни фактор. Међународна правна помоћ у кривичним стварима представља механизам сарадње под којим се подразумева помоћ коју правосудни и други органи једне државе указују правосудним и другим органима друге државе поводом или у вези са извршеним кривичним делима. Државе чланице ЕУ, успоставиле су заједничку сарадњу на подручју правосуђа и унутрашњих послова доношењем Уговора из Мадрида. У дугогодишњем процесу европских интеграција правосудна и полицијска сарадња су се перманентно унапређивале, иако се у почетку сматрало да су ове области деловања у искључивој надлежности држава чланица. Правосудна и полицијска сарадња је значајно ојачана ступањем на снагу Уговора из Лисабона. Паралелно са процесом успостављања правосудне и полицијске сарадње тече и процес усклађивања кривичних законодавстава на нивоу земаља чланица. Иако је државама чланицама и њиховим законодавствима препуштена област кривично материјалног и процесног права, која се сматра бастионом суверености, оне имају обавезу одређеног усклађивања у односу на питања која су од заједничког интереса за ЕУ.

Међу бројним облицима међународно правне помоћи у кривичним стварима посебно место заузима институт екстрадиције. Реч је о механизму који спречава учиниоца кривичног дела да бекством из једне државе у другу избегне кривично гоњење или издржавање казне затвора. Може се рећи да екстрадиција представља посебан и комплексан вид међународно правне помоћи у кривичним стварима. Посебност екстрадиције као такве, произилази из чињенице да она представља акт који је не само међународноправне, већ и политичке природе. Сасвим је разумљиво зашто се поступак екстрадиције, у првим годинама по укидању чврстих граница унутар ЕУ и експанзије транснационалног криминала, нашао у средишту интересовања највиших државних субјеката унутар ЕУ и стручне јавности. Како је свест о неефикасности и неделотворности традиционалног механизма екстрадиције постала све очигледнија, а опасност по основне вредности ЕУ од стране организованог криминала и тероризма све израженија, међу политичким фигурама је успостављен консензус о неопходности проналажења одговарајућег супститута који ће поједноставити и убрзати поступак екстрадиције. Циљ је постигнут доношењем Оквирне одлуке о Европском налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица 2002. године чиме је после дуго година одлука о изручењу, односно предаји траженог лица пребачена из делокруга политике и администрације, искључиво у делокруг правосуђа.

На питање да ли је оправдано замењен традиционални систем екстрадиције, затим како је текао процес доношења и успостављања Европског налога за хапшење, и како сагледати функцију института који функционише већ 14 година на нивоу ЕУ, покушаћемо да одговоримо у наставку рада.

Традиционални модел екстрадиције у Европској унији

Екстрадиција (*енг. extradition*) представља један од најстаријих традиционалних инструмената међународно правне помоћи у кривичним стварима. Суштински под екстрадицијом се подразумева предаја учиниоца кривичног дела од стране једне државе другој држави, како би се њему у другој држави судило, односно како би био упућен на издржавање казне затвора, уколико је већ осуђен. Често је сматрана и доживљавана као битан елемент националне суверености држава, а у најчешћем броју случајева се заснивала на споразуму закљученом између држава.

Варбрик (*Warbrick*) и Мекголдрик (*McGoldrick*) сматрају да је могуће утврдити основна начела која чине основу многих међудржавних споразума о екстрадицији и која се могу сматрати као успостављени међународни стандарди. Према њима, основна начела су начело двоструке кажњивости (засновано на принципу *nulla poena sine lege*), начело специјалитета, начело *Non bis in idem*, начело забране изручивања за политичка кривична дела, начело забране изручивања сопствених држављана.³

Начело двоструке кажњивости или двоструке инкриминације захтева да је кривично дело због којег се тражи изручење лица мора да представља кривично дело у кривичном законодавству државе која захтева изручење, али и у законодавству државе од које се тражи да изврши изручење.

Начело специјалитета се огледа у обавезивању државе молигђе да кривично гони или казни тражено лице само за оно кривично дело за које је замољена држава одобрила издавање окривљених или осуђених лица.

Начело *non bis in idem* у преводу значи: не поново у истом, а у теорији се означава као забрана двоструког кажњавања (*енг: the prohibition of double jeopardy*). Ово начело забрањује да се истом лицу поново суди за исто кривично дело и устављено је из разлога правичности и правне сигурности, а у интересу окривљеног.

Поједини аутори истичу да је традиционални поступак екстрадиције био састављен од две фазе: судске и политичке. У судској фази се разматрао сам захтев за изручење од стране суда, док се у политичкој фази доносила позитивна или негативна одлука о изручењу од стране политичких власти.⁴

Од самог почетка европских интеграција екстрадицији је посвећена значајна пажња. Доношењем Европске конвенције о екстрадицији⁵ 13. децембра 1957. године

³ Colin Warbrick, Dominic McGoldrick, Mark Mackerel, Susan Nash, *I. Extradition and the European Union*, International and Comparative Law Quarterly, 46(4), 1997. str. 948-957.

⁴ Isabelle Pérignon, Constance Daucé, *The European Arrest Warrant: a growing success story**, ERA Forum, 2007, Vol.8(2). str. 206.

⁵ Закон о потврђивању Европске конвенције о екстрадицији са додатним протоколима („Сл. лист СРЈ – Међународни уговори, бр 10/2001).

у оквиру Савета Европе успостављен је правни основ за примену традиционалног система екстрадиције.⁶ Иако су се при доношењу конвенције појавиле одређене потешкоће, јер су одређене земље имале скептичан однос према овом документу, њен допринос је значајан јер се сматра првим кораком као успостављању мултилатералног основа за примену екстрадиције и она је „суштински први регионални уговор о екстрадицији“.⁷ Конвенција је „као и већина билатералних и мултилатералних уговора о екстрадицији“ тог времена⁸ садржала одредбе сходно којима се начело двоструке кажњивости и забрана изручивање сопствених држављана сматрају као препреке за изручење. Неопходно је истаћи да се према одредбама Конвенције, изручење није могло одобрити за дела која се према оцени замољене стране, сврставају у групу политичких кривичних дела⁹ (атентат на шефа државе или неког члана његове породице се није сматрао политичким кривичним делом), као ни за фискална кривична дела. Свака страна уговорница је могла у тренутку потписивања или ратификације конвенције да изрази резерве у вези са једном или више одредби конвенције, а то право су стране уговорнице користиле у великом броју случајева. Према Европској конвенцији о екстрадицији, поступак екстрадиције се одвијао путем молбе која је била формулисана у писменом облику и достављена дипломатским путем, а допунским протоколом донесеним 17. марта 1978. године је дефинисано да се „захтев“ доставља од стране министарства правосуђа државе молиље министарству правосуђа државе замољене стране уз могућност да се захтев достави и дипломатским путем.

У Стразбуру је 27. јануара 1977. године усвојена Европска конвенција о сузбијању тероризма¹⁰ чије су одредбе значајне јер су делимично имале утицај на механизам екстрадиције на нивоу ЕУ. Наведена конвенција је прописала круг кривичних дела за која је наведено да се за потребе екстрадиције неће сматрати политичким кривичним делима, као ни кривичним делима која су у вези са кривичним делом, односно делима која су инспирисана политичким мотивима.¹¹

⁶ Конвенција је измењена и допуњена са два допунска протокола који су донесени у Стразбуру 15. октобра 1975. године и 17. марта 1978. године.

⁷ Gjermund Mathisen, *Nordic Cooperation and the European Arrest Warrant: Intra-Nordic Extradition, the Nordic Arrest Warrant and Beyond*. Nordic Journal of International Law, Vol.79(1), 2010. str. 3.

У члану 28. Европске конвенције о екстрадицији се наводи да конвенција, у погледу територије на коју се примењује, ставља ван снаге све одредбе билатералитних уговора, конвенција и споразума којима је област екстрадиције између две стране уговорнице регулисана. Надаље, наведени члан пружа странама уговорницама могућност да закључе билатералне или мултилатералне уговоре само у циљу допуне одредби конвенције из 1957. године или ради олакшавања примене принципа које она садржи.

⁸ Gregory J. Mann, *The European Arrest Warrant: A Short-Lived Mechanism For Extradition?*, Syracuse Journal of International Law And Commerce, 2007. Vol.34(2), str.717.

⁹ Први допунски протокол у вези са Европском конвенцијом о екстрадицији је дефинисао да се политичким кривичним делима не сматрају злочини против човечности које предвиђа конвенција ради спречавања и сузбијања злочина геноцида, као ни кривична дела која су предвиђена у одређеним члановима Женевских конвенција из 1949. године.

¹⁰ Закон о потврђивању Европске конвенције о сузбијању тероризма („Сл. лист СРЈ – Међународни уговори“, бр. 10/2001).

¹¹ Европска конвенција о сузбијању тероризма је имала значајан утицај на „деполитизацију“ тероризма у времену када је усвојена.

Укидањем унутрашњих граница унутар ЕУ, традиционални модел екстрадиције на нивоу ЕУ је допуњен и одређеним одредбама Шенгенске конвенције о примени Шенгенског споразума о постепеном укидању контроле на заједничким границама¹² која је донета 1990. године. Према овој конвенцији, поступак изручење се одвија посредством Министарства правде, а сам поступак је постао ефикаснији јер је Шенгенски информациони систем (*енг: Schengen Information System – S/S*) представља одређену базу података у којој се налазе, између осталог, и сви захтеви за изручењем, чиме је олакшана комуникација између држава чланица.

Након што је на нивоу ЕУ објављено да је „унапређење уговора о екстрадицији између земаља чланица ЕУ приоритет и радне групе успостављене, убрзо након Уговора из Мастрихта“¹³ приступило се изради нових конвенција о екстрадицији. Потреба за унапређењем система екстрадиције који је заснован на конвенцији из 1957. године произашла је из чињенице да су процедуре на којима се систем за снимао сматране „спорим и са превише препрека“,¹⁴ а сам систем је дефинисан као „политички и међудржавни“.¹⁵ Доношење Конвенције о поједностављеном поступку изручења између држава чланица Европске уније¹⁶ 1995. године је имало за циљ да „упрости, побољша и убрза процедуре екстрадиције“¹⁷ посебно у случају када ухапшена особа пристане на поступак екстрадиције. Конвенције која се односи на изручење између држава чланица Европске уније¹⁸ донета је 1996. године. Ова конвенција је садржала значајне одредбе које су се односиле на укидање начела забране изручивања сопствених држављана. Ман (*Mann*) сматра је да покушај укидања тог начела „једна од најзначајнијих иновација“¹⁹ наведене конвенције, иако су стране уговорнице могле да изјаве резерву на одредбе којима је укидање начела било предвиђено. Конвенције су такође предвиђале краће време изручења, укидање политичких и фискалних кривичних дела као основа за одбијање извршења.

Плахта (*Plachta*) објашњавајући зашто Конвенција из 1995. године и Конвенција из 1996. године нису успеле да отклоне недостатке традиционалног система екстрадиције, иако су представљале најзначајније достигнуће у том процесу, наводи да оне нису успеле да направе раскид са традиционалним системом екстрадиције, да су

¹² Agreement between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the gradual abolition of checks at their common borders (доступно на: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922(01))).

¹³ Colin Warbrick, Dominic McGoldrick, Mark Mackerel, Susan Nash, *J. Extradition and the European Union*, International and Comparative Law Quarterly, 46(4), 1997. str. 953

¹⁴ Mark Mackarel, 'Surrendering' the Fugitive – *The European Arrest Warrant and the United Kingdom*. Journal Of Criminal Law, 71(4), 2007. str. 365.

¹⁵ Michael Plachta, *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 11(2), 2003. str.179.

¹⁶ Convention on simplified extradition procedure between the Member States of the European Union (доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41995A0330%2801%29>).

¹⁷ Matilde Ventrella, M. (2008). Making the Fight Against Criminal Organisations in the EU More Effective by Setting Aside National Constitutions. European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 16(2), 2008, str. 228

¹⁸ Convention relating to extradition between the Member States of the European Union (доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41996A1023%2802%29>).

¹⁹ Gregory J. Mann, *The European Arrest Warrant: A Short-Lived Mechanism For Extradition?*, Syracuse Journal of International Law And Commerce, 2007. Vol.34(2), p718.

омогућавале резерве на готово све значајне одредбе и да их је изузетно мали број држава ратификовао, а да управо услед таквих околности уопште није била изненађујућа чињеница да су највиши политички субјекти на нивоу ЕУ били све више разочарани у погледу будућег развоја система екстрадиције у оквиру Европске уније.²⁰

Сличне ставове износи и Чавошки, наводећи да је конвенција из 1996. године, у време када је усвојена, садржала решења која нису наишла на добар пријем држава чланица и да се иронично у томе и огледа њен значај. Према овом аутору, веома брзо је постало јасно да се такав начин сарадње међу државама у кривичним стварима суштински неће променити чак ни у дужем временском периоду и да је управо то сазнање довело до примене сасвим другачијег система унификације кроз одлуке и оквирне одлуке.²¹

После неколико година преговора на високом политичком нивоу унутар Европске уније, доношењем Оквирне одлуке о европском налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица (у даљем тексту: Оквирна одлука о ЕАВ) 13. јуна 2002. године традиционални систем екстрадиције, чији правни основ су чиниле претходно наведене и описане конвенције, је замењен новим системом предаје оличеним у институту Европском налогу за хапшење.

Оквирна одлука о Европском налогу за хапшење – настанак и развој

Пре него што укажемо на околности и догађаје у процесу настанка и развоја Оквирне одлуке о ЕАВ, неопходно је истаћи једну напомену. Оквирна одлука о ЕАВ се често посматра и анализира као инструмент чија је основна сврха у моменту доношења била да замени до тада постојећи систем екстрадиције који је сматрам спорим и неефикасним, а при том се уопште не узима у обзир изражена терористичка претња која је у том моменту била присутна у међународној заједници. Да бисмо адекватно разумели настанак и развој Европског налога за хапшење, неопходно је пажљиво сагледати све околности и догађаје које су утицале на процес настанка овог инструмента.

Један од значајних догађаја за доношење Оквирне одлуке о ЕАВ²² је самит Европског савета одржан 15. и 16. октобра 1999. године у финском граду Тампереу²³ на којем је створен основ за њен настанак. У закључцима са самита изнета је

²⁰ Michael Plachta, *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 11(2), 2003. str. 179.

²¹ Aleksandra Čavoški, Mario Reljanović, *Ideja o stvaranju krivičnog prava EU*, Udruženje tužilaca i zamenika tužilaca Srbije, Beograd, 2011, str. 75 ISBN 978-86-87259-17-1

²² Уговор о ЕУ предвиђа оквирне одлуке као врсту правних аката који се доносе под окриљем правосудне и полицијске сарадње у кривичним стварима. Оквирне одлуке се донесе у циљу уједначавања закона и прописа држава чланица и обавезују државе чланице само у погледу циљева које би требало достићи, остављајући притом националним државним органима право на самосталан избор облика и начина за остварење задатих циљева.

²³ Састанак у Тампереу је био посвећен искључиво проблему даљег развоја политике правосудја и унутрашњих послова. Након њега усвојен је Тампера програм, петогодишњи стратешки план активности у области правосудја и унутрашњих послова, ради спровођења одредби Амстердамског уговора, пре свега у области азила и миграција, као и усклађивање законодавног оквира за спровођење принципа узајамног признања.

званична идеја о замени тада постојећих процедура екстрадиције. Закључено је да државе чланице требају укинути формални поступак изручења, и то особа које беже од правде након што су правоснажно осуђене. За остале особе Савет је сматрао да би требало убрзати поступак па је сходно томе упућен позив Европској комисији да направи предлог мера по том питању.²⁴ Савет у Тампереу је препоручио „принцип узајамног признања“ (*the principle of mutual recognition*)²⁵ судских одлука као један од општих закључака и означио га као камен темељац будућих облика правосудне сарадње у грађанским и кривичним стварима. Принцип узајамног признања се угледа у признавању и извршењу страних судских одлука са што мање контроле и у кратком року, као да је у питању одлука домаћих правосудних органа.

Програм мера за имплементацију начела узајамног признања одлука у кривичним стварима²⁶ је заиста усвојен 30. новембра 2000. године. Фишера (*Fichera*) напомиње да у првом моменту нису били сасвим јасни циљеви програм у којем се као једна од мера налаже усвајање налога за хапшење са тим да је усвајању мере „дат приоритет број два и била је ограничена на само најзначајнија кривична дела споменута у члану 29. Уговора о Европској унији“.²⁷ У том моменту још нису успостављени сви неопходни услови за доношење Оквирне одлуке о ЕАВ јер су по одређеним питањима, попут укидања начела двоструке кажњивости и укидања улоге извршне власти у поступку екстрадиције, постојали различити ставови међу државама чланица, те је услед тога недостајала спремност за реализацију програма.

Аутори се слажу да терористички напад на Сједињене Америчке Државе представља изузетно битан догађај и импулс за доношење Оквирне одлуке о ЕАВ. Плахта овај догађај сматра „неопходним политичким моментом“²⁸ док Панаинте наводи да су „догађаји у САД довели до убрзања процедуре усвајања одлуке“.²⁹ Фишера закључује да је после терористичког напада на „Близнакиње“ у Америци, политички притисак променио правац и да је усвајање Оквирне одлуке о ЕАВ постало приоритет.³⁰ Химено Булнс истиче да је популарност Оквирне одлуке о ЕАВ „по-

²⁴ Пројекат *Corpus Juris* који је објављен 1997. године је, поред промовисања европског јавног тужиоца који би откривао и процесуирао буџетске преваре, предлагао и европски налог за хапшење који би важио широм Европе и заменио поступак екстрадиције у области буџетских превара.

²⁵ Први пут је идеја о примени овог принципа у области кривичног права јавно изнета 1998. год, од стране Велике Британије, током њеног председавања Саветом. Велика Британија је заступала став да међу државама чланицама постоје велике разлике у правним системима које онемогућавају ефикасно супротстављање савременим облицима угрожавања и да је увођење принципа узајамног признавања неопходно како би се унапредила међусобна сарадња држава у кривичним стварима, која би се последично одразила и на смањење стопе криминалитета.

²⁶ The programme of measures to implement the principle of mutual recognition of criminal decisions (доступно на: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001Y0115%2802%29>).

²⁷ Massimo Fichera, *The European Arrest Warrant and the Sovereign State: A Marriage of Convenience?*, European Law Journal, 2009. Vol. 15(1), str. 71.

²⁸ Michael Plachta, *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 11(2), 2003. str. 179.

²⁹ Rodica Panainte, *Considerations on The European Arrest Warrant*, Journal Of Public Administration, Finance & Law, 2015. str. 159.

³⁰ Massimo Fichera, *The European Arrest Warrant and the Sovereign State: A Marriage of Convenience?*, European Law Journal, 2009. Vol. 15(1), str. 72.

расла након узнемирујућих напада у Сједињеним Америчким Државама 11. септембра 2001, јер се сматра ефикасним механизмом у борби против тероризма“.³¹

Заиста, на нивоу ЕУ је после 11. септембра 2001. године показан до тада невиђени степен јединства и агилности, као и спремност за заједничко супротстављање тероризму. После само неколико дана су усвојени пакети антитерористичких мера које су почивале на принципима координације и мулти дисциплинарног приступа.

Недељу дана после терористичког напада на Сједињене Америчке Државе, Европска комисија је представила Оквирну одлуку о ЕАВ.³² На ванредном заседању Европског Савета, које је одржано у Бриселу од 20. до 21. септембра 2001. године, предлог за оквирну одлуку је укључен у Европски акциони план за борбу против тероризма. Званично, Европска комисија је 25. септембра 2001. године доставила предлог Оквирне одлуке о ЕАВ Савету Европе. Политички преговори о предлогу су трајали наредна три месеца. Учешће у преговорима су узели Европски Савет, Европски парламент и Европска комисија. Њихова активност је била усмерена на измене и допуне предлога Оквирне одлуке о ЕАВ.

Фенели (Fennelly) истиче да конкретни договор није постигнут све до заседања Европског Савета одржаног 2001. године у Лаекену.³³

Марин у свом раду „Европски налог за хапшење у Републици Италији“ (*The European arrest warrant in the Italian republic*), описује догађаје који су претходили заседању у Лаекену. Аутор истиче да је договор о Оквирној одлуци о ЕАВ могао бити постигнут још на састанку одржаном од 6. до 7. децембра, али да је италијански министар правосуђа уложио вето јер се противио листи од 32 кривична дела. Након тога су одржани додатни политички преговори, 11. децембра у Риму, између премијера Белгије и премијера Италије, господина Белусконија, на којим је договорено уклањање вета. Коначан договор је постигнут на заседању Европског Савета у Лаекену одржаном од 14. до 15. децембра 2001. године.³⁴

Оквирна одлука о Европском налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица коначно је усвојена 13. јуна 2002. године,³⁵ на снагу је ступила 13. јануара 2003. год, а званично се примењује у ЕУ од 1. јануара 2004. године и представља „први инструмент који примењује начело узајамног признања“.³⁶

³¹ Mar Jimeno-Bulnes, *The Enforcement of the European Arrest Warrant: A Comparison Between Spain and the UK*, European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, 2007. str. 264.

³² Rodica Panainte, *Considerations on The European Arrest Warrant*, Journal Of Public Administration, Finance & Law, 2015. str. 159.

³³ Nial Fennelly, *The European Arrest Warrant: Recent Developments*. ERA Forum, 2007, Vol. 8(4), str. 520.

³⁴ Luisa Marin, *The European arrest warrant in the Italian republic*, European Constitutional Law Review, Vol.4(2), 2008. str. 252-253.

³⁵ Оквирна одлука о европском налогу за хапшење и поступцима предаје између држава чланица заменила је следеће међународно правне акте: Европску конвенцију о екстрадицији из 1957. године (са додатним Протоколима из 1975. и 1978. године); Европску конвенцију о спречавању тероризма из 1977. год; Споразум о поједностављењу предаје захтева за екстрадицију из 1989. год; наслов 3 поглавље 4 Шенгенске конвенције из 1990. год; Конвенцију о поједностављеној процедури екстрадиције из 1995. год; Конвенцију о екстрадицији између држава чланица ЕУ из 1996. године.

³⁶ Isabelle Pérignon, Constance Daucé, *The European Arrest Warrant: a growing success story**, ERA Forum, 2007, Vol.8(2). str. 203.

Плахта истиче да 13. јун 2002. године представља „значајан тренутак у савременој историји екстрадиције“³⁷. Наведену тврдњу можемо сматрати оправданом јер је доношењем Оквирне одлуке о ЕАВ и успостављањем Европског налога за хапшење традиционални систем екстрадиције, који је сматран спорим, политичким, међудржавним, неделотворним и неефикасним у простору слободе, безбедности и правде, замењен новим системом предаје лица између правосудних органа држава чланица. Од тог момента „европски налог за хапшење мења основне вредности, стандарде, процедуре и чак језик екстрадиције у ЕУ“.³⁸

Након доношења Оквирне одлуке о ЕАВ, даљи развој Европског налога за хапшење можемо разматрати кроз процес имплементације који је текао на националном нивоу у којем су државе чланице доносиле законе о имплементацији и вршиле измене својих устава. У вези са процесом имплементације су и извештаји Европске комисије о том процесу.³⁹

Према завршним одредбама Оквирне одлуке о ЕАВ, наложено је државама чланицама да до 31. децембра 2003. године предузму потребне мере за спровођење одлуке и да надлежном телу ЕУ пошаљу текст одредби којим су пренеле обавезу у своје домаће законодавство. Само 12 држава је испоштовало рок за имплементацију Оквирне одлуке о ЕАВ, док су преостале државе чланице то учиниле до 1. новембра 2004. године изузев Италије која је то учинила 2005. године.⁴⁰

У почетку „европски налог за хапшење није имплементиран на јединствен начин у ЕУ“.⁴¹ Све државе чланице су усвојиле специфично законодавство, а неке су чак извршиле измене устава како би омогућиле имплементацију

Извештај Европске комисије о спровођењу Европског налога за хапшење из 2005. године⁴² упутио је неколико критика државама чланицама. Између осталог, у извештају се истиче да поједине државе нису примениле Оквирну одлуку о ЕАВ како је замишљено. У погледу одређивања органа надлежног за спровођење поступка, замерка је изречена Данској, која је одредила извршну власт као надлежну за спровођење целокупног поступка, али и Естонији, Летонији, Литванији, Финској и Шведској, које су то учиниле делимично. Такође, Чешкој и Холандији је упућена за-

³⁷ Michael Plachta, *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 2003, Vol. 11(2), str.183.

³⁸ Mark Mackarel, M. (2007). The European Arrest Warrant – the Early Years: Implementing and Using the Warrant. European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 2007, Vol. 15(1), str.43.

³⁹ На нивоу ЕУ за развој Европског налога за хапшење је значајна делатност Европске комисије коју она спроводи на основу члана 34. Оквирне одлуке о ЕАВ. Европска комисија је поднела четири извештаја о Европском налогу за хапшење који су утицали на поступак имплементације Оквирне одлуке о ЕАВ јер су у закључцима уочавани недостаци и државама чланицама предложене мере за отклањање недостатака. Извештаји су објављени 2005., 2006., 2007., и 2011. године. (доступно на: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libcategories.aspx?Id=14>).

⁴⁰ Република Хрватска је као последње примљена чланица Европске уније 2013. године имплементирала Оквирну одлуку од ЕАВ у своје законодавство.

⁴¹ Mark Mackarel, M. (2007). The European Arrest Warrant – the Early Years: Implementing and Using the Warrant. European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 2007, Vol. 15(1), str.46.

⁴² Report from the Commission based on Article 34 of the Council Framework Decision of 13 June 2002 on the European Arrest Warrant and the surrender procedures between Member States (доступно на: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libcategories.aspx?Id=14>).

мерка на увођење клаузуле реципроцитета у погледу изручивања сопствених држављана јер таква решења нису у складу са оквирном одлуком. У извештају се као посебно забрињавајуће истакла чињеница да су неке државе чланице својевољно прошириле број разлога за неизвршење (Уједињено Краљевство, Малта, Португал, Данска, Холандија).⁴³ Поједине државе чланице (Француска и Белгија) су у своја законодавства ставила дуже рокове за спровођење Оквирне одлуке о ЕАВ.

Комисија је у извештају наложила државама чланицама да морају усвојити нове законе или изменити постојеће законодавство како би оно постало усклађено са одредбама Оквирне одлуке о ЕАВ. Државе чланице су у наредним годинама то и учиниле.

У првим годинама након ступања на снагу Оквирне одлуке о ЕАВ у неким државама чланицама (Немачка, Пољска, Кипар) су, поред измена и допуна закона о имплементацији, накнадно покретане оцене уставности закона о имплементацији Оквирне одлуке о ЕАВ.

Немачки Уставни суд је закон о имплементацији прогласио неуставним у целини па је услед таквих околности усвојен потпуно нови закон.⁴⁴ Уставни судови Пољске и Кипра су оценили да су закони у супротности са Уставом делимично, али су ове државе чланице за разлику од Немачке извршиле измене свог Устава.⁴⁵

У погледу развоја Европског налога за хапшење неопходно је напоменути да је 26. фебруара 2009. године донета Оквирна одлука Савета број 2009/299/ПП⁴⁶ којом је измењена и допуњена првобитна Оквирна одлука о ЕАВ. Одредбама Оквирне одлуке број 2009/299/ПП избрисан је члан 5. став 1. и додат нови члан 4а. који се односи на одлуке након суђења на којем се особа није лично појавила (суђење у одсуству).

Последња у низу мера која утиче на развој Европског налога за хапшење је Приручник за примену Европског налога за хапшење (*Handbook on European Arrest Warrant*)⁴⁷ издат од стране Европске комисије 17. октобра 2017. године. У приручнику се узимају у обзир искуства примене Европског налога за хапшење у ЕУ у протеклих 14. година. Структуру приручника чине увод, два главна дела (издавање и извршење Европског налога за хапшење) и прилози. У изради приручника Европска комисија се саветовала са стручним телима на нивоу ЕУ и државама чланица.

⁴³ Уједињено Краљевство је као додатни разлог за неизвршење одлуке о Европском налогу за хапшење увело разлоге националне безбедности.

⁴⁴ Занимљив је случај Дарканзали који се десио у Немачкој 2005. године. Наиме, у октобру 2004. године немачке власти су ухапсиле Мамуна Дарканзалија (*Mamoun Darkazanli*) за којим издат европски налог за хапшење од стране Шпаније која је сматрала Дарканзалија за кључну фигуру која је пружала логистичку и финансијску подршку Ал Каиди. Немачки Уставни суд је средином 2005. године прогласио да Европски налог за хапшење није у складу са немачким правом и пустио Дарканзалија из притвора. Шпанске власти су размишљале да ли у складу са начелом реципроцитета предузму сличне мере. Шпански суд је у септембру 2005. године објавио да ће поништити све европске налоге за хапшење издате од стране Немачке, која је у том моменту потраживала чак 50 лица која су била у поседу шпанских власти.

⁴⁵ Isabelle Pérignon, Constance Daucé, *The European Arrest Warrant: a growing success story**, ERA Forum, 2007, Vol.8(2). str.208-209.

⁴⁶ Council Framework Decision 2009/299/JHA of 26 February 2009 amending Framework Decisions 2002/584/JHA, 2005/214/JHA, 2006/783/JHA, 2008/909/JHA and 2008/947/JHA (доступно на: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libdocumentproperties.aspx?id=3>).

⁴⁷ Handbook on how to issue and execute a European arrest warrant (доступно на: <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libdocumentproperties.aspx?id=2023>).

Функција Европског налога за хапшење

Уколико појемо од значења речи функција⁴⁸ (*lat. functio*) која означава вршење, рад, радњу, позив, вршење службе, онда за потребе рада израз „функција“ можемо одредити као делатност која је организована и предодређена за остваривање циља. Пре него што пређемо на разматрање функције европског налога за хапшење неопходно је указати на најзначајније одредбе Оквирне одлуке о ЕАВ.

Оквирна одлука о ЕАВ европски налог дефинише као судску одлуку донету у једној држави чланици ради хапшења траженог лица од стране друге државе чланице и његове предаје држави издавања налога, за потребе кривичног поступка или извршења казне затвора или притвора. Поступак за издавање европског налога за хапшење се покреће ради истраге за почињено дело, извршавања казне затвора и извршавања одлуке о притвору.

Према Оквирној одлуци о ЕАВ, судску одлуку којом се издаје европски налог за хапшење доноси надлежно правосудно тело. Химено-Булнс истиче да Оквирна одлука не дефинише правосудни орган остављајући то питање државама чланицама.⁴⁹ Плахта наглашава да је у предлогу Оквирне одлуке коју је донела Европска комисија постојало прецизније одређење јер се појам правосудни орган односио на судију и јавног тужиоца.⁵⁰ Приручник о европском налогу за хапшење указује на одлуке суда које је донео у предметима C-452/16 PPU Poltorak и C-477/16 PPU Kovalkovas, а сходно којима се под надлежним правосудним телом подразумева судија, судови и тела која могу суделовати у суђењу у дотичном правном систему, али се наведено не може тумачити на начин да се полиција или извршно тело државе чланице сматра правосудним телом. Државе чланице су различито одредили судске власти надлежне за издавање налога.

Европски налог за хапшење се не може издати за било које кривично дело, већ се мора радити о кривичном делу које улази у подручје његове примене. Кривична дела за која се може издати европски налог за хапшење јесу она за која је по закону државе издавања запрећен максимум казне затвора од најмање 12 месеци, односно ако је за та дела одређен притвор, или ако је изречена казна затвора од најмање четири месеца или је после изрицања казне одређен притвор. Уколико се европски налог за хапшење издаје за ова дела, неопходно је поштовање начела двоструке кажњивости.

Ипак, Оквирном одлуком о ЕАВ предвиђена су и таксативно набројана 32 тежа кривична дела за која је у погледу издавања Европског налога за хапшење укинута начело двоструке кажњивости.⁵¹ Реч је о кривичним делима за која је запрећена ка-

⁴⁸ Поред термина функција, у науци се често употребљавају други термини: улога, задатак, значај, циљ, активност.

⁴⁹ Mar Jimeno-Bulnes, *The Enforcement of the European Arrest Warrant: A Comparison Between Spain and the UK*, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 2007. str. 271.

⁵⁰ Michael Plachta, *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, *European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice*, 2003, 11(2), str.187.

⁵¹ За кривична дела таксативно набројана у Оквирној одлуци, за које је у држави издавања налога за хапшење прописна максимална казна најмање три године затвора, држава извршења мора предати тражено лице без обзира што по њеном законодавству то дело није предвиђено као кривично дело, а ако је и у држави извршења то дело кажњиво, без обзира на висину запрећене казне.

зна затвора у максималном трајању најмање три године или је за та дела одређен притвор.⁵²

Списак од 32 кривична дела за које је искључено начело двоструке кажњивости је подложен изменама и допунама јер је одредбама оквирне одлуке о ЕАВ остављена могућност Савету Европе да прошири листу. Такву одлуку (која мора бити једногласна) Савет Европе може донети након саветовања са Европским парламентом.

У погледу основа за одбијање извршења европског налога за хапшење предвиђени су обавезни (апсолутне сметње) и факултативни (релативне сметње) основи. Сходно члану 3, држава ће одбити извршење европског налога за хапшење у три случаја: кривично дело за које се тражи изручење лица потпада под амнестију у држави чланици која треба да изврши налог; уколико је држава донела правоснажну одлуку о траженом лицу у погледу истог дела (*non bis in idem*); лице чије се хапшење захтева се због година старости не сматра кривично одговорним у држави чланици која треба да поступи по захтеву.

Одредбама Оквирне одлуке о ЕАВ, дефинисана је процедура за издавање, спровођење и контролу извршења европског налога за хапшење. Налог се доставља држави за коју се верује да се на њеној територији налази тражено лице или бегунац, а сходно захтеву потражиоца и другим државама чланицама.⁵³

У погледу рокова за извршење Европског налога за хапшење прописано је да надлежни државни орган државе чланице у чијој је функционалној надлежности поступање по захтеву за хапшење, мора у року од 60 дана, почев од дана лишавања лица слободе, одлучити о томе да ли ће или неће изручити ухапшено лице. У слу-

⁵² Реч је следећим кривичним делима: (1) учествовање у злочиначкој организацији, (2) тероризам, (3) трговина људима, (4) сексуално искоришћавање деце и децја порнографија, (5) недозвољена трговина дрогама и психотропним супстанцама, (6) недозвољена трговина оружјем, муницијом и експлозивима, (7) корупција, (8) превара, укључујући ону која иде на штету финансијских интереса Европске заједнице у смислу Конвенције о заштити финансијских интереса Европске заједнице од 26. јула 1995, (9) прање новца, (10) фалсификовање новца, укључујући еуро, (11) компјутерски криминал, (12) еколошки криминал, укључујући илегалну трговину угроженим животињским и угроженим биљним врстама и сортама, (13) помагање неовлашћеног уласка и боравка [везано за државе чланице], (14) убиство и тешке телесне повреде, (15) недозвољена трговина људским органима и ткивом, (16) отмица, противзаконито лишење слободе и узимање талаца, (17) расизам и ксенофобија, (18) организована или оружана пљачка, (19) недозвољена трговина културним добрима, укључујући старине и уметничка дела, (20) превара, (21) рекетирење и изнуда, (22) фалсификовање производа и пиратерија, (23) фалсификовање службених докумената и трговина тим фалсификатима, (24) фалсификовање средстава плаћања, (25) недозвољена трговина хормонским супстанцама и другим хормонима раста, (26) недозвољена трговина нуклеарним и радиоактивним материјалом, (27) трговина украденим возилима, (28) силовање, (29) палевина, (30) злочини који спадају у надлежност Међународног кривичног суда, (31) отмица авиона и бродова, (32) саботажа.

⁵³ Садржај Европског налога за хапшење чине следеће информације: (1) идентитет и држављанство траженог лица; (2) име, адреса, број телефона и факса, те е-мејл адреса судске власти која издаје налог; (3) доказ о извршној пресуди, налог за хапшење или било коју другу извршну судску одлуку која има исто дејство, а улази у поље примене одређено чл. 1. и 2 Оквирне одлуке; (4) природа и правна квалификација кривичног дела (5) опис околности у којима је кривично дело учињено, укључујући време, место и степен учешћа траженог лица у остварењу кривичног дела; (6) изречена казна, ако постоји правоснажна пресуда, или висину прописане казне према праву државе издавања налога; (7) ако је могуће, друге последице кривичног дела.

чају да се тражено лице добровољно преда, коначна одлука о извршењу Европског налога за хапшење мора бити донета у року од 10 дана од дана добровољне предаје. Државама чланицама које поступају по захтеву је остављена могућност да у ванредним околностима продуже рок од 60 дана за још 30 дана. Као услов се налаже обавеза обавештавања државе чланице која је издала налог уз навођење разлога за кашњење.

Поступак предаје састоји се од неколико етапа: (а) слање европског налога држави извршења, (б) хапшење траженог лица и саопштавање права која му припадају, (в) одлучивање о притварању траженог лица, (г) пристанак траженог лица на предају или саслушање траженог лица, (д) одлучивање о предаји лица, укључујући и рокове и процедуре за извршење европског налога и (ђ) обавештавање државе која је издала европски налог.⁵⁴

Након указивања на одређене карактеристике поступка предаје, вратићемо се на разматрање функције Европског налога за хапшење.

Прво, успостављањем Европског налога за хапшење изграђен је нови систем екстрадиције (предаје) лица на нивоу ЕУ заснован на начелу узајамног признања судских одлука. У том контексту, можемо закључити да је једна од основних функција европског налога за хапшење замена традиционалног поступка екстрадиције и унапређење и убрзање поступка предаје лица међу државама чланицама.

Вилемс, (Willems) уочава неколико најважнијих промена које је успоставио Европски налог за хапшење у односу на традиционални поступак екстрадиције. Према њему то су: уклањање извршне власти из поступка екстрадиције; поступак је скраћеног карактера, заснован на стандардизованом обрасцу; поступак подлеже стриктним и кратким роковима; укинута је начело двоструке кажњивости; ограничен је број основа на којима држава може одбити извршење; изостанак три традиционална основа за одбијање извршења – политичко кривично дело, финансијско кривично дело, забрана изручивања сопствених држављана.⁵⁵

У погледу делимичног укидања начела двоструке кажњивости неопходно је изнети један теоријски став. Аутори сматрају да је укидање начела двоструке кажњивости, па чак и делимично, једна од главних реформи у новом поступку предаје. Овакво решење директно следи идеју међусобног признања судских одлука и представља значајан основ за побољшање правосудне сарадње. Ипак, значајан недостатак представља чињеница да у оквирној одлуци не постоје прецизне дефиниције 32 кривичних дела која су такстативно набројана.⁵⁶

Макарел (Mackarel) наглашава да се промене процедурних вредности огледају и у терминолошком смислу, и указује да бегунци више нису „изручени“ (*en-extradited*) већ су „предати“ (*en-surrendered*) према одредбама Оквирне одлуке о ЕАВ.⁵⁷

⁵⁴ Војислав Ђурђић, *Европски налог за хапшење*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад, 2012, вол. 46, бр. 1, стр. 35.

⁵⁵ Auke Willems, A. (2016). Extradition on the two sides of the Atlantic: the U.S. model as blueprint for the European arrest warrant?. *Criminal Law Forum*, 2016, Vol.27(4), str.463-464.

⁵⁶ Isabelle Pérignon, Constance Daucé, *The European Arrest Warrant: a growing success story**, ERA Forum, 2007, Vol.8(2), str. 207-208.

⁵⁷ Mark Mackarel, M. (2007). The European Arrest Warrant – the Early Years: Implementing and Using the Warrant. *European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice*, 2007. Vol. 15(1), str. 44.

Можемо закључити да је Европски налог за хапшење унео значајне измене у односу на традиционални систем екстрадиције и тиме успешно извршио своју основну функцију. Основне измене су: поједностављена процедура предаје која је у надлежности правосудних власти и спроводи се на основу судске одлуке (из поступка одлучивања су изузети политички органи власти); дефинисан је и скраћен временски оквир у којем се извршава налог; прецизно одређени разлози за одбијање захтева о изручењу. Поред већ поменутих термилошких измена, значајно је и увођење изручења сопствених држављана. Европских налог за хапшење је отклонио све препреке за изручење које су биле својствене традиционалном систему екстрадиције (држављанство тражено особе, политичка или финансијска природа кривичног дела).

Са друге стране, европски налог за хапшење представља инструмент сарадње држава чланица на подручју правосудја и унутрашњих послова за борбу против криминалитета. Друга функција Европског налога за хапшење може се посматрати у ужем и ширем смислу. У ужем смислу функција Европског налога је омогућавање кривичног гоњења учинилаца кривичних дела и/или омогућавање извршавања казне затвора или предаје лица а у ширем смислу, борба против криминала, посебно његових тешких облика попут организованог криминала и тероризма.

Функција Европског налога за хапшење у ужем смислу, остварује се у поступку предаје на основу судске одлуке донете у једној држави чланици ЕУ ради хапшења траженог лица од стране друге државе чланице и његове предаје држави издавања налога, за потребе кривичног гоњења или извршавања казне затвора или притвора.

У погледу функције Европског налога за хапшење у ширем смислу поставља се питање да ли је он заиста ефикасан инструмент за борбу против криминала?

Одговор на претходно питање можемо за почетак потражити у статистичким извештајима. Према званичним извештајима Европске комисије у периоду од 2005. до 2015. године издато је укупно 133 хиљада захтева за изручење, а од укупног броја издатих налога извршено је 37 хиљада захтева. У погледу временског трајања, поступак изручења је у просеку трајао 14 дана у случајевима када је тражено лице пристало на предају, односно две месеца у случајевима када тражено лице није пристало на изручење.⁵⁸ Анализом статистичких података може се видети да се Европски налог за хапшење издаје и спроводи у готово свим државама чланицама ЕУ. Временски интервал у којем се реализује поступак предаје указује на саму ефикасност института.

Применом Европског налога за хапшење, предате су хиљаде друштвено опасних појединаца, попут терористе који је учествовао у нападима у Паризу, (ухваћен у Белгији), немачког серијског убице који је ухапшен у Шпанији, затим осумњичени кријумчар дроге из Малте, предат од стране Уједињеног Краљевства, банда оружаних разбојника које је тражила Италија, а чији су чланови ухапшени у шест различитих земаља и многи други.⁵⁹

⁵⁸ Replies to questionnaire on quantitative information on the practical operation of the European arrest warrant – Year 2015 (доступно на: https://e-justice.europa.eu/content_european_arrest_warrant-90-en.do).

⁵⁹ Да је европски налог за хапшење ефикасан инструмент у борби против криминала показује и чињеница да Уједињено Краљевство већ месецима трага за модалитетом који би омогућио примену европског налога за хапшење и након званичног напуштања Европске уније. Види: *UK 'can't keep European Arrest Warrant after Brexit'* (доступно на: <https://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-44532500>).

У минулом периоду, један случај привукао је посебну пажњу европске и светске јавности јер је Европском налогу за хапшење дао снажне политичко правне димензије и рефлексије. Након одржаног референдума у шпанској покрајини Каталонији, шпанске власти су у новембру месецу 2017. године издале Европски налог за хапшење за лидера Каталоније Карлоса Пуђдемона (*Carles Puigdemont*) и четири члана његове смењене владе који су уточиште пронашли у Белгији. Шпански истражни судија је издао пет посебних Европских налога за хапшење због побуне, злоупотребе јавних средстава и непослушности према надлежним органима.⁶⁰ После свега неколико дана, Шпанија је повукла налог за хапшење а почетком 2018. године поново га активирала. Пуђдемон је ухапшен у марту месецу 2018. године у Немачкој док се из Финске враћао за Белгију. Немачки суд је донео одлуку о изручењу и спровођењу Европског налога за хапшење али само по оптужбама за проневеру, односно према одлуци суда Пуђдемон не може бити предат због оптужби за предају.⁶¹ Након такве одлуке немачког суда, Шпанија је повукла европски налог за хапшење.

Закључак

Европски налог за хапшење је настао услед потребе да се традиционални систем екстрадиције у Европској унији убрза и поједностави. Иако је класични механизам екстрадиције за време у којем је настао био веома напредан, временом је услед своје политичке и међудржавне природе постао неделотворан и спор. Конвенције на којима је почивао су омогућавале државама чланицама резерве на значајне одредбе па је постало јасно да се на тај начин поступак екстрадиције не може унапредити.

Као инструмент који је заснован на принципу узајамног признања судских одлука, Европски налог за хапшење је радикално изменио дотадашњи поступак екстрадиције. На првом месту, све процедуралне и бирократске потешкоће и препреке у комуникацији између држава чланица сведене су на минимум. Успостављена је директна комуникација између надлежних правосудних органа држава чланица. Прописивањем прецизних рокова за признање, извршење и одбијање налога, као и стандардизацијом форме постигнуто је убрзање поступка. Укинути су и традиционални основи за одбијање захтева за предају лица, па је услед тога омогућена предаја сопствених држављана. Листа од 32 кривична дела за која је укинута начело двоструке инкриминације представља једну од најзначајних новина које је увео Европски налог за хапшење.

Доношењем Европског налога за хапшење дошло је и до јачања солидарности међу државама чланицама. Традиционално неповерење у инострано право и правосуђе је временом уступило место сарадњи и узајамном поверењу између надле-

⁶⁰ *European arrest warrant issued for ex-Catalan leader Carles Puigdemont* (доступно на: <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/03/european-arrest-warrant-issued-for-ex-catalan-leader-carles-puigdemont>).

⁶¹ *Spanish court drops international warrant for Carles Puigdemont* (доступно на: <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/19/spanish-court-drops-international-warrant-puigdemont-catalan>).

жних органа држава чланица. Имплементацијом Оквирне одлуке о европском налогу за хапшење у национална законодавства постигнут је мали, али изузетно значајан степен унификације кривичног законодавства на нивоу Европске уније. Европски налог за хапшење је постао важан фактор европске безбедности, односно битан елемент и чинилац унутрашње безбедности Европске уније.

Сарадња на нивоу Европске уније доводи до слободе, безбедности и правичности, а Европски налог за хапшење представља један од елемената те сарадње. У ком правцу ће ићи даљи развој овог механизма и како ће одређене промене у Европској унији, попут иступања Уједињеног Краљевства из Европске уније, утицати на Европски налог за хапшење, видећемо у годинама које долазе.

Литература

- [1] Fennelly, N., *The European Arrest Warrant: Recent Developments*, ERA Forum, Vol. 8(4), 2007. str. 519-534.
- [2] Fichera, M., *The European Arrest Warrant and the Sovereign State: A Marriage of Convenience?*, European Law Journal, Vol. 15(1), 2009. str. 70-97.
- [3] Jimeno-Bulnes, M., *The Enforcement of the European Arrest Warrant: A Comparison Between Spain and the UK*, European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice, (3/4), 2007. str. 263-307.
- [4] Mackarel, M., *'Surrendering' the Fugitive— The European Arrest Warrant and the United Kingdom*, Journal Of Criminal Law, 71(4), 2007. str.362-381.
- [5] Mackarel, M., *The European Arrest Warrant – the Early Years: Implementing and Using the Warrant*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 15(1), 2007. str.37-65.
- [6] Mann, G. J., *The European Arrest Warrant: A Short-Lived Mechanism For Extradition?*, Syracuse Journal of International Law And Commerce, Vol.34(2), 2007. p715.
- [7] Marin, L., *The European arrest warrant in the Italian republic*, European Constitutional Law Review, 4(2), 2008. str. 251-273
- [8] Mathisen, G., *Nordic Cooperation and the European Arrest Warrant: Intra-Nordic Extradition, the Nordic Arrest Warrant and Beyond*, Nordic Journal of International Law, Vol. 79(1), 2010. str.1-33.
- [9] Panainte, R., *Considerations On The European Arrest Warrant*, Journal of Public Administration, Finance and Law, 2015. str. 157-164.
- [10] Plachta, M., *European Arrest Warrant: Revolution in Extradition?*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 11(2), 2003. str.178-194.
- [11] Pérignon, I., & Daucé, C., *The European Arrest Warrant: a growing success story*, ERA Forum, Vol.8(2). 2007, str. 203-214.
- [12] Ventrella, M., *Making the Fight Against Criminal Organisations in the EU More Effective by Setting Aside National Constitutions*, European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice, 16(2), 2008. str. 225-251.
- [13] Warbrick, C., McGoldrick, D., Mackerel, M., & Nash, S., I. *Extradition and the European Union*, International and Comparative Law Quarterly, 46(4), 1997. str. 948-957
- [14] Willems, A., *Extradition on the two sides of the Atlantic: the U.S. model as blueprint for the European arrest warrant?*, Criminal Law Forum, Vol.27(4), 2016. str. 443-493.
- [15] Čavoški, A., Reljanović, M., *Ideja o stvaranju krivičnog prava EU*, Udruženje tužilaca i zamjenika tužilaca Srbije, Beograd, 2011. ISBN 978-86-87259-17-1

[16] Ђурђић, В., *Европски налог за хапшење*, Зборник радова Правног факултета, Нови Сад 2012, вол. 46, бр. 1, 2012. стр. 21-37.

[17] [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:42000A0922(01))

[18] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41995A0330%2801%29>

[19] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41996A1023%2802%29>

[20] <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32001Y0115%2802%29>

[21] <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libcategories.aspx?Id=14>

[22] <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libdocumentproperties.aspx?Id=3>

[23] <https://www.ejn-crimjust.europa.eu/ejn/libdocumentproperties.aspx?Id=2023>

[24] https://e-justice.europa.eu/content_european_arrest_warrant-90-en.do

[25] <https://www.bbc.co.uk/news/uk-politics-44532500>

[26] <https://www.theguardian.com/world/2017/nov/03/european-arrest-warrant-issued-for-ex-catalan-leader-carles-puigdemont>

[27] <https://www.theguardian.com/world/2018/jul/19/spanish-court-drops-international-warrant-puigdemont-catalan>

ЗНАЧАЈ НУКЛЕАРНОГ ОРУЖЈА У КИНЕСКО-АМЕРИЧКИМ ОДНОСИМА У АЗИЈСКО-ПАЦИФИЧКОМ РЕГИОНУ

Жељко Јовић

Министарство унутрашњих послова Републике Србије

Односи између Кине и САД биће од огромног геополитичког значаја за XXI век и ниједан аспект у тим односима неће бити значајнији за обе стране од адекватне заштите националних интереса уз одржавање општег мира. Иако већи насилни сукоб између Кине и САД није изванредан, његова могућност се не може потпуно искључити. Обе стране поседују респектабилан нуклеарни арсенал и сваки насилни сукоб између њих био би екстремно опасан и са неслагљивим последицама. Проналажење начина да се смање могућности за започињање насилног сукоба представља примарну обавезу политичких лидера Кине и САД.

У овом раду ће се разматрати ставови америчких администрација до избора Доналда Трампа за председника и покушати укратко да прикажу односи између Кине и САД у азијско-пацифичком региону, с једне стране, и улогу нуклеарног оружја у формирању тих односа, с друге стране.

Кључне речи: нуклеарно оружје, Кина, САД, насилни сукоб, нуклеарна стратегија

Увод

Нуклеарно оружје је један од најбитнијих елемената у кинеско-америчким односима из једноставног разлога што оно може бити пресудно у кризним ситуацијама и чак употребљено у сукобу између две најмоћније државе у свету. Чињеница је да између Кине и САД постоје значајни извори тензија и неслагања који добијају на интензитету у првим деценијама XXI века, као што су: будући статус Тајвана, однос са Пјонгјангом и потенцијални колапс Северне Кореје и њено уједињење са Јужном Корејом, територијални спорови са Јапаном у Источном кинеском мору и са неколико азијских држава у Јужном кинеском мору. Историјски гледано, билатерално ангажовање по питању нуклеарног оружја између Кине и САД било је крајње ограничено. Обе земље започеле су прве стратешке дијалоге о нуклеарном оружју тек крајем 80-их XX века, са повременим периодима успона и падова који су пратили шире кинеско-америчке односе.

Порасту тензија између Кине и САД доприноси свеукупни раст Кине, нарочито у економској и војној сфери. Студије међународних односа дуже време сугеришу да је свака промена у балансу снага, нарочито између великих сила, имала за последицу (ин)директну конфронтацију повезаних са факторима снаге и богатства, с једне стране, и немерљивим факторима поноса и части, с друге стране. Нација која се убрзано развија и стреми светском врху (Кина) очекује да свој утицај спроводи у складу са својим растућим угледом и значајем, док нација која већ поседује највећи утицај и значај у свету (САД) у основи је невољна да то првенство дели или препусти другој земљи, посебно ако постоји обострано неповерење.

Идеолошка инкомпатибилност између Пекинга и Вашингтона додатно појачава притиске генерисане основним структуралним проблемима који се тичу кинеског раста и његовог уподобљавања са позицијом САД, с једне стране, и постојећим регионалним и светским поретком који САД упражњавају, с друге стране. Такође, у исто време постоји опасност да структурална динамика која се ствара у односима између Кине и САД генерише елементе безбедносне дилеме у којој су акције једне стране на повећању својих одбрамбених капацитета интерпретиране као непријатељске и(ли) угрожавајуће радње од друге стране и обратно. Безбедносна динамика овог типа већ постоји у пољу конвенционалног војног такмичења између Кине и САД, нпр. Кинески програм балистичких и крстарећих ракета директан је одговор на америчка унапређења у конвенционалном делу војних снага које су стациониране у западном Пацифику. Безбедносна дилема у нуклеарној сфери водила би ка дестабилизацији, порасту неповерења и повећању опасности од насилног сукоба између Кине и САД. Кинеска влада тврди да је проширење кинеских нуклеарних снага пројектовано као директан одговор на амерички балистички програм, то јест програм глобалног конвенционалног одговора и стратешких офанзивних способности америчке војске (Yunzhu, 2005). Такође, поједини амерички безбедносни експерти истичу да је проширење нуклеарних снага и броја крстарећих ракета доказ за непријатељске намере Кине, као и за потребу побољшања америчких офанзивних способности да одговоре на претње (Рауне, 2015).

Сви ови фактори безбедносног угрожавања не морају неизоставно довести до насилног сукобљавања, конвенционалног и(ли) нуклеарног, између Кине и САД. С друге стране, постоје економски и безбедносни фактори који доприносе смањењу могућности од општег сукоба. Било која врста насилног сукоба између Кине и САД била би изузетно опасна и узроковала би огромне губитке, поготову ако се употреби нуклеарно оружје. Тренутно су изгледи за општи ратни сукоб између Кине и САД врло мали, а најмањи за нуклеарни рат. Последице нуклеарног рата које се огледају у потпуном уништењу живе силе и животног окружења захтевају да обе стране предузму активне кораке који би насилне сукобе учинили мање извесним и опасним (Милојевић, 2009). Чињеница је да свако конфронтирање Кине и САД не значи и аутоматску употребу нуклеарног оружја, као што не значи да сукобљавање око наизглед маргиналног проблема неће ескалирати у конфликт око основних националних интереса. Тренутно је колизија националних интереса између Кине и САД најизраженија у азијско-пацифичком региону.

Овај есеј ће покушати у следећа четири дела укратко да прикаже односе између Кине и САД у азијско-пацифичком региону, с једне стране, и улогу нуклеарног оружја у формирању тих односа, с друге стране.

Кина и стратегија употребе нуклеарног оружја

Нуклеарно оружје је одувек имало значајну улогу у кинеској националној стратегији. Кинеска нуклеарна стратегија је увек била инкорпорирана и служила у оквиру Националне развојне стратегије, Националне безбедносне стратегије, Националне одбрамбене политике и Војне стратегије. Кинеска стратегија употребе нуклеарног оружја била је релативно конзистентна још од прве детонације нуклеарне бомбе 1964. године. Прва нуклеарна проба је спроведена са циљем да одврати потенцијалне противнике, првенствено Совјетски Савез и САД, од употребе нуклеарног оружја против Кине, или од претње да ће га употребити. Кинеска оптерећеност нуклеарном претњом била је већим делом изазвана својим искуствима током 50-их година XX века када су САД претиле да ће употребити нуклеарно оружје током Корејског рата и у одбрани Тајвана од кинеске инвазије.

У Стратејском одбрамбеном документу из 2006. године први пут је званично представљена кинеска политика и стратегија употребе нуклеарног оружја. Документ обједињава све кључне елементе кинеске стратегије употребе нуклеарног оружја:

„Кинеска нуклеарна стратегија је субјект државне нуклеарне политике и војне стратегије. Њен основни циљ је да одврати друге државе од употребе или претње да ће употребити нуклеарно оружје против Кине. Кина остаје чврсто посвећена поштовању принципа „не прве употребе“ нуклеарног оружја све време и под било којим условима. Кина се безусловно обавезује да неће употребити или претити да употреби нуклеарно оружје против држава које не поседују нуклеарно оружје и залагаће се за свеопшту забрану и комплетну елиминацију нуклеарног оружја. Кина ће се придржавати принципа противнапада у само-одбрани и ограниченог развоја нуклеарног оружја, као и изградње малих и поузданих нуклеарних снага способних да одговоре на све безбедносне факторе угрожавања. Кина ће настојати да обезбеди сигурност и поузданост свог нуклеарног оружја као и одржавање респектабилних нуклеарних снага. Кинеске нуклеарне снаге су под директном командом Централне војне комисије. Кина ће се уздржавати у погледу даљег развоја нуклеарног оружја. Такође, Кина никада неће ући у нуклеарну трку наоружавања са било којом државом.“ (State Council of the PRC, 2006).

У званичном документу кинеске владе јасно се види да је главна улога кинеског нуклеарног оружја одвраћање непријатеља од нуклеарног напада. Број стратегијских нуклеарних глава које поседује Кина релативно је мали, али њихова снага деструкције је више него довољна да непријатеља одврати од напада. Концепт одвраћања за кинеске државне руководиоце и војне стратеге поред нуклеарне моћи подразумева и конвенционалне снаге кинеске војске као ефикасног средства за превенцију оружаних сукоба.

Кинеске доктриналне публикације нарочито истичу принцип „не прве употребе“ нуклеарног оружја. У стратегијском одбрамбеном документу тврди се да ће кинеске нуклеарне снаге употребити нуклеарно оружје тек када непријатељ нападне оружјем први. Утицајни кинески научни часопис оружаних снага указује да кинеске нуклеарне снаге треба да одговоре нуклеарним контра-нападом тек када кинеска територија претрпи прве ударе (Armed Forces of PRC, 2014). Такође, нуклеарно одвраћање не служи само да одврати непријатеља од употребе нуклеарног оружја против Кине већ и да одврати од напада стратегијским конвенционалним снагама,

чиме се смањује ризик од нуклеарне ескалације. Нуклеарне снаге Кине служе да: спрече прерастање конвенционалног ратног сукоба у нуклеарни; спрече непријатеља од извођења напада конвенционалним снагама против нуклеарних постројења и изазивања цурења нуклеарног горива; и спрече непријатеља у наношењу огромних разарања по стратегијским инфраструктурним објектима (Fravel, 2010). Наравно, ово не значи да ће Кина у свим случајевима размотрити употребу нуклеарног оружја као одговор на угрожавање конвенционалним снагама, али јасно говори да се Пекинг може ослонити на нуклеарно оружје у ограничавању опција које стоје на располагању непријатељу чак и у конвенционалној сфери угрожавања.

Једна од примарних непознаница кинеске нуклеарне стратегије за спољашње субјекте јесте кинеска посвећеност поштовању принципа „не прве употребе“. У одговору на безбедносне промене у кинеском окружењу током прве две деценије XXI века кинески војни и политички одлучиоци покрећу све чешће расправе о вредностима политике поштовања принципа „не прве употребе“. У раду из 2005. године са Универзитета Фудан, професор Шен Дингли тврди да је принцип „не прве употребе“ под знаком питања услед последица технолошких иновација у војној сфери, нарочито у области конвенционалног оружја са високим степеном прецизности у извођењу борбених удара који могу угрозити нуклеарне снаге и самим тим угрозити базичне националне интересе Кине у односу на Тајван (Dingli, 2005). У расправама око одрживости принципа „не прве употребе“ неки кинески аналитичари разматрају случајеве у којима би Пекинг могао умањити услове за његово поштовање. Посебно поље расправа у кинеским безбедносним круговима тицало се потенцијалних америчких конвенционалних удара на кинеско копно, које је осликано у тврдњама генерала Зу Шенгхуа: „Ако Американци усмере своје пројектиле и прецизно вођену муницију ка метама које су на кинеској територији, ја мислим да ми треба да одговоримо нуклеарним оружјем.“ (Haneu, 2005). Иако кинески званичници често уверавају да ће се придржавати принципа „не прве употребе“, извештај Пентагона из 2008. године о кинеској војној снази наводи да „нова војна доктрина указује да кинеске нуклеарне снаге имају додатне задатке који се састоје у одвраћању конвенционалних напада на кинеска нуклеарна постројења и на конвенционалне нападе који имају карактеристике напада оружја за масовно уништење“ (US Department of Defense, 2008). Напад Америке конвенционалним снагама на нуклеарне снаге Кине сматрао би се равним употреби нуклеарног оружја, при чему би се Кина тешко одупрела извођењу нуклеарног противудара. Стратегијски одбрамбени документ Кине из 2010. године наводи: „Кина ће се конзистентно придржавати принципа „не прве употребе“ нуклеарног оружја, придржаваће се само-одбрамбене нуклеарне стратегије и никада неће ући у нуклеарну трку наоружавања са било којом земљом“ (China National Defense, 2010).

Кинеске нуклеарне снаге мање су развијене и значајно мање од нуклеарних снага САД и Русије, али су у процесу модернизације и ширења. Процењује се да Кина поседује око 260 нуклеарних бојевих глава (Kristensen, 2011). За разлику од САД и Русије, Кина своје нуклеарно оружје држи ван стања приправности, односно нуклеарне бојеве главе држи одвојено од преносних система. На овај начин Кина је желела да укаже да се њена дефанзивна политика употребе нуклеарног оружја разликује од офанзивних политика нуклеарних суперсила, САД и Русије, и тиме ојача свој положај међу земљама у развоју и неразвијеним земљама које чине највећи део међународне заједнице.

Кинески приступ нуклеарном одвраћању између осталог се ослања и на многе непознанице које окружују основне одреднице нуклеарних снага, као што су њихова борбена моћ, доктрина и црвене линије њихове употребе. Кинеска нуклеарна политика званично није промењена, као ни стратегија употребе нуклеарних снага, с тим што Пекинг процене о величини и софистицираности свог нуклеарног програма базира на неколико фактора: величини и намени нуклеарних снага потенцијалног непријатеља, степену толеранције непријатеља према ризику и штети коју нуклеарно оружје проузрокује, и способности непријатеља да онемогући Кини повратни нуклеарни напад.

Кина тренутно улаже велике напоре да модернизује своје нуклеарне снаге и то ће значајно утицати на стабилност кинеско-америчких односа. За мање од две деценије Кина је напредовала од малих и рањивих нуклеарних снага до нуклеарних снага које тренутно поседују веома разноврстан нуклеарни и балистички програм пројектила (табела – 1). Трансформација кинеских нуклеарних снага потврђена је извештајем америчког обавештајног ваздушног и свемирског центра из 2009. године који закључује: „Кина тренутно поседује најактивнији и најразноврснији балистички програм у свету, затим развија и тестира офанзивне пројектиле, формира нове врсте пројектила, квалитативно унапређује системе за лансирање пројектила, као и развој метода за контрабалистичку одбрану.“ (National Air and Space Intelligence Center, 2009). Кинеске одлуке у вези са нуклеарном позицијом и политиком у будућем периоду значајно ће утицати на кинеско-америчке стратегијске односе и регионалну стабилност, нарочито у источној и југоисточној Азији.

Табела 1 – *Кинески нуклеарни и балистички програм пројектила*
(Извор: Stockholm International Peace Research Institute, Yearbook 2011, Disarmament and International Security, New York, Oxford University Press, p. 342)

Ознака	Мобилност	Мак. домет (km)	Погонско гориво	Број
ДФ-3	Копном	3.000	Течно	14–18
ДФ-21	Копном	1.750	Чврсто	60–80
ДФ-21А	Копном	1.750	Чврсто	60–80
ДФ-4	Силос	5.400	Течно	16–24
ДФ-5	Силос	13.000	Течно	20
ДФ-31	Копном	7.250	Чврсто	10
ДФ-31А	Копном	11.200	Чврсто	15
ДФ-41	Копном	Непознат	Чврсто	у развоју
ЈЛ-2	Морем	Непознат	Чврсто	у развоју

Азијско-пацифичка стратегија САД и нуклеарно оружје

Петог јануара 2012. године Обамина администрација прокламовала је основне смернице америчке националне одбрамбене стратегије за наредну деценију. У новој стратегији Кина и Иран су позиционирани као непријатељске државе, а планирано је и значајно повећање америчких оружаних снага у азијско-пацифичком региону (US Department of Defense, 2012). Са тежиштем на Кини, стратегија одбране фокусира се више на вођење ратних сукоба у ваздушно-поморском простору, свемиру и виртуелном простору, него на коришћење великих конвенционалних армија и морнарица.

Кључна питања у вези са нуклеарним оружјем су: Шта најбоље служи америчким интересима у стратегијским нуклеарним односима са Кином? Да ли је то тежња САД да онемогуће модернизацију кинеске војске и јака америчка одбрана која ће у сваком тренутку онемогућити повратни удар кинеских нуклеарних снага, или Америка треба да толерише обострану рањивост као трајни принцип? Са нуклеарног становишта, амерички национални интерес у односима са Кином најбоље би се штитио са позиције стратешке доминације. У основи, Кина на ову опцију сигурно неће пристати.

Непостојање стратегије која би одређивала политичке односе са Кином у циљу задовољавања америчких интереса значајно умањује могућности да се одреде нуклеарни односи са Кином који најбоље служе америчким националним интересима. За САД односи са Кином по питању нуклеарног оружја морају бити обликовани ширим контекстом међународних односа, а посебно у односу на азијско-пацифички регион. Са америчког гледишта, нуклеарни односи између Пекинга и Вашингтона нису само билатерално питање, већ се они тичу знатно ширих геополитичких одредница. Политика САД према азијско-пацифичком региону заузима значајно место још од краја Другог светског рата. Политика азијско-пацифичке стратегије временом је еволуирала и Вашингтон чини све како би одржао и одбранио поредак у региону који би и даље служио интересима САД и њених савезника, а у исто време тежио би и тражио начине да у постојећи међународни поредак integriше и оне субјекте који нису у савезу са Вашингтоном, нарочито Пекинг. Овакав приступ има своје корене у снажном америчком присуству у азијско-пацифичком региону, који се огледа у формирању чврстих савеза са неколико регионалних држава (Јапан, Јужна Кореја, Филипини), као и снажних али мање формалних савеза са другим азијским државама (Тајланд, Вијетнам, Индонезија, Малезија). Такође, доминантан положај САД у региону почива на способности америчке војске да константно и ефективно пројектује силу кроз цео западни Пацифик и тиме омогућава одбрану своје територије, као и одбрану својих савезника и партнера у региону. Администрација у Вашингтону верује да овакав приступ азијско-пацифичком региону пружа заштиту широког спектра америчких националних интереса и уједно ојачава међународни политички и економски поредак у којем Америка доминира. Због тога САД настављају своју политику савеза у источној и југо-источној Азији, као и одржавање потребне војне силе да ефективно подупре и ојача своју приврженост тим циљевима као неопходан гарант регионалне стабилности и просперитета (US Department of Defense, 2012).

Администрација у Вашингтону је у својој азијској стратегији централну улогу и најважније место одређивала за Кину. Свеукупни раст Кине, који се одвија константно скоро три деценије, представља скоро одлучујућу улогу у планирању одбрамбене политике и дипломатије САД. Такође, раст Кине има значајан утицај на нуклеарну политику САД. После колапса Совјетског Савеза и технолошког унапређивања америчке војске, конвенционалне војне снаге преко две деценије представљају тежиште у планирању одбрамбене политике у источној Азији (Colby, 2012). Нуклеарно оружје тренутно има ограничену улогу у стратегији САД према азијско-пацифичком региону и она се првенствено састоји у одвраћању непријатеља од употребе нуклеарног оружја и као крајње средство за заштиту савезника. Обим и циљеви те улоге могу се променити. Централни фактор у одређивању обима и улоге нуклеарног оружја у стратегијској поставци САД у азијско-пацифичком региону је

Кина, односно њена војна сила која представља безбедносни изазов за Америку. Уколико модернизација кинеске војне силе успори и(ли) уколико САД успеју да одрже поуздану надмоћност над кинеским конвенционалним војним снагама и онемогуће Кину да значајније угрози америчке и савезничке снаге у азијско-пацифичком региону, нуклеарне снаге САД ће имати релативно мању улогу. Супротно томе, нуклеарно оружје ће имати значајнију улогу у америчкој стратегији према азијско-пацифичком региону уколико се баланс регионалне војне моћи окрене у корист Кине (Heginbotham, 2015). Уједно, то је један од разлога што САД инвестирају огромна средства у модернизацију својих конвенционалних и нуклеарних војних снага. Тренутно САД планирају да инвестирају више од 1.200 милијарди америчких долара у свеобухватно унапређивање својих нуклеарних снага (Wolfsthal, 2014). Такође, САД планирају да уложе неколико стотина милијарди америчких долара у модернизацију нуклеарног комплекса – лабораторије, установе које се баве истраживањима, конструисањем, производњом и одржавањем нуклеарног оружја (UCS, 2014). Тим плановима предвиђен је развој два нуклеарна оружја за вођење нуклеарног рата против Кине: интерконтиненталних крстарећих ракета са нуклеарним бојевим главама и најснажнијих гравитационих нуклеарних бомби тип Б61. Нуклеарни системи са прецизним навођењем у нуклеарном арсеналу САД су неопходни елементи у „теорији победе“ над Кином у тренутку започињања ратног сукоба (Roberts, 2016).

Значајније промене у кинеској нуклеарној политици могу утицати на америчку нуклеарну стратегију. Кинеска влада у својим званичним изјавама увек истиче своју посвећеност поштовању принципа „не прве употребе“, затим постојање скромних али ефективних стратегијских нуклеарних снага, као и избегавање трке у наоружавању (CSC, 2015). Кинеска влада је била конзистентна, уз неке мање модификације, у поштовању ових принципа још од започињања свог нуклеарног програма под Мао Це-дунгом. Кина се све време позивала на ове принципе као доказ да је она одговоран и конструктиван фактор у међународним односима и да стога њен привредни раст не представља опасност ни за једну земљу. С друге стране, у САД веома често се воде расправе око питања да ли се и у којој мери нуклеарне снаге Кине увећавају и да ли мењају своју стратегију, као и да ли су те промене незнатне или представљају потенцијалну опасност по националну безбедност САД. У Вашингтону постоји шири консензус да значајније материјално ширење кинеских нуклеарних снага и пренебегавање основних принципа нуклеарне стратегије представљају сигнале за опасне промене не само у нуклеарној сфери већ и у међународној политици Кине генерално. Уколико кинеска економија настави да расте и њене оружане снаге наставе са модернизацијом, Пекинг ће моћи значајније да унапреди своје нуклеарне снаге, прошири њихове капацитете и улогу у стратегији националне безбедности. САД не могу значајније утицати на одвраћање Пекинга од оваквог курса уколико он одлучи да га спроведе. Вашингтон уз помоћ својих савезника и партнера у источној Азији покушава да убеди Пекинг да није у кинеском националном интересу да значајније шири и ојачава своје нуклеарне снаге. Активна и искрена сарадња Кине и САД по питању нуклеарног оружја помогла би да се боље разумеју „црвене линије“ друге стране, процеси ескалације насилних сукоба, и самим тим смање могућности ненамерне ескалације или погрешне процене. Интензивирање конструктивне сарадње са Кином у вези са нуклеарним оружјем представља значајан дугорочни безбедносни интерес САД.

Америка ће наставити да примењује нуклеарну стратегију према Кини која ће имати два основна циља. Први, одржавање на потребном нивоу нуклеарних снага које ће одвраћати Кину од агресивног понашања, и други, проналажење одговарајућих кооперативних мера које ће смањити обострано неповерење (US Congress Commission, 2009). У нуклеарној стратегији САД не постоји јасно дефинисан аналитички оквир у коме је тачно одређен однос са кинеским нуклеарним снагама. Обамина администрација је на почетку свог мандата тврдила да је спремна да се ангажује са Кином на основама концепта „стратешке стабилности“, али није дефинисала одреднице концепта (US Department of Defense, 2010). Са Кином чија економија по величини сустиже америчку и чија огромна војна сила се убрзано модернизује, изгледи САД да у потпуности неутралишу нуклеарне снаге Кине равне су нули. Такође, САД прећутно прихватају чињеницу да нису у стању да Кини онемогуће повратне ударе по територији САД (Ferguson, 2009).

Нуклеарно оружје може имати све већи значај у америчкој азијско-пацифичкој стратегији уколико регионални баланс војних конвенционалних снага постане неповољан по америчке националне интересе. Такав развој догађаја биће интензивираан ако Кина одлучи да искористи раст и јачање својих војних снага у циљу смањења или неутралисања утицаја САД у региону, заштите северно-корејског режима (и)ли агресивнијег приступа у решавању регионалних територијалних спорова. Тренутна супериорност америчких конвенционалних војних снага у западном Пацифику у односу на војску Народне Републике Кине смањује потребу и могућност употребе нуклеарног оружја од стране САД док администрација у Вашингтону експлицитно задржава право прве употребе нуклеарног оружја. Реална је могућност да у будућем периоду конвенционалне војне снаге САД буду неадекватне у супротстављању војним снагама Кине. У том правцу, поставља се питање: За колико баланс конвенционалних војних снага Кине и САД треба да се промени да би такав исход био могућ? Уколико се баланс војних конвенционалних снага промени у корист Кине, настаће две битне последице. Прва, кључни национални интереси САД у азијско-пацифичком региону биће угрожени, као и интереси америчких савезника и партнера у региону. Друга, САД и њени савезници у азијско-пацифичком региону неизбежно ће повећати улогу и значај нуклеарног оружја у својим одбрамбеним стратегијама да би надоместили релативно опадање у конвенционалном аспекту и утицали на кинеско стратешко одлучивање и планирање.

Међутим, значајни извори неслагања и неразумевања између САД-а и њених савезника у Источној и Југо-источној Азији, с једне стране и Кине, с друге стране остају. Сви ти извори неслагања и неразумевања у најгорем случају могу довести до ратног сукоба са катастрофалним последицама по цео свет. Поред свих извора безбедносног угрожавања постоје и геополитички разлози који се манифестују појавом нове велике силе и њеном потрагом за одговарајућим местом међу већ позиционираним великим силама у међународној заједници. Редефинисање позиција међу великим силама увек се кроз историју показало као извор тензија и ривалства и најчешће је водило ка сукобима већег обима. Сви значајнији извори неслагања и неразумевања између Пекинга и Вашингтона налазе се и вреднују високо на лествици националних интереса и могу довести до кризних ситуација деловањем треће стране, недостатком комуникације, погрешном интерпретацијом, унутрашњим политичким притиском и(ли) потребом да се спољном свету покаже снага нације (Dobbins, 2012).

Извори тензија и могућност сукоба у азијско-пацифичком региону

У односима Кине и САД постоји читав низ извора тензија у азијско-пацифичком региону који могу довести до насилних сукоба, у којима би поред конвенционалних војних снага као крајње средство могле бити употребљене и нуклеарне снаге.

Тајван, појединачно гледано, представља најопаснији извор тензија и могућег насилног сукоба Кине и САД. Пекинг предузима све дипломатске и политичке мере да спречи независност Тајвана, док САД војно и политички подржавају Тајван. Тензије између Пекинга и Тајпеја су значајно смањене после потписивања договора о сарадњи из 2008. године, али ситуација и даље остаје веома осетљива. Односе додатно компликује убрзано обострано наоружавање и сталне политичке несугласице. Шта више, будућност Тајвана је неодређена и неизвесна и у њој ће нуклеарно оружје представљати главни фактор, јер је судбина острва с једне стране повезана са кинеском тежњом да острво присаједини матици, а с друге стране са одлучношћу САД да брани Тајван.

Када је у питању Тајван, кинески основни национални интерес је национално уједињење и логично је закључити да ће Кина употребити сва расположива средства да га одбрани, при чему је нуклеарно оружје једно од њих (Dingli, 2005). Проблем Тајвана изазива веома јаке националне емоције у Кини, тако да се не може у потпуности искључити ирационално понашање приликом коришћења нуклеарног оружја (Yali, 2006). Веома је тешко помирити спремност Кине да се придржава основног принципа „не прве употребе“ нуклеарног оружја са широко распрострањеним ставом у Кини да Пекинг може иницирати нуклеарни рат против САД уколико постоји опасност да изгуби конвенционални рат са Америком око Тајвана. Сличне ставове потврђује изјава декана Кинеског Универзитета за националну одбрану, генерал-мајора Зу Ченгуа: „Кина треба свим расположивим војним средствима, укључујући и нуклеарно оружје, да сачува свој територијални интегритет у којем је Тајван нераскидиви део њега.“ (Chenghu, 2015).

Други значајан извор тензија у односима Кине и САД представљају две морске акваторије, Источно и Јужно кинеско море, односно фундаментално различите филозофије о природи и значају мора. Историјски гледано, за модерну Кину мора су била најлакши начин да се угрози безбедност земље. У прошлости је кинеска одбрана на мору била слаба и то су западне силе искористиле да изврше чак 84 напада са мора почевши од Опијумског рата 1840. године, па до оснивања модерне Кине 1949. године (Heng, 2014). САД такође виде мора и океане као путеве који потенцијално могу представљати ризик по националну безбедност, али их првенствено виде као средство за реализовање и наметање својих националних интереса. Напади западних сила кроз кинеску историју мотивишу Пекинг да успостави јачу контролу над Јужним и Источним кинеским морем јер би у супротном она представљала комуникације које би доводиле непријатељску силу до самих обала Кине. Поред безбедносног значаја, ова два мора имају и економски значај јер се у њима налазе огромне резерве нафте и гаса, рибљег фонда, као и поморске комуникације које су од глобалног трговинског значаја за цео регион: 65% укупне светске трговинске размене обавља су преко ова два мора (Today in energy, 2012).

Неспоразуми између супротстављених територијалних захтева у Јужном кинеском мору представљају један од највећих безбедносних фактора угрожавања кинеско-америчких односа у југо-источној Азији. Поред Кине, територијалне захтеве према Јужном кинеском мору имају и Брунеј, Малезија, Филипини, Вијетнам и Тајван. Најизразитије тензије и несугласице у територијалним захтевима постоје између Кине, с једна стране, и Вијетнама и Филипина, с друге стране. Ове несугласице посебно се тичу САД јер су Филипини амерички савезник у овом региону, а само Јужно кинеско море представља стратегијску комуникацију за америчку морнарицу.

Такође, у Источном кинеском мору Кина има несугласице са Јапаном око територијалног суверенитета над ненасељеним острвима Сенкаку, како их називају у Јапану, односно Диаоју, како их називају у Кини. Администрација у Вашингтону нема званичан став према сукобу око територијалне надлежности ових острва, али има обавезу и интерес јер према америчко-јапанском уговору о заједничкој сарадњи и безбедности све територије под јапанском управом сматраће се неодвојивим делом Јапана, укључујући и Сенкаку острва (Department of State, 2013).

Трећи потенцијални извор сукоба је Северна Кореја. Кина и САД деле заједнички интерес мирног и стабилног корејског полуострва и његове денуклеаризације. Кина и даље остаје највећи снабдевач храном и погонским горивом Северне Кореје, као и њен најмоћнији дипломатски савезник. САД настављају са притисцима на Кину да учини што је могуће више у односима са Пјонгјангом по питању денуклеаризације. Са кинеске тачке гледишта, САД прецењују северно-корејске претње нуклеарним оружјем. Северна Кореја није у могућности да изгради оперативне интерконтиненталне балистичке пројектиле у догледно време из више разлога.

Први, северно-корејски нуклеарни стручњаци још увек нису овладали руском технологијом производње ракетних мотора, а базирају производњу интерконтиненталних балистичких ракета на технологији „СКАД“ ракета, које не поседују потребне перформансе за интерконтиненталне раздаљине. Други, још битнији разлог је то што се технологија топлотне заштите нуклеарног пројектила, нарочито у силазној путањи, не може обавити без одговарајуће свемирске технологије а њу Пјонгјанг не поседује. Трећи, Северна Кореја је географски превише мала земља да би могла успешно да спроведе потребне пробе интерконтиненталних балистичких пројектила у пуном опсегу. Чак и да користи отворена мора и океане, потребна јој је група бродова која би пропратила лет пројектила и извршила сложене телеметријске прорачуне, што је изузетно захтеван и сложен маневар који тренутно северно-корејска морнарица не може да подржи. Сви ови разлози говоре у прилог да Северна Кореја у догледно време неће моћи да изгради оперативне интерконтиненталне балистичке пројектиле (Schilling, 2015).

Закључак

Односи између Кине и САД биће од огромног геополитичког значаја за XXI век и ниједан аспект у тим односима неће бити значајнији за обе стране од адекватне заштите националних интереса уз одржавање општег мира. Иако већи насилни сукоб између Кине и САД није извесан, његова могућност се не може потпуно искључи-

ти. Обе стране поседују респектабилан нуклеарни арсенал и сваки насилни сукоб између њих био би екстремно опасан и са несагледивим последицама. Проналажење начина да се смање могућности за започињање насилног сукоба представља примарну обавезу политичких лидера Кине и САД.

Неспремност Кине и САД да спроведу искрену војну сарадњу је недопустива јер постоји читав низ недоумица и проблема у вези са стратегијском употребом нуклеарног оружја који оптерећују кинеско-америчке односе. Напори Пекинга и Вашингтона у правцу сарадње по питању нуклеарног оружја могу допринети повећању обостраног поверења и разумевања како у погледу својих нуклеарних доктрина, тако и у погледу будућег развоја нуклеарних капацитета и постојању „црвених линија“ приликом употребе нуклеарног оружја. Тиме би се знатно смањиле могућности за настанак и(ли) ескалацију насилних сукоба.

Забринутост и подозрење САД према саставу и јачини кинеских нуклеарних снага, плану употребе нуклеарног оружја и будућем развојном путу кинеских стратегијских нуклеарних снага, с једне стране, као и забринутост и подозрење Кине према могућностима Вашингтона да у потпуности онемогући повратни удар по својој територији, обиму и софистицираношћу будућег америчког нуклеарног програма и неспремности америчких администрација да потврде чињеницу обостране рањивости нација у случају употребе нуклеарног оружја, с друге стране, само су неки од разлога за постојање отворене и искрене сарадње између Пекинга и Вашингтона по питањима производње, употребе и чувања нуклеарног оружја.

Одржавање стабилности у кинеско-америчким нуклеарним односима биће одлучујуће важно за кинеске и америчке националне интересе у XXI веку. Сарадња Кине и САД по питању нуклеарног оружја допринела би смањењу и(ли) неутралисању обостраног неповерења и уједно би спречила нову трку у наоружавању.

Литература

- [1] Yunzhu, Yao, (2005), *Chinese Nuclear Policy and the Future of Minimum Deterrence*, Strategic Insights, September 2005.
- [2] Payne, B. Keith, (2015), *Project Atom: A Competitive Strategies Approach to Defining US Nuclear Strategy and Posture 2025 – 2050*, Washington D.C. CSIS, pp. 71 – 88.
- [3] Милојевић, Саша., *Нуклеарни тероризам*, Безбедност, vol. 51, 2009, 46 – 66.
- [4] Information Office of the State Council of the People's Republic of China – *China's National Defense in 2006*.
- [5] Armed Force's of PRC – *The Science of Second Artillery Campaigns*, 2014. p. 59.
- [6] Fravel, M. Taylor, (2010), *China's Search for Assured Retaliation*, International Security, vol. 35, no. 2, pp. 48 – 87.
- [7] Dingli, Shen, (2005), *Nuclear Deterrence in the 21st Century*, China Security 1, p. 12.
- [8] Harney, Alexandra, (2005), *Top Chinese General Warns US over Attack*, Financial Times, july 15, 2005.
- [9] US Department of Defense, *Annual Report to Congress: Military Power of the People's Republic of China*, Washington DC, 2008, p. 26.
- [10] Information Office of the State Council of the People's Republic of China, *China National Defense in 2010*.

- [11] Kristensen, M. Hans, (2011), *Chinese Nuclear Forces*, Bulletin of the Atomic Scientists 67, pp. 81 – 87.
- [12] National Air and Space Intelligence Center, *Ballistic and Cruise Missile Threat*, Wright Patterson Air Force Base, 2009, p. 3.
- [13] U.S. Department of Defense, (2012), *Sustaining U.S. Global Leadership*, Washington, D.C. p. 2.
- [14] Elbridge, Colby, (2012), *US Nuclear Weapons Policy and Policy Making*, pp. 75 – 105.
- [15] Heginbotham, Eric, (2015), *The US – China Military Scorecard: 1996 – 2017*, RAND Corporation.
- [16] Wolfsthal, B. Jon, (2014) *The Trillion Dollar Nuclear Triad*, James Martin Center for Nonproliferation Studies.
- [17] Union of Concerned Scientists, (2014), *The Future of the US Nuclear Weapons Complex*.
- [18] Roberts, Brad, (2016), *The case for US Nuclear Weapons in the 21st Century*, Stanford, CA, Stanford University Press.
- [19] Office of the State Council of the PRC, (2015), *China's Military Strategy*, Beijing, may 26, pp. 14 – 16.
- [20] U.S. Department of Defense, (2012), *Sustaining U.S. Global Leadership: Priorities for 21st Century Defense*, (Washington, DC).
- [21] Congressional Commission on the Strategic Posture of the United States., (2009), *The Final Report of the Congressional Commission on the Strategic Posture of the US*, Washington, p. 9.
- [22] US Department of Defense, (2010), *Nuclear Posture Review*, Washington, DC.
- [23] Ferguson, D. Charles, (2009), *US Nuclear Weapons Policy*, Independent Task Force Report No. 62, p. 45.
- [24] Dobbins, James, (2012), *War with China*, Global Politics and Strategy, pp. 7-9.
- [25] Dingli, Shen, (2005), *Nuclear Deterrence in the 21st Century*, China Security, pp. 10 – 13.
- [26] Yali, Chen, (2006), *The Fallacy of Nuclear Primacy*, China Security, p. 51.
- [27] Chenghu Zhu, (2015), *Новинска конференција у Пекину*.
- [28] Heng, Yves, (2014), *Chinas Naval Power*, p. 130.
- [29] Today in energy, (2012),
- [30] Departnet of State, (2013), <http://www.state.gov/secretary/rm/2013/01/203050.htm>.
- [31] Schiling, John, (2015), *Why North Korea won't have it's ICBM anytime soon*, Diplomat, march 16.

ТИХИ КОНФЛИКТИ ОКО РАСПОДЕЛЕ РЕСУРСА ПИЈАЋЕ ВОДЕ НА ИНДИЈСКОМ ПОТКОНТИНЕНТУ

Гаврило Остојић*

Војска Србије, ВЗ „Мома Станојловић“

Убрзан раст популације, последице климатских промена (убрзано топљење глечера и сталног снежног покривача на Хималајима и измене у режиму периодичних монсуна¹) и све веће повлачење пијаће воде услед пораста пољопривредне и индустријске производње, као и ширење урбаних средина у комбинацији са загађењем животне средине, има за последицу да потписани споразуми око расподеле ресурса пијаће воде, на Индијском потконтиненту, не буду гаранција мира, већ веома лако могу да доведу да постојећи тихи конфликти прерасту у конфликте већих размера. Оваком стању у прилог иде све већа активност НР Кине да искористи своје територијално право и употреби воду у сливу реке Брамапутре за своје националне интересе, што ће неминовно умањити прилив воде у низводне државе а самим тим довести до озбиљних међународних проблема у региону, који су већ данас оптерећени националним, територијалним, религијским, етничким, политичким и културним превирањима.

У раду је посебно наглашен географски положај и стање ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту, фактори и чиниоци који угрожавају ресурсе пијаће воде и тихи конфликти око ресурса пијаће воде у сливу река Инда, Ганга и Брамапутре.

Кључне речи: *ресурси пијаће воде, тихи конфликти, индијски потконтинент*

Увод

Водотокови, изворишта и подземне вода на Индијском потконтиненту нису равномерно распоређене, већ су сконцентрисане у сливу три највеће реке Инд, Ганг и Брамапутра, док је у осталим пределима има у знатно мањим количинама, које су у односу на наведене знатно мање.

До педесетих година прошлог века, већина држава на Индијском потконтиненту су биле колоније Велике Британије у којима су владали строги колонијални закони. Одласком британских завојевача и стицањем независности (Индија, Пакистан, Бангладеш и др.) стварају се нове државе, које својим границама пресецају водене то-

* Др Гаврило Остојић, gavrilo.ostojic@vzms.vipvo.rs

¹ Монсун – периодично кретање ваздушних маса у нижим деловима тропосфере које се сусреће у одређеним регионима у свету. Појава монсуна је праћена великом количином падавина.

кове, при чему свака новонастала држава коришћење истих сматра за своје национално право које слободно може да користи.

Највећи проблем већине држава на потконтиненту је ускладити пораст популације, повећану пољопривредну производњу и раст урбаних средина са ограниченим количинама пијаће воде, а при том не ускратити низводној држави довољну количину исте за њене потребе. У тежњи да нађу компромисно решење у којима би свака страна била задовољена, потписано је више Међународних уговора и споразума. Међутим, растуће потребе популације у комбинацији са последицама климатских промена, утицале су да свака уговорена страна наставља да једнострано спроводи своје националне стратегије око коришћења и употребе ресурса пијаће воде, услед чега долази до кршења потписаних уговора и споразума што утиче да постојећи тихи конфликти, који су у овом делу Азије оптерећени националним, територијалним, религијским, етничким, политичким и културним превирањима изађу из својих оквира. Односно, појава неповерења, напетости и тензија свакодневно утиче, да постојећи тихи конфликти, веома лако могу да прерасту у жаришта потенцијалних оружаних сукоба.

Географски положај и стање ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту

Индијски потконтинент је простор Јужне Азије који заузима површину од око 4,4 милиона km^2 . Простире се на северу од Хималаја до Индијског океана на југу (Encyclopedia of Modern Asia, 2006). Односно заузима такозвани „Индијски плато“, који се уздиже на југу од Индијског океана и иде на север оивичен обронцима Хималаја (Слика 1). У састав Индијског потконтинента улазе територије држава: Индије, Пакистана, Бангладеша, Непала, Бутана, дела југоисточне Кине, Шри Ланке и Малдива.

Слика 1 – Индијски потконтинент
(Извор: CIA, 2009)

Иако заузима једну десетину Азије или 3,3 % површине Планете, на њему живи око 45% становника Азије или преко 25% светске популације.

На Индијском потконтиненту налазе се две изразите рељефне целине и то планинска област на самом северу и низијски део у централним деловима, док је идући према југу потконтинента наизменично се смењује низијски и брдско-планински део.

На подручју Индијског потконтинента сусрећемо више климатских типова. На самом северу заступљена је оштра планинска клима, која се карактерише дугим хладним зимама са доста снежних падавина и кратким летима. У централним деловима се сусреће континентална клима, док је у низијским деловима потконтинента заступљена суптропска монсунска клима, која се карактерише великим сезонским разликама у падавинама, умерено топлој температури и великом влажношћу ваздуха.

Просечна годишња количина падавина у овом региону је веома неуједначена, а због карактеристичног рељефа и различитих климатских типова. У сувим пределима годишње падне нешто више од 60 cm кише док се јужно од подножја Хималаја, где монсунски ветрови доносе кишу, падавине варирају просечно између 2000 и 3000 cm годишње (Healy, 2011).² У монсунском подручју дневна влажност варира од љетних које се крећу у просеку од 45 до 71% до високих јулских вредности које се крећу између 84 и 92%. Такође у овом подручју се смењују три годишња доба и то врућа и влажна лета у периоду март-јун, затим кишна монсунска сезона која траје у периоду јун-октобар и хладна и сува зима од октобра до марта. Максималне летње температуре варирају између просечно 32°C до 38°C у току априла до веома ниских температура у току месеца јануара – и преко -30°C у северном планинском делу.

Највеће количине пијаће воде налазе се у сливу три највеће реке и то: Ганга на северу потконтинента, Инда на северозападу и Брамапутре на североистоку. Односно сливови највећих река налазе се у северном делу потконтинента, док се сливови мањих река налазе у његовом централном и јужном делу.

Река Ганг је једна од три највеће и најдуже реке на Индијском потконтиненту. Настаје у западном делу Хималаја у Индијској савезној држави Уталанчал и то практично спајањем пет малих река Bagirati, Alaknanda, Mandakini, Dauliganga и Pindar (Berga, *et al.*, 2006). Затим тече готово праволинијски у смеру југоистока, северним делом Индије, прелази у Бангладеш где се спаја са Брамапутром чинећи највећу делта на свету површине преко 59.000 km² (Parua, 2010) и улива се у Бенгалски залив. Дужине је 2.525 km са површином слива од 1.080.000 km². У току године количина воде у овој реци варира што је условљено сезоном монсунских киша. Највећи проток воде има за време монсунског периода и то око 70.000

² У току године, 80% падавина је ограничено на четири месеца трајања монсуна, што доводи до наизменичне појаве суше и поплава које су у овом региону веома изразите. Да би ублажила последице суше и регулисале количину воде за време кишног периода Индија је изградила систем канала ГБМ (Ганг, Брамапутра, Барак-Мегана) који обезбеђује складиштење и регулисање нивоа воде у току године (Huda & Shamsul, 2001).

m^3/s , док је најмањи за време сушне сезоне и он износи око $2.000 \text{ m}^3/\text{s}$. Због обимних киша које трају у периоду монсуна, чак 80% протока, река има у периоду од 4 монсунска месеца односно у периоду јун-септембар, што показује специфичност протока воде у самој реци. Просечна количина воде коју Ганг донесе у Индијски океан је око $12.015 \text{ m}^3/\text{s}$ (*Encyclopædia Britannica*, 2011). Због топљења сталног снежног покривача са Хималаја и периодичне појаве монсунских падавина, ова река годишње генерише преко 500 km^3 воде (Parua, 2010). Такође је овде важно истаћи, да за време сушне сезоне тј. у периоду март-мај, чак 75% њене воде настаје топљењем ледника и сталног снежног покривача са територије Непала, односно са Хималаја.

Река Брампутра настаје у југозападном делу Тибета у НР Кини на висини од 5.200 m од глечера *Angsi* (*Assam Tribune*, 2011). Од свог извора, у наредних 1.100 km река тече према истоку у правцу Хималаја до Кинеско-Индијске границе, да би потом скренула ка југу где пролази кроз Индију односно Индијску савезну државу Аруначал Прешад, тече југозападно дуж долине Асам и на крају у Бангладешу са Гангом прави највећу делту на свету и улива се у Бенгалски залив. Дужине је 3.848 km, при чему има површину слива од 712.035 km^2 .

Због самог рељефа на ком настаје и климатских прилика (смене монсуна), количина воде у реци варира током године. За време кишне сезоне у периоду јун-септембар генерише више од 60% укупне годишње количине воде³, при чему се јављају катастрофалне поплаве. У овом периоду проток јој нагло расте и прелази $100.000 \text{ m}^3/\text{s}$. У осталом делу године има знатно мањи проток, просечно око $19.800 \text{ m}^3/\text{s}$, тако да годишње генерише око 624 km^3 воде. Највеће количине воде се користе за наводњавање обрадивих површина (29% слива) (Bhaskal, *et al.*, 2005).

Река Инд, последња од три највеће реке на Индијском потконтиненту, извире у НР Кини, тј. у западном Тибету на висини од 4.255 m. На свом путу дугом 3.610 km, протиче на северозапад кроз Тибет – НР Кину, затим улази у Индијску савезну државу Џаму, потом протиче кроз Кашмир, па преко северне границе Пакистана скреће у правцу југозапада, где до ушћа у Арабијско море, протиче кроз цели Пакистан. Има површину слива од $1.165.000 \text{ km}^2$ са кога генерише око 243 km^3 воде/годишње. Највећу количину воде има у пролеће када се топе снегови и глечери са Хималаја услед чега јој се проток нагло повећава на $58.000 \text{ m}^3/\text{s}$. Најмањи проток има за време летњих суша, када количина воде опадне на $1.200 \text{ m}^3/\text{s}$. Просечно пражњење на годишњем нивоу износи око $6.600 \text{ m}^3/\text{s}$ (WAPDA, 2017).

У складу са подацима из Табеле 1, укупна количина генерисане воде на годишњем нивоу у три највеће реке Индијског потконтинента, које имају површину слива од $2.957.035 \text{ km}^2$ или 67,2% целог потконтинента, износи око 1.367 km^3 воде. Највећи део ове воде у сувој сезони потиче од топљења снега и сталног снежног покривача са високих Хималаја, док други део воде потиче од киша које падају у монсунском делу године (јун-септембар).

³ За време трајања сезоне монсуна, свакодневно се јављају падавине чија количина, у зависности од региона износи од 1.500 до 3.000 mm/годишње (Bhaskal, *et al.*, 2005).

Табела 1 – Просечан годишњи проток воде највећих река на Индијском потконтиненту
(Извор: WAPDA, 2017*; Parua, 2010**; Bhakal, et al., 2005***)

Реке	Државе кроз које пролазе	Дужина реке (km)	Површина слива (km ²)	Проток воде m ³ /s	Укупна количина генерисане воде (km ³)
Инд*	Кина, Индија и Пакистан	3.610	1.165.000	6.600	243
Ганг**	Индија и Бангладеш	2.525	1.080.000	12.015	500
Брамапутра***	Кина, Индија и Бангладеш	3.848	712.035	19.800	624
Укупно	-	-	2.957.035	-	1.367

(Напомена: у обзир су узете само три највеће реке на потконтиненту. Остале реке све укупно имају занемариво малу количину воде у односу на наведене тако да се неће приказати.)

Ако имамо у виду да се годишње генерише преко 1.367 km³ воде са површине слива од приближно 3 милиона km² онда можемо закључити да је ова област богата водом. Међутим, од педесетих година прошлог века дошло је до наглог пораста становништва (број људи на Индијском потконтиненту је за пола века порастао за више од 400%), тако да данас на овој територији (заједно са делом западне НР Кине) живи преко 1,7 милијарди људи чији се број свакодневно увећава. Услед раста популације, све присутније је загађење животне средине а поготово водотокова услед немарног односа и коришћења застарелих технологија не само у индустрији већ и у пољопривреди, чиме се природно ограничене количине пијаће воде, све више смањују. Имајући у виду наведене чињенице, онда наведена количина воде није довољна да подмири потребе растуће популације на овом простору.

Још један ограничавајући фактор је чињеница да ресурси пијаће воде нису равномерно распоређени на овом потконтиненту. Највеће количине, као што је већ истакнуто се налазе у сливовима три највеће реке, док остали делови потконтинента – око 35% или 1.400.000 km² има незнатне количине воде у односу на простор у сливу наведених река. Такође, услед све већих захтева за подмиривањем потреба растуће популације на овом потконтиненту количине доступне пијаће воде се свакодневно смањују (Табела 2). Доступне количине воде у 2014. години у НР Кини у односу на 1962. годину су се смањиле преко четири пута, у Индији за готово три пута, у Бангладешу за приближно три пута док је у Пакистану количина воде опала такође за непуну четири пута.

Табела 2 – Количина доступне пијаће воде по глави становника на Индијском потконтиненту у m^3
(Извор: The World bank, 2017)

Држава	Доступна количина воде по глави становника (m^3)		Укупна количина повучене воде (km^3)	Обновљива количина воде (km^3)
	1962	2014	2014	2014
Кина	4.806	1.105	607,8	2.813
Бангладеш	2.058	659	35,9	105
Пакистан	1.162	296	183,5	55
Индија	3.091	1.118	761	1.446

Убрзан раст популације, је довео да се доступне количине пијаће воде по глави становника драстично смање, тако да се данас НР Кина и Индија увелико сусрећу са појавом „воденог стреса”.⁴ Хронични недостатак воде – појава која настаје у појединим областима Планете, где доступне количине пијаће воде по глави становника износе између 500 и 1.000 m^3 /год. (Food and Agriculture Organization, 2008), што је тренутно случај са Бангладешом, док је најтеже стање у Пакистану, у којем је већ заступљена апсолутна несташница воде, јер је доступна количина пијаће воде по глави становника опала испод 500 m^3 /годишње. У наредном периоду очекује се још теже стање, а пре свега због пораста популације, јер увећање броја људи за 75-80 милиона, колико је практично петогодишњи просек на потконтиненту, значи додатно обезбеђење око 64 милијарде m^3 воде (Остојић, 2017). Имајући ово у виду, у наредном периоду треба очекивати да ће ресурси пијаће воде бити све дефицитарнији ресурс, а чије обезбеђење ће представљати један од најзначајнијих националних интереса и главни камен спотицања између држава на потконтиненту. Најбољи пример је Пакистан, у којем је већ алармантно стање, (већ се сусреће са апсолутном несташницом пијаће воде) јер данас троши више од 350% својих обновљивих количина пијаће воде, односно недостатак исте надокнађује тако што је обезбеђује ван својих граница тј. од суседа а највише од источног суседа Индије.

Фактори и чиниоци угрожавања ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту

Убрзан пораст људске популације, поготово од половине прошлог века, развој индустрије, раста пољопривредне производње, развој и ширење урбаних средина и утицај климатских промена, довело је до повећања потрошње ресурса пијаће воде на потконтиненту. Највеће количине пијаће воде се троше у пољопривреди и то од 65 до 94%, а најмање у индустрији 1-23% (Табела 3), што зависи пре свега од економског развоја сваке државе понаособ.

⁴ Водени стрес – настаје када потребе за водом премашују расположиви износ у одређеном периоду или када слаб квалитет ограничава његову употребу. Настаје у подручјима где су годишње залихе воде мање од 1.700 m^3 /год. по особи (Dictionaru, Fresh water in Europe, United Nations Environment Programme).

Табела 3 – Потрошња ресурса пијаће воде
(Извор: The World bank, 2017)

Држава	Укупна потрошња воде		
	пољопривреда	индустрија	домаћинство
Кина	65	23	12
Бангладеш	88	2	10
Пакистан	94	1	5
Индија	90	2	8

Основни фактори који утичу на расположиве ресурсе пијаће воде на Индијском потконтиненту

Демографски фактори

Демографски фактори, тј. убрзан (експлозиван) пораст популације је један од најзначајнијих фактора, који су утицали на пораст потрошње пијаће воде на овом потконтиненту. Обезбеђење све бољих услова живота – примена медицинске заштите, раст урбаних средина, примена савремених агротехничких мера и обезбеђење све већих приноса пољопривредних производа у комбинацији са високим природним прираштајем у овом региону: Пакистан – 2,2%, Индија – 1,16% и Бангладеш – 1,1% (The World Bank, 2017), довео је до експлозије становништва (Табела бр. 4). Популација је после Другог светског рата, тј. од педесетих година, бројала око 448.000.000, да би се у току 2010. године повећало преко 340% односно премашила цифру од 1,5 милијарди људи. Према проценама које је дала Организација уједињених нација (ОУН) до средине овога века на овом простору ће живети преко 2,16 милијарди људи, што је повећање од преко 410% за период од једног века (UNDESA, 2017).

Табела 4 – Пораст популације на Индијском потконтиненту
(Извор: United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2017)

Година	Држава			
	Индија	Бангладеш	Пакистан	Укупно
1950.	371.857	37.895	37.542	447.294
1960.	447.844	50.102	45.920	543.866
1970.	553.874	66.881	59.383	680.138
1980.	700.059	80.624	80.493	861.176
1990.	873.785	105.256	111.845	1.090.886
2000.	1.053.898	129.592	144.522	1.328.012
2010.	1.224.614	148.692	173.593	1.546.899
2020.	1.383.197	169.775	208.362	1.761.334
2030.	1.512.985	185.584	244.248	1.942.817
2040.	1.605.355	196.294	277.494	2.079.143
2050.	1.658.978	201.926	306.940	2.167.894*

* број становника изражен у хиљадама

Раст урбаних средина

Урбане средине или градска насеља, престављају она насеља која имају уређе-на социјална и економска питања, односно представљају оне средине у којима се лакше задовољавају животне потребе. Обезбеђење ових услова доводи до повећања природног прираштаја, као и до унутрашњих миграција становништва из руралних у урбане средине.

Пораст урбаних средина, осим што омогућава лакше задовољење животних потреба савременог човека, са собом носе низ проблема, а међу које убрајамо и водоснабдевање. За задовољење основних физиолошких потреба човеку је дневно неопходно 2-3 литра воде (Остојић, 2016). Почетком XX века човек је трошио 10 литара воде/дневно/особи. Растом и развојем водоводну инфраструктуре, расте и потрошња воде. Данас у насељима која имају изграђену основну водоводни инфраструктуру троши се 80-100 литара воде по особи дневно. Уколико постоји централизован водовод, потрошња воде се додатно увећава и износи 400 до 600 литара/дан/особа (UNESCO, 1999). Имајући у виду да је потрошња воде у урбаним срединама далеко већа од потрошње пијаће воде у руралним срединама, а знајући да се број становника који живи у урбаним срединама стално повећава у односу на број становника који живе у руралним срединама, што се види из Табеле 5, није тешко закључити колико расте потреба за пијаћом водом из године у годину.

Табела 5 – Раст броја урбаног становништва на Индијском потконтиненту
(Извор: WHO, 2016)

Држава	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.	2010.	2020.	2030.	2040.	2050.
Кина	11,8	16,2	17,7	19,4	26,4	36,9	49,2	61	68,7	72,8	75,8
Бангладеш	4,3	5,1	7,6	14,9	19,8	23,6	30,5	38	44,9	50,5	55,7
Пакистан	17,5	22,1	24,8	28,1	30,6	33,2	36,2	41,2	46,6	52	57,5
Индија	17	19,9	19,8	23,1	25,5	27,7	30,9	34,8	39,5	44,8	50,3*

(Напомена: * изражено у % у односу на целу популацију у држави)

Пољопривреда и индустрија

Највећа количина пијаће воде, на Индијском потконтиненту се троши у пољопривреди и индустрији, што пре свега зависи од степена развоја саме државе. Што је држава развијенија то се количина пијаће воде више користи у индустријској производњи, односно удео потрошње воде у пољопривреди се смањује а услед примене најсавременијих агротехничких мера. Количине пијаће воде које се троше у индустрији и пољопривреди приказане су у Табели бр. 3. Најбољи пример потрошње пијаће воде су НР Кина и Индија као најмногољудније државе у свету, које већ данас троше више пијаће воде него заједно ЕУ, САД, Русија и Јапан, при чему ће

се убрзо наћи у ситуацији „хроничног воденог стреса”, поготово Индија у којој ће до 2020. године потрошња пијаће воде превазићи њене постојеће природне резерве, односно трошиће више од 100% својих обновљивих ресурса.

Убрзан пораст популације на овом потконтиненту, је основни разлог што се нагло повећала производња хране. Ово је опет имало за последицу, све веће притиске на ограничене ресурсе пијаће воде. Највеће количине пијаће воде троше се управо у пољопривреди и крећу се од 65% колико се троши у НР Кини до чак 94% колика је потрошња у Пакистану. Ограничена и недовољна примена савремених агротехничких мера и велики губици пијаће воде услед коришћења застарелих метода наводњавања, додатно су оптерећени губицима насталим услед повишених годишњих температура у региону, јер природне потребе за производњом килограма биомасе далеко су веће у односу на подручја и регионе са хладнијом климом. Такође, већина руралног становништва, које се бави пољопривредном производњом спада у групу сиромашних људи који су задржали примитиван начин производње, што само по себи повлачи далеко већу употребу природних ресурса (међу које спадају и ресурси пијаће воде) за добијање исте количине хране у односу на развијене државе које примењују најсавременија агротехничка достигнућа. Имајући у виду да ће у наредном периоду, (према предвиђањима ОУН до 2035. године) број људи на овом потконтиненту прећи бројку од 2 милијарде, обезбеђење довољних количина пијаће воде биће један од основних националних питања сваке државе понаособ.

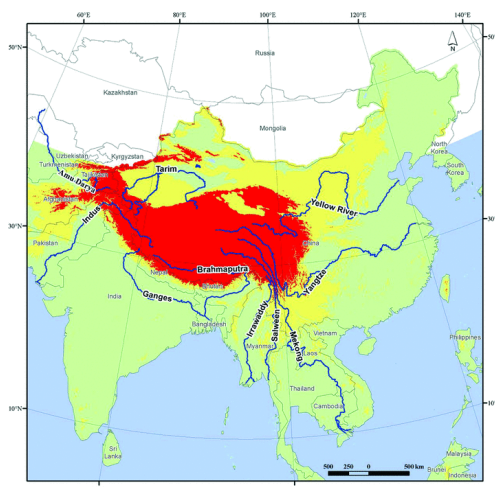
Индустријска производња на овом потконтиненту је можемо рећи практично у повоју, па потрошња пијаће воде у овој грани привреде и није толико велика. Највеће количине пијаће воде у индустрији се троше у НР Кини док је на највећем делу Индијског потконтинента она веома мала и износи 1-2% укупне потрошње. Имајући у виду да у индустрији за производњу једне тоне финалног производа се потроши знатно мања количина пијаће воде при чему се оствари вишеструко већи профит, у наредном периоду се очекује знатно већа потрошња пијаће воде у индустрији. Са друге, стране у циљу очувања социјалног мира и економске сигурности, владе држава у развоју (Индија, Пакистан и Бангладеш) префутно прелазе преко све већег загађења животне средине, нус продукција индустријске производње, чиме се не само угрожава животна средина, већ и негативно утиче на квалитет пијаће воде, што има за последицу да се ионако природно ограничени обновљиви ресурси пијаће воде додатно смање. Такође, отежавајућа околност, као и код пољопривреде, је да услед просечно већих годишњих температура, потрошња воде у индустрији у овом региону је далеко већа него у северним хладнијим деловима Планете (UNESCO, 1999).

Фактори и чиниоци угрожавања ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту

Климатске промене

Климатске промене и повећање просечних годишњих температура на глобалном нивоу, последњих деценија утицале су да дође до убрзаног топљења снега и сталног снежног покривача. Хималајска регија, позната као „Водоторањ Азије“ простире се на повр-

шини од преко 7 милиона km^2 (Слика 2). Због свог географског положаја, у овом региону се сусрећу велике климатске варијабилности које се огледају у смени периода зимског и летњег монсуна. Због велике количине падавина, Хималајски масив представља велики регион глацијације, чији глечери и снежне капе, обезбеђују сигурност у водоснабдевању за преко 2 милијарди људи у Јужној и Југоисточној Азији а самим тим и на Индијском потконтиненту. Убрзано топљење глечера, леда и сталног снежног покривача има велике импликације за водне ресурсе, јер обезбеђује критичне залихе пијаће воде за Монголију, НР Кину, Пакистан, Бурму, Лаос, Тајланд, Камбоџу, Авганистан, Бангладеш, Непал и Индију. Ова област обезбеђује воду за 10 највећих Азијских река (Аму Дарија, Инд, Ганг, Брампутра, Меконг, Јанценг, Хоангхо – Жута река, Иравади, Салвин и Тарим).

Слика 2 – Хималајски регион у Азији
(Извор: Word press, 2012)

На простору Хималаја налазе се највеће количине сталног снежног покривача и леда после Антарктика и Гренланда, запремине 116.180 km^3 (Owen, *et al.*, 2002). Топљење овога вечитог снега и леда јавља се углавном у летњем периоду. Уколико се овај период поклопи са периодом монсуна, вода добијена топљењем снега и леда не игра значајну улогу у обезбеђењу ресурса пијаће воде у низводним државама. Међутим, уколико сезона монсуна изостане или закасни, што се услед климатских промена и промена насталих у појави Ел Ниња и Ла Ниња, све учесталија, глацијална вода игра одлучујућу улогу у отклањању или смањењу последице суша (Meehl, 1997).

Количине воде добијене топљењем снежних капа и глечера са масива Хималаја, у укупној речној води 10 највећих река, се крећу у проценту од 5-45%.⁵ Током лета, за време сушног периода количина воде од ледника и снега чини преко 70% воде у реци Гангу и Инду (Singh & Bengtsson, 2004).

⁵ Тарим – 40,2%, Аму Дарија – 10-20%; Инд – 44,8%; Ганг – 9,1%; Брампутра – 12,3%; Иравади – мали; Салвин – 8,8%; Меконг – 6,6%; Јангце – 18,5%, Хоангхо – 1,3% (Hu, *et al.*, 2009. и International Centre for Integrated Mountain Development).

Регион Хималаја гледано у целини веома је осетљив на климатске промене. Имајући у виду податке изнесене у Четвртом извештају, Међувладиног панела о климатским променама (Intergovernmental Panel on Climate Change) – ИППЦ, пројектовани пораст температуре у овом региону ће порастати за 3°C до 2050. године, односно за око 5°C до 2080. године (знатно више на Тибетанској висоравни) што ће изазвати велико отапање снега и леда, а ово ће довести до катастрофалних последица које ће утицати на доступност ресурса пијаће воде поготово на Индијском потконтиненту. Већина данашњих сценарија и климатских модела истиче несташницу пијаће воде, чак катастрофалних размера до 2050. године.

Повећано отапање глечера и снежних капа има за последицу веће количине воде у рекама. Уколико се садашњи тренд повлачења настави, у скорој будућности неће бити глечера, што ће довести до све већег недостатка пијаће воде у овом региону поготово за време сушних периода. Иако се у 4 Извештају ИППЦ претпоставља да ће доћи до повећања количине падавина у овој области за 10-30%, у наредном периоду јавиће се велике суше, јер ће кишне сезоне трајати знатно краће при чему неће бити довољно воде из глечера и снежних капа да надомести те губитке воде у сушном делу сезоне. Такође, прекомерно топљење леда и снега доводи до пораста ерозије земљишта, клизишта, поплава, губитка биодиверзитета, смањења производње хране и многих других проблема.

Данас се већ уочавају промене у количини воде а поготово у рекама Инду и Брампутри. Имајући у виду да око 22% становника на Платети зависе од воде из „Водоторња Азије“, да је преко 523 милиона људи у Азији неухрањено, а да ће просечне летње температуре у већем делу масива Хималаја, према пројекцији ИППЦ у периоду 2040-2060. година прелазити најтоплије температурне рекорде из 1900. године, онда питање обезбеђења пијаће воде представља најважнији проблем у овом делу света.

Промене изазване повлачењем снежних капа и глечера из ове области, довести ће до измена у циркулацији ваздуха и кретању ваздушних маса са Индијског океана на овај део копна. Топлија лета, услед смањења снежног покривача довести ће до промене односа падавина и температуре. Губитак снежних капа и ледника, утицаће на повећање нивоа мора. Према најгорим сценаријумима датим у 4 Извештају - ИППЦ, наводи се пораст мора за 40 см до 2100. године, што ће изазвати потапање приобалних региона, миграције становништва и смањења површине пољопривредног земљишта. Претерано повлачење глечера и сталног снежног покривача, изазваће промене у биодиверзитету на Тибетанској висоравни, при чему ће доћи до измена у режиму кружења CO₂ за 2,5% на светском нивоу односно доћи ће до промене у концентрацији гасова стаклене баште (Wang, *et al.*, 2002). Смањење снежних површина имаће за последицу смањење воде односно смањење нивоа подземних вода у већини низводних земаља, што ће додатно отежати проблем водоснабдевања људи, посебно у растућим урбаним срединама у овом делу Азије.

Сви ови фактори, већ данас негативно делују на доступност ресурса пијаће воде. Пораст популације, пораст пољопривредне и индустријске производње, пораст загађења животне средине, негативан утицај климатских промена, као и пораст еколошких избеглица (Остојић, 2014), биће основни окидач који ће садашње тихе конфликте, претворити у конфликте већих размена и пољуљати крхки мир на позорници Индијског потконтинента.

Тихи конфликт око расподеле ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту

Проблеми око ресурса пијаће воде на Индијском потконтиненту све су израженији а конфликти између држава у региону све више превазилазе оквире „тихог“ и прете да угрозе ионако крхки мир у овом региону. Данас су конфликти све израженији и то у басену реке Инда између Индије и Пакистана, у басену реке Ганга између Индије и Бангладеша, односно у басену Брамипутре између Индије и Кине.

Тихи конфликти око расподеле ресурса пијаће воде у сливу реке Инда

Проблем око расподеле ресурса пијаће воде реке Инда између Индије и Пакистана, стар је више од 70 година, односно спор је започет још 40-тих година XX века, у време када су ове државе биле под колонијалном влашћу Велике Британије. За потребе пољопривредне производње, изграђен је систем канала за наводњавање, чиме је створена мрежа за складиштење воде за наводњавање више од 26 милиона хектара.

Одлазак колонијалне Велике Британије са ових простора, у току 1947. године доводи до стицања независности Пакистана и Индије. На овај начин престају да важе строги колонијални закони који су дефинисали поделу пијаће воде а проблем расподеле и коришћења воде реке Инда, који је био некада у оквиру јединствене државе између провинција Панџаб и Синда, имао је сада међународни карактер. Новоформиране државе нису могле да нађу заједнички језик око поделе воде реке Инда. Граница између две новонастале државе је ишла тако да су извори и главне притоке реке Инда били у Индији. Пакистан је сматрао да је у независном положају, поготово ако Индија одлучи да највећи део воде која настаје на њеној територији преусмери за своје потребе, што је стварало велику безбедносну претњу, поготово што се већ тада јавио конфликт око спорне територије Кашмира, где су узавреле политичке тензије, довеле до расељавања становништва и додатно погоршало непријатељство два суседа. Обезбеђење контроле над главним извором воде за нацију, Пакистан је сматрао круцијалним националним питањем, јер би Индија контролом пијаће воде могла да је уцењује.

Пошто су током јесени, 1947. године, велики кишни монсун погодио овај регион, на предлог главних инжињера Пакистана и Индије, усаглашен је „Споразум о мировању“, којим је замрзнуто питање поделе воде ове реке до 31.03.1948. године (Wolf & Nefton, 2008), при чему влада Пакистана треба да финансијски плати надокнаду за добијену воду. Међутим, по истеку наведеног споразума, Индија је смањила прилив воде у Пакистан. Нови покушај споразума између две државе био је у Њу Делхију од 3-4. маја 1948. године. Индија је тврдила да Пакистан нема било какво право да тражи воду која потиче из Индије, јер Индија може да слободно располаже својим ресурсима, а то право је признао Пакистан јер је добијену воду по „Споразуму о мировању“ платио (Саронега, 1987). Овој тврдњи се оштро супротставио Па-

кистан, јер је он само плаћао трошкове и одржавање протока воде (Biswas & Irwa, 1992). Иако се супротне стране нису договориле о коначној подели воде, потписан је Делхи споразум, којим је Индија уверавала Пакистан да неће прекинути доток воде на њену територију. Међутим, Пакистан је током 1949. године изразио незадовољство овим споразумом позивајући се на равноправну поделу заједничких водотокова, предлажући да се питање поделе воде покрене пред Међународним судом правде. Индија до 1950. године одбија ову солуцију, јер нису исцрпљене све могућности о подели воде, на међународном нивоу, пре покретања решења од треће стране, односно да ово питање треба да се реши на билатералном нивоу. Због недостатка „добре воље“ овако стање остаје током 1950. године.

На иницијативу Светске банке, у току 1952. године у Вашингтону долази до састанка који је имао за циљ решавање кризе око поделе воде у сливу реке Инда. Међутим, после неуспешног састанка уследила су још два нова и то у новембру 1952. у Карачију и јануару 1953. године у Њу Делхију. Светска банка је предложила да свака страна да свој предлог, што је до 6. октобра 1953. године и учињено. Основни камен спотицања је и даље била подела воде односно количине воде коју би свака држава имала право да користи. Пошто је и даље постојао велики јаз у захтевима између супротстављених стране, Светска банка је 05.02.1954. године дала свој предлог решења, којом је Пакистану дато да слободно користи све западне притоке реке Инда, док је Индија могла да задржи примат на источним притокама, при чему је Пакистану дат прелазни период да изгради потребну инфраструктуру за складиштење воде. Предлог Светске банке је Индија прихватила, док је Пакистан у почетку само условно прихватио исти. У току 1959. године Пакистан је дао неколико примедби око изградње капацитета за складиштење воде. После договора две владе и усаглашавања својих интереса, 19.09.1960. године у Карачију је потписан уговор о подели воде реке Инда,⁶ а у току месеца јануара 1961. године усти је ратификован од стране владе Индије. Наведеним уговором Индија је добила на коришћење три источне притоке реке Инд – Раби, Беас и Сутлеџ, а Пакистан три западне и то: Џелам, Инда и Чинаб (Oregon State University – Programe in water conflict management and transformation), при чему ће постојати период транзиције од 10. година којим ће Индија испоручити део своје воде Пакистану, док он не изгради одговарајућу инфраструктуру којом би складиштио воду из наведених река на својој територији. Овим споразумом је дефинисано да око 80 % отицаја воде Инда добије Пакистан а остатак Индија.

Уговор који је потписан између ове две државе 1960. године није озбиљна гаранција миру. Према анализама многих критичара, ово је био тежак ударац за Индију и за њену економију, али ово је било наметнуто компромисно решење да се смањи ризик од избијања сукоба. Наведени уговор је омогућио да свака страна понаособ слободно користи и располаже својим делом воде. Индија је на рекама Беас и Сутлеџ изградила бране, којим је омогућила зелену револуцију на истоку Пенџапа и Раџастана (Verghese, 1997).

Иако је споразум у великој мери био успешан у регулисању расподеле воде између две државе и функционисао је током протеклог периода, недавни програми

⁶ Више о овоме: www.transboundarywaters.orst.edu

хидро-инфраструктуре у Индији изазвали су дипломатске тензије са Пакистаном. Иако је наведени споразум ступио на снагу, он није гаранција мира између ове две државе. Око 90% пољопривредне производње и 65% запослених у Пакистану, као и 25% БДП, зависи од пољопривреде, односно зависи од падавина и пристизања воде из Индије. Већ данас се Пакистан бори са несташицом пијаће воде, јер спада у ред оних држава са апсолутном несташицом воде (296 m^3 воде/годишње/човеку) и већ троши преко 185 km^3 воде годишње односно 130 km^3 /годишње више од својих обновљивих резерви. Његова низводна позиција у односу на Индију чини га директно угроженим (Benjamin & Susanne, 2014). Индија је изградњом своје водоводне инфраструктуре, посебно на притокама реке Инда, а у циљу решавања својих националних интереса, допринела повећању воденог стреса у Пакистану, а самим тим довела је до дипломатских тензија, које превасходно утичу на пораст тихог конфликта око поделе воде реке Инда. Утицај климатских промена, нарочито у последњим деценијама, нарушио је крхку осетљивост глечера и сталног снежног покривала на температурне промене на Хималајима, чиме је допринело повећању поплава и загађења а самим тим и на смањење доступности пијаће воде у басену реке Инда (Kate, 2014). Пакистан је преусмерио воду притока Инда у северну покрајину Пуњаб, као би обезбедио пијаћу воду за растуће градско становништво чиме је угрозио пољопривредну производњу у низводном делу земље, што је директно угрозило ионако низак стандард људи у низводним руралним деловима Пакистана. На овај начин, услед недостатка пијаће воде и све већег њеног загађења, долази до појаве еколошких избеглица, које спас траже у урбаним срединама, где и даље остају најсиромашнији слој становништва, који није у стању да обезбеди чисту и здраву пијаћу воду за своје основне потребе (само у Карачију је у току 2013. године умрло више од 30.000 људи од последица прљаве воде).

Данас многи Пакистанци верују, да Индија, ширењем својих инфраструктурних капацитета (на које има право Уговором из 1961. године) - изградњом хидроелектрана Nimo-Baigo, Chutak и Kishanganga, угрожава кључни доток воде у Пакистан (што је и потврдила Пакистанска комисија за воде). Односно од 1999. године започиње изградња хидроелектране Баглехар на реци Чинаб (Boisson, et al., 2013). На овај начин, ефекти изградње наведених хидроцентрала, огледаће се у томе да ће смањити зауставити доток воде у Пакистан у периоду од 6-7 месеци који укључују и сушну зимску сезону, чиме ће Пакистан лишити знатних количина пијаће воде, па ће део покрајине Пенџаб остати сув и претворен у пустињу. Додатну кризу између две државе је покренула изјава индијског премијера Модија који је најавио формирање нове радне групе која ће преиспитати Уговор и вратити воде Инда Индији (Singh, 2016). На овај начин расте неповерење две државе које се све више продубљује услед економских, територијалних, политичких и етнички нерешених питања. Овакво стање представља погодно тло за развој и утицај терористичких група које изазивањем сукоба доводе до прерастања тихих конфликта у конфликте већих размера (Katschinoff, 2010). Тешком стању, додатно доприноси и загађење животне средине које је све израженије, па у комбинацији да изменом обрасца монсонских киша, које су кључни извор воде у летњој сезони, доводе до несташице пијаће воде.

Иако је Уговор из 1960. године, преживео ратове и друга непријатељства између две земље и као такав у великој мери се сматра успехом. Данас, међутим, уго-

вор се све више суочава са новим изазовима са којима се није сусретао, до сада па представници обе државе, оштро критикују исти, наводећи да је застарео и да не омогућава рационалну експлоатацију воде реке Инда при чему не узима у обзир утицај климатских промена и потребу изградње нових брана (Wirsping & Jaspargo, 2006). Уговор је данас практично формалне природе, а то потврђује и чињеница, да обе стране спроводе пројекте развоја водоводне инфраструктуре, како би ублажиле несташицу воде, потражњу за све већом енергијом и предузеле одлучне мере како би ублажиле природне катастрофе изазване све већим поплавама и сушама, насталим услед климатских промена. Такође, уговор је највише на удару критика од стране Пакистана, који наглашава да исти не ограничава Индију да гради бране на својој територији (Kokab & Nawaz, 2013), што директно поткопава њене националне интересе и доводи у питање њену националну безбедност, односно рањивост њене привреде и зависност од „добре воље Индије“ да јој обезбеди неопходне количине пијаће воде на које полаже своје међународно право.

Додатни проблем који усложњава ионако тешку ситуацију у басену реке Инда представља све већа заинтересованост НР Кине на чијој територији извире Инд. Пошто Индија нема потписан међудржавни уговор са НР Кином, проблеми на овом пољу се већ назире. Слично стање има и Пакистан са Авганистаном око реке Кабул, која обезбеђује око 17% потребне воде за Пакистан. Авганистан уз помоћ капитала из Индије почиње да развија своју водену инфраструктуру, што ће неминовно умањити доток воде у Пакистан, а самим тим усложнити ионако тешку ситуацију у басену реке Инда (Nabeel, 2017).

Конфликти око расподеле ресурса пијаће воде у сливу реке Ганга

Спор око воде реке Ганга је настао почетком 50-их година прошлог века, када је Бангладеш још био у саставу Пакистана (Источни Пакистан). Почетком 1951. године Индија је одлучила да изгради Фарак (Farakka) брану, 17 km узводно од границе са Бангладешом, у циљу преусмеравања воде из Ганга на своју територију (Слика 2.). На овај начин ће каналом дугим 42 km, из Ганга скретати 1.133 m³ воде у секунди ка Хогхли (Hooghly) реци чиме ће се обезбедити чишћење луке у Калкути од наноса муља, бољи речни саобраћај и онемогућити продор слане воде дубље у копно током сушног дела сезоне у периоду јануар-јун (Abbas, 1984). Крајем октобра 1951. године, Пакистан упућује званичну ноту, којом оштро протестује, на шта Индија у марту 1952. године одговара да је пројекат направљен у циљу прелиминарних истраживања (Wolf & Newton, 2007). У току наредних година (1957. и 1958. године), Пакистан више пута протестује због намере Индије да изгради поменути објекат. Индија одбацује ове захтеве Пакистана као неосноване, а крајем јуна 1960. године прихвата разговор на експертском нивоу. У наредне две године одржано је још три састанка који нису имали већи значај у решавању проблема који је настао око расподеле воде реке Ганга. У току трајања преговора, 30. јануара 1961. године, Индија обавештава Пакистан, да је почела са изградњом бране Фарак.⁷ У наредном пери-

⁷ Фарак брана је завршена током 1975. године.

оду одржано је више састанака на инсистирање Пакистана, али без видног напретка у решавању насталог спора (Wolf & Newton, 2007).

У настојању да се осамостали и добије независност од Пакистана, Бангладеш добија од Индије велику међународну подршку. У току 1971. године, Бангладеш добија независност. Стицањем независности, званичници Бангладеша сматрају да ће лако решити проблем око поделе воде реке Ганга. Међутим, Индија реку Ганг сматра важним националним питањем и занемарује захтеве Бангладеша да се наведени спор реши на нивоу влада ових држава (Rahaman, 2009).

Слика 2 – Скретање воде из реке Ганга на Фарак брани
(Извор: Adel, 2013)

Због историјског и државног значаја воде реке Ганга за новонасталу државу, у току 1976. године, Бангладеш подноси захтев Генералној скупштини ОУН за решење овог питања. У међувремену, између ове две државе је потписано више споразума којима се уређује коришћење воде реке Ганга, али без већих успеха, јер Индија исте не поштује и скреће воду из реке, на своју територију у складу са својим потребама.⁸

Статут о формирању Заједничке речне комисије, потписан је крајем новембра 1972. године, да би током 1974. године на нивоу министара била потписана нова декларација. Заједничком министарском декларацијом из 1975. године, Индији се даје право да у периоду од 21.04 -31.05., може из Ганга да на своју територију преусмери између 310 и 450 m³ воде у секунди. После пробног рада, у току сушне сезоне 1975-76, Индија пуним капацитетом од 1.133 m³/сек. преусмерава воду реке Ганга на своју територију (Abbas, 1984). Преусмеравање воде из реке Ганга путем бране Фарак, у току наведене сушне сезоне, у низводном Бангладешу доводи до

⁸ Због наведених проблема о једностраном кршењу потписаних споразума, Бангладеш опет поставља питање Ганга у току 1993. године на Самиту Комонвелта и у току 1995. године на 50. заседању Генералне скупштине ОУН.

низа проблема због смањеног прилива воде. Долази до драстичне деградације површинске воде, јављају се проблеми са изданима односно проблеми везани за салинизацију подземних издани, долази до повећаног салинитета и загађења воде у делти Ганга, услед чега је девастиран рибљи фонд а самим тим и рибарство, као важне гране економије у Бангладешу трпи велике последице. Смањује се количина пијаће воде, што погубно делује за здравље више од 100 милиона људи у овом делу Бангладеша (Wolf, 1998).

Због све већих притисака Бангладеша, Генерална скупштина ОУН је 26.11.1976. године упутила захтев државама да наставе преговоре и нађу заједничко решење. Под утицајем ОУН у новембру 1977. године обе државе потписују петогодишњи споразум о подели воде, према којем у току сушне сезоне (јануар-мај) ће наизменично, сваких 10 дана користити део воде реке Ганга. По истеку петогодишњег споразума а због немогућности да нађу заједничко решење нови уговор није потписан (Rahaman, 2009). У наредном периоду, су потписана још два акта, Меморандум (1982. године) и Споразум из 1986. године (привремено решење на три године) који нису дали велики помак у решавању спора. За период 1989-1996. године није било преговора око решења поделе воде. У току децембра 1996. године, потписан је нови уговор који је требало да реши питање воде у наредних 30 година. Најзначајније промене у односу на претходне споразуме и уговоре је тај, што је успостављена формула расподеле воде током сушне сезоне јануар-мај у односу на проток воде у Гангу. Овај споразум је требао да смањи напетост око поделе воде реке Ганга између ове две државе. Међутим, приликом потписивања наведеног споразума, није вођено рачуна о плановима које имају узводне државе: Непал, Бутан и НР Кина са водом ове реке на својој територији. Такође, основни подаци који су коришћени при изради уговора, а везани су за проток воде, су из период 1949-1988. године. У међувремену је повећана потрошња воде у горњем току реке, тако да ни Бангладеш ни Индија неће моћи да повуку уговорену количине воде. Због тога је, наредне године Бангладеш тражио ревизију овог уговора. Међутим, студија која је накнадно урађена, а која симулира доступност воде у периоду 1977-1996. године указује да потписивање нових уговора неће имати велики значај на ублажавање несташице воде током сушне сезоне у југозападном делу Бангладеша због повећаног повлачења воде у горњем току реке (притоке) од стране НР Кине и Непала (Rahaman, 2009).

Бангладеш као најнизовнија држава у сливу реке Ганга, је најрањивија на климатске промене, јер се простире у низијском делу, који је природно подложен сезонским варијацијама у клими, односно који је подложен поплавама за време кишне сезоне и сушама ван периода монсунских киша. Са убрзавањем климатских промена, поготово последњих деценија, долази до све већих варијација у смени кишних и сушних таласа, што утиче на милионе пољопривредника у сиромашном Бангладешу (Thomas, 2012). Утицај рада Фарак бране, на Бангладеш, се огледа у великим поплавама у току сезоне монсуна, а погоршава суше у сушној сезони, што изазива не само економске већ и друштвене последице које се огледају у појачаном приливу избеглица из Бангладеша у Индију, што опет утиче на појаву секундарних оружаних конфликта између придошлица и староседелца, поготово у региону Асама (Wolf, 1998; Haloi, 2015). Такође, овакво стање, сем што ствара велико незадовољство у Бангладешу, доводи до појаве различитих анти-индијских покрета

и група, које погоршавају односе две државе, изазивајући немире и етничке сукобе у пограничним пределима. Ово се најбоље види из чињенице, да увек када је Националистичка партија Бангладеша дошла на власт подржана анти-индијским екстремистичким групама, није било дијалога са Индијом, што је она сврсисходно користила да максимално ангажује капацитете бране Фарак за своје потребе.

У току децембра 2002. године, Индија је најавила нове пројекте повезивања северних река са рекама на југу и истоку државе, што ће неминовно довести до пораста тензија и конфликта између ове две државе.

Конфликти око расподеле ресурса пијаће воде у сливу реке Брамапутре

Да би задовољила све веће потребе за ресурсима пијаће воде и подржала велики привредни раст који је условљен недостатком електричне енергије, НР Кина је у току 2003. године покренула огроман пројекат изградње брана на Тибетанској висоравни, чиме би делимично задовољила потребе за струјом, а такође би обезбедила пијаћу воду за северо-западне делове државе.⁹ На овај начин, дошло је до сукоба интереса око расподеле и коришћења ресурса пијаће воде у сливу реке Брамапутре, а што је имало за последицу појаву тихих конфликта са „обе стране границе”. Бангладеш а поготово Индија је забринута за реализацију ових пројеката, јер би је исти ускратили за велики део воде реке Брамапутре. Према мишљењу Индијских стручњака, уколико се реализује план Кинеске владе, дошло би до умањења воденог потенцијала реке (око 200 km³ воде/годишње) што би изазвало несagleдиве последице по привреде обе државе јер би ниво воде у њима опао за око 60% (Vignesh, 2012). Против овог пројекта највише негодује Индија, јер Брамапутра Индији обезбеђује 29% потреба за водом, при чему поседује чак 44% хидропотенцијала Индије (Rahaman & Varis, 2009).

Смањење дотока воде би створио проблем водоснабдевања урбаних средина које у ове две низводне државе расту за око 5% годишње (Vignesh, 2012). Међутим, Кинеска влада, да би смањила тензије, саопштила је да не планира да реализује ове пројекте у делу басена Брамапутре, тако да низводне државе не треба да страхују.

Са друге стране, током 1980. године, Индијска влада је основала Брамапутра одбор, који је имао задатак да планира и спроводи пројекте а у циљу искориштавања потенцијала ове реке. У наредном периоду, на предлог овог Одбора, треба да се реализују пројекти изградње хидроцентрала, чиме би се искористио део хидропотенцијала од око 48.000 MW за производњу струје (Vignesh, 2012). Заоштравање проблема између држава у сливу, настаје 22. априла 2010. године, када влада НР Кине обја-

⁹ Почетком 2003. године завршена је студија изводљивости, коју је финансирала Кинеска влада, за велике хидроенергетске пројекте на узводном делу реке. На основу резултата студије, НР Кина намерава да изгради систем хидроелектрана капацитета око 68.000 MW којим би задовољила око 10% својих растућих потреба. Такође, системом канала планира да највећи део воде одведе у пустињу Гоби, како би обезбедила нове обрадиве површине и зауставила ширене ове пустиње која се простира на површини око 1,3 милиона km² (Vignesh, 2012).

вљује да је током 2009. године започела изградњу бране Zangmu¹⁰ на Брамапутра, при чему истиче да овај пројекат неће ускратити воду низводним државама. Ово је довело до велике забринутости низводних држава, а поготово Индије. У нади да ће делимично ублажити последице задржавање дела воде, наведеном браном, Индија је тражила да се смањи висина бране, што је НР Кина категорички одбила. Ново заоштравање односа настало је 2013. године, када је НР Кина објавила да почиње са изградњом још 3 бране у басену реке Брамапутре: Дагу – снаге 640 MW, Јиеку – снаге 560 MW, које ће бити изграђене узводно и брана снаге - 320 MW низводно од Зангму бране (*The Hindu*, 2013), а у циљу искориштења њеног великог хидропотенцијала, дефинисаног петогодишњим планом (2010-2015) година.

Кад год би дошло до забринутости због активности НР Кине у басену Брамапутре, званични Пекинг би почео да користи веома снажне реторичке способности, које имају велику заслугу за потписивање Меморандума о разумевању са Индијом и Бангладешом а везано за дељење хидроподатака. На овај начин НР Кина је обезбедила добру одступницу да може да настави радове на започетим пројектима, при чему нико не би могао на међународном плану да упери прст у њу због евентуалног непоштовања међународних уговора. Иако владе Индије и Бангладеша често пута упућују оштре ноте против наставка Кинеске политике око воде реке Брамапутре, то не даје успеха, већ напротив додатно нарушава дипломатске односе, који су прилично заоштрени сукобима око границе 1962. године. На овај начин дипломатским путем НР Кина наставља започете пројекте и све више заоштрава тихе конфликте око располагања и коришћења ресурса пијаће воде у овом басену. Другим речима, наставља се продубљивање регионалних тензија између ове две Азијске силе. Изградњу наведених брана и недостатак информација о стању Брамапутре у горњем делу слива, изазивају изненадне и велике поплаве у Индијским државама Арунаџал Прадесх и Асам, што је утицало да Индија покрене велики пројекат изградње брана на Брамапутри како би предупредила настале поплаве. Такође, Брамапутра у пограничном појасу између две државе пролази кроз најнестабилније и најспорније подручје од око 83.000 km² јер река која често мења курс кретања „шета“ кроз утврђену административну границу две државе, чиме мења територију супротних етничких група у овом региону.

Убрзан раст популације три државе у сливу реке Брамапутре, раст урбаних средина, велики економски развој Индије а поготово НР Кине, ствара све веће потребе за обезбеђењем нових количина пијаће воде, које су у овом делу Азије природно лимитиране. Непостојање одговарајућих међународних уговора и споразума, омогућило је државама да у зависности од потребе слободно користе своје водне ресурсе, не водећи рачуна о потребама низводних суседа. Реализација Кинеских пројеката у горњем делу слива, довела је до смањења воде у низводним државама, што изазива пораст тензија и конфликта у региону. Отежавајућа околност је и предвиђено смањење количине воде у реци због последица глобалног загревања за око 12,8% у наредним деценијама (Intergovernmental Panel on Climate Change, 2007). На овај начин, Индијски потконтинент убрзано напредује ка једном од водећих антагонистичких региона у свету.

¹⁰ Брана Зангму је подигнута на реци 10 km од границе са Индијом, инсталисане снаге 510 MW, капацитета 86,6 km³/воде (Нао, 2009).

Закључак

Индијски потконтинент је простор у Јужној Азији који се простира на површини од око 4,4 милиона km^2 и на ком живи преко 1,7 милијарди људи. Иако се са ове површине годишње генерише преко 1.400 km^3 воде, она није равномерно распоређена на потконтиненту, чиме представља дефицитан ресурс.

Пораст људске популације од половине прошлог века за више од 340%, убрзан раст урбаних средина, пораст пољопривредне производње у комбинацији са све израженијим климатским променама, довеле су до појаве воденог стреса (Индија и Кина), хроничног недостатка воде (Бангладеш) и апсолутне несташице воде (Пакистан). Односно, све израженији дефицит ресурса пијаће воде, утицао је да државе на Индијском потконтиненту, контролу над истом сматрају једним од приоритетних националних интерес и циљева своје политике. Иако постоји више Међународних споразума и уговора, свака држава у складу са својим националним интересима развија своју водоводну инфраструктуру, чиме крши исте, што има за последицу пораст неповерења, непријатељства, нетрпељивости и конфликта између држава.

Све израженије климатске промене (смањење глечера и снежног покривача на Хималајима) и измена образаца периодичне појаве монсуна, у комбинацији са потребама растуће популације и загађења животне средине, обезбеђење довољних количина пијаће воде, које су на овом потконтиненту већ природно лимитиране, у наредном периоду, не само да ће довести да овај регион постане један од водећих антагонистичких региона у свету, већ ће довести до тога да се лако пређу границе постојећих тихих конфликта између држава, што ће нарушити привидни мир у овом региону и заоштрили ионако напете односе у пограничним регионима које су већ оптерећени националним, етничким, верским, политичким и културним превирањима.

Литература

- [1] Encyclopedia of Modern Asia: *Indian Subcontinent*, Charles Scribner's Sons, 2006.
- [2] Wolf, T. A.: *Conflict and cooperation along international waterway*, *Water policy*, 1-2: 251-265. 1998.
http://www.transboundarywaters.orst.edu/publications/conflict_coop/ [20.05.2014]
- [3] CIA, 2009.
https://www.cia.gov/libraries/publications/resources/the-world-factbook/vfbEkt/region_sas.html [28.01.2017]
- [4] HEALY, M.: *South Asia: Monsoons*, Harper College, 2011.
<http://www.harpercollege.edu/mhealy/g101ilec/sasia/ssd/ssmon/ssmonfr.htm> [28.03.2011]
- [5] Huda, A. T., Shamsul, M., S.: *Constraints and opportunities for cooperation towards development of water resources in the Ganges basin*. In: K. A. Biswas & J. I. Uitto, *Sustainable Development of the Ganges-Brahmaputra-Meghna Basins*, New York, USA, *United Nations University Press*, 46-57, 2001.
http://books.google.rs/books?hl=en&lr=&id=jmqTbNLcM_YC&oi=fnd&pg=PA46&dq=Constraints+and+opportunities+for+cooperation+towards+development+of+water+resources+in+the+Ganges+basin.&ots=ldKG4ZUXVY&sig=BuhWILAk5ay26TIVraPJYQLgK_4&redir_esc=y#v=onepage&q=Constraints%20and%20opportunities%20for%20cooperation%20towards%20development%20of%20water%20resources%20in%20the%20Ganges%20basin.&f=false [11.06.2014]
- [6] Berga, L. et al.: *Dams and Reservoirs, Societies and Enviromant in the 21 st Centry*, Taylor&Fransis, 2006.

- [7] Parua, P. K.: *The Ganges, Water Use the in India Subcontinent*, Water Science and Technology Library, 2010.
http://books.google.rs/books?id=yUc7Cus2a-MC&pg=PA267&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false [11.04.2014]
- [8] Ganges River, *Encyclopædia Britannica* (Encyclopædia Britannica Online Library), 2011. 16.
<http://library.eb.com/?target=%2Feb%2Farticle-48077> [26.11.2015]
- [9] Assam Tribune: *China maps Brahmaputra source, course*, 2011.
<https://www.mapsofindia.com/maps/assam/assamlocation.htm> [28.01.2018]
- [10] Bhakal, L., Dubey, B., Kumar, A., Short, H.: *Note estimation of bank erosion in the river Brahmaputra near agyathuri by using geographic informati on system*, Journal of the Indian Society of Remote Sensing, 33 (1): 81-84. 2005.
<http://www.springerlink.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/content/v81282kvr236401x/fulltext.pdf> [11.06.2014]
- [11] WAPDA: *Indus water flow data in to reservoirs of Pakistan*, 2017.
<http://www.wapda.gov.pk/index.php/river-flow-in-pakistan> [11.02.2018]
- [12] The World bank: *Renewable internal freshwater resources per capita*, 2017.
<https://data.worldbank.org/indicator/ER.H2O.INTR.PC> [18.02.2018]
- [13] Food and Agriculture Organization, on the United Nations: *Coping with water scarcity, An action framework for agriculture and food security*, FAO, water reports 38. 2008.
<http://www.fao.org/docrep/016/i3015e/i3015e.pdf> [12.03.2015]
- [14] Остојић, Г., Филиповић, М., Митровић, Д.: *Контрола ресурса пијаће воде као извор регионалних сукоба*, Војно дело, бр. 5, Београд, 2017.
- [15] United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2017.
<https://esa.un.org/unpd/wpp/Download/Probabilistic/Population/> [14.06.2016]
- [16] Остојић, Г.: *Контрола ресурса пијаће воде, као извор регионалних сукоба*, Докторска дисертација, Факултет Безбедности, Београд, 2016.
- [17] United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: *World water resources at the beginning of the 21st centry, Prepared in the framework of INP*, 1999.
www.webworld.unesco.org/water/ihp/bd/shiklomanov/summary/atml/sumarum/htp. [11.04.2013]
- [18] World Health Organization: *Population*, 2016.
<http://apps.who.int/gho/data/node.main.nURBPOP?lang=en> [28.01.2018]
- [19] Wordpress, (Online), 2012. www.profmandia.wordpress.com [12.06.2012]
- [20] Owen, L. A., Finkel, R. C., Caffee, M. W.: *A note on the extent of glaciation throughout the Himalaya during the global Last Glacial Maximum*, Quaternary Science Reviews, 21 (1-3): 147-157, 2002.
http://ac.els-cdn.com/S0277379101001044/1-s2.0-S0277379101001044-main.pdf?_tid=d5b3f9a8-5ef0-11e2-a3c7-00000aabb0f27&acdnat=1358240104_2650dab50b002d7e953b52b9d4291823 [16.02.2014]
- [21] Meehl, G. A.: *The South Asian Monsoon And The Tropospheric Biennial Oscillation*, Journal of Climate, 16 (11): 1617-1642, 1997. [http://journals.ametsoc.org/doi/pdf/10.1175/1520-0442\(1997\)010%3C1921:TSAMAT%3E2.0.CO%3B2](http://journals.ametsoc.org/doi/pdf/10.1175/1520-0442(1997)010%3C1921:TSAMAT%3E2.0.CO%3B2) [19.02.2014]
- [22] Singh, P., Bengtsson, L.: *Hydrological sensitivity of a large Himalayan basin to climate change. Hydrological Processes*, 18, 2004.
<http://onlinelibrary.wiley.com.proxy.kobson.nb.rs:2048/doi/10.1002/hyp.1468/pdf> [09.03.2014]
- [23] Wang, G. X., Qian, J., Cheng, G. D., Lai, Y. M.: *Soil organic carbon pool of grassland soils on the Qinghai-Tibetan Plateau and its global implication*, Science of the Total Environment, 291 (1-3): 207-217, 2002. http://ac.els-cdn.com/S0048969701011007/1-s2.0-S0048969701011007-main.pdf?_tid=ef104898-5eeb-11e2-b5d7-00000aach35d&acdnat=1358237999_6ed9d1886338bfb716a0e655b33c6af7 [23.06.2014]

- [24] Остојић, Г.: *Еколошке избеглице: Директан или индиректан пут до конфликта*, Војно дело, Vol. LCVI br. 1. Београд, 2014.
- [25] Wolf, T. A. & Newton, J. T. (2008) *Case Study Transboundary Dispute Resolution: the La Plata basin*. Oregon State University. Доступно на: http://www.transboundarywaters.orst.edu/research/case_studies/Documents/la_plata.pdf. Приступљено: 19.01.2014.
- [26] Caponera, D.: International Water Resources Law in the Indus Basin. In: *Water Resources Policy for Asia*, Boston : Balkema (4), pp. 509-515, 1987
- [27] Biswas, A., Irwa, F.: *Indus Water Treaty: The Negotiating Process*, Water International, 17, (44), pp. 201, 1992. <http://www.thirdworldcentre.org/wp-content/uploads/2015/05/induswat treaty.pdf> [06.09.2015]
- [28] Oregon State University: *Programme in water conflict management and transformation*, <http://www.transboundarywaters.orst.edu/> [04.02.2014]
- [29] Verghese, B. G.: *Water conflict in South Asia*, Studies in conflict&Terrorism, Vol. 20, Issue 2, 1997.
- [30] Benjamin, P., Susanne, S.: *Hidro-Diplomacy Can Build Peace Over Shared Water, But Needs More Support*, New Security Beat, 2014. <https://www.newsecuritybeat.org/2014/09/hydro-diplomacy-builds-peace-shared-waters-support/> [20.12.2014]
- [31] Kate D.: *Adil Najm: Pakistan's Security Problems Distract From Climate Vulnerabilities*, New Security Beat, 2014. <https://www.newsecuritybeat.org/2014/06/adil-najm-pakistans-security-problems-distract-climate-vulnerabilities/> [28.01.2018]
- [32] Boisson, L., Leb, Ch., Tignino, M.: *International Law and Fresh Water: The Multiple Challenges*. Cheltenham, UK, 2013. <https://www.amazon.com/International-Law-Freshwater-Challenges-Environmental/dp/1781005087> [18.08.2014]
- [33] Singh, V.: *PM: Will Bring Indus Water Back*. *Tribune News Sources*, The Tribune, 2016. <http://www.tribuneindia.com/news/nation/pm-will-bring-indus-water-back/328690.html> [11.12.2016]
- [34] Katcxinoff, J.: *Parched and Hoars, Indus Negotiations Control to Simmer*, New Security Beat, 2010. <https://www.newsecuritybeat.org/2010/04/parched-and-hoarse-indus-negotiations-continue-to-simmer/> [28.03.2011]
- [35] Wirsping, R. G., Jasparro, Ch.: *Spotlight on Indus river diplomacy: India, Pakistan and the baglihar dam dispute*, Asia-Pacific Centre for Security Studies, 2006. <http://apcss.org/Publications/APSSS/IndusRiverDiplomacy.Wirsping.Jasparro.pdf> [28.04.2015]
- [36] Kokab, R. U., Nawaz, A.: *Indus water treaty: Need for review*, Asian journal of social sciences & humanities, 2013. [http://www.ajssh.leena-luna.co.jp/AJSSHPDFs/Vol.2\(2\)/AJSSH2013\(2.2-23\).pdf](http://www.ajssh.leena-luna.co.jp/AJSSHPDFs/Vol.2(2)/AJSSH2013(2.2-23).pdf) [21.02.2018]
- [37] Nabeel, F.: *How India and Pakistan are competing over the mighty Indus river*, Independent, 2017. <http://www.independent.co.uk/environment/how-india-and-pakistan-are-competing-over-the-mighty-indus-river-a7769506.html>. [13.01.2018]
- [38] Abbas, B. M.: *The Ganges Water Dispute*, Published by University Press Limited, Dhaka, Bangladesh, 1984.
- [39] Wolf, T. A., Newton, T. J.: *Case study of transboundary dispute resolution: The Ganges river controversy*, Oregon State University, 2007. www.transboundarywater.orst.edu/research/case_studies/Ganges_New.htm [15.12.2014]
- [40] Rahaman, M. M.: *Integrated Ganges Basin Management: Conflict and Hope for Regional Development*, Water policy, 11(2):168-190, 2009. http://www.researchgate.net/publication/216247974_Integrated_Ganges_Basin_Management_Conflict_and_Hope_for_Regional_Development [22.04.2014]

- [41] Wolf, T. A.: *Conflict and cooperation along international waterways*, Water policy, 1-2: 251-265, 1998. http://www.transboundarywaters.orst.edu/publications/conflict_coop/ [20.05.2014]
- [42] Thomas, K.: *Water Under the Bridge? Int'l Resource Conflict and Post-Treaty Dynamics in South Asia*, South Asia Journal. Covering Policy Issues from South Asia, 2012. <http://southasiajournal.net/water-bridge-intl-resource-conflict-posttreaty-dynamics-south-asia/> [28.01.2018]
- [43] Haloi, N.: *Etnic conflict in Nort East India: A case of Assam with special ferefence to B.T.A.D.*, International Research Journal of Interdisciplinary & Multidisciplinary Studies, 2015. http://www.irjims.com/files/Nipon-haloi_a6pzh401.pdf [22.01.2018]
- [44] Vignesh, P.: *Bramaputra River – Dispute between India and China*, (On-line), 2012. <http://prabh-jeet.blogspot.com/2012/12/bramaputra-river-dispute-between-india.html> [06.01.2014]
- [45] Rahaman, M. M., Varis, O.: *Integrated water management of the Brahmaputra Basin: perspectives and hope for regional development*, National Resources Forum 33(1), pp. 60 – 61, 2009. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1477-8947.2009.01209.x>. [28.03.2011]
- [46] *The Hindu: China gives go-ahead for three new Brahmaputra dams*, 2013. <http://www.thehindu.com/news/international/China-gives-go-ahead-for-three-new-Brahmaputra-dams/article12323702.ece> [28.03.2011]
- [47] Hao, T.: *Gezhouba wins 1.14b yuan hydropower contract*, China Daily, 2009. http://www.chinadaily.com.cn/bizchina/2009-03/04/content_7536617.htm [28.03.2011]
- [48] Intergovernmental Panel on Climate Change (2007) *Climate change 2007, Synthesis report*, 2007. http://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_ipcc_fourth_assessment_report_synthesis_report.htm [23.12.2013]

ДИВЕРЗИЈА КАО ОСНОВНИ – ПОЈЕДИНАЧНИ ОБЛИК ПОЛИТИЧКОГ НАСИЉА

Миомир Јасиковац
Генералштаб Војске Србије, Управа војне полиције

Диверзију као појединачни акт насиља карактерише деловање појединаца или група лица и неочекивано наношење штете свим расположивим средствима са позиција како унутрашњег тако и спољњег противника.

У раду се анализира феномен диверзије која поред претње силом, принуде, притиска, психичког злостављања, политичког убиства и атентата спада у основни облик политичког насиља. Кроз сам рад се долази до дефинисања, да је диверзија свака тајно организована акција усмерена на неочекивано наношење материјалне штете или друге штете стварном и потенцијалном противнику кроз потпуно уништење или делимично оштећење неког од његових значајних материјалних објеката, али и дела људства употребом експлозива или запаљивих хемијских, радиолошких и бактериолошких средстава као и уз коришћење свих осталих могућих средстава у циљу слабљења укупног политичког, економског, војног и моралног потенцијала.

Кључне речи: *политичко насиље, тероризам, диверзија, терор, страх, паника, претња и притисак*

Увод

Од свих дефинисаних насиља најнепотпунија су свакако она која виде насиље само тамо где „има крви“ и уопште она која га своде само на директно и физичко насиље.

Насиље се површно тумачи и као примена силе јачег над слабијим. Но да ли је то увек тако? Насилне методе могу користити и слабији против јачих (нпр. Кад их изненаде или уколико се јачи не брани на адекватан начин), па је то у ствари више питање избора средстава у решавању конфликта односно испољавању насиља.

У овај проблемски домен разматрања насиља спада и „класичан појам насиља“ као онај „који укључује и противљење и отпор жртве“. Ту се такође може приметити да разноврсни фактори као што је изненађење, енормна разлика у односу снага, висок ниво толеранције и добро припремљено вршење насиља, посебно институционалног, могу допринети стварању и такве интеракције у којој уопште нема отпора, па чак ни противљења објекта насиља, мада је насиље реално извршено.

Насиље није ни проста употреба силе, већ је њен рад као облик људске делатности у којој се директно или индиректно користи сила. Оно је делатност којим се одржавају или разарају насупрот вољи и интенцији остварења интереса и задовољења потреба објекта насиља уколико је свестан, односно насупрот његовој унутрашњој (природној) структури или законитостима, уколико се не ради о човеку.

Кроз сам рад, покушаће да се дође до основних карактеристика, у коме ће се приказати диверзија као облик људског деловања у којој се истовремено и директно и индиректно користи сила. Поред осталог диверзију као појединачни акт насиља карактерише деловање појединаца или група лица и неочекивано наношење штете свим расположивим средствима са позиција како унутрашњег тако и спољњег противника.

Даљим настојањем у раду да се дефинише диверзија, покушаће да се разјасни тврдња, да је диверзија свака тајно организована акција усмерена на неочекивано наношење материјалне штете или друге штете стварном и потенцијалном противнику кроз потпуно уништење или делимично оштећење неког од његових значајних материјалних објеката, али и дела људства употребом експлозива или запаљивих хемијских, радиолошких и бактериолошких средстава као и уз коришћење свих осталих могућих средстава у циљу слабљења укупног политичког, економског, војног и моралног потенцијала.

Врсте и појмовни облици политичког насиља

Велики број критеријума по којима се класификује политичко насиље и разноврсност погледа на његово порекло и функцију условили су да се развојем интересовања друштвених наука за проучавање политичког насиља и насиља уопште, настане и веома велики број типологија. У том смислу назначићемо неспорне поделе, односно установљене врсте насиља.

Према садржају могуће је одредити најмање две врсте насиља – *физичко и психичко*. Према начину вршења – *директно и индиректно*.

Међу видовима индиректног насиља посебна истраживачка пажња је посвећена *структуралном* насиљу чији је вршилац неутврдљив, и кога треба схватити искључиво као насиље разноврсних структура друштва над појединцем.

Према носиоцима, разликује се *индивидуално* од *колективног* насиља. По времену трајања се *тренутно* насиље као и чин разликује од *дуготрајног* насиља као активности и процеса. Према разложности као рационалној усмерености насиља према објекту над којим се изводи и рационалној примерености циљу, разликује се *рационално* и *ирационално* насиље. Као неопходна допуна овој подели често се узима и антиномија *свесног* и *несвесног* насиља. *Институционализовано* насиље се разликује од структуралног по томе што својом регулативом обухвата све у друштву. У пракси свих политичких система *институционално* насиље обухвата, додуше у врло различитим размерама, како правно утемељено спровођење моћи кроз вршење власти помоћу силе, тако и противправно задирање институција у различите облике људског битисања посредством разноврсних принудних мера.

Појавни облици политичког насиља су: *претња силом, принуда, притисак, психичко злостављање, политичко убиство, атентат и диверзија* – основни облици и *насилни протести, побуне, нереди, немири, тероризам, субверзија, репресија, терор, устанак и рат* – сложени облици. Сложени облици насиља нису проста целина више основних, већ њихов међузависан, динамичан, често противуречан спој.¹

Принуда као радња подразумева насиље као директну или индиректну употребу силе. Принуда као стање представља актуелизовани моменат остварења интереса и интенција субјекта принуде путем стварне или намерне употребе силе која је, у ствари, и довела до тога да је објект насиља против своје воље привољен на вршење или невршење одговарајућих радњи, које воде реализацији интереса и интенција онога који га принуђује.

Поред принуде јавља се *притисак* као облик насиља онда када се рачуна с интересом онога на кога се притисак врши да очува своје идентитете ресурсе моћи, у смислу очувања онога што има или онога што јесте, по цену одговарајућих уступака који воде остварењу интереса онога ко притисак врши, а да се још увек битно не нарушава укупни интегритет (моћи) онога на кога се притисак врши.

Претња силом је облик индивидуалног насиља, даље, врши се без директне употребе силе, претња силом је облик индиректног насиља, даље, врши се без директне употребе силе са циљем реализације одговарајућих интереса кризе изазивање страха од повреде физичког интегритета и нарушавања идентитета, уколико се ради о јединки или групи, или територијалног интегритета у колико се ради о држави као објекту насиља, као последица у случају неизлажења у сусрет субјекту претње. Претња силом се може испољити и у свом институционализованом и свом неформалном, индивидуалном виду, те као легално, легитимно или као нелегално и нелегитимно насиље. Претња силом представља потенцијално или стварно насиље у зависности од интензитета, остварљивости претње, као и укупних угрожавајућих могућности онога који прети. Није свака претња силом насиље већ само она која јесте, или изгледа онеме коме се прети, озбиљна и остварљива.

Свако *мучење* је насиље базирано на сазнању о два својства људске врсте, прво, да човек нерадо доживљава физички бол и душевну патњу, и други, да их не може дуго поднети.² Мучење је увек вид свесног интерперсоналног насиља (учествују најмање две особе) које обухвата низ болних и понижавајућих и (за разлику од чисто садистичког поступања) рационалних поступака систематског психофизичког злостављања којим се политички противник жели казнити, интезивно понизити или принудити на давање одређених информација. Мучење се испољава као психичко и физичко насиље, односно, као психичко и физичко насиље истовремено. Објективно разграничење и подвајање мучења на чисто психичко и чисто физичко насиље је тешко извести пошто већина поступака злостављања изазива истовремено и психичку и физичку патњу.

Политичко убиство можемо најкраће дефинисати као потпуну и трајну физичку елиминацију стварног, потенцијалног или претпостављеног политичког противника.

¹ Симеуновић Драган, *Теорија политике*, стр. 155.

² Симеуновић Драган, *Теорија политике*, стр. 156.

Политичко самоубиство је вид политичког протеста и симболички акт коме у основу лежи тежња да се самоуништење (самоспаљивање, смрт гладовањем и сл.) укаже на драстичан начин на неке основе у датом друштву.

Као прелазан случај између политичког убиства и политичког самоубиства могу се сматрати они примери у којима се као извршилац убиства јавља сама жртва услед наређења и нечим условљене немогућности избора, или, обрнуто, услед могућности избора, као што је био случај са неким револуционарима који су издали револуцију и због тога осуђени на смртну казну, а потом добијали напуњен револвер уз вербалну сугестију или без ње.

Изједначавање политичког убиства и *атентата*, се огледа у томе, што свако политичко убиство није плод атентата нити се сваки атентат завршава убиством. Прва битна, логичка разлика између политичког убиства и атентата, је већ у томе што поред успешних постоје и неуспели атентати што, наравно, не може бити случај код политичког убиства, а други, што атентат подразумева угрожавање живота неке релативно важне политичке личности, што код вршења и одређења политичког убиства није нужно и уопште не мора бити случај, те стога атентат и можемо одредити као један специфичан насилан начин или покушај политичког убиства. Треће, атентат подразумева угрожавање живота једне особе или релативно малог броја личности, код политичког убиства може имати и масовне размере. Класичан пример масовног политичког убиства као злочина је нацистички погром Јевреја, Словена и Рома у II светском рату. Затим, појам атентата подразумева постојање завере, док код политичког убиства, посебно институционалног, то не мора бити случај. Политичко убиство и атентат се разликују и према начину, односно средствима извршења. Атентат се најчешће изводи ватреним оружјем и експлозивним материјалима, и ређе хладним оружјем, док за политичко убиство уопште нема ограничења у избору средстава, нпр. може бити коришћен отров. Као појмови политичко убиство и атентат се дакле пресецају, или се не поклапају.

Као насилне *политичке нереде* можемо одредити оне форме интерног *политичког протеста* које се испољавају кроз асоцијалне и деструктивно, политички мотивисано понашање групе актера, које карактерише директна колективна употреба силе са претежно политичким инструментима и симболичким садржајем, широко виолетно-појавном скалом и ограниченом могућности утицања на измену владајуће политичке структуре, и, обично без битног утицаја на промену друштвено-економског уређења, пре свега због недовољног степена организованости актера и времена њиховог трајања. Тек уношењем вишег степена организације, нереде могу прерасти у више организационе форме масовног политичког насиља, као што су нпр. немири или устанак.

Разлика између немира и нереда је у томе што се у нередима више и еруптивније ослобађају пригушене емоције услед могућности анонимног и некажњеног деловања у гомили, Деловање гомиле, као облик исказивања политичког протеста и колективног, претежно нагонског и сугестивног, реаговања, испољено у емоционалном наступању без наглашеног лимита личне одговорности, јесте круцијална карактеристика сваког нереда.

Насупрот томе, одлика *немира* је досезање одређеног нивоа свести и његових учесника о некој друштвеној појави, односно проблему, односно туђем и сопственом положају и стању у друштву, као и положају друштвене групе којој припадају, а

који је претежно настао кроз идеолошко-политичко деловање (агитација, пропаганда и сл.). Немири се као облик сложене политичке активности разликују од нереда и по низу других својстава као што су, виши степен организованости, већи број перманентних учесника, већи територијални и акционо-садржајни обим, време трајања, трајност мотива и интереса који их покрећу, интензивнија интенционалност, планирање, јасније дефинисани циљеви акције и теже откривање и разрешавање намера и као форме социјалног конфликта, Нереди су, дакле, ужи појам од немира и њихов увек могући саставни део.

Испољавање немира се најчешће спроводи кроз *демонстрације*. Претходе им договори скупови или зборови. Њихова одлика је јавност у организованом, планском и циљном масовном изражавању (не)сагласности са одређеним политичким стањем, збивањима и процесима, односно одлукама и решењима, како у датој средини тако и ван ње. Као основа груписања у демонстрацијама се обично исказује солидарност у колективном реаговању и сагласност са мишљењем акционог језгра које планира, припрема и води демонстрације. Стога се ни узрок, односно повод демонстрација не мора непосредно тицати свих учесника - демонстраната. Основна одлика демонстрација је емотивно и свесно колективно реаговање на исте подстицаје.

Побуна се може одредити као вид личне, групне или колективне активности на плану супротстављања официјалном, легалном или признатом, као и наметнутом вођству, односно управљачкој структури услед несагласности са постојећим или планираним стањем и односима коју карактерише већи или мањи степен усклађених акција организованих учесника у правцу остваривања циљева који се, према процени вођства побуне, не могу реализовати мирним путем, односно, којима се повећавају изгледи за поспешивање реализације кроз организовано извођење насиља. Побуна садржи могућност фокусирања агресивности на један одређен објекат, али истовремено и могућност њене социјалне ентропије. Остварење прве могућности још увек није сигуран доказ успеха побуне, као што и друга варијанта не значи њен пораз. Ентропија може допринети и распрострању идеја или иницирању других побуна на ширем плану, што може имати веће ефекте за побуну која је мањих размера него што је уништење неког објекта на кога је фокусирана агресивност побуњеника.

Штрајк глађу као облик политичког протеста заслужује посебну пажњу, јер је специфичан вид аутодеструктивног, политички мотивисаног протестног понашања, које у бити представља ништа друго до свесно и систематско (политичко) насиље над собом, које у зависности од постављених циљева, захтева, степена разумности оних којима је упућено и услова да се захтевима штрајкача изађе у сусрет, може резултирати у распону од психофизичке издржљивости до смрти. Штрајк глађу се испољава као нелегалан (законом непредвиђен) медијски атрактиван вид притиска на власт са циљем придобијања дела јавности за остваривање захтева за које се процењује да се могу, или тек у неколико могу, остварити легалним путем. У том случају штрајк глађу је политички ангажман којим се у први план дешавања настоји ставити онај који штрајкује и искључиво његова воља, то је својеврсни волонтизам у политици независно од тога да ли су захтеви штрајкача оправдани или не.

У зависности од демократичности система у којем се одвија, може бити, с једне стране, изнуђен облик политичке борбе и последње средство на указивања на чин неправде, онда када су исцрпљена сва друга средства комуницирања у оквиру институционализованих политичких решења. На другој страни, може бити не само вид политичког ексцентризма, већ социјални егзбиционизам којим се често, уз најављену или изражену претњу демократичности система, настоји манипулисати делом јавности, да би се остварили циљеви штрајка који, иначе, не морају увек бити реално остварљиви, нити у вези са истинским задовољењем друштвене па чак и личне правде.

Савремени *тероризам* као политички феномен се може теоријски најопштије одредити као сложени облик организованог индивидуалног и ређе институционалног политичког насиља, обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе којима се обично у време политичких и економских криза, а ретко и у условима остварене економске и политичке стабилности једног друштва, систематски покушавају остварити „велики циљеви“, на начин потпуно непримереним датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају. Друштвено-угрожавајући опус тероризма обухвата отмице, уцене, претњу силом у оквиру интезивно психолошко-пропагандне делатности, психофизичко злостављање, атентате, саботаже, диверзије, појединачна и масовна политичка убиства, интенцију испољавања ређе над стварним и потенцијалним противницима, а чешће над невиним жртвама. Као вид индивидуалног, нелегитимног, нелегалног неинституционалног насиља, тероризам је увек окренут против одређених институција неког друштва, односно против неке државе. Уколико је вид државног насиља, чак кад је и формално-правно легалан, не налази легитимне основе у релевантним етичко и прогресивном правном кодексу међународне заједнице.

Упркос свему томе, кључни проблем јединственог одређења правног појма тероризма, па тиме и ефикасног откривања, хватања и кривичног гоњења терориста, до сада није разрешен ни на глобалном ни на наднационалном нивоу. На неуспех у том смислу највише су утицала неуједначена па и дијаметрално супротна схватања суштине и садржине овог феномена као политичко-правне категорије.³

Под *државним тероризмом* могу се сматрати по форми и садржини класични терористички акти, специфични по томе што су јавно изведени од стране припадника војних, полицијских или плаћеничких снага неке земље, изван њених граница, а по одлуци њених власти, као специфични вид остваривања политичке силе у међународним односима.

Полазећи од тога да је основна карактеристика сваке државе постојање репресивне функције, може се рећи да у историји људског друштва нема поретка ни друштвено-политичког система који се не служи *репресијом*, односно не претпостављају репресију као начин свога одржавања и останка владајућих на власти, односно регулисања социјалних конфликта и обезбеђење поштовања важећих правних, па, понекад, и неких верских, обичајних и моралних норми путем државне принуде.

³ Милошевић Милан, *Одбрана од тероризма*, стр. 7.

Сличност терора и тероризма је у томе што су оба оружје мањине, што су им жртве најчешће недужна лица и што теже изазивању страха не код жртве, већ страха жртвом код друштвене групе којој жртва припада. Полазни критеријум њиховог разликовања је однос извршног насиља и власти. Терор је претежно вршење насиља у оквиру процеса спровођења моћи са циљем одржавања на власти, односно задржавања или увећања моћи владајућих, дакле, насиље власти, док је тероризам вршење насиља против неке и нечије власти, дакле, облик насилног супротстављања власти. Међутим, као што терор није ознака за свако насиље власти, већ само за страховладу, тако ни тероризам није присутан у савременом друштву само облик насиља против недемократске, тоталитарне владавине, већ је могући вид субверзивног деловања против сваке па чак и врло демократске власти. Као и тероризам, и терор представља директно насиље, али насиље институција и то масовно, са израженом комуникативном функцијом. И други пол – инструменталност, екстремно је развијен код терора с обзиром на, или број погођен насиљем, или на интензитет метода извођења. Многи аутори, тежећи терминолошким и појмовним разграничењу тероризма и терора, наводе њихове сличности и разлике узимајући за полазни критеријум њиховог разликовања однос извршног насиља и власти. Терор је вршење насумичног насиља у циљу одржавања власти или њеног учвршћења, док је тероризам вршење насиља против неке и нечије власти.

Симболичка функција насиља у терору се не огледа у намери вршења директног насиља над свима, већ у домену егземпларне егзекуције израсле из могућности да свако буде објект насиља, и исто толико услед створене могућности, да се, без обзира на потпуну недужност, остане заштићен. С тога суштинска одлика тероризма, јесте организовано, планско и циљно извршење изазивања страха широких размера, да би се кроз жељено понашање и деловање застрашених постигли одговарајући циљеви, односно реализовали конкретни интереси застрашивача. Вршење неселективног насиља над неким с ким се остали чланови заједнице или групе по степену виности или невиности могу идентификовати, изазива код њих нејасан осећај кривице и страха који паралише, прво услед створене неизвесности о сопсној, личној судбини, и друго, услед помешаности страха с надом да ће и поред изражене неселективности примењеног насиља због своје потпуне недужности бити баш они, бар случајно, поштеђени. Тако обликован страх има за последицу битно смањење воље за отпор, а посебно у деловима становништва још непогођеним насилним мерама.

Са становишта теме *стаљинистички модел терора* можемо одредити као хипер трофирано институционално насиље масовних размера у земљама са социјалистичким уређењем, које у циљу апсолутне заштите и остварења сопствених, као уско посебних интереса, врши бирократски естаблишмент. Најчешће је испољено у облику разноврсних видова репресије не само над стварним, него и могућим, па и претпостављеним противницима система, при чему практично сви могу бити третирани као сумњиви, а тиме и могући противници система, због чега се исказује као очевидно насиље над класом у име исте те класе и заштите њене револуције, непримерно стварним опасностима по друштвено-политичко уређење. Главна карактеристика му је квалитативна интензивност репресије с релативно широким и дифузним могућим обимом оних над којима се изводи у датом друштву због чега,

пред делимично слепе инструменталне, остварује опсежно и своју комуникативну функцију кроз ефикасно одржавање страха, као својеврсног индикатора схваћености сигнала о потреби респектовања система по основи спознаје могуће сталне и тоталне личне угрожености, и уједно, немогућности рационалне заштите од ње и система као извора те угрожености.

Герила се може дефинисати као форма борбено-организованог политичког деловања малих, наоружаних, врло мобилних илегалних група које претендирајући на заступање интереса народа и налазећи упориште у њему врше колективну употребу оружане силе као директног насиља против владајућих, завојевача или окупатора.

Према простору, начину и циљевима извођења герилских дејстава разликујемо сеоску герилу, са ослонцем на масе и на широку територију, и на градску, строго кадровску герилу. Уобичајено је да герила на ширем територију, обично лоцирана ван градова и са ослонцем на широке масе, сматра правом герилом.

За *устанак* је поред високог степена организације карактеристично још и далеко шире учешће маса него у социјалним нередима и немирима, те сваки устанак као такав, за разлику од њих, представља сигурно увек много више од насилне епизоде у животу неког друштва. Такође, по свим својим размерама, а посебно опет на плану организованости и масовности, и побуна је ужи појам од устанка, који подразумева опште или шире друштвено оружане супротстављање неке веће друштвене групе, обично класе или нације, постојећим сопственим или туђим властима на простору на коме заједно егзистирају. Устанак може почети на различите начине што значи да може да почне као ненасиљан отпор насиљу владајућих, као што је то био случај у Индији. Индивидуалне као и групне побуне, организованих оружаних група, па чак и дела војне организације још увек се не могу означити као устанак, већ и зато што се под њима масовни отпор неке веће друштвене групе. Устанак може почети и у условима постојања и непостојања нереди и немира, као и што може бити састављен и од низа побуна, али не као њиховог простог механичког збира, у јединствени фронт протеста услед очевидне сагласности актера у циљевима, методама и садржају испољених активности. Да би бунтовништво масе прерасло у организовани оружани облик политичке борбе, потребно је да се испуни више услова. Пре свега, неопходно је оформљивање руководства признатог као вођство од осталих учесника, затим, да би спонтани револт могао прерасти у организовано деловање, потребан је одређени ниво свести учесника, због чега је такође битан као фактор и проток одређеног времена, као и постојање низа других услова, као што је објективност вођства у одређивању циљева и метода, поседовање материјалних средстава за борбу, степен реалне снаге владајућих, изражен у способности владајућих да гуше устанак сами или уз помоћ споља, могућност подршке устаницима споља, и друго, што варира у зависности од ситуације до ситуације.

Војне интервенције представљају сложени облик институционализованог насиља које обухвата различите форме мешања оружане силе једне или више земаља, или неке међународне организације, у унутрашње послове неке друге земље ради остваривања конкретних политичких, економских и војно-стратешких интереса. У ужем смислу, под војном интервенцијом се сматра непосредна употреба оружане силе, као отворено и директно мешање у унутрашње послове неке земље, док вој-

на интервенција у ширем смислу обухвата и посредне облике мешања као што су демонстрација силе и претња силом, које нису праћене непосредном употребом оружане силе.

Као интензивни оружани сукоб који се одвија између друштвених група у оквиру једног друштва односно државе, и који може и не мора постојати испреплетан са екстерним, *грађански рат* је оружана борба једног дела против другог дела народа, односно између великог броја држављана исте земље.⁴

Појединачни акти насиља

Историју људског друштва, поред осталог, карактерише системска примена насиља. Пораст државног насиља и насилничког понашања у многим земљама савременог света постали су један од основних друштвених проблема.

Различити акти насиља се спроводи, како унутар државе, тако и у оквирима међународне заједнице. Његова распрострањеност, интензитет и начин испољавања показују високу корелативност те негативне појаве и стања у међународним односима. Акт насиља све више постаје вишедимензионални политички феномен, који у својим појавним облицима доживљава друштвено-политичку кулминацију, а представља трансформацију циљева путем коришћења различитих насилних средстава, где разни психолошки мотивисани субјекти теже ка остварењу свог политичког циља.

Акти насиља могу бити и организовани облици насиља, против једне државе, њеног политичког и економског система, инспирисан политичким мотивом, ради изазивања страха, панике и ужаса и стварања несигурности код грађана, употребом разних средстава и нецивилизованих метода, а све то праћено је огромном медијском кампањом.

Многи теоретичари, акт насиља дефинишу као планско насиље које предузимају одређене друштвене групе са циљем очувања или освајања власти и да се појединачни акт насиља с правом назива само онај облик насиља који у свом бићу садржи социјално-психолошку, односно политичку компоненту.⁵

Према домаћим теоретичарима, савремени акти насиља се могу теоретски најопштије одредити као као сложени облик организованог, индивидуалног и ређе институционалног политичког насиља, обележен застрашујућим брахијално-физичким и психолошким методама политичке борбе којим се обично, у време политичких и економских криза систематски покушавају остварити „велики циљеви“ на начин потпуно непримеран датим условима, пре свега друштвеној ситуацији и историјским могућностима оних који га као политичку стратегију упражњавају. Акта насиља се дефинишу као физичка насиља, чији је предмет изабран тако да изазива јаке психичке реакције, у првом реду страх, код ширег круга људи, у нади да ће они помоћи да се одржи или промени понашање које је важно за постизање политичког циља, акао такав акт није оправдан општим интересима који су одређени незави-

⁴ Симеуновић Драган, *Теорија политике*, стр. 162.

⁵ Гађиновић Радослав, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд 2002.

сно од њега и ако није извршен по правилима која се уобичајено примењују на друштвене видиве вршења власти.

Међународна правна акта заступају тезу да је акт насиља унапред смишљен, политички, верски или национално мотивисан према цивилним незаштићеним циљевима од стране екстремистичких група, појединаца или агентура страних држава, са намером да се изазове утицај на одређену државу, њене институције система или грађане.

Под циљем акта насиља подразумевају се резултати који се желе постићи у односу на непријатеља на одређеном простору и за одређено време. Циљ одређују могућности лица које спроводе акт насиља, могућност жртве насиља, макро и микро локације његовог реализовања и посебно начин постизања. У суштини, циљ означава резултате које лица која изводе акт насиља желе да постигну и он је увек политички мотивисан.

Циљеви могу бити:

- појединачна убиства државних и локалних руководилаца, челних старешина МУП-а и Војске Србије, привредника методом атентата;
- рушење важних саобраћајних, комуникацијских, ПТТ, производних, војних и других постројења и објеката;
- отимање личности из политичког, културног и јавног живота и чланова њихових породица;
- угрожавање опште сигурности и безбедности грађана.

Из овако схваћеног појма, јасно је да акта насиља нема без:

- употребе физичког насиља,
- политичког карактера активности,
- изазивање страха и других психичких реакција,
- очекиваних реакција и ефеката,
- циљног планираног и организованог деловања.⁶

Најчешћи елементи академских дефиниција аката насиља су насиље као метод, грађани и влада као мете, изазивање страха и изнуђивање политичких или социјалних промена као циљеви, а велики број жртава чему теже лица која спроводе акта насиља указује на спектакуларност као дефинициони елемент спровођења насиља.⁷

Као основни елемент појмовног одређења акта насиља појављује се употреба или претња физичком силом према конкретним циљевима. Чињеница је да избор циља напада не прихвата општа правила ратовања о заштићености цивилне популације.

Једна од битних стратегија аката насиља јесте упућивање претње властима да могу постати жртва неког од аката насиља, те да се доводи у питање њена способност да заштити своје грађане и виталне функције државе. Извршењем акта насиља, извршиоци се доводе у положај опонента владајућем режиму, јер им публицитет омогућава јавно објављивање мотива и циљева чиме се стварају услови да извршиоци контактирају са јавношћу и органима власти.

Такође битан елемент одређивања појма акта насиља јесте чињеница да извршиоци признају своју одговорност за учињено дело, али да разлог чињења препишују претежно систему власти и начину функционисања државе.

⁶ Илић Р., *Феномен тероризма, озбиљна претња човечанства*, Војни информатор бр. 4-5.

⁷ Гађинових Радослав, *Антитероризам*, стр. 19.

По основу интереса и мотивационог елемента, као и простору деловања акта насиља се групишу на ултрадесни (фашисоидни) и ултралеви (црвени), односно на урбаном и рурално, односно на пловним путевима и ваздушном простору. Према присуству на тлу сопствене државе акта насиља се деле на унутрашња и међународна.⁸

Основни циљ акта насиља, као дела мотивисаног политичког интереса, јесте доминација у политици, односно изазивање промена или преузимање власти.

Данас извршиоци акта насиља, за разлику од прошлих времена, примењују савремене методе, стратегију и тактику деловања. При томе користе софистицирана средства, која до сада нису употребљавана.

Једно од најсажетијих схватања мотива и циљева потенцијалних аката насиља је да извршиоци желе да прикажу да: институције система нису у стању да заштите сопствену популацију, да држава није у стању да заштити симболе своје владавине, да није у стању да заштити своје званичнике, да не може да спречи наредна деловања и обезбеди нормалне животне услове у својој заједници.

У појединачне акте насиља карактеристичне за деловање појединаца и група лица са позиција унутрашњег екстремизма и тероризма, као и тероризма међународног значаја чији су носиоци припадници екстремне политичке емиграције и субјекти „компромисног“ међународног тероризма, сврставамо атентате и отмице, убацивање наоружаних група, диверзије, саботаже и друго. Сви облици деловања су карактеристични и за тзв. међудржавни тероризам, тј. представљају видове субверзивног деловања обавештајних служби, што се нарочито односи на убацивање наоружаних група с циљем вршења диверзија и терора. С друге стране атентати и отмице представљају типичан облик испољавања индивидуалног терора који је карактеристичан за унутрашње екстремисте.

Средства која се користе за извршавање аката насиља од стране екстремиста и терориста могу бити различити по садржини и форми. Најчешће су то: оружани напад на војску и полицију; убацивање наоружаних група на територију страних држава ради извршења атентата, диверзија и сличних акција; отмице авиона, брода, воза и аутобуса; киднаповање и узимање талаца ради откупнине или изнуђивања политичких или других уступака; паљевине; бомбашки напади, укључујући „писма-бомбе“, „аутомобиле-бомбе“ и терористе самоубице („живе бомбе“) и томе слично. Полазећи од тога, у појединачне акте насиља карактеристичне за деловање појединаца и група лица са позиција екстремизма и тероризма, сврставамо атентате и отмице, саботаже, убацивање наоружаних група и друго.⁹

Диверзија

Диверзија је свака тајно организована акција усмерена на неочекивано наношење материјалне штете или друге штете стварном и потенцијалном противнику кроз потпуно уништење или делимично оштећење неког од његових значајних материјалних објеката, али и дела људства употребом експлозива или запаљивих хемијских, радиолошких и бактериолошких средстава као и уз коришћење свих осталих могућих средстава у циљу слабљења укупног политичког, економског, војног и моралног потенцијала.

⁸ Гађиновић Радослав, *Антитероризам*, стр. 16.

⁹ Милошевић Милан, *Одбрана од тероризма*, стр. 38.

Диверзија је, по неким карактеристикама, слична терористичком деловању, због чега је многи теоретичари потпуно поистовећују са тероризмом или је сматрају неодојивим од њега, користећи израз „диверзанско-терористичка“ дејства. Оба помену-та схватања у основи су оправдана. Наиме, диверзија је несумњиво облик испољава-ња тероризма у ширем смислу, тј. Средство за њихово извршење. Међутим, како је примарни циљ диверзанта уништење и оштећење важних објеката привреде и слич-но, а изазивање осећања ширења страха код ширег слоја становништва је само по-слевица тога, проистиче да се диверзија ипак не може поистовећивати са терори-змом. Ово важи чак и онда када се тероризам практично врши путем диверзантског дејства, будући да је у том случају примарни циљ извршиоца да застраши шири круг лица, док је оштећење и уништење неког објекта само инструмент за то. Осим тога, тероризам се врши и путем атентата и другим средствима. С друге стране, израз „ди-верзија“ (од латинске речи *diversio* што значи одвраћање пажње) се употребљава у три основна значења: политичком, војном и кривично-правном.

У политичком значењу под диверзија је политичко деловање које има за циљ одвраћање пажње противника од неких важних питања и проблема, заваривање трага или намере, тј. Деловање које служи као камуфлажа за припремање неког другог важног деловања. У том смислу се говори о тзв. моралној или „идеолошкој“ диверзији, где се подразумевају одређени пропагандни напади на противника усмерени на подривање његових моралних, политичких и идеолошких вредности или на његово „одвлачење“ на споредна политичка питања и проблеме.

У војном значају под диверзијом се подразумевају изненадни напади на против-ника с леђа, напад на споредном правцу (ради одвраћања пажње од припремања главног напада), као и све оне активности које су усмерене на уништавање или оштећење објеката или материјалних залиха ради подривања политичког система, привредног потенцијала и одбрамбене моћи земље према којој се врши диверзија. У том погледу диверзија се може састојати у рушењу, паљењу, уништењу или де-монтирању индустријских постројења, саобраћајних и других комуникација (мосто-ва, пруга, телефонских и телеграфских постројења), водовода, брана, далековода, складишта и др. За вршење оваквих активности у свим армијама света формирају се посебне специјалне диверзантске јединице.

У кривичноправном смислу, диверзија је кривично дело које се састоји у униште-њу или оштећењу важних привредних објеката из политичких побуда, тј. у намери подривања или рушења уставом утврђеног поретка и безбедности државе. Кад се го-вори о диверзији као појавном облику деловања унутрашњих екстремиста, онда се заправо мисли на активности усмерене на извршење овог кривичног дела. Диверзија се у истом значењу користи и за означавање једног од најчешћих облика тајних суб-верзивних активности. Реч је о планској, конспиративној и изненадној акцији поједи-наца или група употребом ватреног оружја, отрова, експлозива и свих других подоб-них средстава.¹⁰ Оваква акција с једне стране има за циљ наношење што веће мате-ријалне штете (и људских жртава) и самим тим изазивање значајних психолошких и политичких ефеката код становништва, а са друге стране остварење конкретних по-литичких и војних циљева субјекта који је планира и организује.

¹⁰ Диверзија се може извршити и неким баналним поступцима и средствима, као што је на пример, умишљајно бацање неугашене цигарете у борову шуму лети и сл.

Према томе, термин „диверзија“ етимолошки означава одвраћање непријатељеве пажње и снаге са главног или помоћног бојишта, да би се на њима створила што повољнија ситуација за успешно дејство сопствених снага. Временом се изворно значење изгубило, тако да се под овим термином сада подразумевају специјални модалитети офанзивних дејстава и акција с циљем наношења губитака и штета противнику – стварном или потенцијалном непријатељу. Тако схваћена диверзија може се изводити и у миру и у рату, појединачно или групно, на војне, привредне, јавне и друге објекте. На пример, екстремна политичка и терористичка емиграција пореклом из Југославије је често вршила такве акције користећи стандардне и им-провизоване мине („паклене машине“), слање тзв. писма-бомби и сл.

Према намени диверзија се дели на: политичку, војну, економску и тзв. индустријску. *Политичка диверзија* има за циљ изазивање одређених психолошких и политичких ефеката код становништва нападнуте државе, нпр. изазивање неповерења према истакнутим политичким структурама, водећим личностима из државног и политичког врха, стварање несигурности код грађана у постојећи друштвено-политички систем итд. *Војна диверзија* је неочекивана, прикривена и вешто припремљена активност чији циљеви могу бити уништење непријатељских војних и других објеката у позадини, скретање непријатељских оружаних снага са одређених праваца дејства, спречавање офанзивних акција непријатеља итд. Од такве типичне или класичне, офанзивне војне диверзије као вида борбених дејстава у оружаног борби, која се врши као увод у отворени војни сукоб или у току оружаног сукоба, треба разликовати специфичне, нове тзв. диверзантско-терористичке акције које представљају криминалне акте против појединаца или народа, а изводе се у време мира.

Под економском диверзијом подразумева се системско наношење знатне материјалне штете привредним и другим објектима од виталног интереса за дату земљу (електричне централе, далеководи, бране, железнички чворови, саобраћајнице и сл.) или њихово потпуно уништење, у намери да се на дужи временски период поремете економски токови и, самим тим, наруши њен укупни економски потенцијал. Осим тога економском диверзијом се настоје изазвати теже политичке последице, нпр. незадовољство код становништва, социјалне кризе и немири, неповерење у функционисање економског живота у укупног државног и политичког уређења, и томе слично.

Закључак

Током обраде наведене теме покушало се наћи место и појавни облик диверзије у систему политичког насиља, као и дефинисања саме диверзије као појединачног акта насиља.

Да би се дошло до дефинисања диверзије, у раду је било неопходно доћи до закључка да је насиље облик људске делатности у којој се директно или индиректно користи сила. Сила је делатност којом се одржавају или разарају интереси па макар и насупрот вољи противника па ако је потребно и сопствене државе из угла извршиоца.

Поред самог дефинисања у раду се дошло до битне стратегије диверзије као акта насиља, а то је упућивање претње противнику да свако може постати жртва

насиља, и да се самим тим доводи у питање његова способност да заштити своје грађане и виталне функције државе. Извршењем акта насиља, односно диверзије, извршиоци се доводе у положај опонента, јер психолошко-пропагандним деловањем омогућава јавно објављивање мотива и циљева чиме се стварају услови да извршиоци диверзије на посебно прикривене начине индиректно контактирају са јавношћу и органима противничке власти.

У раду је приказана диверзија као облик људског деловања у којој се истовремено и директно и индиректно користи сила. Диверзију као појединачни акт насиља карактерише деловање појединаца или група лица и неочекивано наношење штете свим расположивим средствима са позиција како унутрашњег тако и спољњег противника.

Кроз рад је потврђено, да је диверзија свака тајно организована акција усмерена на неочекивано наношење материјалне штете или друге штете стварном и потенцијалном противнику кроз потпуно уништење или делимично оштећење неког од његових значајних материјалних објеката, али и дела људства употребом експлозива или запаљивих хемијских, радиолошких и бактериолошких средстава као и уз коришћење свих осталих могућих средстава у циљу слабљења укупног политичког, економског, војног и моралног потенцијала.

Литература

- [1] Аврамов, С.: *Пост херојски рат Запада против Југославије*, ИДИ, Ветерник 1997.
- [2] Виклинсон, П.: *Тероризам против демократије, одговор либералне државе*, Голден Маркет, Загреб, 2002.
- [3] Гађиновић, Р., *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002.
- [4] Гађиновић, Р., *Антитероризам*, Драслар Партнер, Београд 2006.
- [5] Димитријевић, В., Стојановић П.: *Међународни односи*, Нолит, Београд, 1973.
- [6] Димитријевић, В., *Тероризам*, Радничка штампа, Београд, 1982.
- [7] Димитријевић, В., „*Међународни тероризам*“, Научно саветовање за тему „Савремени облици тероризма“, Архива за правне и друштвене науке, Београд, 1980.
- [8] Илић, Р., *Феномен тероризма, озбиљна претња човечанства*, Војни информатор бр. 4-5, Београд, 2004.
- [9] Јовановић, Б.: *Увод у теорију војног руковођења*, ВИЗ, Београд, 1984.
- [10] Ковач, М. и други: *Историја ратне вештине*, период 1920-2000, ВИЗ, Београд, 2000.
- [11] Милошевић, М.: *Одбрана од тероризма*, Свет књиге, Београд, 2005.
- [12] Савић, А., *Национална безбедност*, КПА, Београд, 2007.
- [13] Симеуновић, Д.: *Тероризам*, Правни факултет у Београду, Београд, 2009.
- [14] Симеуновић, Д.: *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- [15] *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Кабинет председника, Београд, 2009.
- [16] Фолк, Р., *Велики терористички рат*, Филип Вишњић, Београд, 2003.
- [17] Хофман, Б., *Унутрашњи тероризам*, Народна књига и Алфа, Београд, 2000.

АНАЛИЗА МЕРА БЕЗБЕДНОСНЕ ЗАШТИТЕ ОДРЕЂЕНИХ ЛИЧНОСТИ

Славиша Крстић
Министарство унутрашњих послова Републике Србије
Дане Субошић
Криминалистичко-полицијска академија, Београд

Безбедносна заштита одређених личности¹ представља један од примарних задатака свих савремених светских служби безбедности. Предузимањем посебних безбедносних мера омогућава се несметан живот и рад најважнијих државних функционера и представника међународних безбедносних организација, чиме се штите институције држава и стварају услови за нормално функционисање међународних безбедносних организација. Да би одређена лица боравила и радила у стабилном безбедносном окружењу, посебне организационе јединице служби безбедности благовремено оцењују стање безбедности одређених личности, процењују њихову угроженост и предлажу мере безбедносне заштите, како би се спречио било какав облик угрожавања њихове безбедности. У овом раду извршена је анализа безбедносне заштите коју предузимају, првенствено, службе безбедности држава које су настале распадом бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Анализом је обухваћен и рад појединих служби безбедности Сједињених Америчких Држава (Дипломатска служба безбедности и Војска Сједињених Америчких Држава), Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) и Уједињених нација.

Први део рада односи се на теоријско дефинисање процеса оцено и процене стања угрожености одређених личности. Акценат је на анализи поступка безбедносног процењивања, којим се долази до синтетичког закључка о будућем стању безбедносних појава које може указати на могуће угрожавање безбедности одређених личности. С обзиром да безбедносна процена представља спону између прикупљања и обраде података и доношења одлуке, понаособ је извршена анализа прикупљања и обраде података, предвиђања, формирања варијанти, оцено прихватљивости варијанти, анализе неприхватљивих варијанти и подношења предлога варијанти. Други део рада обрађује анализу садржаја мера безбедносне заштите одређених личности. Синтезом мера безбедности

¹ У домаћој и иностраној законској регулативи, стручној литератури и пракси се као синоними помињу термини „безбедносна заштита“ и „обезбеђење“. Исто важи и за термин „одређене личности“ и „одређена лица“. Сходно наведеном, ови термини се тако користе и у овом раду.

које примењују анализиране службе безбедности, као и критичком анализом поступка безбедносног оцењивања и процењивања безбедносне ситуације, сачињен је предлог новог модела мера безбедносне заштите одређених личности за који сматрамо да је ваљанији од постојећих. Овај модел описан је у последњем делу рада.

Кључне речи: *безбедносна заштита, одређене личности, безбедносна процена, мере заштите*

Увод

Одговарајући на савремене изазове безбедности, безбедносне структуре држава које су настале распадом бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, као и друге савремене службе безбедности, реализују извршну функцију којом остварују резултате из домена заштите штићених вредности, при чему се једна од најважнијих функција односи на заштиту одређених личности. То су лица која сагласно одлуци државних органа морају имати мере безбедносне заштите, првенствено због важности функције коју обављају у државним органима. Уважавајући структуру савремених безбедносних тенденција, како на проблемској, тако и на заштитној страни, систем руковођења безбедносним структурама треба да буде посебно примерен и прилагодљив. Да би то било могуће, неопходно је идентификовати теоријски модел мера безбедносне заштите које предузимају савремене службе безбедности ради обезбеђења одређених личности. Његовим законодавним одређењем, имплементацијом у пракси и заступљеношћу у образовном процесу, створили би се услови изградње одговарајућег модела обезбеђења одређених личности, који би био компатибилан са радом савремених служби безбедности. Да би се то постигло, потребно је извршити анализу процеса безбедносног оцењивања и процењивања, као и садржаја мера безбедносне заштите које примењују поједине службе безбедности ради заштите одређених личности.

Оцена безбедносног стања и процена стања угрожености одређених личности

Да би се на ваљан начин извршила анализа угрожености одређених личности, неопходно је сагледати поступак израде оцене безбедносног стања и начин процене стања угрожености одређених личности. Према Данету Субошићу и Милану Даничићу: „*Безбедносне оцене* представљају документе (писане акте) који садрже синтетички закључак о безбедносним појавама, уз његово образложење, систематизовано по функционалном и територијалном критеријуму. Оцена се односи, условно речено, на *садашње време*, при чему се до ње долази на основу анализе актуелних података из прошлости и на основу ње изведене синтезе, при чему је она основ безбедносних процена.“²

² Субошић Д., Даничић М., *Безбедносни менаџмент – организација и одлучивање*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2012, стр. 172.

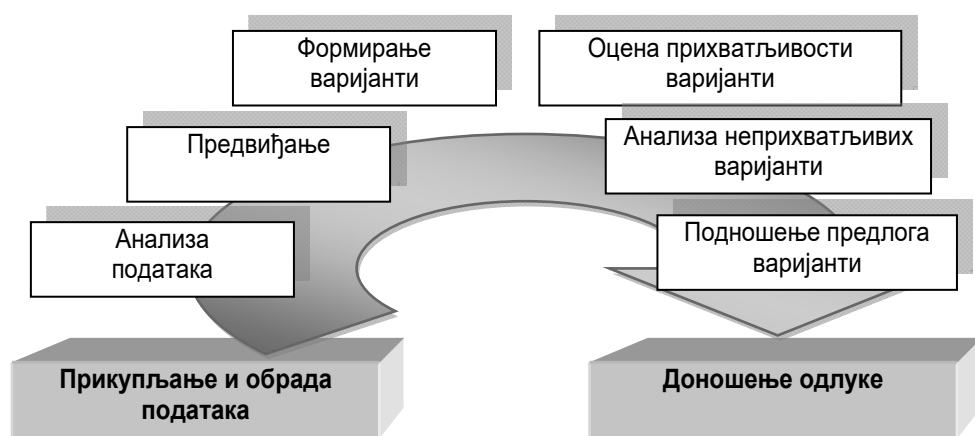
Оцена безбедносног стања заснива се на чињеницама из непосредне прошлости и делимично указује на тенденције у будућем времену. Приликом израде оцене безбедносног стања првенствено се узима у обзир стање криминалитета на одређеном простору и у одређено време. При томе се посебно анализирају реализовани или спречени покушаји угрожавања безбедности одређених личности, њихови субјекти тј. носиоци, начини и места угрожавања (што представља анализу безбедносног окружења) и последице које су настале по безбедност одређених личности и објеката.³ Ови елементи уједно представљају садржај оцене безбедносног стања одређених личности.

Оцена стања безбедности одређених личности израђује се на сличан начин као друге оцене безбедности, често се употпуњује оценом стања јединице која се бави безбедносном заштитом одређених личности. Оцена стања јединице би требало да садржи оцену попуњености јединице, оцену стручне, моралне и материјалне оспособљености њених припадника, организованост и укупну спремност јединице да се реализују сви планирани задаци ради предузимања прописаних мера безбедносне заштите одређених личности. На описан начин се уједно анализира функција и структура јединице која предузима мере безбедносне заштите одређених личности. Анализом садржаја доступне домаће и иностране литературе у вези безбедносне заштите одређених личности није идентификован конкретан садржај који се односи на обавезу руководиоца безбедносне заштите да израђује оцену безбедносног стања одређених личности, већ се то у појединим службама безбедности које спроводе мере безбедносне заштите ради на основу општих правила безбедносног менаџмента.

За разлику од безбедносне оцене, безбедносна процена представља документ који садржи синтетички закључак о будућем стању безбедносних појава, уз образложење, систематизовано по функционалном и територијалном критеријуму. Безбедносна процена се уједно може посматрати и као поступак који спаја оцењивање безбедносног стања и доношење одлуке о примени мера безбедносне заштите одређених личности. Уз то, она представља и спону између прикупљања и обраде података и доношења одлуке. То је процес који садржи шест фаза: 1) анализа података, 2) предвиђање, 3) формирање варијанти, 4) оцена прихватљивости варијанти, 5) анализа неприхватљивих варијанти и 6) подношење предлога варијанти⁴ (Слика 1).

³ Као пример за неадекватан начин оцене безбедносног стања одређених личности, може се навести непрописно поступање службеника безбедности одговорних за обезбеђење бившег премијера Републике Србије Зорана Ђинђића. И поред неколико конкретних напада на њега више месеци пре његовог убиства 2003. године, то није препознато као индикатор угрожавања његове безбедности.

⁴ Видети шире у: Миловановић, М, *Одлучивање у борбеним дејствима*, ВИЗ, Београд, 2010, стр. 392-450.

Слика 1 – Процес безбедносног процењивања

Први корак процеса безбедносног процењивања представља анализа података. То је поступак којим се на основу познатих безбедносних чињеница долази до нових узрочно-последичних веза и закључака о безбедносној ситуацији од интереса за безбедност одређених личности. Основни задатак руководиоца безбедносне заштите је да утврди законитости по којима наступају догађаји и одвијају се појаве, како би се могла предвидети будућност и пројектовати адекватне мере безбедносне заштите. Откривање ових законитости је најважнији и уједно најтежи део анализе података јер треба да открије тенденције по којима ће се безбедносна ситуација мењати. Откривање тенденција олакшава предвиђање безбедносне ситуације и омогућава већу вероватноћу (сигурност) у прогнозирању развоја безбедносно интересантних догађаја.

На основу предвиђања могућих начина угрожавања безбедности одређених личности и оцене стања јединице која предузима мере безбедносне заштите, а у односу на временске и просторне услове, формирају се варијанте развоја безбедносне ситуације. Потом се приступа оцени прихватљивости варијанти, тј. анализи предности и недостатака сваке варијанте. Тако се сагледавају последице које ће применом појединих варијанти настати у смислу угрожавања безбедности одређених личности. Што има више непознатих последица, то влада већа неизвесност за ту варијанту.

Неприхватљиве варијанте су оне код којих нису допустиви начини угрожавања и последице које могу утицати на угрожавање безбедности одређених личности. То значи да није прихватљиво угрожавање безбедности одређених лица у тој мери да буду привремено или трајно спречена да обављају функцију на коју су именована. Није допустиво да дође до угрожавања које би им нанело телесне повреде, или би угрожавање имало за последицу њихову смрт. Анализа прихватљивости варијанти је у директној вези са циљем који се поставља ради безбедносне заштите одређених личности и објеката.

Допустива варијанта је само један од могућих начина развоја безбедносне ситуације на који јединица која предузима мере безбедносне заштите има унапред припремљен одговор, тј. адекватне мере безбедности. Подношење предлога варијанти заснива се на избору оптималне варијанте за доношење одлуке, на основу које ће се применити адекватне мере безбедносне заштите. До оптималне варијанте могуће је доћи применом метода операционих истраживања и то једнокритеријумског одлучивања⁵ и вишекритеријумског одлучивања.⁶

Наведене фазе безбедносног процењивања представљају мисаони процес руковођиоца безбедносне заштите одређених личности и основ су планирања и организовања потребних мера обезбеђења. Колика је важност примене овог поступка говори и чињеница да је у већини нормативних аката домаћих и иностраних служби безбедности које се баве безбедносном заштитом одређених личности прописана обавеза израде безбедносне процене. Структурном анализом различитих правних аката појединих државних служби безбедности и међународних безбедносних институција, као и анализом садржаја њихових безбедносних процена, утврђено је да безбедносне процене имају различит садржај, па је детаљно анализиран садржај сваке процене угрожености понаособ.

Садржај мера безбедносне заштите одређених личности

Уредбом о одређивању послова безбедносне заштите одређених лица и објеката у Републици Србији⁷ прописано је да Војнобезбедносна агенција, Безбедносно-информативна агенција, Министарство унутрашњих послова, Војна полиција и јединице Војске Србије учествују у изради процене стања угрожености објеката безбедносне заштите, али није прецизирано какав би требало да буде њен садржај. Правилном службе Војске Србије прописано је да се за сваки појединачни објекат у којем бораве одређене личности, пре доношења одлуке о обезбеђењу, израђује процена угрожености.⁸ Упутством о безбедносној заштити одређених лица и објеката из надлежности Војне полиције Војске Србије дефинисано је да процена физичке угрожености одређеног лица и објеката садржи: 1) процену ширег рејона и микролокације објеката које одређено лице користи по месту рада, месту становања, привремено, односно повремено (ова процена обухвата: а) положај објеката у односу на насељена места, комуникације, природне и вештачке препреке; б) осетљивост објекта на пожаре, природне непогоде, техничко-технолошке несреће, експлозије и слично; в) потребу забране уношења у објекте средстава за снимање; г) потребу за безбедносном провером лица приликом њиховог запошљавања у објектима и д) регулисање приступа објектима, постављање знакова упозорења и за-

⁵ Овде у обзир долазе методе динамичког програмирања, хеуристичког програмирања, линеарног и нелинеарног програмирања и теорије игара.

⁶ Мисли се на вишекритеријумску анализу методом ELECTRE и PROMTHEE.

⁷ Уредба о одређивању послова безбедносне заштите одређених лица и објеката, Службени гласник Републике Србије, број 72/2010, чланови 1 и 8.

⁸ Правило службе Војске Србије, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2012, члан 151.

бране); 2) могуће изворе и начине физичког угрожавања; 3) могућност интервенције снага ангажованих на заштити одређеног лица у случају физичког угрожавања одређеног лица; 4) могућност интервенције здравствених установа; 5) могућност остваривања сарадње са МУП-ом, службама безбедности, органима власти на територији и њихов утицај на систем обезбеђења; 6) могућност одржавања везе органа обезбеђења са снагама за интервенцију; 7) друге елементе који утичу на предузимање мера заштите из надлежности Војне полиције.⁹

Анализом садржаја Упутства о обезбеђењу објеката, покретних ствари и људства у Војсци Србије, утврђено је да садржај процене угрожености одређених објеката подразумева исте елементе као и процена угрожености одређених лица, али да садржи и: а) снаге и средства којима објекат може бити угрожен; б) значај објекта, могуће разлоге његовог угрожавања и потребу за применом убојите (смртоносне) силе; в) распоред органа унутрашње службе и г) инжињеријско уређење.¹⁰ Реализоване процене угрожености одређених лица и објеката у Војсци Србије израђују се у облику закључка. Закључак о безбедносној процени одређених лица саставни је део Елабората обезбеђења тог лица, Закључак о безбедносној процени одређеног објекта израђује се у два примерка, од којих се један чува у оперативном органу команде, а други примерак се доставља команди батаљона која је носилац обезбеђења и чува се са првим примерком Елабората за обезбеђење објекта.

Упутством о начину обављања послова безбедносне заштите одређених лица и објеката које је прописано од стране министра унутрашњих послова, у оквиру превентивно-безбедносних мера предвиђена је и израда процене стања угрожености одређених лица и објеката, али није дефинисан њен садржај.¹¹ Анализом садржаја два претходна слична упутства министра унутрашњих послова из 1991. и 2003. године¹² такође је утврђено да ни њима није дефинисан садржај процене угрожености одређених личности и објеката.

Увидом у документа безбедносних процена угрожености одређених личности и објеката које израђује Безбедносно-информативна агенција Републике Србије, утврђено је да њихов садржај подразумева податке који се односе на: а) сазнања добијена од иностраних партнерских служби безбедности; б) деловање радикалних исламистичких структура; в) деловање појединаца и организованих терористичких група; г) деловање појединаца и организованих радикализованих група (при чему се мисли на стране плаћенике са ратним искуством у Босни и Херцеговини и на Косову и Метохији); д) организације и покрете умерене или екстремне деснице; ђ) ак-

⁹ Упутство о безбедносној заштити одређених лица и објеката из надлежности Војне полиције Војске Србије, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Управа Војне полиције, Београд, 2012, члан 26.

¹⁰ Упутство о обезбеђењу објеката, покретних ствари и људства у Војсци Србије, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2012, члан 14.

¹¹ С обзиром да је Упутство о начину обављања послова безбедносне заштите одређених лица и објеката МУП-а Републике Србије из 2011. године класификовано ознаком тајности „државна тајна“, из разумљивих разлога није могуће цитирање делова упутства и изношења његових појединости.

¹² Упутство о начину обављања послова обезбеђења одређених личности и објеката, Службени гласник РС, бр. 44/91 и 79/91 и Упутство о начину обављања послова обезбеђења одређених личности и објеката, МУП Републике Србије, Београд, 2003.

тивност покрета и појединаца који делују на међународном плану, а своје активности заснивају на антиглобалистичким идејама; е) активности ултралевичарских и анархистичких организација. Садржај безбедносних процена угрожености одређених личности и објеката које израђује Војнобезбедносна агенција обухвата податке о: а) деловању радикалних исламиста и повратника са ратишта на Блиском истоку и северу Африке;¹³ б) потенцијалним члановима терористичких група и организација и в) припадницима десничарских организација у Републици Србији.

Анализом безбедносних процена угрожености одређених личности и објеката које израђује Управа криминалистичке полиције Министарства унутрашњих послова Републике Србије констатовано је да оне немају посебан садржај, већ се њихови подаци односе на тренутна сазнања којима се у том моменту располаже. Законска регулатива служби безбедности у државама насталим распадом бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије такође регулише израду безбедносних процена угрожености одређених личности и објеката и њихов садржај.

Уредбом Републике Словеније о заштити појединих лица, простора и објеката прописано је да се обим мера за заштиту одређених личности и чланова њихових породица утврђује на основу „процене претњи заштићеним лицима“,¹⁴ али није дефинисано на основу којих критеријума, тако да није било могуће утврдити ни садржај тих процена. Уредба Републике Хрватске о одређивању штићених особа, објеката и простора те провођењу њихове заштите и осигурања прописује да сигурносно-обавештајне агенције спроводе мере противобавештајне заштите и друге мере и радње из своје надлежности у сврху благовременог прикупљања података о могућој угрожености безбедности штићених особа, објеката и простора од деловања страних обавештајних служби, терористичке или друге сличне делатности.¹⁵ У складу са садржајем наведених безбедносних процена, одређује се ниво угрожености одређених личности и објеката.

У Републици Српској, Одлуком о одређивању личности и објеката који се посебно обезбеђују¹⁶ прописана је израда процене безбедносне ситуације и угрожености објекта безбедносне заштите, али није прецизиран и њен садржај. На исти начин је Одлуком о одређивању лица и објеката које обезбеђује Управа полиције¹⁷ у Републици Црној Гори прописана израда процене угрожености лица и објеката, али није дефинисан њен садржај. Македонском Уредбом за обезбеђење личности и објеката¹⁸ предвиђена је процена тренутне политичке и безбедносне ситуације у држави, стања

¹³ У последњих годину дана посебно се процењују миграције држављана Републике Србије и земаља Балканског полуострва који су евидентирани као припадници тзв. Исламске државе, као и транзит кроз Републику Србију других безбедносно интересантних лица која долазе са ратом захваћеног подручја Блиског истока.

¹⁴ *Uredba o varovanju določenih oseb, prostorov, objektov in okolišev objektov, ki jih varuje policija*, Uradni list Republike Slovenije, br. 63/13, član 8, stav 2.

¹⁵ *Uredba o određivanju štitičenih osoba, objekata i prostora te provođenju njihove zaštite i osiguranja*, Народне новине Републике Хрватске, бр. 46/2013 и 151/2014, члан 2.

¹⁶ *Одлука о одређивању личности и објеката који се посебно обезбеђују*, Службени гласник Републике Српске, број 123/2012, члан 9.

¹⁷ *Одлука о одређивању лица и објеката које обезбеђује Управа полиције*, Службени лист Црне Горе, бр. 37/2013, члан 10, став 1.

¹⁸ *Уредба за личностите и објектите што се обезбедуваат, видовите на мерки и активности и степените на обезбедување*, Службен весник на Република Македонија, бр. 56/2014, члан 3.

јавног реда и мира и његовог ремећења у већем обиму, ратног или ванредног стања и настанак елементарних непогода и епидемија. Чланом 19 прописано је прикупљање и обрада информација које се односе на откривање и спречавање илегалних радњи и активности које имају за циљ угрожавање безбедности лица и објеката.¹⁹

Актом Уједињених нација „Drafting Guidelines for Security Risk Assessments“ (Нацрт водича за процену безбедносних ризика), прописан је начин анализе ризика и процене претње по одређене личности и објекте за чију безбедност је надлежна Дирекција за заштиту и безбедност Уједињених нација.²⁰ У поглављу број 4 који се односи на анализу претње наведено је да процена претње подразумева процену екстремистичких елемената, стања криминалитета, али и јавних осуда изнетих путем средстава јавног информисања на рачун штићених вредности Уједињених нација. Уједно је прописана неопходност анализе актуелних трендова стања безбедности у зависности од појединих извора угрожавања безбедности штићених вредности.

Анализом документа Организације за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) под насловом „Logistical and Administrative Aspects Relating to Ministerial Council Meetings (Логистички и административни аспекти у вези са састанцима Министарског савета ОЕБС-а),“ утврђено је да служба безбедности ОЕБС-а поред стандардних елемената безбедносне процене угрожености, посебну пажњу посвећује провери и процени лица која бораве у штићеним објектима и долазе у непосредан контакт са одређеним личностима. Тачком 10 овог документа прописан је начин акредитовања учесника састанака (министара који имају мере безбедносне заштите, делегата, припадника служби обезбеђења, новинара, припадника невладиних организација, возача и других лица),²¹ њиховог стављања под посебан режим приступа одређеним личностима и објектима, али и евентуалне забране приступа.

Анализом садржаја америчког војног борбеног правила под називом „Military Police Leader's Handbook (Војно-полицијски лидерски приручник),“ у делу који се односи на процену претње угрожености одређених објеката, а самим тим и одређених личности које у њима бораве, утврђено је да процена угрожености подразумева и процену стално запослених лица у тим објектима, као и процену посетилаца који по најави повремено улазе у објекте заштите.²²

Анализом садржаја документа „Police Briefing and Security Information“ (Полицијска припрема и безбедносне информације) који користи безбедносна претходница Дипломатске службе безбедности Сједињених Америчких Држава приликом припрема посета највиших америчких званичника у иностранству, констатовано је да се приликом безбедносне процене претњи анализирају потенцијални: а) физички напади на одређене личности и особље у његовом окружењу; б) демонстрације (протести грађана) и в) претње ватреним оружјем или подметањем експлозива.²³

¹⁹ Ibid., члан 19.

²⁰ Видети више у: *Drafting Guidelines for Security Risk Assessments*, United Nations, Department of Safety and Security Division of Regional Operations, May, 2012, page 5.

²¹ Више видети у: *Logistical and Administrative Aspects Relating to Ministerial Council Meetings*, OSCE-Organization for Security and Co-operation in Europe, 2015, page 16-20.

²² За додатне информације видети: *Military Police Leader's Handbook*, Department of the Army, Washington, 2002, page 1-6.

²³ Преузето из: *Police Briefing and Security Information*, United States Department of State, Diplomatic Security Service, 2010, page 4.

Модел безбедносне заштите одређених личности

Компаративном методом наведених садржаја процена угрожености и синтезом њихових кључних елемената, могуће је сачинити нов модел безбедносног процењивања и садржаја мера безбедносне заштите одређених личности. Овај модел омогућава анализу актуелних трендова стања безбедности, а садржи следеће елементе: 1) значај државне функције коју обављају одређене личности; 2) податке о објектима у којима одређене личности бораве; 3) процену тренутне политичке и безбедносне ситуације у држави, стања јавног реда и мира и његовог могућег ремећења у већем обиму; 4) могућност настанка ратног или ванредног стања, елементарних непогода и епидемија; 5) могуће изворе и начине угрожавања одређених личности; 6) процену лица која имају право приступа одређеним личностима и објектима; 7) процену макро и микро локације објеката које одређене личности користе по месту рада и месту становања; 8) могућност интервенције снага ангажованих на заштити одређених личности у случају њиховог угрожавања; 9) могућност примене мера медицинске заштите; 10) могућност примене мера техничке и противдиверзионе заштите; 11) могућност остваривања сарадње са другим службама безбедности, органима власти и њихов утицај на систем обезбеђења; 12) могућност одржавања везе органа обезбеђења са снагама за интервенцију и 13) инжињеријско уређење одређеног објекта.

У члану 12 Уредбе о одређивању послова безбедносне заштите одређених лица и објеката у Републици Србији прописано је да се мере безбедносне заштите предузимају у складу са проценом угрожености одређених лица и објеката и степеном тајности података од значаја за безбедносну заштиту. Органи надлежни за безбедносну заштиту одређују, тј. предлажу мере безбедносне заштите (врсту, обим и степен) које ће се предузимати ради заштите одређених личности и објеката. Ове мере подразумевају: а) мере контраобавештајне заштите; б) превентивно-безбедносне мере; в) мере превентивно-техничке заштите; г) мере физичке заштите и д) мере превентивно-медицинске заштите.²⁴

Под мерама контраобавештајне заштите подразумева се:

- откривање индикатора и благовремено онемогућавање терористичке, екстремистичке, обавештајне и друге субверзивне делатности страних обавештајних служби, организација и лица усмерених на угрожавање лица и објеката;

- учешће у процени, предлагању, прописивању и реализацији мера контраобавештајне заштите, као и у њиховом усклађивању са другим мерама безбедносне заштите;

- примењивање мера противприслушне заштите;

- обављање безбедносних провера по захтеву руководиоца објекта безбедносне заштите, за лица која се примају на рад, постављају или распоређују на места рада и послове који се контраобавештајно штите;

- спровођење контраобавештајне заштите радних места и послова у сарадњи са руководиоцем објекта безбедносне заштите.

²⁴ Ове мере дефинисане су члановима 6, 7, 8, 9, 10 и 11 Уредбе о одређивању послова безбедносне заштите одређених лица и објеката, Службени гласник Републике Србије, број 72/2010.

Непосредно се контраобавештајно штите радна места (на која су именована одређена лица због чега и имају право на безбедносну заштиту) и послови на којима се креирају, израђују, прикупљају, обрађују, чувају, архивирају и уништавају подаци од интереса за Републику Србију, који су означени одређеним степеном тајности.

Превентивно-безбедносне мере обухватају:

- учешће у изради процене стања угрожености објекта безбедносне заштите, у сарадњи са другим службама безбедности и руководиоцем објекта безбедносне заштите;

- пружање стручне помоћи на утврђивању начина чувања и коришћења тајних података и докумената;

- заштиту поверљивих комуникација.

Мере превентивно-техничке заштите представљају скуп послова, задатака и активности који се предузимају ради:

- откривања и уклањања минско-експлозивних, запаљивих, радиоактивних и других опасних материја;

- установљивања и отклањања техничких неисправности на уређајима и инсталацијама;

- спречавања тајног или насилног уласка у објекте и просторије и

- функционисања заштићеног система веза.

Мере физичке заштите представљају скуп послова, задатака и активности који се предузимају ради обезбеђења одређених личности и обухватају:

- непосредну физичку заштиту одређених личности;

- физичку заштиту одређених објеката које лице користи стално или повремено;

- физичка заштита безбедносно осетљивих тачака на правцима кретања;

- регулисање саобраћаја и обезбеђење кретања возила под пратњом.

Мере превентивно-медицинске заштите представљају скуп послова, задатака и активности који се предузимају са циљем проналажења и отклањања микробиолошких, хемијских и радиолошких материја, штетних по здравље и живот одређених личности и обухватају:

- спровођење санитарно-техничких прегледа одређених објеката и особља које ради у објектима;

- контролу здравствене исправности и квалитета прехранбених артикала, воде и ваздуха;

- контролу хигијене транспорта и складиштења животних намирница;

- предузимање мера и обезбеђивање адекватне и правовремене здравствене заштите.

Поред наведених мера прописаних предметном уредбом, поједине службе безбедности Републике Србије додатно су дефинисале садржај предлога мера обезбеђења. Овај садржај обухвата: а) распоред органа обезбеђења и варијанте њиховог ангажовања; б) примену техничких средстава и употреба службених паса; в) спречавање осматрања и снимања; г) примену мера маскирања коришћењем природних и вештачких препрека и заклона; д) примену мера дезинформисања;²⁵ ђ)

²⁵ Ове мере се примењују ради прикривања правог програма кретања одређених лица, коришћења најбезбеднијих траса кретања и избегавања сусрета са потенцијалним носиоцима угрожавања безбедности.

начин одржавања међусобних веза субјеката који учествују у заштити одређеног лица и е) друга питања значајна за доношење одлуке о начину организације безбедносне заштите одређеног лица.²⁶

У Републици Српској ни један правни акт не прописује мере безбедносне заштите одређених личности. Међутим, Одлуком о одређивању личности и објеката који се посебно обезбеђују прописано је да се мере посебног обезбеђења (безбедносне заштите одређених личности и објеката), обим и начин обављања послова посебног обезбеђења објеката и личности врши у складу са проценом безбедносне ситуације и угрожености објекта безбедносне заштите, значајем објекта у погледу опште безбедности и функцијом коју обављају одређене личности које се посебно обезбеђују.²⁷ На основу наведеног, изводи се закључак да на основу законске регулативе у Републици Српској мере безбедносне заштите одређених личности и објеката не зависе само од предлога проистеклог на основу процене угрожености, већ могу бити предузете и само на основу значајаштићеног објекта (а у Републици Српској то је: Палата Републике, Народна скупштина, Влада, Главна банка и Министарство унутрашњих послова²⁸) и државне функције које обављају одређене личности (председник Републике, потпредседник Републике, председник Народне скупштине и председник Владе²⁹) које у тим објектима бораве.

Уредба о одређивањуштићених особа, објеката и простора те провођењу њихове заштите и осигурања у Републици Хрватској предвиђа следеће мере безбедности:³⁰ а) оперативно-сигурносно превентивне мере; б) мере непосредног физичког осигурања; в) мере моторизоване пратње; г) унутарње и спољашње обезбеђење објеката и простора; д) мере осигурања трасе кретања; ђ) оперативне и физичке мере у саобраћају; е) против експлозијски преглед и ж) здравствено-хигијенско технолошке мере.

Одлука о одређивању лица и објеката које обезбеђује Управа полиције Републике Црне Горе прописује мере обезбеђења личности у зависности од процене угрожености а обухвата следеће мере: а) превентивно-оперативне; б) физичке; в) техничке; г) здравствене; д) биолошко-санитарне и ђ) хигијенско-епидемиолошке.³¹ Уредба за обезбеђење личности и објеката у Републици Македонији дефинише три врсте мера безбедносне заштите: а) оперативно-превентивне; б) превентивно-техничке и в) физичко и саобраћајно обезбеђење.³² Уредба о заштити појединих лица,

²⁶ Упоредити са: *Упутство о безбедносној заштити одређених лица и објеката из надлежности Војне полиције Војске Србије*, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Управа Војне полиције, Београд, 2012, члан 26.

²⁷ Више у: *Одлука о одређивању личности и објеката који се посебно обезбеђују*, Службени гласник Републике Српске, број 123/2012, члан 9.

²⁸ *Ibid*, члан 7.

²⁹ *Ibid*, члан 2.

³⁰ *Уредба о одређивањуштићених особа, објеката и простора те провођењу њихове заштите и осигурања*, Народне новине Републике Хрватске, бр. 46/2013 и 151/2014, члан 4.

³¹ *Одлука о одређивању лица и објеката које обезбеђује Управа полиције*, Службени лист Црне Горе, бр.37/2013, члан 10.

³² *Уредба за личностите и објектите што се обезбедуваат, видовите на мерки и активности и степените на обезбедување*, Службен весник на Република Македонија, бр. 56/2014, члан 18.

простора и објеката Републике Словеније не дефинише посебне мере безбедносне заштите већ наводи да се обим мера и облика заштите утврђује на основу процене опасности.³³

Документ Уједињених нација „Drafting Guidelines for Security Risk Assessments“ прецизира мере за безбедносно управљање ризиком³⁴. По аналогији се може закључити да мере предвиђене за безбедносну заштиту одређених личности подразумевају стандардне мере које примењују и србијанске службе безбедности, али се потенцира да ове мере морају имати и своју *временску димензију*. Анализом садржаја америчког борбеног правила „Military Police Leader's Handbook“, у делу који описује План кризног менаџмента,³⁵ методом дедукције идентификоване су мере за спречавање угрожавања безбедности одређених личности и објеката: а) лична самозаштита одређених личности,³⁶ б) непосредна физичка заштита одређених личности и објеката и в) снаге за контранапад. Увидом у садржај документа „Police Briefing and Security Information“ Дипломатске службе безбедности Сједињених Америчких Држава, констатовано је да се на основу процене претње предвиђају следеће мере заштите одређених личности: а) мере физичке заштите; б) мере медицинске заштите, в) мере противдиверзионе заштите, г) мере за контранапад (ангажовање противтерористичких и антиснајперских тимова), д) мере техничке заштите и ђ) мере за контролу приступа одређеним личностима и објектима.³⁷

Компаративном методом наведених мера и синтезом њихових кључних елемената, сачињен је нов модел мера безбедносне заштите одређених личности и објеката који је потпунији од анализираних. Његови елементи би требало да имају временску и просторну компоненту, а његов садржај чине: 1) мере контраобавештајне заштите, 2) превентивно-безбедносне мере; 3) мере превентивно-техничке заштите; 4) мере физичке заштите; 5) мере превентивно-медицинске заштите, 6) мере саобраћајног обезбеђења на трасама кретања и у непосредној околини одређених објеката; 7) мере самозаштите одређених лица; 8) мере дезинформисања; 9) мере противтерористичке заштите; 10) мере за контролу приступа одређеним личностима и објектима.

Закључак

На основу анализе теоријских и практичних ставова изнетих и поступку оцено безбедносног стања и безбедносног процењивања угрожености одређених личности, као и на основу предлога мера безбедносне заштите који из њих проистичу,

³³ *Uredba o varovanju določenih oseb, prostorov, objektov in okolišev objektov, ki jih varuje policija*, Uradni list Republike Slovenije, br. 63/13, član 14, stav 3.

³⁴ Видети више у: *Drafting Guidelines for Security Risk Assessments*, United Nations, Department of Safety and Security Division of Regional Operations, May, 2012, page 8.

³⁵ За додатне информације видети: *Military Police Leader's Handbook*, Department of the Army, Washington, 2002, Appendix D.

³⁶ Мере самозаштите примењује одређено лице на основу сугестија руководиоца безбедносне заштите. Иако у законској регулативи Републике Србије није предвиђено да руководилац безбедносне заштите препоручује ове мере, пракса је да он то чини. О садржају ових мера видети шире у: Белић, М., *Непосредна физичка заштита одређених лица*, PROOF, Београд, 2014, стр. 122-125.

³⁷ Видети више у: *Police Briefing and Security Information*, United States Department of State, Diplomatic Security Service, 2010, page 4-7.

може се закључити да благовременим и ваљаним (потпуним, доследним и исцрпним) оценама безбедносног стања и проценама угрожености, може се идентификовати могућ развој безбедносног стања, појава и догађаја у вези угрожавања безбедности одређених личности. На овај начин стварају се предуслови за сврсисходно предузимање превентивних мера безбедности ради спречавања настајања догађаја који могу угрозити безбедност одређених личности и објеката.

На основу свега наведеног, методом генерализације се може закључити да акт о безбедносној процени представља резултат оцењивања стања безбедности и безбедносног процењивања. Садржај акта чини процену свих системских елемената, односно: а) процену стања безбедности, појава и догађаја у вези носилаца, места, начина, времена и простора могућег угрожавања (процена окружења), б) процену функције јединице која предузима мере безбедносне заштите одређених личности, в) процену структуре јединице која предузима мере безбедносне заштите и г) закључке са предлогом мера. Разлика између безбедносне оцене и безбедносне процене угрожености одређених личности и објеката огледа се у управљачким мерама, које воде од постојећег до жељеног стања безбедности. Такав приступ управљачкој функцији руководиоца безбедносне заштите одређених личности и објеката сматра се стратегијским (развојним), пројектним (модерним) и пожељним (препорученим).

Анализом правних аката служби безбедности које у балканским државама обављају послове безбедносне заштите одређених личности, као и у партнерским службама безбедности и међународним безбедносним организацијама, може се закључити да се ради заштите одређених личности предузимају сличне мере обезбеђења, али да свака служба безбедности примењује и своје посебне мере. Нови модел примене мера безбедносне заштите ствара предуслове за унапређује постојећих система безбедносне заштите и усаглашавање начина рада јединица које те мере спроводе.

Литература

- [1] Белић, М., *Непосредна физичка заштита одређених лица*, PROOF, Београд, 2014.
- [2] *Drafting Guidelines for Security Risk Assessments*, United Nations, Department of Safety and Security Division of Regional Operations, May, 2012.
- [3] *Logistical and Administrative Aspects Relating to Ministerial Council Meetings*, OSCE-Organization for Security and Co-operation in Europe, 2015.
- [4] *Military Police Leader's Handbook*, Department of the Army, Washington, 2002.
- [5] Миловановић, М., *Одлучивање у борбеним дејствима*, ВИЗ, Београд, 2010.
- [6] *Одлука о одређивању лица и објеката које обезбеђује Управа полиције*, Службени лист Црне Горе, бр. 37/2013.
- [7] *Одлука о одређивању личности и објеката који се посебно обезбеђују*, Службени гласник Републике Српске, број 123/2012.
- [8] *Police Briefing and Security Information*, United States Department of State, Diplomatic Security Service, 2010.
- [9] *Правило службе Војске Србије*, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2012.

[10] Субошић Д., Даничић М., *Безбедносни менаџмент – организација и одлучивање*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2012.

[11] *Упутство о безбедносној заштити одређених лица и објеката из надлежности Војне полиције Војске Србије*, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Управа Војне полиције, Београд, 2012.

[12] *Упутство о начину обављања послова обезбеђења одређених личности и објеката*, МУП Републике Србије, Београд, 2003.

[13] *Упутство о начину обављања послова обезбеђења одређених личности и објеката*, Службени гласник РС, бр. 44/91 и 79/91.

[14] *Упутство о обезбеђењу објеката, покретних ствари и људства у Војсци Србије*, Министарство одбране, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2012.

[15] *Уредба за личности и објекте што се обезбеђувају, видовите на мерки и активности и степените на обезбеђивање*, Службен весник на Република Македонија, бр. 56/2014.

[16] *Уредбе о одређивању послова безбедносне заштите одређених лица и објеката*, Службени гласник Републике Србије, број 72/2010.

[17] *Уредба о одређивању штићених особа, објеката и простора те провођењу њихове заштите и осигурања*, Народне новине Републике Хрватске, бр. 46/2013 и 151/2014.

[18] *Uredba o varovanju določenih oseb, prostorov, objektov in okolišev objektov, ki jih varuje policija*, Uradni list Republike Slovenije, br. 63/13.

ЕКОНОМСКО-БЕЗБЕДНОСНИ АСПЕКТ КОРИДОРА X НА ДЕОНИЦИ ОД ГРДЕЛИЦЕ ДО ДРЖАВНЕ ГРАНИЦЕ СА БЈР МАКЕДОНИЈОМ

– Пројектни задатак –
*Драган Г Живковић** и *Зоран Јовановић***
Високој школи академских студија „Доситеј“, Београд

Значај интеграција у оквиру Европске уније (ЕУ) и других различитих облика повезивања, европских земаља је велики. Комуникације битно доприносе повезивању ових земаља. Србија, као земаља која аплицира прикључење Европској унији, је учинила максималан напор на том путу. Посебно су изражени рад на пројектима изградње комуникацијских коридора, који повезују централни део Европе са Азијом, те скраћују пут кретања људи и робе. Поред тога, велики допринос је дат на безбедности људи како током кретања овим коридорима, тако и оних који живе на територији Републике Србије. У времену мигрантске кризе, посебно је истакнута и безбедносно угрожена управо деоница *Коридора X*, јер је њоме и прошао највећи број миграната из Азије на путу ка Европској унији. И на том плану, Србија је дала посебно велики допринос релаксацији безбедносне угрожености Европске уније, како односом према мигрантима, контролом њиховог кретања, као и самим њиховим збрињавањем.

Кључне речи: *Европска унија, Коридор X, пројекат*

Увод

Значај интеграција у оквиру Европске уније (ЕУ) и других различитих облика повезивања, европских земаља је велики. Комуникације битно доприносе повезивању ових земаља. У овом пројектном задатку се образлаже значај *Коридора X* за европска повезивања.

Коридор X у скоро 37% своје дужине прелази преко територије Републике Србије. Његов значај биће повећан због будућих активности, изградње деонице од Грделице до државне границе са БЈР Македонијом. Посебно, када се говори о безбед-

* Др Драган Г. Живковић је ванредни професор и пуковник у пензији.

** Др Зоран Јовановић је ванредни професор.

ности коридора, онда се мора истаћи да највећи број илегалних миграција као и других криминогених делатности које угрожавају ЕУ, пролази овим коридором, угрожавајући н тиме и безбедност самог коридора.

Слика 1 – Коридор X на Балкану – раскрсници европских и светских путева

У опису значаја *Коридора X* пошло се од општих интереса ЕУ и њених чланица, као и интереса Републике Србије. Када је реч о заштити *Коридора X*, онда се могу разматрати у неколико основних сегмената, и то:

- заштита и безбедност простора којим коридор пролази (у фази изградње);
- заштита и безбедност грађевинске, техничке и сваке друге оперативне ангажоване у изградњи деонице *Коридора X*;
- заштита и безбедност самог *Коридора X*, након његовог завршетка и пуштања у рад и
- заштита и безбедност коридора и лица која се њиме крећу, током мигрантске кризе на рути, средња Азија Европска унија.

Предмет овог пројекта је заштита и безбедност *Коридора X*, на деоници од Грделице до државне границе са БЈР Македонијом, а посебно на територијама општина Бујановац и Прешево. Оријентацију ка овом проблему подстакла је чињеница да је то простор на коме је коридор у протеклих десетак година био највише угрожен терористичким активностима албанских екстремиста и другим криминогеним активностима.

За Републику Србију је такође од значаја:

- заштита животне средине дуж *Коридора X*,
- заштита културно историјске и туристичке понуде на том простору,
- заштита и безбедност туристичких и бањских лечилишта у близини *Коридора X*,
- заштита и безбедност привредно економских токова Републике Србије и корисника из Европске уније дуж *Коридора X*,
- заштита и безбедност функционисања привредно-угоститељских понуда Републике Србије дуж *Коридора X* и слично.

Ово су само неки од разлога којим се овај пројекат карактерише као Макро пројекат, јер би се у његов рад могле укључити различите државне и приватне институције са мањим пројектима.

Основна претпоставка одлуке о покретању овог пројекта, јесте очекивање да ће се повећањем ефикасности система заштите и безбедности простора преко кога пролази деоница *Коридора X*, грађевинске оперативе која на њему изводи радове, као и самог коришћења коридора након његовог завршетка, уз евентуалну техничку модернизацију целокупног система (применом мобилних и преносних система заштите), повећати заштита од тероризма и свих облика криминогених делатности као и укупна безбедност протока роба и људи дуж коридора.

Општи циљ пројекта

Израда, детаљне, стручне и компетентне процене безбедносне угрожености територије преко које пролази деоница трасе *Коридора X* од Грделице до државне границе са БЈР Македонијом, грађевинске оперативе и имовине и лица која изводе радове и обезбеђење услова за несметан рад на њему као у каснијој фази коришћења.

Посебни циљеви пројекта

- Израда функционалне анализе и евалуације система безбедности у региону кроз који деоница трасе *Коридора X* пролази;
- Детектовање основних безбедносних изазова, ризика и претњи по безбедност коридора у току радова, као и након пуштања истог у рад;
- Предлог конкретних мера безбедности које треба предузети у фази извођења радова и након пуштања коридора у рад;
- Организовање система безбедности на *Коридору X* у току извођења радова, као и након пуштања деонице у рад;
- Предлог модела функционисања система безбедности на *Коридору X*;
- Израда свих потребних процедура за успешно функционисање система безбедности на *Коридору X*;
- Предлог конкретних мера безбедности и заштите на *Коридору X*, од безбедносних изазова и ризика, који прате мингрантску кризу;
- Консалтинг услуге у надзору предузетих мера безбедности на *Коридору X*, по потреби.

Подаци о просторним, временским и дисциплинарном одређењу пројекта

Просторно одређење пројектног задатка

Предмет пројектног задатка се односи на целокупан систем контроле заштите и безбедности *Коридора X* на деоници од Грделице до државне границе према БЈР Македонији са тежиштем на територијама општина Бујановац и Прешево.

У ширем смислу то је простор у коме функционише систем контроле и безбедносне заштите административне линије према КиМ и обезбеђења државне границе према БЈР Македонији али и контроле целокупног дела територије Републике Србије од административне линије са КиМ на западу и државне границе према Републици Бугарској на истоку.

Поред овога, просторно одређење Пројектног задатка, на регионалном нивоу, се односи и на праћење и анализу безбедности у ширем окружењу *Коридора X*, односно на изазове и опасности које долазе из „трећих“ земаља а директно утичу на безбедност *Коридора X*.

Временско одређење пројектног задатка

Временско одређење предмета се односи на:

- Тренутно функционисање система заштите и безбедности територије преко које пролази коридор;
- Заштита и безбедност *Коридора X* у току извођења радова;
- Заштита и безбедност *Коридора X* након отварања деонице и њеног коришћења.

Дисциплинарно одређење

Дисциплинарно одређење се односи на интердисциплинарни и интересорски проблем који због вишедимензионалности и бројности фактора који утичу на предмет, као и структуру елемената и њихових међусобних веза у самом систему, треба посебно уважити, сагледати и изнаћи најбоља и најефикаснија решења. Ту се пре свега има у виду интересорски систем ангажовања субјеката безбедности на екстерном плану (ван грађевинске оперативе која изводи радове) и самих интерних субјеката заштите и безбедности у оквиру грађевинске оперативе која ће изводити радове.

Општи подаци о Коридору X

У историји развоја људског друштва посебно место су имале комуникације, односно простор на коме се одређена група људи налазила. Бити у близини или на неком важном комуникацијском правцу значи бити повезан са светом, и имати повољније услове развоја. Паралелно са овим условима земља која се налази на важним комуникацијским правцима често није безбедна. Кад је реч о нашем простору

он је кроз историју имао врло различита обележја, од врло повољних, до крајње неповољних, што је доводило до великих страдања становника. Свакако да је на то утицало и мноштво других фактора: политички, војни, економски и др.

Многе значајне факторе диктирали су интереси великих сила. На значај и осетљивост положаја Републике Србије утичу међународне комуникације које пролазе преко њене територије или су у њеној непосредној близини. Балканско полуострво, у ширем смислу, представља простор на коме се укрштају комуникације које спајају западну и средњу Европу са југозападном Азијом и североисточном Африком (слика 1). Кад је реч о ваздушном саобраћају, онда је то раскршће још ширег значаја.

Преко северног дела Републике Србије пролази комуникацијски сноп 45. паралеле који повезује јужну Француску, северно-италијанску низију, Панонску низију и Украјину. Поред тога, кроз Републику Србију протиче Дунав, значајан међународни пловни пут.

Комуникацијски сноп који води преко наше земље је други по значају у Европи, повезује Баварску и Украјину преко Панонске низије и Карпата и пролази поред највећег балканског отвора према средњој Европи који делом припада и Републици Србији.

Наша земља има повољан положај у односу према важним пловним путевима : Црно море – Босфор и Дарданели, Егејско море – Средоземно море. Због оваквог положаја наше земље, на њеном простору постоји комуникацијско чвориште међународног значаја. Групу чворишта Београд-Краљево-Скопље-Ниш карактерише средњевропско-блискоисточна и источноевропско-средоземна саобраћајна функција. Значај ових путева је и у прошлости често долазио до изражаја, како у позитивном тако и у негативном смислу, и био разлог различитих ратних сукоба, страдања људи и уништавања материјалних добара. Умешност у вођењу политике омогућава народу да користи ове предности самостално и делећи их са другима како би повољан положај претворио у извор благостања и великог задовољства.

Посебно значајно место у овако сложенем геополитичком и геостратешком положају Републике Србије, има управо *Коридор X*.

Да би се у потпуности истакла ова његова стратешка димензија, неопходно је обезбедити његову пуну безбедност.

Полазна основа у дефинисању економско-безбедносног стања *Коридора X*

У реализацији истраживања за потребе овог пројектног задатка, полазну основу чине следећи принципи и ставови:

- максимално користити систем контроле и безбедносне заштите административне линије према КиМ и државне границе према БЈР Македонији као екстерни систем у функцији заштите и безбедности *Коридора X*;
- изградити ефикасан интерни систем заштите и безбедности грађевинске оперативе у току извођења радова;
- изградити ефикасан и савремен физичко-технички систем заштите и безбедности грађевинске оперативе, имовине и лица и самог *Коридора X*;

- у складу са условима у којима садашњи систем егзистира и захтевима новог модела, одредити редослед и приоритет у техничком опремању и модернизације логистичких база у којима ће бити смештена грађевинска оператива, покретних система, имовине и лица на *Коридору Х*;

- у изради динамичког плана, применом савремених метода „МС Пројекта“, планирати реално потребно време за извршење одређених активности;

- у току израде модела планирати варијанту функционисања система уз примену савремене технике;

- систем заштите и обезбеђења, посебно његову просторну и организациону структуру, прилагођавати геотопографским и другим условима који владају на том делу територије;

- пројектовану – моделовану варијанту организационе структуре система и његовог развоја у простору, проверити на земљишту у току студијског путовања, а затим дорадити модел;

- у изради модела и организационе структуре система стално имати у виду постојећу инфраструктуру и објекте који се већ налазе у систему и могућност њиховог имплементирања и кориштења у моделованом систему заштите и безбедности *Коридора Х*.

На основу дефинисаног предмета и проблема пројектног задатка проистиче основна хипотеза: *Ефикасност система контроле заштите и безбедности Коридора Х може се повећати усвајањем и развојем одговарајућег модела који ће бити технички опремљен сходно потребама система.*

Посебне претпоставке овог пројектног задатка су:

А) сагледавањем и детаљном анализом фактора који утичу на систем контроле, заштите и безбедности *Коридора Х* и укључивањем кључних елемената система, може се уз развој новог модела повећати ефикасност и ефективност система и

Б) израдом функционалног модела, ствара се већа могућност за избор оптималне варијанте организовања система контролу, заштиту и безбедност *Коридора Х* у току извођења радова на поменутој деоници.

Подаци о захтеваном нивоу заштите и безбедности деонице *Коридора Х*

Изнети теоријски садржаји су углавном познате и научно проверене чињенице битне за предмет истраживања. Теоријским одређењем предмета истраживања „Безбедност *Коридора Х* на деоници од Грделице до државне границе са БРЈ Македонијом“ истичу се три основне целине, и то:

- 1) Евалуација стања система заштите и безбедности *Коридора Х* на делу територије Републике Србије од Грделице до државне границе са БРЈ Македонијом;

- 2) Безбедност *Коридора Х* у фази извођења радова (заштита и безбедност грађевинске оперативе, имовине и лица) на територији на којој се изводе радови;

- 3) Безбедност *Коридора Х* након пуштања у рад са тежиштем на територију општина Бујановац и Прешево у ужем смислу (безбедност саме комуникације).

Прва целина обухвата израду детаљне анализе стања безбедности, сагледавање свих аспеката изазова и претњи које могу угрожити безбедност радова на *Коридору X*, као и ефикасност функционисања система безбедности.

Друга целина безбедности *Коридора X* обухвата сагледавање свих ризика безбедности грађевинске оперативе, имовине и лица, као и предлагање конкретних мера за њену потпуну заштиту и безбедан рад током изградње ове деонице коридора.

Трећа целина обухвата израду детаљне евалуације система заштите и безбедности *Коридора X*, као и предлагање конкретних мера безбедности ради превенције свих потенцијалних изазова, ризика и претњи и обезбеђење његове пуне безбедности.

Подаци о изазовима, опасностима и последицама које из њих проистичу

Положај *Коридора X* на подручјима општина Бујановац и Прешево је најугроженији део коридора на читавом путу од Салсбурга до Солуна. Коридор пролази кроз простор настањен мешовитим становништвом, или албанским живљем у већини. На 50 km *Коридора X*, или у његовој непосредној близини, у протеклих десетак година, извршено је 100 пута више терористичких активности него на целокупној траси коридора од 2.360 km.

Коридор пролази поред некада јаким терористичким упоришта на просторима Републике Македоније, села Лојане, Трново, Добросин на 5-10 km удаљености.

Сама административна линија према КиМ је од *Коридора X* удаљена 10-20 km ваздушне линије.

Геостратегијски положај Републике Србије и *Коридора X*, говори о њиховом значају у креирању безбедносне ситуације у Европи и посредног утичу на њену економску стабилност. *Управо је Коридор X та магистрала која води из Азије и са Блиског истока, преко Републике Србије у Западну Европу. Овим путевима се креће и миграција становништва са неразвијеног или мање развијеног Истока ка развијеној Европи.*

Подаци о регистрованој криминогеној делатности у протеклом периоду говоре да и путеви криминогених делатности и организованог криминала (трговина дрогама, оружјем и људима) иду истим овим путевима.

Све ово указује да криминогених делатност, која угрожавају безбедност и економску стабилност Републике Србије и Европе, треба управо предупредити на овим деловима Републике Србије.

Такође, све ово указује и на безбедносне изазове и претње које могу угрожити *Коридор X*, како у фази његове изградње тако и касније у фази његове експлоатације.

Показатељи о терористичким и криминогеним делатностима у протеклом периоду, потврђују да највећа опасност прети Републици Србији, региону Балкана и Европи са простора КиМ. Ова област, тренутно под контролом међународних снага, је погодно тло и "логистичка база" за деловање према централном и јужном делу Европе. Зато, када се говори о безбедности *Коридора X*, треба поћи од ове премисе о угрожености простора као целине.

Закључак који следи је потреба израде свеобухватне евалуације стања безбедности у датом региону, процене евентуалних ризика и претњи по безбедност *Коридора Х*, и предлога конкретних мера као и модалитета ангажовања субјеката безбедности на овом простору, као и интерне заштите грађевинске оперативе у току извођења радова, као и самог *Коридора Х* по отпочињању његове експлоатације.

Специфични захтеви у заштити и безбедности *Коридора Х*

Пројектним задатком се јасно дефинишу специфични захтеви које извршилац посла треба обезбедити кроз реализацију овог пројекта, а то су:

- Обезбеђење имовине и лица у току извођења радова на деоници;
- Усклађивање и планско ангажовање субјеката безбедности у току извођења радова на деоници (полиције, војске, интерне службе безбедности и грађана);
- Обезбеђење безбедног коришћења коридора након пуштања у рад;
- Остваривање пуне економске и политичке ефикасности коришћења *Коридора Х* и његове „лидерске позиције“ као најважнијег коридора на простору Југоисточне Европе.

Рок за израду пројекта

Реализација пројекта предвиђених овим пројектним задатком, оствариваће се по следећој динамици – реализацију пројекта извршити у три фазе:

- I фаза – Израда евалуације тренутног система безбедности територије којом се изводе радови и функционалне анализе израде пројекта физичко-техничке заштите грађевинске оперативе, имовине и лица у току извођења радова;
- II фаза – Израда конкретних предлога мера заштите и безбедности грађевинске оперативе, имовине и лица у току извођења радова на деоници *Коридора Х*, и
- III фаза – Израда функционалне анализе и предлога пројекта физичко-техничке заштите *Коридора Х* у току његове експлоатације.

Закључак

На основу свега реченог посебно истакнутих позитивних аспеката, неопходно је да се укаже и на следеће: последице до којих може довести интензивније увођење „коридорности“ у саобраћајни систем државе. Са једне стране, постоји плански циљ за полицентричним развојем Републике, који, у принципу, подразумева равномерност и уравнотеженост укупног развоја; са друге стране, интензивирање коридорних праваца унутар једног простора, природно, узрокује и додатно привлачење низа привредних и других активности (због принципијелно нижих трошкова пословања и веће доступности тржишта) ка коридору (тзв. „лонгитудинална концентрација“ уз истородну концентрацију становништва). Прокламовани циљ и последице до којих може довести коридорност саобраћајних праваца су у директној супротности!

Таквих примера у европским размерама има („Blue Banana“ и „The Sunbelt“) и у неким студијама ЕУ (Banister D. Berechman J., 1993) се овај проблем сврстава у групу дугорочно тешко решивих проблема.

Како су коридорни правци, конкретно *Коридор X*, и део стратешке мреже ЕУ, потпуно је извесно да ће они добити „наднационални“ карактер. Са једне стране је добро за земљу да делови њеног транспортног система буду и интегрални делови ширег европског система, али обзиром на чињеницу на неприпремљеност домаће понуде за агресивнији наступ на тржишту услуга у условима конкуренције страних оператера на интегралном правцу *Кородира X*, остварени профит са домаћег аспекта, постаје потпуно неизвестан. Сигурно ће део оствареног профита ићи на унапређење *Кородира X*, опет ради његове профитабилности, тако да се дугорочно може одржати стање хроничног недостатка средстава за развој унутрашње мреже саобраћајница са свим сада сагледивим и несагледивим последицама.

Ово размишљање се односи и на друмску инфраструктуру. У таквим условима ће се наша држава суочити са низом социјалних и еколошких проблема које ће морати (сама) да решава. Из тих разлога развоју *Кородира X* морамо приступити врло опрезно и на време уграђивати властите интересе везивањем улагања у инфраструктуру *Кородира X* са улагањима у осталу мрежу по неком од (познатих) модела (интермодални приступ, различити облици „feeder“ подсистема за напајање *Кородира X* и сл.).

Када је реч о безбедности *Кородира X* јасно се истиче неколико карактера безбедности или боље речено угрожавања коридора, а то су:

- угроженост простора *Кородира X* (еколошка и привредна),
- угроженост коридора криминогеним и терористичким делатностима.

Овај други део је свакако много значајнији јер угрожава све позитивне аспекте коридорности и интеграције. Он се, у складу са ситуацијом на територији Србије може поделити у три основна дела: то је део преко територије Војводине, централне Србије и територије централног дела јужне Србије (општине Бујановац и Прешево). Анализом се јасно истиче да је овај најјужнији део *Кородира X* највише угрожен.

Трансфер криминогених делатности од стране албанских екстремиста са простора Србије на простор Републике Македоније угрожава и шири регион и повећава потребу организоване борбе против њега. Зато је, како за Србију, тако и за земље региона, које излазе на *Кородир X* као и ЕУ и међународну заједницу у целини врло битно да учине све како би се све активности које угрожавају ову безбедност предупредиле и ставиле под пуну контролу. Ово има посебан значај у обезбеђењу слободног пута дуж *Кородира X* током туристичке сезоне као и угрожавања неконтролисаним кретањима миграната.

Литература

[1] Милан Мијалковски, Петар Дамјанов, *Тероризам албанских екстремиста*, Новинско-издавачки центар – Војска, Војна штампарија Београд, 2002.

[2] Небојша Човић, *Србија после Милошевића, Програм решавања кризе у Пчињском округу*, Библиотека XXI века, Београд, 2001.

[3] Lorens dr Vejл, *Цивилна одбрана SAD-а, Швајцарска, Велика Британија, СССР, ВРС*, Београд, 1991.

- [4] *Документи о Косову и Метохији*, Библиотека Документи, Liber-press, Београд, 2002.
- [5] *Коридор 10*, СР, Београд, 1992.
- [6] Милован Симић, *Савремени међународни односи и рат*, ВИНУ, Београд, 1988.
- [7] Новак Милошевић, *Пројектовање истраживања у ратној вештини*, ВИНУ, Београд, 1989.
- [8] Група аутора, *“Партнерство за мир” и СР Југославија*, Институт за геополитичке студије, Београд, 2001.
- [9] Архимандрит Пајсије (Танасијевић), *Преподобни отац наш Прохор Пчињски мироточиви и чудотворац манастир Преподобног Прохора Пчињског*, Братство манастира Преподобног Прохора Пчињског, Врање, 1999.
- [10] Душан Вишњић, *Појам оружане борбе*, ВИНУ, Београд, 1988.
- [11] Кристијан Мелон, Жан-Мари Милер, Жак Семлен, *Неоружани отпор*, Београд, 1989.
- [12] Група аутора, *Разоружавање – проблем савременог света*, ВИНУ, Београд, 1978.
- [13] Јовановић П.: *Пројектни менаџер*, ВШПМ, Београд, 2007.
- [14] Adams J. R., Brandt S. E., Martin D. M.: *Managing by Project Management*, UTC, Dayton, Ohio, 1979.
- [15] Cheland D. I., King W.R.: *Systems Analysis and Project Management*, Mc Grow Hill, New York, 1975.
- [16] Cable D.R., Adams J. R.: *Organizing for Project Management*, Project Management Institute, Drexel Hill, 1982.
- [17] Јовановић П.: *Управљање пројектом*, ФОН, Београд, 2006.
- [18] Lock D.: *Project Management*, Gower Press, London, 1977.

ЕКСТРАДИЦИЈА У ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Драган Јовашевић*

Универзитет у Нишу, Правни факултет

Да би се у потпуности обезбедила репресивна власт државе, односно примењивост њених закона на целој територији државе од првенственог је значаја на који се начин у савременим државама решава питање просторног важења кривичног закона. То је изузетно значајно, не само правно, уставно, већ и политичко питање, а оно свакако има и међународну димензију, посебно у случајевима када учинилац кривичног дела пре или после суђења, а у намери да избегне заслужену правду напусти територију државе где је дело учињено и побегне у иностранство. Тада се као основно питање јавља примена екстрадиције или изручења таквих лица од страних држава овим државама на чијој су територији они учинили кривично дело. Како би се обезбедила ефикасност и једнообразност поступања у овој области донета је Европска конвенција о екстрадицији са додатним протоколима коју је и наша држава прихватила имплементирајући њене одредбе и у националном кривичном законодавству о чему говори и овај рад.

Кључне речи: закон, кривично дело, учинилац, суд, изручење, кривична санкција

Уводна разматрања

Репресивна власт државе је овлашћење државе (субјективно право државе) да одређено противправно понашање појединца или групе лица предвиди као кривично дело и да на њега реагује применом кривичне санкције.¹ Тиме се, заправо, одређују границе простирања репресивне власти државе на одређеној територији. То другим речима значи да репресивна власт одређује домете и границе примене кривичног законодавства једне државе у односу на одређену територију и у односу на одређена лица као учиниоце кривичних дела. Она се често везује са појмом просторног важења кривичног законодавства.²

* Др Драган Јовашевић је редовни професор.

¹ Д. Радуловић, Међународно кривично право, Подгорица, 1999. године, стр. 57-59.

² Oppenheim's, International Law, Introduction and Part I, London, 1992. године, стр. 456.

Како и друге државе на исти начин схватају појам, елементе, карактеристике и границе репресивне власти, то и оне у свом националном кривичном законодавству одређена понашања појединаца предвиђају као кривична дела прописивањем кривичних санкција за њихове учиниоце.³ Дакле, свака репресивна власт државе је ограничена истом таквом влашћу друге државе. То значи да се границе репресивне власти могу протезати само на оне случајеве (дакле учињена кривична дела) и на оне учиниоце таквих дела који се налазе у одређеној вези (односу) са одређеном државом. Најчешће се репресивна власт државе простире на лица која на њеној територији учине кривично дело које је предвиђено њеним кривичним законодавством.⁴

Закони су израз државног суверенитета, па се примењују на подручју државе која их је и донела. То значи да се наш Кривични законик примењује на сва лица која учине кривично дело на територији наше државе. Али под одређеним условима наше кривично законодавство се може применити и на кривична дела која су учињена у иностранству. Просторно важење кривичног закона означава примену Кривичног законика Републике Србије (КЗ РС)⁵ зависно од тога да ли је кривично дело извршено у нашој држави или у иностранству.⁶ Оно даје одговор на питање у којим случајевима ће се на учиниоца кривичног дела применити наше кривично законодавство зависно од места где је дело извршено.

Питање просторног важења кривичног законодавства⁷ је правно и политичко питање јер се одређивањем домета важења кривичног законодавства једне државе одређују и границе простирања њеног права кажњавања (*ius puniendi*), односно границе државне власти у домену кажњавања. Стога оно има и међународни карактер, јер се поставља питање кажњавања не само домаћих, већ и страних држављана, кажњавање за дела која су учињена у нашој држави или у иностранству. Одређивање просторног важења кривичног законодавства, заправо, одређује дејство нашег кривичног законодавства према кривичном законодавству других држава.⁸

³ Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Сарајево, 2010. године, стр. 118-119.

⁴ Б. Златарић, Међународно кривично право, Загреб, 1979. године, стр. 73-77.

⁵ Службени гласник Републике Србије број: 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

⁶ Проблеми везани за просторно важење кривичног закона се ретко јављају у судској пракси. О томе ви: Д. Јовашевић, Практикум за кривично право, Посебни део, Ниш, 2014. године: кривично гоњење у нашој држави није искључено када је нашем држављанину у кривичном поступку пред иностраним судом правноснажно изречена мера безбедности лечења и чувања у здравственој установи (пресуда Врховног суда Србије Кж. 962/80); за кривично гоњење у нашој држави нашег држављанина када у иностранству учини кривично дело треба прво проверити да ли је то кривично дело кажњиво по закону државе где је дело учињено, па ако није, гоњење се може предузети само по одобрењу савезног јавног тужиоца за дела предвиђена у савезном закону, односно републичког јавног тужиоца за остала кривична дела (решење Врховног суда Србије Кж. 1062/85); за кривично дело за које је забрањена казна затвора до 15 година може се уступити спис ради кривичног гоњења и суђења странцу који је дело извршио на територији наше државе држави чији је држављанин ако се томе оштећени који је наш држављанин и страна држава не противе (решење Окружног суда у Београду Кж. 1550/92).

⁷ Д. Јовашевић, Међународно кривично право, Ниш, 2011. године, стр. 56-59.

⁸ Д. Јовашевић, Лексикон кривичног права, Београд, 2011. године, стр. 218.

Принципи просторног важења кривичног законодавства

Код просторног важења кривичног законодавства основни је принцип да сваки кривични закон (законик) важи на територији државе која га је и донела, па тако судови примењују само законе своје државе⁹. Међутим, поред овог општег правила у извесним случајевима постоје изузеци према којима судови једне државе примењују у конкретном случају и законодавство друге државе. У циљу одређивања просторног важења кривичног законодавства разликује се више принципа.¹⁰ То су:

- 1) територијални,
- 2) персонални,
- 3) реални и
- 4) универзални принцип.¹¹

Територијални принцип је основни принцип просторног важења кривичног законодавства наше државе јер свој основ налази у суверености државе над својим подручјем. Према овом принципу кривично законодавство Републике Србије (које према члану 112. став 2. обухвата одредбе Кривичног законика и кривичноправне одредбе које су садржане у другим законима Републике Србије) се примењује у следећим случајевима (члан 6. КЗ РС):

а) за свако лице које на територији Републике Србије учини кривично дело, а под овом територијом у смислу члана 112. став 1. КЗ РС се подразумева сувоземна територија, водене површине унутар њених граница и ваздушни простор над њима,

б) за свако лице које учини кривично дело на домаћем броду без обзира где се брод налазио у време извршења дела и

в) за свако лице које учини кривично дело у домаћем цивилном ваздухоплову док је у лету или у домаћем војном ваздухоплову без обзира где се ваздухоплов налазио у време извршења кривичног дела.

Ако је у овим случајевима у страној држави покренут или довршен кривични поступак, кривично гоњење у Републици Србији се предузима само по одобрењу републичког јавног тужиоца. У овим случајевима се кривично гоњење странца као учиниоца кривичног дела може под условом узајамности уступити страној држави.

Персонални принцип је допунски принцип просторног важења кривичног законодавства (члан 8. КЗ РС) према коме наше кривично законодавство важи за држављанина Србије или лице које је постало држављанин Србије пошто је учинило кривично дело када у иностранству учини кривично дело ако се затекне на територији Републике Србије или буде изручен Србији. Дакле, према овом принципу кривични закон наше државе се примењује на њене држављане када они учине кривично дело у иностранству. Персонални принцип може да се јави као:¹²

⁹ Д. Јовашевић, Кривично право, Општи део, Београд, 2016. године, стр. 67-69.

¹⁰ Б. Петровић, Проблем просторног важења новог Кривичног закона Федерације Босне и Херцеговине, Зборник радова, Државност Босне и Херцеговине и Дејтонски мировни споразум, Сарајево, 1998. године, стр. 203-210.

¹¹ В. Ђ. Деган Б. Павишић, В. Беширевић, Међународно и транснационално кривично право, Београд, 2010. године, стр. 107-121.

¹² Д. Јовашевић, Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост, Ниш, 2010. године, стр. 78-81

а) пасивни – када се кривични закон једне државе примењује на њене државља-не само када су извршењем кривичног дела у иностранству повредили њено добро или добро њеног грађанина и

б) активни – када се кривични закон једне државе примењује на њене државља-не када је кривичним делом извршеним у иностранству повређено било чије прав-но добро.¹³

Наш Кривични законик познаје активни персонални принцип будући да се наш држављанин не може изручити страним судским органима ради суђења за изврше-но кривично дело на њеној територији, а принцип правичности налаже да сваки учинилац буде осуђен за извршено кривично дело без обзира где је дело учињено.

Кажњавање по основу персоналног принципа условљено је постојањем иденти-тета норме (принцип двоструке кажњивости), односно потребно је да учињено дело представља кривично дело по закону наше, и по закону стране државе. Уколико то није случај, тада се кривично гоњење таквог лица у нашој држави може предузети само по одобрењу републичког јавног тужиоца. Но, у члану 10. КЗ РС предвиђена су одступања од примене персоналног принципа према којима се кривично гоњење неће предузети у следећим случајевима:

а) ако је учинилац потпуно издржао казну на коју је у иностранству осуђен,

б) ако је учинилац у иностранству правноснажно ослобођен или му је казна за-старела или опрштена,

в) ако је према неурачунљивом учиниоцу у иностранству извршена одговарају-ћа мера безбедности и

г) ако је за кривично дело по страном закону за кривично гоњење потребан зах-тев оштећеног, а такав захтев није поднет.

Реални (заштитни) принцип је други допунски принцип просторног важења кри-вичног законодавства према коме наше кривично законодавство важи за сваког ко у иностранству учини следећа кривична дела (члан 7. КЗ РС):¹⁴

а) против уставног уређења и безбедности Републике Србије (осим дела из чла-на 317. КЗ РС – изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости),

б) фалсификовање новца ако се односи на домаћи новац (члан 7. КЗ РС) и

в) против човечности и других добара заштићених међународним правом као што су: тероризам, јавно подстицање на извршење терористичких дела, врбовање и обучавање за вршење терористичких дела, употреба смртоносне направе, уни-штење и оштећење нуклеарног објекта, угрожавање лица под међународном за-штитом, финансирање тероризма и терористичко удруживање.

Претпоставка за примену реалног принципа је да се учинилац наведених кри-вичних дела затекне на територији Републике Србије или буде изручен Србији (члан 9. став 1. КЗ РС). Дакле, применом овог принципа кривични закон једне држа-ве се примењује на свако лице које у иностранству учини кривично дело против ње-них правних добара без обзира где је дело учињено и без обзира чији је оно држа-вљанин.

¹³ Д. Јовашевић, В. Икановић, Међународно кривично право, Бања Лука, 2015. године, стр. 78-82

¹⁴ Б. Петровић, Д. Јовашевић, А. Ферхатовић, Кривично право 1, Сарајево, 2015. године, стр. 148.

Универзални принцип (принцип апсолутне екстериторијалности)¹⁵ је такође допунски принцип просторног важења кривичног законодавства (члан 9. став 2. КЗ РС) према коме наше кривично законодавство важи за странца који према иностраној држави или према странцу учини у иностранству кривично дело за које се по закону државе у којој је учињено може изрећи казна затвора од пет година или тежа казна ако се затекне на територији Републике Србије, а не буде изручен иностраној држави. Ако овим закоником није другачије одређено, суд у таквом случају не може изрећи тежу казну од оне која је прописана законом државе у којој је то дело учињено.

Но, у члану 10. КЗ РС предвиђена су одступања од примене овог принципа према којима се кривично гоњење неће предузети у следећим случајевима:

- а) ако је учинилац потпуно издржао казну на коју је у иностранству осуђен,
- б) ако је учинилац у иностранству правноснажно ослобођен или му је казна застарела или опрштена,
- в) ако је према неурачунљивом учиниоцу у иностранству извршена одговарајућа мера безбедности и
- г) ако је за кривично дело по страном закону за кривично гоњење потребан захтев оштећеног, а такав захтев није поднет.

Према томе, да би дошло до примене универзалног принципа, потребно је да се извршено дело може квалификовати као кривично дело и по закону државе где је учињено и по нашем закону, при чему је потребно да је за то дело у страном закону предвиђена тежа казна од пет година затвора. У погледу изрицања казне наш суд је везан прописаном казном у закону државе где је дело извршено. Ако се ради о делу које је у време када је извршено сматрано кривичним делом према општим правним начелима која су призната у међународном праву, кривично гоњење се може предузети у Србији само по одобрењу републичког јавног тужиоца без обзира на закон државе у којој је кривично дело учињено (члан 10. став 3. КЗ РС).

Овај принцип може да буде примењен у случају извршења тежих кривичних дела на тзв. ничијим територијама : на атолским (коралним) или вулканским острвима у океанима која нису у власти ниједне земље, на спорним територијама или територијама под суверенитетом ОУН, на гусарским или пиратским бродовима ако су таква дела извршена од лица без држављанства или лица са више држављанства.

Притвор, свако друго лишење слободе у вези са кривичним делом, лишење слободе у току поступка изручења, као и казна коју је учинилац издржао по пресуди иностраног или међународног кривичног суда, обавезно се урачунава у казну коју изрекне домаћи суд за исто кривично дело, а ако казне нису исте врсте, тада се урачунавање врши по оцени суда.

Екстрадиција

Да би се отклонили проблеми и примени репресивне власти државе, односно важења кривичног законодавства сваке државе на целој њеној територији у случају бекства учиниоца кривичног дела у иностранство одавно је прихваћена примена

¹⁵ Д. Јовашевић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске, Општи део, Бања Лука, 2012. године, стр. 56-58.

института екстрадиције (изручења). У циљу једнообразности и законитости у поступању државних органа, заштите људских права учинилаца кривичних дела и ефикасности поступања донета је Европска конвенција о екстрадицији коју је наша држава прихватила још 2001. године¹⁶ да би протекле 2010. године¹⁷ извршила додатну ратификацију овог документа. Ова конвенција је поставила минималне стандарде за државе потписнице у прописивању и извршењу екстрадиције.

Екстрадиција¹⁸ (изручење) је акт међународне правне помоћи који се састоји у издавању учиниоца кривичног дела од стране једне државе другој држави у циљу вођења кривичног поступка и изрицања, односно извршења казне за учињено кривично дело. Она омогућава остварење територијалног принципа просторног важења кривичног законодавства у случајевима када учинилац напусти државу после извршења кривичног дела одласком у иностранство са циљем да избегне суђење и кажњавање или да избегне извршење казне после изречене правноснажне пресуде. У оваквом случају држава, у коју се учинилац кривичног дела склонио (умољена држава) пружа правну помоћ држави на чијој је територији извршено кривично дело (држава молила) тиме што лишава слободе и предаје јој учиниоца дела ради суђења и кажњавања или ради извршења изречене казне.

Према извору се разликују две врсте екстрадиције:¹⁹

- а) уговорна и
- б) законска.

Према дејству се разликује следећи видови екстрадиције:

- а) активна и
- б) пасивна.

Активна екстрадиција постоји када домаћа држава тражи изручење учиниоца кривичног дела од стране државе. Пасивна екстрадиција постоји када издавање учиниоца кривичног дела тражи страна држава од домаће државе. Уговорна екстрадиција се врши на основу закљученог формалног уговора између држава или на основу декларације о реципроцитету. Уговор о екстрадицији може да буде:

- а) билатерални – када се закључује између две заинтересоване државе,
- б) регионални – када се закључује између више држава одређеног региона или ширег подручја и
- в) мултилатерални – када се закључује између свих држава или већег броја држава.

Овај уговор закључује министарство спољних послова и он подлеже ратификацији од стране Народне скупштине чиме добија снагу закона (специјалног закона), а тиме и примат над законском екстрадицијом. У уговору о екстрадицији се одређују кривична дела за која ће се вршити екстрадиција на следеће начине:²⁰

¹⁶ Службени лист СР Југославије – Међународни уговори број 10/2001.

¹⁷ Службени гласник Републике Србије – Међународни уговори број 12/2010.

¹⁸ З. Верушевски, Екстрадицијата како међународно правен институт во попречувањето на криминалитето, Безбедност, Скопје, број 2/1991. године, стр. 146-161.

¹⁹ Б. Ибрахимпашић, Екстрадиција и право азила, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1961. године, стр. 81-89.

²⁰ Д. Крапац, Међународна кривично прана помоћ, Зборник Правног факултета у Загребу, Загреб, број 5-6/1985. године, стр. 709-715.

а) методом енумерације – набрајањем кривичних дела за које ће се вршити екстрадиција,

б) методом елиминације – набрајањем кривичних дела за која се неће вршити екстрадиција и

в) методом опште клаузуле – одређивањем најблаже врсте и најмањег износа казне за кривична дела за која ће се вршити екстрадиција.

Декларација о реципроцитету је формални споразум којим се државе обавезују да убудуће врше екстрадицију учинилаца одређених кривичних дела. Она се примењује у случају када између заинтересованих држава не постоји формални уговор о екстрадицији. Но, екстрадиција се може вршити и на бази фактичког реципроцитета када се између држава врши издавање учинилаца кривичних дела без формалног споразума, дакле фактички.²¹

Законска екстрадиција се одређује одредбама процесног законодавства и то одредбама Закона о међународној правној помоћи у кривичним стварима.²² Овај закон уређује поступак пружања међународне правне помоћи која обухвата:

а) изручење окривљеног или осуђеног,

б) преузимање и уступање кривичног гоњења,

в) извршење кривичне пресуде и

г) остале облике међународне правне помоћи.²³

У члану 7. овог закона су набројане претпоставке за пружање међународне правне помоћи:

а) да кривично дело поводом кога се захтева пружање међународне правне помоћи представља кривично дело по закону Републике Србије,

б) да за исто кривично дело није правноснажно окончан поступак пред домаћим судом, односно да кривична санкција није у потпуности извршена,

в) да кривично гоњење, односно извршење кривичне санкције није искључено због застарелости, амнестије или помиловања (при чему се изузетно ова помоћ пружа поводом кривичног дела против међународног хуманитарног права за које не наступа застарелост),

г) да се захтев за пружање међународне правне помоћи не односи на политичко кривично дело или дело повезано са политичким кривичним делом, односно на кривично дело које се састоји искључиво у повреди војних дужности и

д) да пружање међународне правне помоћи не би повредило суверенитет, безбедност, јавни поредак или друге интересе од суштинског значаја за Републику Србију.

Поред наведених претпоставки, за изручење окривљеног или осуђеног лица страњој држави потребно је испуњење и услова предвиђених у члану 16. овог закона:²⁴

а) да лице чије се изручење тражи није држављанин Републике Србије,

б) да дело поводом кога се захтева изручење није извршено на територији Републике Србије, против ње или њеног држављанина,

²¹ Ј. Павлица, Екстрадиција, Правни живот, Београд, број 10/1983. године, стр. 708-711.

²² Службени гласник Републике Србије број 20/2009. Овим су престале да важе одредбе чл. 530-538. Законика о кривичном поступку из 2001. године.

²³ В. Василијевић, Поставке за проучавање развоја међународне кривичноправне помоћи, Југословенска ревија за криминологију и кривично право, Београд, број 1-2/1984. године, стр. 11-18.

²⁴ З. Јекић Симић, Екстрадиција у југословенском праву, Правни живот, Београд, број 10/1983. године, стр. 1067-1071.

в) да се против истог лица у Републици Србији не води кривични поступак због кривичног дела поводом кога се захтева изручење,

г) да по домаћем закону постоје услови за понављање кривичног поступка за кривично дело поводом којег се захтева изручење лица против кога је правноснажно окончан поступак пред домаћим судом,

д) да је утврђена истоветност лица чије се изручење захтева,

ђ) да има довољно доказа за основану сумњу, односно да постоји правноснажна судска одлука да је лице чије се изручење тражи учинило кривично дело поводом којег се захтева изручење,

е) да држава молиља да гаранције да ће у случају осуде у одсуству поступак бити поновљен у присуству изрученог лица и

ж) да држава молиља да гаранције да смртна казна која је прописана за кривично дело поводом којег се захтева изручење неће бити изречена, односно извршена.²⁵

У вези са изручењем окривљених или осуђених лица страној држави су од значаја и два принципа. То су:

а) принцип специјалитета и

б) принцип стицаја замолница.

Према принципу специјалитета²⁶ (члан 14. Закона) ако изручење неког лица буде дозвољено другој држави, то лице не може бити кривично гоњено, подвргнуто извршењу кривичне санкције или изручено трећој држави за кривично дело које је извршено пре изручења, а које није било предмет изручења, осим у следећим случајевима:

а) ако се изручено лице одрекло ових гаранција и

б) ако изручено лице, иако је имало могућности, није напустило територију државе којој је изручено у року од 45 дана од дана условног отпуста или извршене кривичне санкције или ако се вратило на територију те државе.

Стицај замолница (члан 17. Закона) постоји у случају ако изручење истог лица истовремено тражи више држава молиља због истог или различитих кривичних дела. Тада се одлука о изручењу доноси узимањем у обзир околности конкретне случаја, а нарочито:²⁷

а) територије на којој је кривично дело извршено,

б) тежине кривичног дела,

в) редоследа подношења захтева,

г) држављанства лица чије се изручење захтева и

д) могућности изручења трећој држави.

Азил

У вези са обимом и дометом примене екстрадиције од посебног је значаја и примена института азила. Азил искључује примену екстрадиције. И у овој области је наша држава недавно донела нови законски текст.

²⁵ Б. Петровић, Д. Јовашевић, Међународно кривично право, оп. цит. стр. 128-129.

²⁶ О. Цвијовић, Међународна кривичноправна помоћ у пракси редовних судова и јавних тужилаштава, Југословенска ревија за међународно право, Београд, број 1-3/1981. године, стр. 221-231.

²⁷ Б. Петровић, Д. Јовашевић, Кривично (казнено) право Босне и Херцеговине, Опћи дио, оп. цит. стр. 48-50.

Азил²⁸ (уточиште) је према члану 2. Закона о азилу²⁹ право на боравак и заштиту странца коме је на основу одлуке надлежног органа који је одлучивао о његовом захтеву за азил у Републици Србији одобрено уточиште или други облик заштите. А уточиште је право на боравак и заштиту лица које се даје избеглици на територији наше државе за кога надлежни орган утврди да је његово страховање од прогона у држави порекла основано. Под појмом избеглице се подразумева лице које се због оправданог страха од прогона због своје расе, пола, језика, вероисповести, националне припадности или припадности некој групи или због својих политичких уверења не налази у држави свог порекла и није у могућности или због тог страха не жели да се стави под заштиту те државе, као и лице без држављанства које се налази изван државе свог претходног сталног боравака и које не може или због тог страха не жели да се врати у ту државу.³⁰

Лице које добије азил не може бити кривично гоњено од стране државе која му је пружио гостопримство, нити може бити изручено другој држави. Азил се и даје за кривична дела за која се не врши екстрадиција. Сам је закон набројао више принципа на којима се заснива примена азила (чл. 5-17. Закона о азилу):

- 1) забрана протеривања или враћања,
- 2) принцип недискриминације,
- 3) принцип некажњавања за незаконит улазак или боравак,
- 4) принцип јединства породице,
- 5) принцип информисања и правне помоћи,
- 6) принцип бесплатног превођења,
- 7) принцип слободног приступа УНХЦР (Високом комесаријату за избеглице),
- 8) принцип личне доставе,
- 9) принцип родне равноправности,
- 10) принцип бриге о лицима са посебним потребама,
- 11) принцип заступања малолетника без пратње и пословно неспособних лица,
- 12) принцип непосредности и
- 13) принцип поверљивости.

У члану 31. Закона о азилу су наведени разлози због којих ће се ускратити давање азила странцу или лицу без држављанства. Наиме, право на азил се неће признати лицу за које постоје озбиљни разлози да се сматра:³¹

- а) да је извршило злочин против мира, ратни злочин или злочин против човечности у складу са одредбама које су садржане у међународним конвенцијама које су донете у циљу предупредивања таквих злочина,
- б) да је извршило тешко кривично дело које није политичког карактера изван Републике Србије пре него што је ушло на њену територију и
- в) да је одговорно за дела која су супротна циљевима и принципима Уједињених нација.

²⁸ Н. Дреновац, Азил, Нови Сад, 1980. године, стр. 56-59.

²⁹ Службени гласник Републике Србије број 109/2007.

³⁰ Б. Ибрахимпашећ, Екстрадиција и право азила, Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево, 1961. године, стр. 81-89.

³¹ М. Бараковић, Азил, Сарајево, 1972. године, стр. 17-21.

Такође се право на азил неће признати у још два случаја:

а) лицу које ужива заштиту или помоћ неке од установа или агенција Уједињених нација осим Високог комесаријата за избеглице и

б) лицу коме надлежни органи Републике Србије признају иста права и обавезе као и њеним држављанима.

Закључак

Репресивна власт државе је овлашћење државе (субјективно право државе) да одређено противправно понашање појединца или групе лица предвиди као кривично дело и да на њега реагује применом кривичне санкције. Тиме се, заправо, одређују границе простирања репресивне власти државе на одређеној територији. То другим речима значи да репресивна власт одређује домете и границе примене кривичног законодавства једне државе у односу на одређену територију и у односу на одређена лица као учиниоце кривичних дела. Она се често везује са појмом просторног важења кривичног законодавства.

Да би се у потпуности обезбедила репресивна власт државе, односно применљивост њених закона на целој територији државе од првенственог је значаја на који се начин у савременим државама решава питање просторног важења кривичног закона. То је изузетно значајно, не само правно, уставно, већ и политичко питање. Све савремене државе предвиђају у свом националном законодавству више принципа просторног важења кривичног закона. Тако се разликује територијални (као основни) и три допунска принципа: персонални, реални и универзални принцип.

Но, и поред тога границе просторног важења кривичног закона имају и међународну димензију, посебно у случајевима када учинилац кривичног дела пре или после суђења, а у намери да избегне заслужену правду напусти територију државе где је дело учињено и побегне у иностранство. Тада се као основно средство за обезбеђење примене кривичног закона и остварење принципа правичности јавља примена екстрадиције или изручења таквих лица од страних држава овим државама на чијој су територији они учинили кривично дело.

Како би се обезбедила ефикасност и једнообразност поступања у овој области донета је Европска конвенција о екстрадицији са додатним протоколима коју је и наша држава прихватила имплементирајући њене одредбе и у националном кривичном законодавству. Поред уговорне екстрадиције (чији је извор у закљученом међународном уговору између две или више држава), од посебног је значаја одређење законске екстрадиције. Ова врста екстрадиције се одређује одредбама процесног законодавства и то одредбама Закона о међународној правној помоћи у кривичним стварима. Овај закон уређује поступак пружања међународне правне помоћи која обухвата: а) изручење окривљеног или осуђеног, б) преузимање и уступање кривичног гоњења, в) извршење кривичне пресуде и г) остале облике међународне правне помоћи, као и претпоставке, услови и поступак за његову примену.

Литература

- [1] Бараковић, М., *Азил*, Сарајево, 1972.
- [2] Деган, Б. Ђ., Павишић, Б., Беширевић, В., *Међународно и транснационално кривично право*, Београд, 2010.
- [3] Дреновац, Н., *Азил*, Нови Сад, 1980.
- [4] Јовашевић, Д., *Међународна кривична дела – одговорност и кажњивост*, Ниш, 2010.
- [5] Јовашевић, Д., *Лексикон кривичног права*, Београд, 2011.
- [6] Јовашевић, Д., *Кривично право, Општи део*, Београд, 2014.
- [7] Јовашевић, Д., *Практикум за кривично право, Општи део*, Ниш, 2013.
- [8] Јовашевић, Д., *Кривично право, Општи део*, Београд, 2016.
- [9] Јовашевић, Д., Икановић, В., *Кривично право Републике Српске, Општи део*, Бања Лука, 2012.
- [10] Јовашевић, Д., Икановић, В., *Међународно кривично право*, Бања Лука, 2015.
- [11] *Oppenheim's, International Law*, Introduction and Part I, London, 1992.
- [12] Петровић, Б., Јовашевић, Д., *Кривично (казнено) право Босне и Херцеговине, Опћи дио*, Сарајево, 2005.
- [13] Петровић, Б., Јовашевић, Д., *Међународно кривично право*, Сарајево, 2010.
- [14] Петровић, Б., Јовашевић, Д., Ферхатовић, А., *Кривично право 1*, Сарајево, 2015.
- [15] Радуловић, Д., *Међународно кривично право*, Подгорица, 1999.
- [16] Златарић, Б., *Међународно кривично право*, Загреб, 1979.

ПОЛОЖАЈ МАЛОЛЕТНИКА У ПОРОДИЧНОМ И КРИВИЧНОМ ПРАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Александар Радованов* и Иван Јоксић**
Универзитет Привредна академија у Новом Саду,
Правни факултет за привреду и правосуђе

Малолетници уживају специфичан друштвени односно правни положај у нашој земљи. То произилази из чињенице да се на ову старосну категорију примењују норме и породичног и кривичног права. Иако не припадају истом правном подручју ови закони непосредно утичу на однос друштва према малолетницима. У том смислу породичне и кривичне норме теже целовитом регулисању свих важнијих питања правног положаја малолетника у нашој земљи.

У правној литератури постоји велики броја радова у којима се се паратно разматрају сва важнија питања у вези са малолетницима. Под тим се подразумевају бројне расправе на подручју породичног права које се тичу међуодноса (деце-родитеља-старатеља-усвојитеља-центра за социјални рад-суда). У том погледу се сматрају релевантним законска решења садржана у важећем Породичном закону. Међутим, једнако важно је апострофирати значај доношења Закона о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица у коме су постављени кривични оквири правног положаја малолетника. Овај Закон је релативно новијег датума и представља потпуни новитет у нашем правном систему. Сходно томе, аутори ће у раду указати на главне одлике правног положаја малолетника у нашој земљи уважавајући постојећа законска решења на подручју породичног и кривичног права.

Кључне речи: *малолетници, родитељи, центар за социјални рад, васпитни налози, васпитне мере, малолетнички затвор*

Уводна разматрања

Малолетници представљају специфичну старосну категорију лица у нашем друштву. Чињеница да се њихов старосни узраст везује за временски период од 14 до 18 године утиче на низ важнијих питања. Под тим се подразумева обез-

* Професор емеритус на Правном факултету за привреду и правосуђе у Новом Саду.

** Ванредни професор на Правном факултету за привреду и правосуђе у Новом Саду.

беживање њиховог правилног развоја, изградњу позитивних вредносних ставова, адекватног породичног и социјалног окружења, могућности за додатним ангажовањем државних органа и установа, примену посебних мера у чијем средишту је потреба за развијањем васпитно-едукативних садржаја и др. Зато нису ретки аутори који сматрају да малолетници представљају најрањивији део популације.

Специфичности малолетничког правног положаја произилазе из чињенице да се на њих примењује читав каталог међународних и националних прописа. У питању су општи и посебни међународни и регионални правни инструменти у којима се сегментарно нормирају сва важнија питања у вези са малолетницима. У том делу, најпре, треба разликовати третирање малолетника као ималаца људских права.¹

Декларацијом о правима детета, коју је Генерална скупштина Уједињених нација усвојила још 1959. године, наведено је да су „детету, с обзиром на његову физичку и менталну незрелост, потребни посебна заштита и брига, укључујући одговарајућу правну заштиту, како пре тако и после рођења”.² Након више деценија је донета Конвенција УН о правима детета из 1989. године (*UN Convention on Rights of a Child*).³ Стандарди нормирани у овим инструментима представљају оквири за национална законодавства у правцу њиховог прилагођавања унутрашњим потребама сваке државе чланице УН.⁴

Конвенција УН о правима детета уопштено наводи процесна права деце током вођења судских поступака. Према одредби члан 40. ове Конвенције прописује се да: „Стране уговорнице признају сваком детету за које се тврди, које је оптужено, или за које је утврђено да је прекршило кривични закон, право на поступак усклађен са унапређивањем дететовог осећаја достојанства и вредности, који дете подстиче на поштовање људских права и основних слобода других и који узима у обзир узраст детета и чињеницу да је пожељно залагати се за њихову реинтеграцију и преузимање конструктивне улоге у друштву“. Међутим, Конвенција у члану 41. садржи ограничења у погледу њене примене, прописујући да: „Ништа из ове Конвенције неће утицати на било које одредбе које су погодније за остваривање права детета, а које могу бити садржане у: а) праву стране уговорнице, или б) међународном праву које обавезује ту државу“.

На основу наведених, али и других одредби важећих међународних правних инструмената постављени су валидни оквири за успостављање правног положаја малолетника у земљама потписницама. Наша земља се у конципирању правног положаја малолетника руководила принципима, ставовима и начелима садржаним у овим инструментима. Такође су у наше позитивно законодавство уграђене савремене тенденције у приступу малолетницима које укључују примену посебних мера и поступака лишених ограничавајућих елемената.

¹ У међународним правним инструментима затичемо извесну дозу недоследности и непрецизности код регулисања права деце односно малолетника. Реч је о томе да се не прави разлика између деце и малолетника већ се на уопштен начин нормирају људска права деце. Ова врста несклада је отклоњена у националним законодавствима. У том смислу треба разумети даље излагање у вези са правним положајем малолетника у међународним правним инструментима.

² Декларација о правима детета је усвојена Резолуцијом 1386 (XIV) Генералне скупштине УН од 10. децембра 1959.

³ Конвенција УН о правима детета је усвојена 20. новембра 1989.

⁴ Овде је важно напоменути да је Конвенција УН о правима детета највише ратификовани међународни правни инструмент у области људских права деце односно малолетника.

Положај малолетника у породичном праву

Правни положај детета у нашој земљи омеђен је у важећој законској и подзаконској регулативи. Њега чини укупност различитих права која проистичу из породичних односа у које ступа са својим родитељима, старатељима и хранитељима. Она су прописана у оквиру важећег Породичног закона.⁵ Њиме се целовито регулишу различити аспекти правног положаја деце и малолетника у нашој земљи. При том, не треба губити из вида чињеницу да се поједини моменти, у вези са правима деце и малолетника, регулишу и у оквиру других законских прописа.⁶

Дете под родитељским старањем има право да зна ко су му родитељи. Наступањем малолетства (навршењем 15 године старости) малолетник има право извршити увид у матичну књигу рођених и у другу документацију која се односи на његово порекло (члан 59. Породичног закона).

Дете има право да живи са родитељима и право да се родитељи о њему старају пре свих других. Ово право може бити ограничено само судском одлуком када је то у најбољем интересу детета. Изузетно, суд може донети одлуку о одвајању детета од родитеља ако постоје разлози да се родитељ потпуно или делимично лиши родитељског права или у случају насиља у породици. Малолетник са 15. година старости, који је уз то способан за расуђивање, има право да одлучи са којим ће родитељем живети.

Право детета да одржава личне односе са својим родитељима подлеже одређеним ограничењима. Тако, суд може донети одлуку о ограничавању права детета да одржава личне односе са родитељем са којим не живи ако постоје разлози да се тај родитељ потпуно или делимично лиши родитељског права или у случају насиља у породици. Дете које је навршило 15. годину живота и које је способно за расуђивање може одлучити о одржавању личних односа са родитељем са којим не живи (члан 60. Породичног закона).

Садржај и оквири различитих односа у које ступају деца и родитељи чине породични статус детета. Они морају бити у функцији процеса социјализације без којег није могуће формирање социјално прихватљиве личности детета односно малолетника. У том смислу се изјашњава и Владимир Милановић, када наводи да „социјализација личности представља тоталитет организованих и неорганизованих утицаја, континуитет процеса, целину социјалне интерактивности која има за последицу формирање личности која одговара потребама одређеног типа друштва“.⁷ Уз нешто другачији приступ, Златко Николић под социјализацијом подразумева процес изградње позитивних вредносних ставова које усваја просоцијална личност

⁵ Породични закон Србије („Службени гласник РС“, бр. 18/05-6/15).

⁶ Тако је, на пример, поступак признања и промене презимена детета управни поступак, али ситуација ипак улази у материју међународног приватног права јер се може квалификовати као статусно и породично-правно питање са међународним елементом. Станивуковић, М. (2017). Лично име детета у српском међународном приватном праву, *Зборник радова Правног факултета*, Правни факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 24.

⁷ Милановић, В. (1981). *Социјализација личности*. Зборник радова: Основи науке о друштву, Београд, стр. 421.

детета односно малолетника. Насупрот томе, према истом аутору, антисоцијалне, асоцијалне или псеудосоцијалне личности усвајају негативне вредносне ставове и обрасце понашања што доприноси укупној криминализацији њихове личности.⁸

Важан моменат у оквирима породичних односа родитеља и деце чини успешно образовање. Реч је о загарантованом праву на образовање деце у складу са њиховим способностима, жељама и склоностима. Институционални облици образовања деце организовани су у оквиру школе. Отуда она представља контролисани агенс социјализације чији је циљ изградња одређеног погледа на свет код деце.⁹

Пословна способност детета се везује за навршену 14 годину живота, са којом стиче могућност предузимања правних радњи и склапања правних послова. На овај начин је омогућено предузимање радњи којима се регулишу сва важнија питања у овом домену.¹⁰

Правни положај детета подразумева његову способност да формира сопствено мишљење. По логици ствари је законодавац омогућио детету да своје мишљење искаже на подесан начин. При том „дете које је навршило 10. годину живота може слободно и непосредно изразити своје мишљење у сваком судском и управном поступку у коме се одлучује о његовим правима“. Надаље „дете које је навршило 10. годину живота може се само, односно преко неког другог лица или установе, обратити суду или органу управе и затражити помоћ у остваривању свог права на слободно изражавање мишљења“ (члан 65. Породичног закона).

Прописивање права детету повлачи за собом и његову одговорност у тачно одређеним ситуацијама. Законодавац користи термин „дужности детета“ којим жели да укаже на специфичности везане за његов старосни узраст.¹¹ При том се оквири дужности детета сматрају саобразним његовим годинама и степену зрелости. Посебно је прецизирана дужност детета да својом зарадом или приходима из имовине „делимично подмирује потребе свог издржавања, односно издржавања родитеља и малолетног брата односно сестре, под условима одређеним овим законом“ (члан 66. Породичног закона).

Домени економске и социјалне заштите деце и малолетника имају своје утемељење и у релевантним међународним правним инструментима, које је наша земља ратификовала или пак, као правни следбеник некада заједничке државе, задржала у унутрашњем законодавству. Међутим, не треба губити из вида чињеницу да значајан број регионалних односно европских правних инструмената такође садржи обавезе држава потписница да ускладе сопствено законодавство са потребама обезбеђивања адекватне социјалне и економске подршке деци и омладини.¹²

⁸ Николић, З. (2006). *Превенција криминалитета-методика рада саветовалишта за родитеље и децу*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, стр. 40.

⁹ Ibid., стр. 119-120.

¹⁰ Ближе о томе видети члан 64. Породичног закона.

¹¹ У контексту разматрања о дужностима детета важно је указати на узајамну обавезу издржавања родитеља и деце. При том Породични закон разликује издржавање малолетног и пунолетног детета. Детаљније видети: Радованов, А., Почуча, М. (2010). *Брачно имовинско право – Породично процесно право*, Правни факултет за привреду и правосуђе Универзитета Привредна академија, Нови Сад, стр. 152-153.

¹² Интересантно је запазити да се у Европској социјалној повељи експлицитно наводи обавеза поштовања права деце и омладине на социјалну, законску и економску заштиту. У том смислу се у одредби члана

Неопходност обезбеђивања адекватног материјалног положаја деце и малолетника спада у ред важнијих питања њиховог правног положаја у нашем законодавству. То представља услов за остваривање других права и дужности чије поштовање није могуће без пуне економске и социјалне самосталности деце и малолетника. У условима економске кризе и општег пада животног стандарда у нашој земљи ова питања посебно добијају на значају. Судови се често сусрећу са чињеницом да родитељи имају неједнаке економске могућности код обезбеђивања нормалних услова за развој деце. Међутим, економски моменти код родитеља не подразумевају њихову доследну примену већ се они цене у садејству са другим околностима сваког конкретног случаја. То практично значи да немају примарну улогу што опонира схватањима присутним у једном делу наше стручне и лаичке јавности.¹³

Положај малолетника у кривичном праву

Положај малолетника у кривичном праву је прошао кроз више етапа или фаза развоја. Анализирајући различите периоде у кривичном законодавству, можемо издвојити два општа модела у којима се на диферентан начин приступало малолетничком криминалитету. Реч је о заштитничком и правосудном моделу.

а) Заштитнички или *welfare* модел се везује за почетак XX века. У њему су дата шира овлашћења судији у вођењу кривичног поступка према малолетницима. Томе треба придодати непостојање формализма, напуштање пропорционалног изрицања и неодређеност кривичних санкција према малолетницима. Присуство овог модела је временски ограничено на период после Другог светског рата.¹⁴

б) Правосудни или *justice* модел се појављује у другој половини 20. века. Друштвене и правне околности које су претходиле појављивању овог модела на правосудној сцени већине земаља, условљене су економском кризом и општим неповерењем према третману који садржи боравак малолетника у установи посебног типа. Уместо тога се предлаже увођење једне врсте парапеналних односно диверзионих мера као алтернативи до тада коришћеном институционалном третману.

17. Повеље наводи следеће: „У циљу да обезбеде ефикасно остваривање права деце и омладине да одрастају у окружењу које ће подстицати пун развој њихове личности и њихових физичких и менталних потенцијала, стране уговорнице, било директно било у сарадњи са јавним и приватним организацијама, предузимају одговарајуће и неопходне мере које имају за циљ: 1. а) да осигурају да деца и омладина, узимајући у обзир права и дужности њихових родитеља уживају бригу, помоћ и образовање и обуку која им је потребна, посебно имајући на уму успостављање и одржавање установа и служби које су довољне и одговарају остварењу овог циља; б) да заштите децу и омладину од запостављања, насиља и искоришћавања; ц) да обезбеде заштиту и посебну помоћ државе за децу и младе који су привремено или дефинитивно лишени породичне подршке. 2. да обезбеде деци и младима бесплатно основно и средње образовање, као и да охрабрују редовно похађање наставе“. Види: Вучковић Шаховић, Н (ур.). (2011). *Права детета у међународним документима*, Заштитник грађана и Повереник за заштиту равноправности, Београд, стр. 465.

¹³ У том смислу је заступљен став и у нашој судској пракси. Тако, за одлуку суда коме ће дете припасти на старање није одлучујући критеријум повољнији материјални статус једног од родитеља. Види: Пресуда Врховног касационог суда, Рев. бр. 215/2014 од 13.03.2014.

¹⁴ Ancel, M. (1991). *Друштвена одбрана*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, стр. 46.

Анализирајући предности и недостатке оба модела кривичноправне заштите малолетника, можемо закључити да се ниједан од њих не може применити у „чистом“ облику. Решење се, очигледно, налази у сједињењу оба модела у заједнички или мешовити (*welfare-justice*) модел. Овај модел одликује изрицање и примена тзв. традиционалних кривичних санкција, али модификованих снижењем максимума код изрицања казне малолетничког затвора и укидањем неодређених казни које су до тада постојале.¹⁵

У нашој земљи је положај малолетника у кривичном праву одређен посебним Законом о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица (даљем тексту рада Закон о малолетницима).¹⁶ Овим законским актом су регулисана сва важнија питања у вези са малолетницима, на подручју материјалног, процесног и извршног кривичног права. Једно од претходних питања се односи на одређивање старосне границе за наступање и престанак малолетства.

Према члану 3. став 1. Закона о малолетницима, „малолетник је лице које је у време извршења кривичног дела навршило четрнаест, а није навршило осамнаест година“. Надаље, малолетници се деле на млађе малолетнике (14-16 године) и старије малолетнике (16-18 године). Истовремено постоји и трећа категорија лица „млађи пунолетници“ који су у време извршења кривичног дела навршили осамнаест, али у време суђења нису навршили двадесет једну годину. Законодавац је приликом утврђивања старосне границе малолетства и пунолетства пошао од претпоставке да малолетство наступа и престаје у одређено време код већине лица. Не треба заборавити да су ове границе, са био-психолошког становишта, релативног карактера, те да наступање зрелости код малолетника има индивидуални карактер.¹⁷

Закон о малолетницима разликује новије (васпитни налози) и традиционалне (кривичне санкције) облике кривичноправне реакције на криминалитет малолетника. На овај начин је омогућен знатно шири приступ у домену примене мера које наступају *post delictum*. Полазећи од специфичности које са собом носи малолетничка популација у нашој доктрини и пракси преовлађује мишљење по коме се Закон о малолетницима сврстава у ред модернијих закона који у себи садржи осавремењење приступ према малолетницима.

Васпитни налози

На правној сцени Србије су доношењем Закона о малолетницима иновираније могућности кривичноправне реакције према малолетницима. То се првенствено односи на увођење васпитних налога као кривичноправних мера посебне врсте (*sui generis*). На овај начин се правосудним органима омогућава да прошире

¹⁵ Јоксић, И. (2010). Промене у кривичноправном статусу малолетника са посебним освртом на кривичну одговорност, *Журнал за криминалистику и право*, КПА, Београд, бр. 2, стр. 124.

¹⁶ Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица Србије („Службени гласник РС“, бр. 85/05).

¹⁷ Јоксић, И., Бојић, Б. (2012). Кривичноправни статус малолетника у међународним и европским инструментима, *Европско законодавство*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, бр. 39-40, стр. 38 и даље.

модалитете или могућности у односу на малолетнике који су изразили искрено кајање и пристали да испуне одређене обавезе. Зато је неопходно, поред материјалних, испунити и процесне претпоставке како би до примене васпитних налога уопште могло доћи.¹⁸

Условe за изрицање васпитних налога можемо поделити на објективне и субјективне. Објективни услови се односе учињено кривично дело, а субјективни на личност малолетног учиниоца (члан 5. Закона о малолетницима).

Објективни услов за примену васпитних налога односи се на учињено кривично дело где је предвиђена новчана казна или казна затвора до пет година (став 1.). То практично значи да је реч о кривичним делима из домена sitног и средњег криминалитета.

Субјективни услов се односи на признање кривичног дела од стране малолетника и његов однос према кривичном делу и оштећеном (став 3.). Из садржаја цитиране одредбе можемо уочити да је неопходно кумулативно испунити два услова.

а) Признање кривичног дела од стране малолетника које треба да буде дато на следећи начин:

- јасно,
- недвосмислено,
- слободно,
- добровољно,
- без икаквог условљавања, и
- у писменој форми.

Дато признање малолетника може бити повучено у току поступка. Ипак, уз малолетног учиниоца кривичног дела, важно је да и оштећени пристане на примену васпитног налога.¹⁹

б) Однос малолетника према кривичном делу и оштећеном представља подједнако важан услов за примену васпитних налога. У пракси се под тим подразумевају следеће радње малолетног учиниоца:

- да се искрено извини оштећеном,
- да је спреман да му надокнади штету,

¹⁸ „Овде је од посебне важности примена начела односно принципа опортунитета кривичног гоњења, јер тужилац, у складу са овим начелом, слободно одлучује да ли ће свој одустанак од кривичног гоњења условити изрицањем конкретног васпитног налога. На овај начин долази до скретања кривичног поступка, односно његовог „замрзавања на одређено време и под одређеним условима“, јер самим изрицањем васпитног налога не можемо знати да ли се трајно одустало од кривичног гоњења малолетног учиниоца. Тек када васпитни налог буде у целости и успешно извршен, након чега следи позитиван извештај центра за социјални рад, долази до одустанка од кривичног гоњења односно одбацивања кривичне пријаве (јавни тужилац) или обустављања кривичног поступка (судија за малолетнике)“. Цит. према: Бановић, Б., Јоксић, И. (2012). Диверзиони концепт реаговања на криминалитет малолетника у Србији: законодавство и пракса, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, бр. 2, стр. 352.

¹⁹ „Оно што је посебно значајно код примене васпитних налога јесте сагласност малолетника из разлога што се на тај начин манифестује брига о малолетном лицу, јер је и сврха диверзионог поступка да се избегне било какав облик силе или принуде, и због тога је потребно да се малолетник упозна са свим могућностима диверзионог поступка пре него што се изјасни да ли на њега пристаје или не. Осим тога, његов пристанак свакако повећава шансе да се поступак диверзије спроведе до краја и са успехом“. Бугарски, Т., (2015). Васпитни налози као диверзиони модел поступања и њихова примена у пракси Вишег јавног тужилаштва и Вишег суда у Новом Саду, *Зборник радова Правног факултета*, Правни факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 97.

- да доведе ствари у пређашње стање тј. у време пре извршења кривичног дела,
- да одради одређени број дана код оштећеног у отклањању наступелих последица кривичног дела,
- да својим поступцима изрази спремност да учествује и у свим другим радњама које би се циљано односиле на отклањање последица кривичног дела.

Општа сврха васпитних налога је да се не покреће кривични поступак према малолетнику или да се обустави поступак, односно да се применом васпитног налога утиче на правилан развој малолетника и јачање његове личне одговорности како убудуће не би чинио кривична дела (члан 6. Закона о малолетницима).

Разматрајући различите могућности за применом васпитних налога наш законодавац се определио за следеће врсте васпитних налога (члан 7. Закона о малолетницима):

- 1) поравнање са оштећеним како би се накнадом штете, извињењем, радом или на неки други начин отклониле, у целини или делимично, штетне последице дела;
- 2) редовно похађање школе или редовно одлажење на посао;
- 3) укључивање, без накнаде, у рад хуманитарних организација или послове социјалног, локалног или еколошког садржаја;
- 4) подвргавање одговарајућем испитивању и одвикавању од зависности изазване употребом алкохолних пића или опојних дрога;
- 5) укључивање у појединачни или групни третман у одговарајућој здравственој установи или саветовалишту.

Избор конкретног васпитног налога подразумева да јавни тужилац за малолетнике и судија за малолетнике узму у обзир у целини интерес малолетника и оштећеног, водећи рачуна да се примењивањем једног или више васпитних налога не омета школовање или запослење малолетника. Временско трајање васпитног налога је ограничено на најдуже шест месеци, а у том року може се заменити другим васпитним налогом или укинути (члан 8. Закона о малолетницима).

На основу овако нормираних решења можемо рећи да васпитни налози представљају важан корак на путу опште депенализације нашег кривичног законодавства. Томе доприноси продор идеје о ресторативној правди којом се опонира ранијем систему кривичне реакције према малолетницима. У својој бити овај вид правде укључује примену диверзионих мера којима се избегава стигматизација малолетника и даље криминализовање његове личности. Под тим се подразумева боравак малолетника у установама за издржавање заводских васпитних мера и казне малолетничког затвора.²⁰

²⁰ „Посматрано кроз призму ретрибутивне правде, кривично дело се схвата као повреда одређене норме, односно повреда државе, што производи кривицу на страни оног ко је повреду нанео, док се правда означава као окривљавање и администрирање бола и патње и то у поступку који подразумева однос између државе и учиниоца који је руковођен системским правилима. Посматрано, пак, кроз ресторативни објектив, кривично дело се види као повреда људи и међуљудских односа, што за лице које је повреду нанело ствара обавезу да ствари поправи, док правда подразумева укључивање учиниоца,

жртве и заједнице у процес изналагања решења које, са своје стране, треба да промовише поправљање штете, помирење и спречавање поновног вршења кривичног дела“. Ћопић, С., (2007). Појам и основни принципи ресторативне правде, *Темид*, Виктимолошко друштво Србије, Београд, бр. 1, стр. 28.

Кривичне санкције

Малолетнички криминалитет представља појаву чије димензије неретко превазилазе могућности које нуди примена васпитних налога и процесног института условног опортунитета. Уместо тога је неопходно посегнути за кривичним санкцијама, примењујући при том принцип од лакше ка тежој санкцији. Отуда наш законодавац нуди шире могућности примене васпитних мера и казне малолетничког затвора.²¹ Васпитне мере су намењене укупној малолетничкој популацији док се малолетнички затвор може изрећи само старијим малолетницима уз поштовање услова тежине учињеног кривичног дела. Према томе, малолетничке кривичне санкције представљају специфичну врсту кривичних санкција намењених одређеној старосној категорији учинилаца кривичних дела (малолетници), чијем изрицању претходи посебна врста судског поступка (кривични поступак према малолетницима), посебни услови за њихово изрицање (услови за васпитне мере и малолетнички затвор), као и посебне или одвојене установе у којима се ове санкције извршавају (васпитни домови/установе и малолетнички затвор).²²

Васпитне мере

Васпитне мере представљају основне кривичне санкције према малолетницима. Њихова важност се огледа у чињеници да су намењене само овој старосној категорији учинилаца кривичних дела. Сходно томе, васпитне мере се могу изрећи уколико се стекну одговарајући услови, и то: учињено кривично дело и малолетство учиниоца у време извршења кривичног дела.

Закон о малолетницима предвиђа могућност примене три врсте васпитних мера: мере упозорења и усмеравања (судски укор и посебне обавезе); мере појачаног надзора (појачан надзор од стране родитеља, усвојиоца или стараоца; појачан надзор у другој породици; појачан надзор од стране органа старатељства; појачан надзор уз дневни боравак у одговарајућој здравственој установи за васпитавање и образовање малолетника); заводске мере (упућивање у васпитну установу, упућивање у васпитно-поправни дом, упућивање у посебну установу за лечење и оспособљавање).²³

Мере упозорења и усмеравања представљају најблажу врсту васпитних мера. Њихов садржај се односи на упућивање прекора односно испуњавање посебних обавеза које су социјално-едукативног карактера. При том се посебно апострофира важност успостављања међу односа малолетног учиниоца и жртве кривичног дела.

Мере појачаног надзора обухватају активно вршење надзора над малолетником уз учешће органа старатељства. Иако је Закон о малолетницима предвидео значај-

²¹ Поред васпитних мера и казне малолетничког затвора, Законом о малолетницима је предвиђена могућност примене мера безбедности према малолетницима, осим мере забрана вршења позива делатности или дужности (члан 39. Закона о малолетницима).

²² Николић, З., Јоксић, И., *op. cit.*, стр. 143.

²³ У кривичној доктрини су присутни покушаји даље класификације васпитних мера узимајући при том у обзир различите критеријуме. У том смислу је могуће класификовати васпитне мере по следећим критеријумима: 1) тежини, 2) дужини трајања, 3) степену наметнутих ограничења и обавеза, 4) менталним особеностима малолетника и др.

ну улогу овог органа, процена стручњака говори у прилог недовољним капацитетима и неприлагођености наших центара за социјални рад да одговоре савременим изазовима у борби против малолетничког криминалитета.²⁴ У зависности од стања личности самог малолетника и његовог породичног окружења суд се опредељује за једну од понуђених мера појачаног надзора.

Заводске мере се разликују од осталих мера по начину извршења (институционални третман) и по знатно строжим условима према малолетнику који су скопчани са бројним ограничењима. Примена заводских мера подразумева присуство две врсте околности: 1) стање или степен васпитне запуштености малолетника (субјективне околности), 2) стање социјалне средине у којој малолетник живи (објективне околности). Поштујући наведене околности суд врши избор једне од понуђених заводских мера.

Закон о малолетницима предвиђа могућност поновног одлучивања о васпитним мерама. Ова законска могућност представља један вид компензације за застарелост извршења васпитних мера. Ближе услове за примену ове законске могућности прописује члан 25. Закона о малолетницима где стоји: „Ако је од правоснажности одлуке којом је изречена нека од мера посебних обавеза или мера појачаног надзора протекло више од шест месеци или ако је од правоснажности одлуке којом је изречена заводска мера протекло више од једне године, а извршење није започето, суд ће поново ценити потребу извршења изречене мере“.

Малолетнички затвор

Малолетнички затвор представља крајње (*ultima ratio*) или изнуђено средство којим се може реаговати на малолетнички криминалитет. Иако је по својој правној природи казна изузетност у изрицању малолетничког затвора утицала је на прописивање посебних услова његове примене. Према одредби члана 28. Закона о малолетницима, старијем малолетнику који је учинио кривично дело за које је законом прописана казна затвора тежа од пет година, може се изрећи казна малолетничког затвора ако због високог степена кривичности, природе и тежине кривичног дела не би било оправдано изрећи васпитну меру. Дакле, потребно је испунити два услова: 1) да је у питању старији малолетник (16-18. године), 2) да је учињено кривично дело за које је законом прописана казна затвора преко пет година.²⁵

Закон о малолетницима прописује општи минимум казне малолетничког затвора који износи шест месеци, а општи максимум, по правилу, пет година, а изриче се на пуне године и месеце (члан 29).

²⁴ Батрићевећ, А., (2010). Васпитне мере појачаног надзора малолетника у кривичном праву Финске и Италије, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, Београд, бр. 1, стр. 322-323.

²⁵ „Наведени (обавезни) услови за изрицање малолетничког затвора не подразумевају аутоматизовано изрицање ове казне. Напротив, потребно је испунити и друге прописане (факултативне) услове, или боље речено подуслове, околности... Прописани подуслови се односе, како на личност малолетника (субјективни) тако и на учињено кривично дело (објективни). Потребно је присуство високог степена кривичности код малолетника, као и чињеница да с обзиром на природу и тежину кривичног дела не би било оправдано изрећи васпитну меру (члан 28. Закона о малолетницима). Овде се законодавац, сасвим јасно, опредељује за васпитне мере као основне или боље речено главне кривичне санкције, што додатно потврђује факултативан карактер казне малолетничког затвора“. Бановић, Б., Јоксић, И., (2011), *Малолетнички затвор у законодавству и пракси*, Факултет безбедности, Београд, стр. 27-28.

Општа правила за одмеравање казне малолетничког затвора предвиђена су у члану 30. Закона о малолетницима. Наиме, „суд ће старијем малолетнику одмерити казну малолетничког затвора у границама које су овим законом прописане, имајући у виду сврху малолетничког затвора и узимајући у обзир све околности које утичу на висину казне (члан 54. Кривичног законика), а посебно степен зрелости малолетника и време које је потребно за његово васпитавање и стручно оспособљавање“.

Малолетно лице осуђено на казну малолетничког затвора може бити раније отпуштено (пре издржане/изречене казне). При том је потребно испунити објективне и субјективне услове. Први се односи на одређени временски период: 1) да је лице издржало трећину изречене казне, 2) да је провело најмање шест месеци на издржавању казне. Субјективни услов се односи на личност малолетника и огледа се у законској формулацији: „ако се на основу постигнутог успеха извршења може оправдано очекивати да ће се на слободи добро понашати и да неће вршити кривична дела“. Једном речју, потребно је проценивати постигнути успех у извршењу малолетничког затвора, који зависи од личности малолетног осуђеника и других околности везаних за могућности казнено-поправног завода у коме се малолетнички затвор извршава.²⁶

Закључак

Правни положај деце и малолетника у нашој земљи је регулисан у важећим законским и подзаконским прописима. Они уживају вишеструку правну заштиту чије оквире представљају закони са подручја породичног и кривичног права. У њима су садржана решења преузета из релевантних међународних и регионалних правних инструмената. То се првенствено односи на постојећи каталог људских права која уживају деца и малолетници, као припадници посебног колективитета. При том не треба прелазити преко чињенице да у међународним инструментима они представљају угрожену категорију уживалаца људских права. Стога је потребно показати посебну обазривост код нормирања свих важнијих сегмената правног положаја малолетника.

Наша земља се код успостављања правног положаја малолетника руководила принципима садржаним у међународним правним инструментима. Под њиховим утицајем су у нашем законодавству присутне савремене тенденције у приступу деци и малолетницима које се састоје у хуманијем односу државних органа и установа. Смисао и суштина опште хуманизације нашег законодавства огледала се у фаворизовању ванинституционалних мера и програма који обухватају активније учешће локалне заједнице.

На подручју нашег породичног и кривичног законодавства можемо уочити читаву лепезу могућности у приступу деци и малолетницима. Под тим се подразумева увођење повећане одговорности свих актера у социјализацији деце од којих породица заузима примарно место. У том смислу се у нашем Породичном закону целовито регулишу различити аспекти правног положаја малолетника у нашој земљи. Ипак, не треба губити из вида чињеницу да се поједини моменти, у вези са правима деце и малолетника, регулишу и у оквиру других законских прописа.

²⁶ Бановић, Б., Јоксић, И., *op. cit.*, стр. 36.

Положај малолетника у кривичном праву је неопходно посматрати у светлу реформе нашег кривичног законодавства. Значајан искорак у том правцу представља доношење Закона о малолетницима у коме су садржане одредбе нашег материјалног, процесног и извршног кривичног права. На овај начин је постојећи систем кривичноправне реакције на малолетнички криминалитет осавременењен са увођењем нових кривичноправних мера (васпитних налога).

Литература

- [1] Ansel, M. (1991). *Друштвена одбрана*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.
- [2] Батрићевећ, А., (2010). Васпитне мере појачаног надзора малолетника у кривичном праву Финске и Италије, *Страни правни живот*, Институт за упоредно право, Београд, бр. 1, стр. 331-337.
- [3] Бановић, Б., Јоксић, И. (2011). Диверзиони концепт реаговања на криминалитет малолетника у Србији: законодавство и пракса, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш, бр. 2, стр. 345-364.
- [4] Бановић, Б., Јоксић, И., (2012), *Малолетнички затвор у законодавству и пракси*, Факултет безбедности, Београд.
- [5] Бугарски, Т., (2015). Васпитни налози као диверзиони модел поступања и њихова примена у пракси Вишег јавног тужилаштва и Вишег суда у Новом Саду, *Зборник радова Правног факултета*, Правни факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 89-116.
- [6] Вучковић Шаховић, Н (ур.). (2011). *Права детета у међународним документима*, Заштитник грађана и Повереник за заштиту равноправности, Београд.
- [7] Јоксић, И. (2010). Промене у кривичноправном статусу малолетника са посебним освртом на кривичну одговорност, *Журнал за криминалистику и право*, КПА, Београд, бр. 2, стр. 115-126.
- [8] Јоксић, И., Бојић, Б. (2012). Кривичноправни статус малолетника у међународним и европским инструментима, *Европско законодавство*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, бр. 39-40, стр. 38-59.
- [9] Милановић, В. (1981). Социјализација личности, *Зборник радова: Основи науке о друштву*, Београд.
- [10] Николић, З. (2006). *Превенција криминалитета-методика рада саветовалишта за родитеље и децу*, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд.
- [11] Пресуда Врховног касационог суда, Рев. бр. 215/2014 од 13.03.2014. године.
- [12] Радованов, А., Почуча, М. (2010). *Брачно имовинско право - Породично процесно право*, Правни факултет за привреду и правосудје Универзитета Привредна академија, Београд.
- [13] Станивуковић, М. (2017). Лично име детета у српском међународном приватном праву, *Зборник радова Правног факултета*, Правни факултет, Нови Сад, бр. 1, стр. 23-43.
- [14] Ћопић, С., (2007). Појам и основни принципи ресторативне правде, *Темида*, Виктимолошко друштво Србије, Београд, бр. 1, стр. 25-35.

Прописи

- [1] Декларација о правима детета усвојена Резолуцијом 1386 (XIV) Генералне скупштине УН од 10. децембра 1959. године.
- [2] Конвенција УН о правима детета усвојена 20. новембра 1989. године.
- [3] Породични закон Србије („Службени гласник РС“, бр. 18/05-6/15).
- [4] Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица Србије („Службени гласник РС“, бр. 85/05).
- [5] Кривични законик Србије („Службени гласник РС“, бр. 85/05-94/16).

КВАЛИТЕТ КОМУНИКАТИВНОГ ЖИВОТА И СОЦИЈАЛНА ИНКЛУЗИЈА ПАЦИЈЕНАТА СА АФАЗИЈОМ

Драган Чаушевац*

Завод за психофизиолошке поремећаје и говорну патологију
„Проф. др Цветко Брајовић“

Неда Милошевић**

Висока школа социјалног рада, Београд

Опоравак након можданог удара је процес који укључује лечење, спонтани опоравак, рехабилитацију и повратак у породични и друштвени живот. Пацијенти са афазииом имају комплексне рехабилитацијске потребе и за то је потребан дужи временски период. Тај период је период одвојености од породице, рођака, пријатеља и заједнице. Праћен је стигматизацијом, дискриминацијом и социјалном изолацијом.

У овом раду смо настојали да сагледамо да ли се код пацијената са афазииом, након когнитивно-лингвистичког третмана, променио и у ком степену квалитет комуникативног живота. Побољшање квалитета комуникативног живота обезбеђује враћање у свакодневно животну функционисање односно у процес социјалне инклузије: Да ли је могуће остварити концепт пуног живота у заједници?.

Кључне речи: *пацијенти са афазииом, рехабилитација, социјална инклузија*

Увод

Акутни мождани удар је најчешћи и најозбиљнији узрочник афазиие. Мождани удар се јавља у 95% случајева у доби од 45 година и више са већом учесталošћу јављања код мушког пола. Неки од облика инвалидитета јавља се код 75% пацијената са афазииом, који за последицу имају смањење радне способности а која неретко доводи до економско-финансијских промена појединца и породице. Нарушено здравље, дуго-трајна незапосленост, неадекватан животни стандард утичу да се социјалне везе и социјална партиципативност нарушавају што резултира социјалном искљученошћу.

Иако се са рехабилитацијом започиње врло брзо након можданог удара и третманом свих последица које мождани удар доноси појединцу, она је временски дугачка и може да траје од неколико недеља и месеци до једне године. Данашња ме-

* Др Драган Чаушевац је афазииолог.

** Доц. др Неда Милошевић је логопед.

дицинска пракса је становишта да се побољшање функција догађа у првих неколико месеци до шест месеци када се тај „прозор“ затвара након шест месеци са врло малом шансом даљег побољшања.

Међутим, познато је да се код пацијената са афазиијом побољшања уочавају након годину и више дана кроз враћање и јачање способности говорне продукције, разумевања, знатно бољег спонтаног говора, писања, читања, као и кроз побољшано когнитивно функционисање.

Све док је у току рехабилитациони процес, пацијент са афазиијом и придруженим поремећајима (моторички, психо-емоционални, социјални) бива одвојен из своје природне средине функционисања, из своје социјалне микросредине.

Поставља се питање да ли се особа са афазиијом са побољшањем и јачањем комуникативних функција и повећањем квалитета комуникације може успешније вратити у свакодневно животну функционисање, односно да ли ће процес социјалне инклузије бити очекиван: да ли је могуће остварити концепт пуног живота у заједници што је и циљ социјалне инклузије (Радуловић, 2015).

У погледу искључености као неуспеха у једном или више социјалних система према многим ауторима (Berghman, 1995, 1997; Vlemnickx i Berghman, 2001; Choffé, 2001; Alden i Thomas, 1998; Saraceno, 2001 према Шућур, 2004), пацијенти са афазиијом су у стању социјалне искључености према димензијама и индикаторима социјалне искључености. Сходно томе, њима се може приписати најмање један индикатор у категоријама ограничених социјалних контаката, чест самачки живот, лоши животни услови, субјективна перцепција искључености и други (Шућур, 2004).

Квалитет комуникативног живота је дефинисан као степен до којег комуникација особе делује под утицајем личних и фактора животне средине, а филтрира се кроз властиту перспективу особе омогућавајући значајну партиципацију у животним ситуацијама.

Подизањем квалитета комуникативног живота, пацијент са афазиијом је у могућности да се природније врати у социјалне интеракције, да се његова социјална партиципативност повећа у свим видовима. Он је у стању да врати своје место у породичним односима, да учврсти и развије нова пријатељства, те да субјективну перцепцију искључености замени могућношћу партиципације у друштвеном животу.

У процесу рехабилитације пацијената са афазиијом, кроз когнитивно-лингвистички третман, примарни циљ је побољшање комуникационих вештина а крајњи циљ остваривање социјалне улоге комуникационих вештина и укључивање у процес социјалне инклузије.

Стог, циљ овог рада био је да се утврди да ли је након споровођења рехабилитационог третмана у трајању од годину дана са ресторацијом когнитивно-лингвистичких функција дошло до промена утицаја комуникативних поремећаја на квалитет веза између одраслих особа, њихове комуникативне интеракције, учешћа у различитим животним активностима и квалитета живота уопште.

Методe

Узорак је чинило десет (10) пацијената са афазиијом, старости 60-80 година, који су преживели акутни мождани удар и који су били обухваћени когнитивно-лингвистичким индивидуалним третманом, који се спроводио једном до два пута недељно и стационар-

но организованим третманом у трајању од две недеље. Испитивање је обављено у току стационарног третмана у Заводу за психофизиолошке поремећаје и говорну патологију „Проф. др Цветко Брајовић“ у Београду у периоду септембара месеца 2017. године.

Пре испитивања сви пацијенти са афазом су прошли клинички протокол за афазу – Мултиаксијални афазни протокол (МААС) који обезбеђује валидну дијагностичку процену али даје и прогностичко усмерење (Чаушевац & Ољача, 2010).

За испитивање квалитета комуникативног живота пацијената са афазом користили смо Скалу за процену квалитета живота – Quality of Communication Life Scale (ASHA QCL) (Paul et al., 2004), коју је стручној јавности за употребу презентовала Америчка асоцијација логопеда. Према конструктору, ова скала се може користити за планирање лечења, одређивање приоритета циљева, саветовање и документовање исхода.

У обради података примењена је квалитативна анализа уз дескрипцију појединих исказа. Пре попуњавања Скале квалитета комуникативног живота (QCL) сваки испитаник се изјаснио о томе „какав му је данас дан“ при чему је могао да изабере један од три понуђена одговора: посебно добар, просечан и посебно лош. Важно је истаћи да ниједан испитаник није имао посебно лош дан у тренутку попуњавања скале, што је представљао услов за њену примену. Потребно време за попуњавање скале је до петнаест минута. Скала квалитета комуникативног живота састоји се од 18 тврдњи којима испитаник може да припише нумеричке вредности од 1 до 5. Ако се испитаник у потпуности слаже са тврдњом нумеричка вредност је 5, а ако се не слаже 1. Испитаник може изабрати и одговоре који се вреднују са 2, 3 или 4 у зависности од тога у којој мери се слаже или не слаже са одређеном тврдњом. Нумеричке вредности 17 тврдњи се сабирају чиме се добија укупан скор, а затим се израчунава просечан скор.

Осамнаеста тврдња „У целини, мој квалитет живота је добар“ се посматра изоловано, уз бележење нумеричке вредности коју је испитаник приписао датом тврдњи.

Табела 1 – Скала квалитета комуникативног живота (ASHA QCL)

Број	Исказ	Скор (1-5)
1	Волим да разговарам са људима	1 2 3 4 5
2	Верујем у себе да могу да комуницирам	1 2 3 4 5
3	Могу да комуницирам онолико колико ми треба за посао	1 2 3 4 5
4	Мени је лако да комуницирам	1 2 3 4 5
5	Говорим у своје има	1 2 3 4 5
6	Користим телефон	1 2 3 4 5
7	И даље сам у контакту са породицом и пријатељима	1 2 3 4 5
8	Људи ме укључују у разговор	1 2 3 4 5
9	Људи ме разумеју кад говорим	1 2 3 4 5
10	И даље се трудим кад ме људи не разумеју	1 2 3 4 5
11	Волим себе	1 2 3 4 5
12	Доносим сам(а) своје одлуке	1 2 3 4 5
13	Видим смешне ствари у животу	1 2 3 4 5
14	Моја улога у породици је иста	1 2 3 4 5
15	Имам своје послове у кући (куповина, кување...)	1 2 3 4 5
16	Изазим напоље из куће (шетња, посете, на кафу...)	1 2 3 4 5
17	Пратим вести, спорт, филм/серије на ТВ	1 2 3 4 5
18	У целини, мој квалитет живота је добар	1 2 3 4 5

Резултати

У табели 1а. су приказани скорови појединих исказа/тврдњи и просечна вредност исказа. Нумерички приказ табеле указује на исказано задовољство пацијената квалитетом комуникативног живота.

Табела 1а – Скала квалитета комуникативног живота (QCL) – скорови пацијената

Број исказа	Скор 1п	Скор 2п	Скор 3п	Скор 4п	Скор 5п	Скор 6п	Скор 7п	Скор 8п	Скор 9п	Скор 10п
1.	5	5	5	5	5	5	4	5	4	4
2.	5	5	5	3	5	4	5	5	4	5
3.	4	5	5	2	4	3	4	4	4	5
4.	4	5	3	1	3	4	3	4	3	4
5.	5	5	5	5	5	5	4	5	5	5
6.	4	5	5	5	4	5	5	5	5	5
7.	5	5	5	4	5	5	5	5	5	5
8.	5	5	5	4	3	5	4	5	4	5
9.	4	5	5	3	4	4	5	5	4	5
10.	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
11.	5	5	5	5	3	5	5	4	3	5
12.	5	5	4	5	3	5	5	5	5	5
13.	4	5	3	5	4	4	5	5	5	5
14.	5	5	5	2	5	5	3	4	4	4
15.	5	5	5	5	5	5	4	5	5	5
16.	5	5	4	1	2	5	4	5	4	1
17.	5	5	5	5	5	4	5	5	4	4
18.	4	5	4	2	3	4	4	4	5	5
Укупно скорованих исказа	4,67	5	4,64	3,82	4,11	4,58	4,41	4,76	4,29	4,52

Табела 2 – Укупан број појединих скорова и њихова средња вредност

Пацијенти од 1-10 (питања)	СКОР (1-5)				Просечна вредност скорова	укупно)
	Скор1 (укупно)	Скор 2 (укупно)	Скор 3 (укупно)	Скор 4 (укупно)		
П1	-	-	-	5	12	4,47
П2	-	-	-	-	17	5
П3	-	-	2	2	13	4,64
П4	2	3	2	2	9	3,82
П5	-	1	4	4	8	4,11
П6	-	-	1	5	11	4,58
П7	-	-	2	6	9	4,41
П8	-	-	-	4	13	4,76
П9	-	-	2	8	7	4,29
П10	1	-	-	4	12	4,59
укупно	3	4	13	40	111	4,44

* Quality of Communication Life Scale

На табели 2 јасно се показује којим су скором пацијенти вредновали поједине исказе. Видимо да је скором 5 највише исказа вредновано (111), затим скором 4 (40), скором 3 (13), скором 2 (4) и скором 1 (3). Просечна вредност скор је 4,44. Табела јасно показује да су пацијенти исказали задовољство својим квалитетом комуникативног живота.

Дескриптивна анализа исказа

Исказ 1: Волим да разговарам са људима

Сви пацијенти су овом исказу дали скор 4 и 5, што значи да су након третмана оснажени да остварују социјалне интеракције вербалном комуникацијом и да је то повољан знак ка успешној социјалној инклузији.

Исказ 2: Верујем у себе да могу да комуницирам

Овај исказ је деветоро пацијената означило скором 4 и 5 што је задовољавајући јер се вратило изгубљено самопоуздање, тј. значајно је побољшана нарушена вербална комуникација.

Исказ 3: Могу да комуницирам онолико колико ми треба за посао

Овај исказ је високим скором оценило осморо пацијената, двоје скором 2 и 3, што може указивати да достигнути ниво комуникацијске вештине не би задовољио интерперсоналну комуникацију у току радних активности, посебно сложених и тимских радних ангажовања.

Исказ 4: Мени је лако да комуницирам

Овај исказ је 50% пацијената са афазом оценило скором испод 4, четворо њих скором 3 и један пацијент скором 1, што указује да је процес социјалне инклузије (посебно обнављање породичних односа, пријатељских, друштвених активности у локалној заједници и партиципативност у друштвено-политичком животу) дуготрајан и перманентно захтева подстицај и оснаживање.

Исказ 5: Говорим у своје име

Одговор није забележен.

Исказ 6: Користим телефон

Одговор није забележен.

Исказ 7: И даље сам у контакту са породицом и пријатељима

Пацијенти су оценили високим скоровима 4 и 5, што указује да се квалитет комуникативног живота најпре манифестује са најближим и блиским члановима заједнице, породици и пријатељима, тј. онде где су били најчвршћи социјални односи пре болести.

Исказ 8: Људи ме укључују у разговор

Одговор није забележен.

Исказ 9: Људи ме разумеју кад говорим

Одговор није забележен.

Исказ 10: И даље се трудим кад ме људи не разумеју

Ови искази показују интерперсоналну комуникацију и све вештине које је пацијент усвојио а које су потребне да се информација прими, правилно схвати, анализира и

обрађена, информативна и лична, врати саговорнику. На тај начин се остварује потпуни и равноправан дијалог са другима што је мотивација за интерактиван однос.

Исказ 11: Волим себе

Одговор није забележен.

Исказ 12: Доносим сам(а) своје одлуке

Одговор није забележен.

Исказ 13: Видим смешне ствари у животу

Ови искази се односе на став пацијента према самом себи и способност уочавања лепих, ружних, интересантних, чудних али и смешних тренутака, односно свих необичности које пружа реалност. Могућност да уочавамо смешне ствари означава психоемоционалну и духовну стабилност појединца.

Искази 14: Моја улога у породици је иста

Одговор није забележен.

Исказ 15: Имам своје послове у кући (куповина, кување...)

Говоре о положају пацијента у породици, о (не)измењеним породичним односима и улози и месту које је имао пре болести у породици. Код већине пацијената уочавамо непромењен став према породици и породичним односима што је охрабрујуће. Породица пацијената са афазом може бити дисфункционална и потенцијални генератор других проблема. Здрава породица са чврстим везама је непроцењив сарадник у току лечења и враћања оболелог у нормално животно функционисање.

Исказ 16: Излазим напоље из куће (шетња, посете, на кафу...)

Код овог исказа троје пацијената је дало оцене 1 и 2. Код ових пацијената перзистира моторички дефицит односно присуство једностране парезе/парализе. Ове активности (шетње, посете), углавном зависе од помоћи чланова породице, рођака и пријатеља. Остваривање ових активности је показатељ да ли је заједница (породица, пријатељи) припремљена за социјалну инклузију.

Исказ 17: Пратим вести, спорт, филм/серије на ТВ

Овај исказ код свих пацијената са афазом је високо скорован што је показатељ очуваних интересовања за друштвени живот, за догађаје и информације различитог садржаја и значаја.

Исказ 18: У целини, мој квалитет живота је добар

Овај исказ је високим скором вредновало осам пацијената. Сама тврдња: „мој квалитет живота је добар“ говори да су равноправно укључени у живот заједнице (породичне, локалне заједнице) и да је инклузија нормална развојна и социјална категорија која се дешава током живота.

Дискусија

Комуникацијски поремећаји код специфичних неуролошких обољења (афазе и дисфазе, дизартрије и др.) као и поремећаји флуентности имају за последицу социјалну стигматизацију и социјалну искљученост. Побољшањем њиховог квалитета комуникације, охрабрује се појединац и подстиче процес социјалне инклузије.

У овом раду смо процењивали квалитет комуникативног живота пацијената са афазом доводећи га у везу са процесом социјалне инклузије. Пошло се од социјалне искључености особа са афазом, присуства социјалне стигме, дискриминације и њиховог повратка у заједницу.

Рађено је испитивање квалитета комуникативног живота и код особа са другим специфичним комуникацијским тешкоћама. Испитивање које је спроведено код особа са церебралном парализом и дизартријом као комуникацијским поремећајем, са различитим степеном разумљивости говора показало је да се у условима тешког оштећења говорне продукције задржава висок ниво мотивације за комуникацију (Вуковић и сар. 2012).

Анализа добијених резултата је оптимистична и охрабрујућа. Пацијенти са афазом након когнитивно-лингвистичког третмана, у трајању од једне године, исказују високим скором степен квалитета комуникативног живота. То је исказано и последњим, осамнаестим исказом: „у целини, мој квалитет живота је добар“ као поуздан индикатор ка социјалној инклузији. Инклузија као динамичан процес, нормална развојна и социјална категорија, дешава се током целог живота. То је процес која инкорпорира сваког појединца, потребна је свима и сваком и развија осећај заједништва. Комуникација и инклузија су базиране на урођеној друштвености човека као бића и урођеном достојанству. Циљ комуникације је социјализација а без инклузије нема процеса социјализације. Висок ниво мотивације за комуникацију оснажује субјективну перцепцију ка већој могућности партиципације у друштвеном животу.

Закључак

Породица, локална заједница и шира друштвена заједница дужни су да омогуће да се особе са комуникацијским поремећајима оснаже кроз дугорочно одрживе механизме с циљем смањења и сузбијања стигме, дискриминације и социјалне искључености. Групе за подршку, групе самопомоћи, удружења и инструменти социјалне политике су могућности које уз партиципативност пацијената са афазом воде ка потпуној интегрисаности и пуног живота у заједници.

Литература

- [1] Радловић, Н. (2015). *Социјална инклузија, пројекат менталног здравља у БиХ*
- [2] Шућур, З. (2004). Социјална искљученост: појам, приступи и операционализација. *Ревуја за социологију*, 35(1-2), 45-60.
- [3] Paule, D. et al., (2004), *Quality of Communication Life Scale* (ASHA QCL)
- [4] Чаушевац, Д., Ољача, В. (2012). *Мултиаксијални афазна систем (МААС) – протокол за афазу, Превенција, дијагностика и третман говорно-језичких поремећаја: Први Симпозијум логопеда Србије. Национални скуп са међународним учешћем одржан 12-13. маја 2012. Књига сажетак. Ур. Весна Борота и Неда Милошевић. Дивчибаре: Удружење логопеда Србије.*
- [5] Вуковић, М. (2012). *Однос разумљивости говора и квалитета комуникативног живота код особа са церебралном парализом: прелиминарно испитивање. Зборник радова. 2 научни скуп „Стремљења и новине у специјалној едукацији и рехабилитацији“, Београд.*

ИЗРАДА СТРАТЕГИЈСКИХ ДОКУМЕНАТА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ БЕЗБЕДНОСТИ И ОДБРАНЕ

Дејан С. Стојковић, Милан С. Канкараш,
Блажо М. Радовић* и Влада М. Митић**
Министарство одбране Републике Србије,
Управа за стратегијско планирање

Стратегијска документа у области безбедности и одбране од великог су значаја за заштиту и остварење националних и одбрамбених интереса Републике Србије.

У раду су детаљно анализирани и објашњени место и улога стратегијских докумената у систему националне безбедности и одбране, важност утврђивања релевантних полазишта за њихову израду, животни циклус, те процес израде докумената. Посебна пажња посвећена је објашњењу примене специфичних метода и техника. Нарочиту вредност рада представља чињеница да је већина презентованог садржаја практично примењена приликом израде нацрта нове Стратегије националне безбедности Републике Србије и Стратегије одбране Републике Србије.

Кључне речи: *стратегија, стратегијска документа, безбедност, одбрана, вредности, интереси*

Увод

Планирање одбране у Републици Србији уређено је Законом о одбрани и подзаконским актима. У складу са законом, планирање одбране се реализује изработом стратегијско-доктринарних докумената, планирањем развоја и планирањем употребе снага. Основни стратегијски документи Републике Србије у области безбедности и одбране јесу Стратегија националне безбедности Републике Србије (у даљем тексту: Стратегија националне безбедности) и Стратегија одбране Републике Србије (у даљем тексту: Стратегија одбране).

Република Србија функционише у условима крупних промена стања и трендова чинилаца стратегијског окружења које утичу на глобалну, регионалну и националну безбедност. С тим у вези, неопходност Републике Србије је да прати промене у стратегијском окружењу и своја стратегијска документа у области безбедности и одбрани прилагођава тим променама, како би на најбољи начин штитила и остваривала своје националне интересе.

* blazo.radovic@mod.gov.rs

** vlada.mitic@mod.gov.rs

Израда стратегијских докумената у области безбедности и одбране је сложен и дуготрајан процес. Да би се он спровео на одговарајући начин потребно је познавати место и улогу стратегијских докумената, важност утврђивања полазишта за њихову израду, као и животни циклус стратегијских докумената. Од посебног значаја јесте познавање процеса израде докумената, те одговарајуће управљање тим процесом.

Рад представља резултат истраживања различитих приступа у изради стратегијских докумената Републике Србије и других држава. Већина презентованих садржаја је практично проверена у изради нове Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране.

Место и улога стратегијских докумената

Најважнији стратегијски документи Републике Србије у области безбедности и одбране јесу Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране. Када је реч о нормативно-правном одређењу места и улоге тих докумената Устав Републике Србије није на целовит начин уредио ту област. Чланом 99. став 1. тачка 9. Устава Републике Србије (у даљем тексту: Устав) утврђена је надлежност Народне скупштине да усваја стратегију одбране (Устав Републике Србије, 2006). Устав није утврдио обавезу усвајања стратегије националне безбедности.

Стратегијски документи у области безбедности и одбране ближе су уређени Законом о одбрани (Закон о одбрани, 2015). У члану 4. став 1. тачке 14) и 15) дате су дефиниције Стратегије националне безбедности Републике Србије и Стратегије одбране Републике Србије, док су у члану 7. утврђене врсте докумената планирања одбране, те основни стратегијско-доктринарни документи. Члановима 9, 11, 12 и 14. прописане су надлежности државних органа у процесу израде и усвајања стратегијских докумената.

У складу са Законом о одбрани, Стратегија националне безбедности је највиши стратешки документ чијом реализацијом се штите национални интереси Републике Србије од изазова, ризика и претњи безбедности у различитим областима друштвеног живота (Закон о одбрани, 2015). Дакле, дефиниција документа имплицира да у њему треба да буду садржани национални интереси, изазови, ризици и претње који угрожавају националне интересе, те мере чијим спровођењем се штите национални интереси. Имајући у виду да документ утврђује националне интересе Републике Србије и начине њихове заштите, може се закључити да је Стратегија националне безбедности „кровна“ стратегија која треба да представља основ за израду других стратешких докумената и докумената јавних политика у свим областима друштвеног живота и функционисања државних органа и институција, ради очувања и заштите безбедности грађана, друштва и државе.

Закон о одбрани Стратегију одбране Републике Србије дефинише као највиши стратешки документ у области одбране којим се дефинишу ставови о безбедносном окружењу, одбрамбеним интересима, мисијама и задацима Војске Србије, структура и функционисање система одбране (Закон о одбрани, 2015). Дакле, документ треба да утврди ставове Републике Србије о безбедносном окружењу, одбрамбеним интересима као трајним потребама и тежњама Републике Србије и њених грађана у области одбране, намени и задацима Војске Србије, као и да одреди

структуру и начине функционисања система одбране. У хијерархијском смислу, Стратегија одбране је позиционирана испод Стратегије националне безбедности Републике Србије као највишег стратешког документа.

Врло често се поставља питање зашто су уопште потребна стратегијска документа у времену наглих, брзих и непредвидивих догађаја који могу да доведу у питање валидност ставова и опредељења исказаних у њима. Иако потпуно легитимна та питања се понајвише темеље на суштинском неразумевању улоге стратегијских докумената.

Сврха стратегијских докумената, односно стратегија, није да предвиђају конкретне догађаје који могу да угрозе националне или одбрамбене интересе нити да дају одговор како штити националне и одбрамбене интересе у конкретним случајевима. Њихова сврха јесте да дају уопштен поглед на стратегијско и безбедносно окружење у коме ће Република Србија штитити и остваривати своје националне и одбрамбене интересе, да успоставе оквире за одлучивање и деловање ради заштите и остварења интереса, те утврде основне правце деловања. Дакле, стратегије са својим јасном формулисаним ставовима треба да буду полазна основа за доношење одлука и деловање Републике Србије у тренутку дешавања одређених догађаја од значаја за безбедност и одбрану земље.

Основна полазишта за израду стратегијских докумената

Пре отпочињања рада на изради стратегијских докумената важно је утврдити основна полазишта на којима ће се заснивати даљи рад. Имајући у виду природу и карактер стратегијских докумената, као и чињеницу да их за усвајање Народној скупштини предлаже Влада, уз претходну сагласност председника Републике, потребно је да полазишта утврди Савет за националну безбедност (Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије, 2012).¹ На тај начин обезбедиће се да процес израде докумената буде ваљано усмерен од самог почетка, а чланови Савета укључени у процес и упознати са полазним ставовима на којима се заснива израда докумената. Имајући у виду да је на основу Закона о одбрани Министарство одбране носилац израде стратегијских докумената, полазишта може да утврди и министар одбране, али је у том случају важно да су председник Републике, председник Владе и други надлежни државни руководиоци упознати и сагласни са њима. У супротном, може се довести у питање читав рад на документима уколико се у завршној фази рада на њима доведу у питање основе на којима је базирана израда.

Полазишта су својеврсна политичка усмерења на којима се треба заснивати рад на изради докумената, односно које је потребно операционализовати у документима. То су полазне тачке, упоришта и основне идеје које дају политички оквир за израду докумената. Утврђују се на основу анализе чинилаца односно исходишта стратегије националне безбедности и стратегије одбране.

¹ У члану 5. Закона о основама уређења служби безбедности Републике Србије утврђено је да је Савет за националну безбедност тело Републике Србије које обавља одређене послове и задатке из области националне безбедности, те да се стара о националној безбедности тако што разматра питања из области одбране, унутрашњих послова и рада служби безбедности и др.

Полазишта могу да буду исказана у виду циљева који се желе постићи, ограничења која треба узети у обзир приликом рада на документима или критеријума за формулисање ставова и опредељења у стратегијама. Приликом утврђивања полазишта потребно је узети у обзир: (1) међународне односе и односе у региону; (2) геополитички положај Републике Србије; (3) модалитете угрожавања безбедности; (4) политичке и економске трендове; (5) научни и технолошки развој; (6) демографске карактеристике; (7) традиције народа и државе; (8) међународне споразуме и друго.

Имајући у виду природу и карактер савременог стратегијског окружење и изазова, ризика и претњи безбедности, једно од полазишта за израду стратегије националне безбедности и стратегије одбране јесте примена свеобухватног приступа безбедности. То полазиште подразумева да је у супротстављању изазовима, ризицима и претњама безбедности и заштити и остваривању националних интереса Републике Србије потребно заједничко ангажовање свих субјеката и потенцијала друштва и државе.

С обзиром на одлуку Народне скупштине полазиште у изради стратегијских докумената је и војна неутралност Републике Србије. То полазиште подразумева да је Република Србија опредељена да не приступа војно-политичким савезима. Међутим, такво опредељење није препрека за сарадњу Републике Србије са другим државама и војно-политичким савезима, у складу са заједничким интересима. Војна неутралност као полазиште у изради стратегијских докумената значи да ће се заштита националних и одбрамбених интереса спроводити, пре свега, ослонцем на сопствене снаге и потенцијале. У вези са тим, неопходна је и разрада специфичног концепта одбране.

На основу Устава Републике Србије и реалног стања, једно од полазишта у изради стратегијских докумената је и очување Аутономне Покрајине Косово и Метохија у саставу Републике Србије. Имајући у виду специфичност и значај тог питања за безбедност Републике Србије и њених грађана, у стратегијским документима потребно је утврдити ставове и опредељења у вези са очувањем Косова и Метохије у саставу Републике Србије.

Чланство у Европској унији је један од најважнијих спољнополитичких приоритета Републике Србије. У складу са тим, у изради стратегијских докумената треба узети у обзир тај приоритет, као и потребу за усаглашавањем спољне, безбедносне и одбрамбене политике Републике Србије са ставовима Европске уније.

Правовремено и адекватно утврђена полазишта су од изузетног значаја за успешност рада на изради стратегије националне безбедности и стратегије одбране. Она дају почетни политички оквир у коме се треба кретати приликом формулисања ставова и опредељења у стратегијским документима.

Животни циклус стратегијских докумената

Стратегијски документи имају свој животни циклус. Под животним циклусом стратегијских докумената подразумева се период од почетка њихове израде до престанка њиховог важења и анализе спровођења. Животни циклус обухвата више фаза: фазу израде, фазу спровођења и фазу анализе спровођења.

Почетак израде новог стратегијског документа зависи од више чинилаца. Најважнији чинилац јесте степен усклађености тренутно важећег документа са стратегијским окружењем, односно са стањем и трендовима у стратегијском окружењу. Имајући у виду динамичност окружења, промене степена усклађености могу да буду врло брзе и неочекиване, што може да захтева ранији почетак израде новог стратегијског документа него што је то било првобитно планирано. Теоријски посматрано, са израдом новог стратегијског документа треба отпочети у тренутку који ће обезбедити да његово усвајање буде пре него што претходни документ дође у стање критичне неусаглашености са стратегијским окружењем.

Поред потребе за усаглашавањем са променама у стратегијском окружењу, израда новог стратегијског документа може да буде иницирана и другим разлозима. Политички разлози могу да буду кључни приликом одлучивања да се започне израда нових докумената. На пример, један од разлога за отпочињање израде нових стратегијских докумената Републике Србије може да буде и њихово усаглашавање са препорукама Европске уније у вези са приступним преговорима односно са Глобалном стратегијом за спољну и безбедносну политику Европске уније, а имајући у виду европску спољно-политичку оријентацију Републике Србије (European Commission, 2016).

Фаза израде стратегијских докумената завршава се њиховим усвајањем од стране надлежног државног органа. Пре тога, неопходно је спровести све предвиђене активности, у складу са процедуром за усвајање те врсте докумената.

Најинтензивнији и најзначајнији део животног циклуса јесте спровођење усвојених стратегијских докумената. Доследним спровођењем Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране штите се и остварују национални и одбрамбени интереси. Ставови, опредељења и утврђене мере спроводе систем националне безбедности и систем одбране усклађеним и јединственим деловањем свих њихових делова.

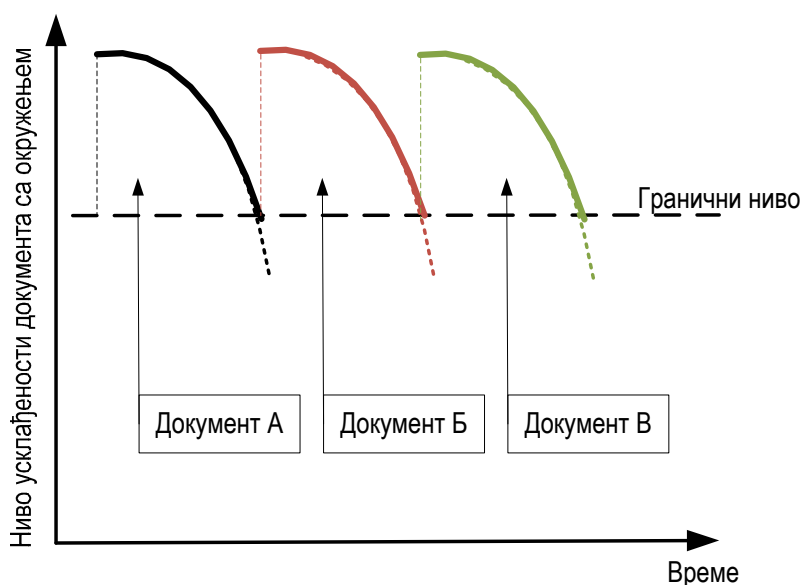
У спровођењу стратегија учествују: грађани, државни органи, органи државне управе, органи аутономних покрајина, органи јединица локалне самоуправе, привредна друштва, друга правна лица и предузетници, у складу са утврђеним правима и обавезама и прописаним надлежностима. У реализацији стратегија Република Србија може да сарађује са другим државама и међународним организацијама, у складу са сопственим интересима.

Ради спровођења стратегијских докумената израђују се акциони планови (Закон о одбрани, 2015). Акциони планови су оперативни документи који треба да садрже све битне елементе у вези са спровођењем стратегија. Они обухватају мере и активности које треба спровести, као и то ко ће, до када и како спроводити те мере и активности. Да би се акциони планови донели правовремено са њиховом израдом треба отпочети пре формалног усвајања стратегија, односно у фази израде стратегија.

Реализацију стратегија односно акционих планова за њихово спровођење потребно је континуирано пратити. У случају уочавања одступања од планова потребно је предузимање корективних мера које ће обезбедити доследну реализацију докумената. У вези са тим, Министарство одбране које је носилац израде нацрта Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, те акционих планова за њихово спровођење, подноси Влади годишњи извештај о реализацији акционих планова. Са годишњим извештајем потребно је упознати и Савет за националну безбедност.

Последња фаза животног циклуса стратегијских докумената јесте фаза анализе спровођења. Та фаза формално започиње након престанка важења одређеног стратегијског документа и има за циљ утврђивање у ком степену је документ реализован, који су разлози евентуалног одступања од планираног, који су проблеми били присутни током спровођења, како су решавани, односно како ће бити решавани у будућности и друго.

Животни циклус стратегијских докумената треба да прате стручни органи који су надлежни за њихову израду и праћење спровођења. Ради заштите националних и одбрамбених интереса потребно је да стратегије у области безбедности и одбране буду усклађене са стањем стратегијског окружења. У складу са тим, врло је важно да усвајање и примена новог документа отпочне пре него што претходни документ дође у стање критичне неусаглашености са стратегијским окружењем, односно када његово спровођење не доприноси на адекватан начин заштити интереса Републике Србије (слика 1).

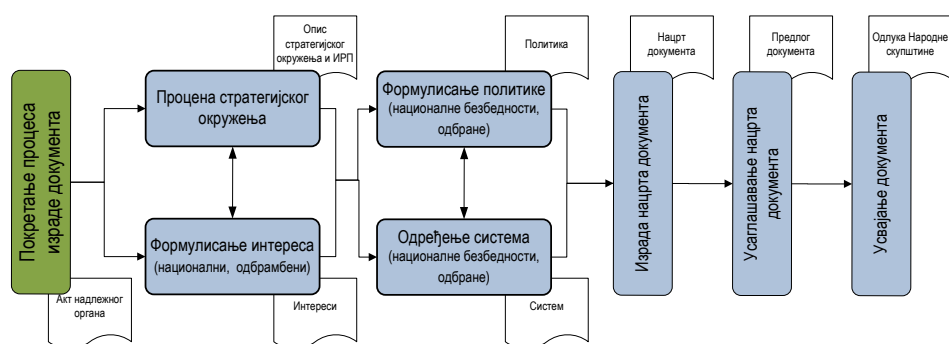

Слика 1 – Животни циклус стратегијских докумената у области безбедности и одбране

Познавање и праћење животног циклуса стратегијских докумената ствара услове да Република Србија у сваком тренутку има документа чије спровођење је у функцији заштите и остварења националних и одбрамбених интереса. То значи да су стање и трендови стратегијског окружења правовремено анализирани и процењени, те да су формулисани ставови и опредељења о томе како ће Република Србија штитити и остваривати своје интересе у конкретним околностима.

Процес израде стратегијских докумената

Израда стратегијских докумената је прва фаза њиховог животног циклуса која временски обухвата период од почетка рада на нацрту до усвајања документа. Иако постоје различити приступи пракса је показала да та фаза начелно треба да обухвата следеће активности: процену стратегијског окружења, формулисање интереса и циљева, формулисање политике, одређења система (националне безбедности, одбране, ...), израду нацрта документа, усаглашавање нацрта документа и усвајање документа (слика 2).

Слика 2 – Модел процеса израде стратегијских докумената

Приказани модел је релативно детаљан и може представљати својеврстан водич кроз процес израде докумената. Редослед активности процеса израде докумената је услован, јер често није могуће јасно раздвојити завршетак једне и почетак друге активности, а поједине активности процеса се могу спроводити истовремено.

Имајући у виду природу и карактер стратегијских докумената у области безбедности и одбране и њихов интерресорни карактер, документа треба да израђује радна група састављена од представника органа државне управе и других институција у складу са њиховим надлежностима. У зависности од одабраног приступа, у саставу радне групе могу да буду и представници научних и образовних институција и организација цивилног друштва које се баве безбедношћу и одбраном.

Израда документа формално започиње доношењем акта надлежног органа. У складу са законом и подзаконским актима тај акт може да донесе Влада или министар одбране. Акт о изради стратегијских докумената начелно садржи: састав и задатке радне групе, рокове за израду докумената, носиоца стручних и административно-техничких послова, податке о одобреним финансијским средствима за израду докумената, начине заштите тајних података, начин и динамику извештавања о току процеса израде и друго.

Процена стратегијског окружења

Стратегијско окружење Републике Србије чини систем међусобних веза и односа безбедносног, политичког, економског, социјалног, технолошког и других чинилаца који на различите начине утичу на Републику Србију и њену безбедност. Чиниоци стратегијског окружења међусобно су условљени и повезани чинећи недељиву целину.

Процена стратегијског окружења спроводи се ради сагледавања стања и трендова чинилаца стратегијског окружења и њиховог утицаја на безбедност Републике Србије. Проценом стратегијског окружења сагледавају се појединачни, кумулативни и хибридни утицаји безбедносног, политичког, економског, социјалног, технолошког, информационог, енергетског, еколошког и других чинилаца.

Под појединачним утицајима подразумевају се изоловани утицаји одређеног чиниоца. Иако су појединачни утицаји у пракси релативно ретки, постоје околности када одређени чинилац испољава деловање које је одвојено од деловања других чинилаца.

Кумулативни утицаји јесу скупни, удружени утицаји више различитих чинилаца. Такви утицаји су чести и карактеристични су због синергије у деловању више чинилаца стратегијског окружења. Разматрање кумулативних утицаја је сложено и захтева поседовање темељних и специфичних знања и информација, као и коришћење посебних алата и техника. То је неопходно ради објективног утврђивања великог броја веза између чинилаца стратегијског окружења и препознавања њиховог међусобног утицаја.

Хибридни утицаји су специфични утицаји настали спајањем или укрштањем више појединачних и/или кумулативних утицаја. За разлику од кумулативних утицаја код којих је присутно удружено деловање више различитих чинилаца који задржавају своју битност, хибридни утицаји су нови ентитети настали „спајањем” деловања више чинилаца. Они имају специфичну природу и карактеристике различите од природе и карактеристика појединачних утицаја од којих настају.

С тим у вези, приликом процене стратегијског окружења потребно је описати утицај конкретне појаве у оквиру чинилаца на безбедност Републике Србије, временски распон у коме утицај испољава, тип утицаја, тренд, као и релативни значај сваког утицаја. Користан алат за опис појединачних утицаја конкретних појава у оквиру чинилаца стратегијског окружења јесте матрица за анализу и процену стратегијског окружења (табела 1).

Табела 1 – Матрица за анализу и процену стратегијског окружења, прилагођено (Ковач & Стојковић, 2009)

Чинилац	Опис утицаја конкретне појаве у оквиру чиниоца на безбедност Републике Србије	Карактеристике утицаја			
		Времен-ски распон	Тип	Тренд	Релати-ван значај
		До 1 год. (К) 1-5 год. (С) Преко 5 г. (Д)	Позитиван (+) Негативан (-)	Растући (>) Непромењен (=) Опадајући (<)	Критичан (К) Значајан (З) Неважан (Н)
1	2	3	4	5	6
Безбедносни:					
- Терористичке активности на југу РС.	Могу се очекивати терористички напади на припаднике Војске Србије и полиције. Мање криминално-терористичке групе се могу очекивати са простора КиМ, а могући објекти напада су појединачна моторна возила и патроле Војске Србије и полиције у Копненој зони безбедности.	С	-	<	3
Политички:					
Економски:					
Социјални:					
- Неравномерна насељеност.	Неравномерна насељеност негативно утиче на извршење мобилизације и попуну јединица ВС.	Д	-	>	3
Технолошки:					
Информациони:					
Енергетски:					
Еколошки:					
Други чиниоци:					

Деловање чинилаца стратегијског окружења успоставља тзв. стратегијски контекст под којим се подразумева скуп манифестних облика појединачног, кумулативног и/или хибридног деловања чинилаца стратегијског окружења на посматрани субјект. Сваки субјект чије се стање, пројекције и развој разматрају из угла стратегијског окружења има специфичан и себи својствен стратегијски контекст. Стратегијски контекст Републике Србије чини низ појава насталих као резултат интеракције Републике Србије и чинилаца стратегијског окружења (Stojković & Radović, 2017).

Процена стратегијског окружења обухвата и процену изазова, ризика и претњи безбедности који на различите начине и различитим интензитетом утичу на националне и одбрамбене интересе Републике Србије. Основна сврха те процене јесте утврђивање карактера изазова, ризика и претњи, вероватноће испољавања, те последица које може изазвати њихово испољавање.

Карактер изазова, ризика и претњи безбедности може бити различит. На пример, изазови, ризици и претње безбедности могу бити војног или невојног, оружаног или неоружаног, социјалног, природног или техничко-технолошког карактера и друго.² Вероватноћа испољавања изазова, ризика и претњи процењује се на четворостепеној скали: извесно, вероватно, мало вероватно, није вероватно. Трајање испољавања исказује се у данима, месецима и годинама. Интензитет изазова, ризика и претњи може бити висок, средњи или низак, а последице испољавања катастрофалне, велике, мале и безначајне.

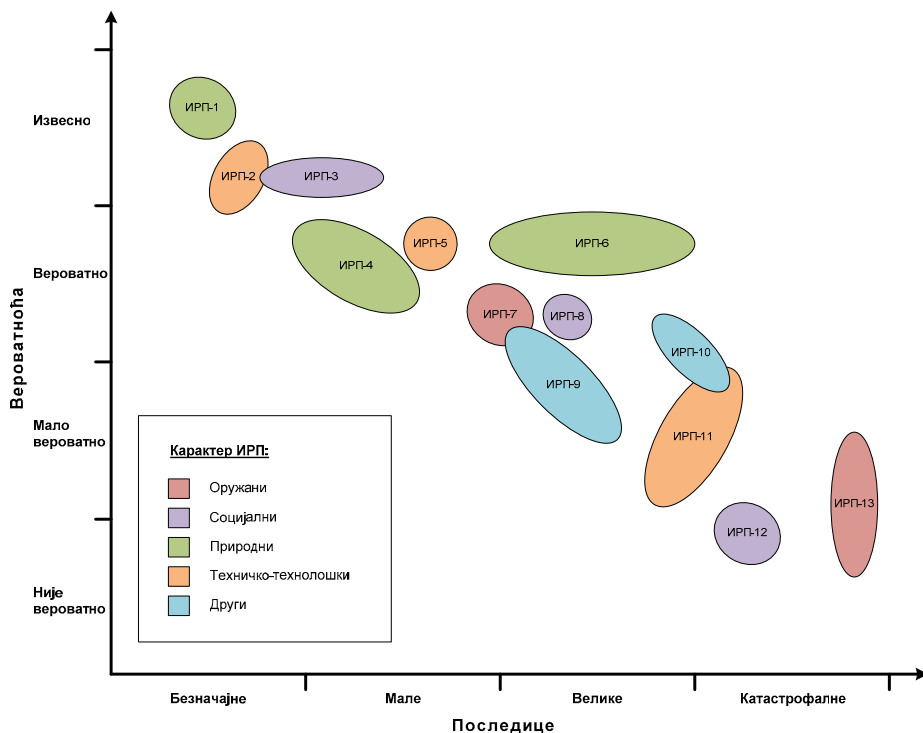
Резултати процене изазова, ризика и претњи безбедности могу се приказати табеларно и графички. Табеларни приказ (табела 2) резултата је детаљан и даје основу за даљу анализу и приказ изазова, ризика и претњи безбедности.

Табела 2 – Табеларни приказ изазова, ризика и претњи безбедности

Ред. бр.	Назив изазова, ризика и претње	Карактер	Вероватноћа	Трајање	Интензитет	Последице
1	2	3	4	5	6	7
1.	ИРП-1	природни	извесно	до 15 дана	средњи	безначајне
2.	ИРП-3	социјални	извесно	до три месеца	висок	безначајне-мале
3.						
4.						
5.						

² Подела су условне. У теорији и пракси постоје и другачије поделе изазова, ризика и претњи безбедности, у односу на њихов карактер.

Графички приказ резултата процене изазова, ризика и претњи безбедности на очигледнији начин приказује резултате. Међутим, графички приказ садржи мањи број информација него што је то случај са табеларним приказом (слика 3).

Слика 3 – Графички приказ изазова, ризика и претњи безбедности

Исход процене стратегијског окружења јесте опис стања и трендова чинилаца стратегијског окружења на глобалном, регионалном и националном нивоу, те изазова, ризика и претњи безбедности Републике Србије. Адекватна процена стратегијског окружења ствара услове за спровођење осталих активности у процесу израде стратегијских докумената.

Процену стратегијског окружења спроводи радна група. Међутим, у припреми улазних података и информација учествују стручни органи надлежни за процену стратегијског окружења, те службе безбедности.

Формулисање интереса и циљева

Национални интереси Републике Србије јесу трајне потребе и тежње и њених грађана. Засновани су на универзалним и националним вредностима које произилазе из Устава и наслеђа српског народа и свих грађана који живе у Републици Ср-

бији. Одбрамбени интереси Републике Србије засновани су на њеним националним интересима. Њихово остваривање у функцији је остваривања и заштите националних интереса.

Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране садрже националне и одбрамбене интересе. То је у складу са праксом великог броја земаља које управо у стратегији националне безбедности и стратегији одбране наводе своје националне и одбрамбене интересе. У случају да се створе нормативни и други услови за израду и усвајање стратегије државе, национални интереси били би утврђени у том документу, док би се у стратегији националне безбедности утврђивали безбедносни интереси.

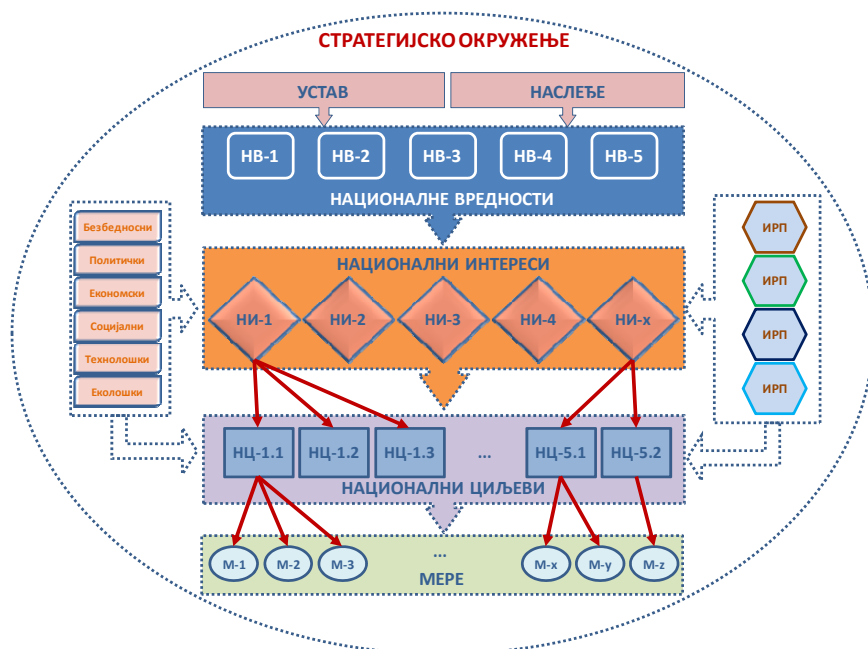
Као што је већ речено, основу за формулисање националних интереса представљају националне вредности. Под националним вредностима подразумевају се општеприхваћена друштвена веровања о томе шта је ваљано, пожељно, корисно, односно о томе шта је непожељно и недопустиво. Као основне националне вредности Републике Србије могу се истаћи: слобода, независност, мир, безбедност, демократија, владавина права, социјална правда, људска и мањинска права и слободе, родољубље и здрава животна средина.

Поред основних националних вредности приликом формулисања националних интереса потребно је узети у обзир и стратегијско окружење и изазове, ризике и претње безбедности Републике Србије. Национални интереси се штите и остварују у стратегијском окружењу које има своје специфичне карактеристике. Сходно томе, националне интересе треба одредити у складу са стањем и трендовима у стратегијском окружењу. Такође, националне интересе угрожавају конкретни изазови, ризици и претње које је потребно узети у обзир приликом формулисања националних интереса.³

Национални интереси су релативно трајне категорије и указују на дугорочне циљеве Републике Србије. Приликом формулисања националних интереса треба водити рачуна да они буду трајног и аспиративног карактера. Чињеница да се одређени национални интерес не може остварити у догледном временском периоду не значи да се од тог интереса треба одустати.

С обзиром на то да су национални интереси опште категорије, конкретизују се превођењем у националне циљеве. Национални циљеви Републике Србије представљају јасно исказана жељена стања или резултате које Република Србија тежи да постигне у одређеном временском периоду, а ради остварења и заштите националних интереса. За сваки посебан национални интерес одређује се више националних циљева, при чему треба имати у виду да се њима можда не могу у потпуности обухватити интереси, с обзиром на њихов дугорочни карактер. Национални циљеви служе да се преко њих искаже оно што се реално може достићи, односно са одређеном вероватноћом остварити у одређеном временском периоду. Модел формулисања националних интереса и циљева приказан је на слици 4.

³ У пракси се процена стратегијског окружења и изазова, ризика и претњи безбедности и формулисање националних интереса и циљева врло често спроводе истовремено. Разлог за то јесте њихова међусобна условљеност. Наиме, процену је потребно спроводити у односу на конкретне националне интересе, као што је и националне интересе потребно формулисати у односу на конкретно стратегијско окружење.

Слика 4 – Модел формулисања националних интереса и циљева

Слична је ситуација је и са одбрамбеним интересима. Одбрамбени интереси се операционализују утврђивањем одбрамбених циљева.

Формулисање националних и одбрамбених интереса и циљева је врло сложен процес који захтева знање и искуство. Поред тога, њихово формулисање често захтева и дуготрајна усаглашавања на политичком и стручном нивоу, услед потребе за успостављањем што ширег консензуса о томе чему ће Република Србија и њени грађани тежити у будућности.

Формулисање политике

Након утврђивања националних односно одбрамбених интереса и циљева следи формулисање политике националне безбедности односно политике одбране. То је врло сложена фаза израде стратегијских докумената у којој је потребно утврдити на који начин ће бити остваривани утврђени интереси и циљеви.

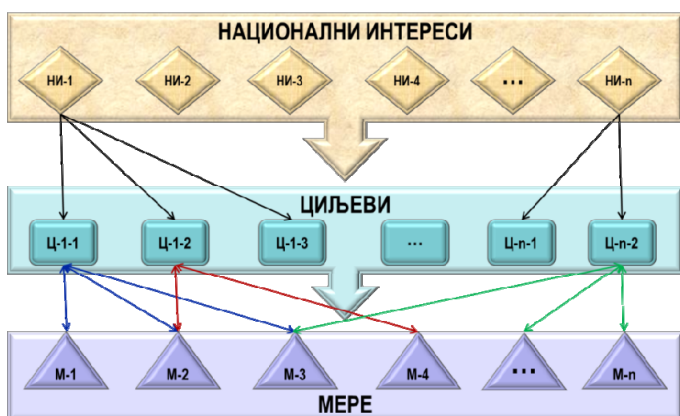
Политика националне безбедности јесте део укупне државне политике и представља скуп ставова, начела и опредељења којима се усмерава одлучивање и деловање Републике Србије ради заштите и остварења националних интереса. Политика националне безбедности спроводи се предузимањем свеобухватних и усклађених мера у различитим областима друштвеног живота. С обзиром на природу савременог стратегијског окружења, политика националне безбедности треба да буде заснована на примени свеобухватног приступа који подразумева заједничко ангажовање свих субјеката

и потенцијала друштва и државе. Спровођењем политике националне безбедности, поред заштите и остварења националних интереса, стварају се претпоставке за политички, економски, социјални, културни и укупни друштвени развој Републике Србије.

Политика одбране јесте део политике националне безбедности Републике Србије и представља скуп опредељења, начела и ставова којима се усмерава одлучивање и деловање у Републици Србији ради заштите и остварења одбрамбених интереса. Она је усмерена ка стварању одговарајућих унутрашњих и спољних, политичких, економских, социјалних, безбедносних, војних и других услова за заштиту и остварење одбрамбених интереса Републике Србије.

Политика националне безбедности и политика одбране могу да буду формулисане коришћењем различитих приступа. У пракси је доста чест случај да се, на пример, у оквиру политике националне безбедности формулишу тзв. елементи политике националне безбедности. Тако су у Стратегији националне безбедности Републике Србије из 2009. године формулисане спољна политика, економска политика, политика одбране, политика унутрашње безбедности итд. Такав приступ има позитивну страну да „заокружује“ ставове и опредељења, односно мере које ће се предузимати у оквиру одређене области друштвене делатности. Међутим, применом таквог приступа не види се на одговарајући начин како ће се остваривати национални интереси и циљеви, односно које ће мере и активности бити предузете ради остваривања конкретног интереса или циља. Применом тзв. процесног приступа мере у оквиру политике националне безбедности и политике одбране не групишу се по областима друштвене делатности, већ на основу интереса и циљева на које се односе.

Мере треба да буду формулисане на начин да њихова практична примена непосредно допринеси остварењу конкретног националног и одбрамбеног циља, односно интереса (слика 5). У зависности од комплексности циља, за сваки појединачни циљ потребно је одредити више различитих мера чијим спровођењем се тај циљ остварује. Уколико је нека мера у функцији више различитих циљева односно интереса, та мере се наводи у сваком појединачном случају, али треба тежити њеној прецизној формулацији, чиме се избегава понављање. Дакле, уколико се мера односи на више циљева односно интереса, потребно је прецизно навести њене специфичности за сваки конкретан случај.

Слика 5 – Модел одређивања мера за заштиту и остварење националних интереса и циљева

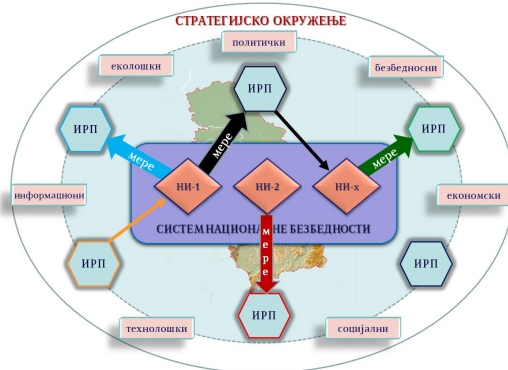
С обзиром да је Законом о одбрани прописано да се израђују и усвајају акциони планови за спровођење Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, приликом одређивања мера потребно је водити рачуна да оне буду формулисане на начин који ће омогућити њихово превођење у активности и уградњу у акционе планове. На тај начин значајно ће се олакшати рад на изради акционих планова.

Одређивање система националне безбедности и система одбране

Политику националне безбедности и политику одбране Републике Србије спроводи систем националне безбедности, односно систем одбране. Систем националне безбедности представља нормативно, структурно и функционално уређену целину чијом се делатношћу обезбеђује заштита и остваривање националних интереса Републике Србије. Систем одбране је део система националне безбедности који представља јединствену, нормативно, структурно и функционално уређену целину, чији је циљ остваривање одбрамбених интереса Републике Србије.

У Стратегији националне безбедности и Стратегији одбране потребно је одредити структуру и начин управљања, те основна начела функционисања система националне безбедности и система одбране. У складу са теоријом система, систем националне безбедности и систем одбране се састоје из управљачког и извршног дела. Управљачке делове система националне безбедности и система одбране треба да чине највиши органи законодавне и извршне власти који, у складу са Уставом Републике Србије и законом, њима управљају и стварају стратегијско-доктринарне, нормативно-правне, организационе, материјалне и друге услове за њихово функционисање. Извршне делове чине субјекти који својим деловањем непосредно штите Републику Србију од изазова, ризика и претњи безбедности.

Управљачки и извршни делови система националне безбедности и система одбране спровode мере утврђене политиком националне безбедности и политиком одбране ради заштите и остварења националних и одбрамбених интереса. Повезаност система националне безбедности, политике националне безбедности, националних интереса и циљева и стратегијског окружења приказана је на слици 6.

Слика 6 – Модел веза и односа основних елемената стратегије националне безбедности

У стратегијским документима потребно је утврдити и основна начела функционисања система националне безбедности. Начела треба да буду заснована на основним уставним и законским одредбама, међународном праву и основним правним инструментима из области људских права.

Израда и усаглашавање нацрта и усвајање докумената

Спровођењем претходно описаних фаза израде стратегијских докумената створени су услови за израду самих нацрта докумената. Наиме, исходи претходних фаза представљају основу за израду појединих делова нацрта Стратегије националне безбедности и Стратегије одбране, али је у овој фази рада потребно обезбедити потпуну усклађеност и повезаност између делова.

Усаглашавање нацрта докумената обавља се током читавог процеса израде, на нивоу посебне радне групе, државних органа и других заинтересованих страна (организације, цивилног друштва, удружења грађана итд.). Важан део процеса израде докумената јесте јавна расправа. Јавна расправа се покреће доношењем закључка Владе, а на предлог Министарства одбране. Кроз јавну расправу све заинтересоване стране, од државних институција, преко организација цивилног друштва до појединаца, могу да икажу своје примедбе и дају предлоге за унапређење нацрта стратегијских докумената.

Усвајање докумената може бити врло сложено и дуготрајно, јер је потребно постићи сагласност свих надлежних органа. У том смислу потребно је предвидети довољно времена за ваљану припрему и образложење нацрта докумената пре упућивања на одлучивање Влади и Народној скупштини. Стратегију националне безбедности и Стратегију одбране усваја Народна скупштина својом одлуком.

Закључак

Стратегијским документима у области безбедности и одбране одређују се национални и одбрамбени интереси Републике Србије, идентификују изазови, ризици и претње који угрожавају те интересе, те утврђују политика националне безбедности и политика одбране чијим спровођењем се интереси штите. Најзначајнији стратегијски документи Републике Србије који се израђују у области безбедности и одбране јесу Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране. Њихова сврха није предвиђање будућих догађаја, већ успостављање основе за доношење одлука и деловање Републике Србије у случају угрожавања безбедности.

Ради стварања услова за успешан рад на изради стратегијских докумената од велике важности јесте утврђивање основних полазишта која представљају својеврсна политичка усмерења на којима се заснива израда докумената. Основна полазишта треба да утврди Савет за националну безбедност као тело које обједињује све кључне субјекте националне безбедности и одбране Републике Србије. Приликом утврђивања полазишта потребно је узети у обзир више чинилаца од којих су најзначајнији међународни односи и односи у региону, геополитички положај Републи-

ке Србије, модалитети угрожавања безбедности, политички и економски трендови, научни и технолошки развој, демографске карактеристике, традиција народа и државе и слично.

Ради заштите националних и одбрамбених интереса Републике Србије потребно је да стратегијски документи у области безбедности и одбране буду усклађени са стањем стратегијског окружења. У вези са тим, важно је да усвајање и примена новог документа отпочне пре него што претходни документ дође у стање критичне неусаглашености са стратегијским окружењем. Да би се то обезбедило неопходно је континуирано праћење животног циклуса документа и правовремено идентификовање неусаглашености са стање стратегијског окружења.

Процес израде стратегијских докумената је врло сложен јер обухвата више активности, укључује велики број учесника и захтева специфична усаглашавања на различитим нивоима. На основу резултата истраживања и практичних искустава може се закључити да процес израде стратегијских докумената треба да обухвата следеће фазе: процену стратегијског окружења, формулисање интереса и циљева, формулисање политике, одређење система, израду нацрта докумената, усаглашавање нацрта докумената и усвајање докумената. Свака од наведених фаза обухвата више активности.

Поред прецизно структурираног процеса за успешан рад на изради стратегијских докумената важна је и примена одговарајућих метода, алата и техника. Њиховим адекватним коришћењем у великој мери се олакшава рад и омогућава сагледавање релевантних чињеница.

Значај рада огледа се у практичној променљивости приказаног начина израде стратегијских докумената у области безбедности и одбране. Такође, приказани начин израде може се применити, уз потребна прилагођавања, и за израду других докумената јавних политика.

Литература

- [1] Adizes, I. (2004). *Managing corporate lifecycles: how to get to and stay at the top*. Santa Barbara, USA: The Adizes Institute Publishing.
- [2] European Commission. (2016). *A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. Brusel.
- [3] Mintzberg, H. (1987, July-August). Crafting Strategy. *Harvard Busines Review*, стр. 66-74.
- [4] Mintzberg, H. (1987, June). *The Strategy Concept 1: Five Ps for Strategy* (Т. 30). California Management Review.
- [5] Mintzberg, H. (1994). *The Rise and Fall of Strategic Planning: Reconceiving Roles for Planning, Plans, Planers*. New York: Free Press.
- [6] Parthasarthy, R. (2007). *Fundamentals of Strategic Management*. Houghton Mifflin Company.
- [7] Peter, P. (1986). *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*. New Jersey: Princeton University Press.
- [8] Stojković, D., & Radović, B. (2017). Strategic Environment Influence on Development of Defense of the Republic of Serbia. *Vojno delo*, 69(4), 5-16.
- [9] Stolberg, A. (2012). *How nation-state craft national security strategy documents*. Pennsylvania: U.S. Army War College.

[10] The International Security Sector Advisory Team (ISSAT). (2012). *National security strategy (NSS)*. Преузето Април 11, 2018 са SSR Methodology and Guidance: <https://issat.dcaf.ch/ser/Learn/SSR-Methodology-Guidance/National-Reform-Process/Reform-Phases/Formulate-Vision-and-Strategy/Formulate-NATIONAL-SECURITY-vision-and-strategy/National-security-strategy-NSS>

[11] USA Department of Defence. (2014). *Quadrennial Defence Review*. Washington: Department of Defence.

[12] Димитријевић, Б. (2008). Стратегија националне безбедности (модел). *Војно дело* (2), 65-92.

[13] Закон о одбрани. (2015). Београд: *Службени гласник Републике Србије*, бр. 116/2007, 88/2009, 88/2009 – др. закон, 104/2009 – др. закон и 10/2015.

[14] Закон о основама уређења служби безбедности Републике Србије. (2012). Београд: *Службени гласник Републике Србије*, бр. 116/2007 и 72/2012.

[15] Ковач, М., & Стојковић, Д. (2009). *Стратегијско планирање одбране*. Београд: Војноиздавачки завод.

[16] Крга, Б. (2017). *Стратегија националне безбедности*. Београд: Медија центар Одбране.

[17] Нишић, С. (2011). Војна стратегија у систему наука одбране. *Војно дело* (Лето/2011), 110-125.

[18] Радовић, Б. (2012). Избор концепта националне безбедности Републике Србије – утемељујуће теорије и дилеме. *Војно дело*, Лето/2012, 150-169.

[19] Устав Републике Србије. (2006). Београд: *Службени гласник Републике Србије*, бр. 98/2006.

РЕСТРУКТУРИРАЊЕ И КОНКУРЕНТНОСТ ПРЕДУЗЕЋА ОДБРАМБЕНЕ ИНДУСТРИЈЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Никола Радић, Владо Радић

Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд

Под одбрамбеном индустријом Србије се подразумевају предузећа и институције која се баве истраживањем, развојем, производњом, испитивањем, одржавањем и ремонтом средстава која користе одбрамбене структуре. По својој делатности, то је мултидисциплинарни индустријски комплекс који у јединствену категорију сврставају њихови производи, услуге, технологије и посебно законска регулатива, која обавезује предузећа у домену квалитета, етичких норми, борбе против тероризма, безбедности итд.

Одбрамбена индустрија је специфична производна делатност која се огледа у производњи различитих средстава НВО. Та специфичност утиче на пословну и развојну политику војне индустрије. Међутим, процес производње у њој представља отворен систем, јер је директно повезан са осталим привредним делатностима, почевши о снабдевања сировинама и репроматеријалима, преко различитих кооперантских односа, до добијања коначних производа. Из посебности намене производа произлази посебан друштвени интерес и значај војне индустрије у укупној политици земље.

Одбрамбена индустрија је, дакле, саставни део привреде, с једне стране, и важан елемент система одбране земље, с друге стране. Ова двострука улога одбрамбене индустрије опредељује место и улогу у структури друштвено-економског система земље. Будући да су предузећа одбрамбене индустрије робни произвођачи, логично је да се у погледу њиховог функционисања доследно следе принципи који важе за све друге робне произвођаче у условима робне производње. С друге стране, имајући у виду посебне карактеристике производа одбрамбене индустрије, као и посебне услове који владају на тржишту тих роба, поставља се питање да ли је могуће да се развојем, функционисањем и вредновањем производа одбрамбене индустрије управља у складу са објективним деловањем економских законитости робне производње, а да се, при том, респектују специфичности производа војне индустрије?

Предузећа одбрамбене индустрије у Србији прошла су многе фазе у свом развоју, а данас су изложена континуираним променама, новим проблемима и приликама: тржишта су засићена (понуда је већа од потражње), животни век производа (средстава наоружања) се скраћује,

информације о окружењу због брзих промена су несигурне, а прогнозе су све мање употребљиве. Промењени услови пословања захтевају и промену начина рада. Сигурно је да ће опстанак и успешност на тржишту обезбедити само она предузећа која су способна да производе, управљају и континуирано се прилагођавају променама.

Кључне речи: *одбрамбена индустрија, реструктурирање, конкурентност*

Тенденције развоја светске привреде

Промене на плану успостављања нових односа у светској економији карактеришу се не само прелазом у вишу, односно сложенију фазу успостављања међусобних веза између учесника на тржишту (државе, регионалне економске групе, компаније), него и изграђивањем економске међузависности у светском репродукционом циклусу. Процењује се да се скоро 50 одсто светског БДП ствара у индустријској активности која је у значајном степену већ обухваћена или је на путу убрзаног укључивања у ове процесе.¹

На светском тржишту многи физички производи стандардне технологије, индустријска роба која захтева велике серије и значајан број производа прерађивачке индустрије већ су увелико постали предмет глобално дефинисане понуде, а широк асортиман потрошних добара (чија производња захтева искусну радну снагу и високу продуктивност) или производа са марком на дерегулисаном тржишту (напици, обућа, луксузна роба, лекови) већ увелико на путу убрзане глобализације.

Ове промене потенцирају чињеницу да само отворене економије, које су спремне да прихвате нову логику тржишта у пуном смислу и прилагоде своју привредну и индустријску структуру и институције тим процесима, могу да рачунају на међународне и укупне економске ефекте. Домаћа тржишта не могу више бити на стари начин „сачувана“, односно изолована од спољне конкуренције нити се могу поставити као оквир за производњу или тржишну експанзију у наредном периоду још интензивнијег испољавања ових трендова. Измењени суштински фактори односе се на пословне одлуке у сфери избора индустријске структуре и пропульзивних технологија, маркетинга и финансирања, правних ограничења и подршке државе, међународних трговинских баријера и уопште идентификовања могућности које постоје на светском тржишту, а достижене су привреди и жељеној индустријској структури Србије.

Давање акцента само на побољшавање или унапређивање производње данас није довољно за постизање тржишног успеха, већ треба поћи од тога да је у функционисању светског тржишта дошло до значајних структурних померања са снажним јачањем актуелних економских и развојних процеса:²

– регионално економско груписање добило је димензију стратешког усмеравања кроз јасно одређивање и каналисање појединих трговинских, развојних, технолошких, финансијских и инвестиционих токова,

¹ Стратегија привредног развоја Србије до 2010, Министарство за науку, технологију и развој, Београд, 2002, књига I, стр. 29.

² Стратегија привредног развоја Србије до 2010, Министарство за науку, технологију и развој, Београд, 2002, књига II, стр. 30-31.

– садржај међународних економских и трговинских токова је прилично јасно постављен – између развијених земаља у највећем степену се одвија размена специјализованих производа, а не уобичајене стандардне робе,

– евидентно је померање упоришта глобалне коњуктуре у светској привреди са унутрашње на спољну тражњу, односно појачавање значаја адекватног степена међународне економске интегрисаности са светским тржиштем, при чему је све израженији тренд комплементарности инвестиционих и трговинских токова,

– настављање тенденција либерализације међународних економских токова у свету уз хомогенизацију режима међународне конкуренције на много ширем фронту од досадашњег, који је био углавном фокусиран на традиционалне робно-услугне садржаје, обухватајући сада интелектуалну својину, знање, инвестиције и сличне нове садржаје,

– промењена улога савремене државе на стратешкој основи у процесу националног економског развоја и ретирања међународне размене кроз институционално омогућавање и концепцијско усмеравање,

– оперативни носиоци међународних пословних токова су предузећа (фирме, компаније, корпорације) која су се уклопила у актуелне тенденције мењањем профила и праваца у развијању тржишног деловања у савременим условима.

– кључни фактори остваривања повољне конкурентске предности под утицајем процеса глобализације, у савременом свету, налазе се на технолошком и маркетинг плану, истичући у први план потребу сталног иновирања процеса производње и тржишног наступа, подстичући првенствено организационо и технолошко усавршавање на предузетничкој и менаџмент основи.

У таквим условима савременог окружења било какво конципирање стратешких опредељења мора узимати у обзир суштински садржај појма конкурентности, па и изграђивања националних конкурентских стратегија. Најновија истраживања потврђују чињеницу да су технолошке промене биле основни (у садашњим условима и кључни) извор индустријског раста и повећања животног стандарда у развијеним земљама. Чињеница је и да су земље у развоју и земље у транзицији на том плану знатно хендикепиране, што се посебно односи на њихов степен развијања иновативних и индустријско-технолошких способности. То у високом степену сужава простор за постизање потребног нивоа конкурентности која се у новим условима дефинише појмом међународне конкурентности. Другим речима, међународна конкурентност у савременим условима подразумева способност предузећа и индустрија да изграде сопствену конкурентну позицију у оквиру националног тржишног простора, али по међународним критеријумима, односно по критеријумима тзв. кључних фактора конкурентности који владају у појединим делатностима или индустријским секторима.

Стратешка опредељења, стога, полазе од уважавања важећих глобалних критеријума у појединим индустријама, при чему се на националном нивоу постављају циљеви или мере ефекти обухваћени појмом компаративне предности, не у смислу остваривања бољих економских резултата тзв. трансакционим путем (цена, извоз, квалитет, понуда) у поређењу са сличним или другим фирмама и индустријама у појединим земљама, него са аспекта економског доприноса појединих индустрија укупном развоју земље, животном стандарду становништва, запослености, укључености у светски репродукциони циклус итд. То у практичном смислу значи да се

основа конкурентске предности савремених фирми и економског просперитета земље поставља, трасира и иницијално јавља у националном економском амбијенту када се остваре услови који значе да су поједине индустрије, односно привредни субјекти, достигли одређени степен на плану националне конкурентске оспособљености. То им даје снагу за праћење ефикасности и динамизма, који имају остале присутне компаније на тзв. националном тржишту (укључујући и сучељавање са страним конкурентима). Стога се креирање конкурентности јавља *de facto* кроз процес овладавања технолошким³ и осталим потребним индустријским способностима релевантним за одређени бизнис или делатност и то у условима тржишне имперфектности која је суштинска одлика приступа факторима као што су финансије, производно искуство и технолошка подршка у оквирима светског тржишта.

Неопходност реструктурирања привреде Србије

Актуелно стање привредне и индустријске основе Србије карактерише, пре свега, технолошко-економско заостајање значајног броја инсталираних капацитета, доминантна заступљеност традиционалне индустријске производње (тзв. стандардизовани производи), прилично дисперзиван извозни асортиман (без постојања препознатљивог производа) који је пласиран на ограниченом броју дестинација, што представља отежавајућу околност. Ако се томе прикључи и чињеница о доминантној пословној пракси заснованој на традиционалном спољнотрговинском концепту (стратегија ниског интензитета), поставља се питање обухватности иницијалних заокрета у циљу приближавања актуелним трендовима на светском тржишту, на платформи нове стратегије. Додатно ограничење представљају и проблеми очигледног заостајања у процесу приватизације, неразвијеност адекватних институција привредне инфраструктуре и незаокруженост банкарског система, односно финансијских институција тржишног профила. Дуго одсуство домаће привреде, односно предузећа са светског тржишта (које је у међувремену претрпело значајне трансформације), представља значајан не само оперативни, него и стратешки проблем.

Наслеђене дубоке структурне диспропорције су резултат вишегодишњих утицаја оних фактора који су својствени систему политичког усмеравања привреде. Структура капацитета изграђена до краја 1970-их била је опредељена овим факторима, а посматрано према намени производа, одговарала је структури употребе друштвеног производа – око 40 одсто индустријске производње (и њених капацитета) било је намењено инвестиционој тражњи, полазећи од концепта тзв. јединственог југословенског тржишта (било директно – опрема и грађевински материјал, било индиректно – репроматеријал за производњу опреме).

У том контексту, треба истаћи још један проблем индустрије Србије – то је проблем дезинвестирања (мањак инвестиција у односу на отпис основних средстава). Дугим дезинвестирањем опрема домаће привреде доведена је готово до отписаности, капацитети су застарели (смањена функционална способност), без капитала

³ Под технолошким способностима подразумева се техничко, организационо, тржишно, маркетинг, менаџмент знање итд.

за улагање у обнову и са хроничним недостатком обртног капитала. Оперативна способност индустрије данас је између 12 и 15 одсто оне из 1989. године. Опрема је у многим случајевима истрошена и непримерена текућим, технолошким и производним захтевима тржишта (посебно када је реч о друштвеном сектору и тзв. великим системима). Схватање да се уливањем обртног капитала на бази „неискоришћених капацитета” може иницирати брз раст индустријске производње није утемељена на реалним економским основама. То значи да је евидентна потреба за великим инвестиционим улагањима, а стварање нове структуре неопходност. И поред чињенице да постоје неки гранични изузеци, профил и структура актуелне понуде домаће индустријске основе (технолошки, програмски, еколошки, са становишта квалитета, маркетинг елемената и енергетске ефикасности), као и расположивост осталих ресурса (савремено технолошко и остало знање, кадрови, пословни процеси и процедуре) не дају у глобалу слику стања које обећава без радикалних захвата у поређењу са динамичним захтевима савременог тржишта.

Да би се избегле последице на дужи рок, то суштински захтева радикалне заокрете у индустријском сегменту, као једном од значајних полуга привредног развоја. С обзиром на стање индустријске основе, положај и перспективе појединачних сегмената, као и кретања у међународном производном и трговинском окружењу, приоритетни задатак је решавање три проблема:⁴

1. низак ниво технолошке и тржишне способности индустријских капацитета и производних линија (асортимана),
2. неефикасност пословања (што је у корелацији са незадовољавајућим нивоом продуктивности и снижавањем трошкова производње),
3. незадовољавајући ниво квалитета производа и услуга по међународно прихватљивим конкурентским разредима (потреба уграђивања маркетинг елемената – марка, дизајн и слично).

Сва три аспекта су углавном присутна у укупној структури индустријских сектора, па неопходност свеобухватне реструктурирања привреде произлази из основних циљева индустријског развоја Србије.

Реструктурирање привреде Србије, а нарочито њене индустрије, није могуће извршити ослањајући се искључиво на функционисање тржишта. Тржишна структура Србије је неразвијена, а функционисање тржишног механизма се налази под непосредним или посредним утицајем различитих и веома бројних чинилаца неекономске природе. Осим тога, привредни систем је недограђен, а неки његови кључни сегменти не постоје (нпр. финансијско тржиште, тржиште новца, својинска заштита и др.), док је економска администрација застарела и по ефикасности драстично заостаје за оном која сада постоји не само у развијеним, већ и у земљама у транзицији.

Све то упућује на опредељење да Србија мора изградити сопствени модел индустријске политике који ће, делујући у оквиру тржишних механизма, непосредно утицати на усмеравање индустријске производње и алокацију њених ресурса у будући развој. Ваља нагласити да се при том мисли на мере државе које ће водити стварању услова за бржи развој оних грана које у постојећим околностима међуна-

⁴ Стратегија привредног развоја Србије до 2010., Министарство за науку, технологију и развој, Београд, 2002, књига I, стр. 35.

родне конкуренције и технолошког развоја могу да преведу индустријски сектор на више стопе раста и омогуће му да издржи утакмицу у међународној размени. Индустријска политика Србије, као што је уосталом био случај у другим земљама, своје циљеве може досећи комбинацијом различитих мера и инструмената. У основи, све оне морају бити усмерене подстицању инвестирања у физички и људски капитал. То значи да је потребно створити и неговати повољну инвестициону климу за дугорочна улагања (ради се о познатим макроекономским условима равнотеже, правној заштити, одговарајућим прописима о репатријацији профита, повољним пореским условима).

Осим тога, потребно је дефинитивно активирати процес конкуренције, односно отворити могућности да конкурентска утакмица директно утиче на подизање продуктивности, снижавање трошкова производње, осавремењавање маркетинг елемената, подизање квалитета итд. Монетарни приступ у овој сфери све више губи на реалној ефикасности, јер се мора озбиљно рачунати и са ограничењима институционалног типа. Државна инфраструктура у Србији, преко савремених инструмената и институција које треба да помажу међународну размену и бизнис, има нову улогу – пружање практичне и изводљиве подршке како би се остварио квантитативни скок у развоју националне економије и тржишта и створиле могућности да пословни (индустријски) сектор ухвати корак са догађајима у индустријски напреднијим земљама.

Темељно и озбиљно реструктурирање (програмско, технолошко, тржишно, организационо) нужно предстоји највећој групи индустријских сектора, који се појединачно налазе у различитом положају, како са становишта међународне конкурентске проходности, тако и по критеријумима даљег задржавања појединих сегмената или програмских целина. Налажењем свог места у новим условима у знатној мери помоћи ће се процес приватизације, укључивање у регионалне компанијске мреже, уже специјализације и повезивање у кластере, односно стварањем услова да се предузећа из ових области сопственим реорганизовањем на много озбиљнији начин ослоне на тзв. меку подршку институционалног типа, која треба да им омогући успешније савладавање већ присутних проблема на тржишту.⁵

Ударни правац и стратешко опредељење за изградњу нове индустријске структуре Србије и њено укључивање у савремене тржишне токове треба тражити у сектору развијања високе технологије и сектору специфичних услуга – агрокомплекс, фармацеутска индустрија, информационо-комуникационе технологије, туризам, посебне услуге. Давање акцента у стратегији индустријског развоја Србија овим сегментима заснива се на мултипликативном ефекту по остале учеснике индустријског комплекса, латентно присутним људским потенцијалима ослоњеним на поседовање одговарајућег корпуса знања, као и постојању компанија – националних лидера са значајним потенцијалима за даље убрзавање на пожељном развојном правцу.

Једном речју, нови модел привредног раста и развоја условљава два, међусобно повезана, заокрета: први је структурног карактера са тежиштем на индустријском расту, инвестицијама и извозу, а други је усмерен ка убрзању реформских процеса и европских интеграција. Кључ успеха лежи у стварању много атрактивни-

⁵ Стратегија привредног развоја Србије до 2010., Министарство за науку, технологију и развој, Београд, 2002, књига I, стр. 37.

јег инвестиционог амбијента за улагања у секторе прерађивачке индустрије са високом додатом вредношћу. Најефикаснији начин да се остваре структурне промене, убрзани привредни раст и извоз је привлачење страних директних инвестиција и проналажење стратешких партнера са развијених тржишта у свету.⁶

Конкурентност предузећа

У литератури се често наводе појмови конкурентност или конкурентска предност. Разни аутори имају своје дефиниције, али се оне суштински не разликују много. Једна фирма је конкурентна уколико производи квалитетније производе и услуге од домаћих и иностраних конкурената по нижој цени.⁷ Конкурентност представља способност предузећа да испуни жеље и захтеве потрошача и да при том оствари профит.⁸ Ову способност предузеће користи тако што на тржишту нуди производе и услуге које потрошачи вреднују више у односу на производе и услуге које нуде конкуренти.⁹ Остваривање конкурентности захтева континуирано усклађивање пословања предузећа са променљивим социјалним и економским условима у динамичном окружењу.¹⁰

Потрошачи, према овим дефиницијама, имају могућност избора, јер могу вредновати производе/услуге у односу на више испоручилаца. Коначно, конкурентност није једном за свагда остварена предност једне организације у односу на другу, то је стални процес усклађивања према, такође, стално променљивим условима који владају на тржишту.

Конкурентност предузећа се може повезати са његовим дугорочним профитним перформансама, као и способношћу да обезбеди компензације запосленима и високе приносе власницима.¹¹ У том смислу, предузеће остварује конкурентску предност над својим конкурентима уколико је његова профитабилност већа од просечне профитабилности (рентабилности) свих компанија у одређеној индустрији.¹² При том се конкурентска предност заснива на јединственим компетенцијама предузећа које му омогућавају да диференцира своје производе у односу на конкуренте и/или да оствари значајно ниже трошкове од конкурената.¹³

⁶ Стратегија и политика развоја индустрије Република Србије од 2010. до 2020. године, „Службени гласник РС”, бр. 55/2011.

⁷ Буцклеу, П. Ј., Пасс, Ц. Л., Прескотт, К., Меасурес оф Интернационал Цомпетитивенесс: А Цритицал Сурвеу, Јоурнал оф Маркетинг Манагемент, 1988, Вол. 4, Но. 2, стр. 176.

⁸ Влацхвеи, А., Нотта, О., Фирм Цомпетитивенесс: Тхеориес, Евиденце, анд Меасуремент, ИГИ Глобал, Херсхеу, 2016, стр. 2.

⁹ Цхикан, А., Национал анд Фирм Цомпетитивенесс: А Генерал Ресearч Модел, Цомпетитивенесс Ревиев: Ан Интернационал Бусинесс Јоурнал, 2008, Вол. 18, Но. 1-2, стр. 24.

¹⁰ Цхикан, А., 2008, исто цит., стр. 25.

¹¹ Буцклеу, П. Ј., Пасс, Ц. Л., Прескотт, К., исто цит., стр. 176.

¹² Хилл, Ц.В., Јонес, Г. Р., Сцхиллинг, М. А., Стратегиц Манагемент: Ан Интегрated Аппроач, Ценгаге Леарнинг, Стамфорд, 2015, стр. 82.

¹³ Хилл, Ц.В. ет ал., 2015, исто цит., стр. 83.

Отуда је према Портеру конкурентску предност могуће остварити нижом ценом производа/услуге у односу на конкуренте и/или већом вредношћу производа/услуге по истој цени, при чему се способност диференцирања постиже супериорнијим ресурсима и компетенцијама у односу на конкуренте.¹⁴ Дакле, јединствене компетенције предузећа, које детерминишу конкурентску предност, произлазе из два комплементарна извора: ресурса и способности.¹⁵

Конкурентска позиција једног предузећа одраз је његове интерне и екстерне конкурентске предности, при чему је интерна предност одраз способности предузећа да ефикасно и ефективно користи сопствене људске и материјалне ресурсе, док је екстерна предност резултат потврде успешности предузећа од стране тржишта, односно „уколико понуда вредности за потрошаче уз дате трошкове резултира задовољством потрошача, продајом, профитабилношћу предузећа и значајним тржишним учешћем.“¹⁶

Повезаност интерне и екстерне конкурентности није нова. Још давне 1959. године уочено је да раст фирме представља колективни ендегени процес у коме учесници акумулирају вредно знање, кроз динамички процес учења садржан у интеракцијама производних ресурса фирме и тржишних прилика.¹⁷

Ресурсна теорија посматра предузеће као јединствени скуп различитих ресурса и способности које су кључне у детерминисању његове конкурентске позиције. Ова теорија представља само један сегмент теорије конкурентности, поред теорије динамичких способности и теорије знања.¹⁸ Наиме, ове теорије указују на чињеницу да ресурси нису довољни за остваривање одрживе конкурентске предности предузећа, већ су значајне и способности предузећа да integriше, развија и ствара нове интерне и екстерне компетенције како би ефикасно реаговало на брзе промене у окружењу¹⁹), али исто тако и знање које представља кључни инпут у производњи и основни извор вредности.²⁰

Фактори који одређују конкурентску позицију предузећа су динамички, променљиви, са различитим значењем и утицајем у различитим контекстима.²¹ У постизању и одржавању конкурентске предности значајну улогу играју четири фактора: ефикасност (рентабилност), квалитет, иновације и одговорност према потрошачима (слика 1).²²

¹⁴ Портер, М., *Цомпетитиве Адвантаге: Цреатинг анд Сустаининг Супериор Перформанце*, Фрее Пресс, Нев Њорк, 1985.

¹⁵ Хилл, Ц.В. ет ал., 2015, исто цит., стр. 83.

¹⁶ Зрнић, Д., *Развој модела конкурентности малих и средњих предузећа у транзиционим условима*, докторска дисертација, ФТН Нови Сад., 2014, стр. 56.

¹⁷ Пенросе, Е., *Тхе Тхеору оф тхе Гроуџ оф тхе Фирм*, Охфорд Университи Пресс, Охфорд, 1959.

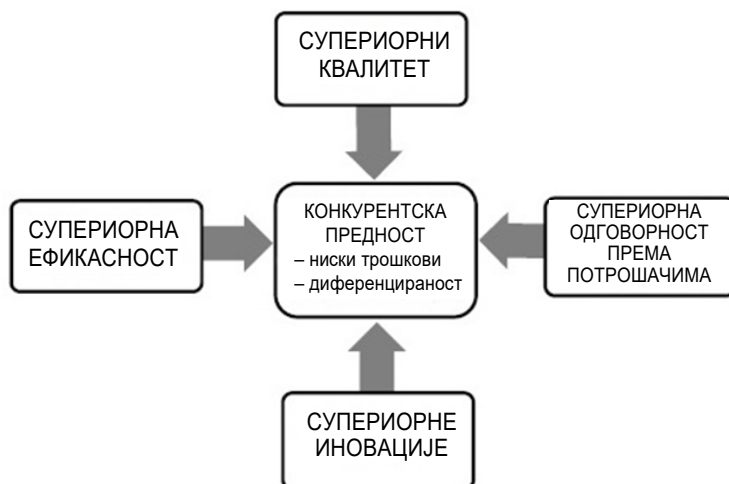
¹⁸ Крстић, Б., *Ресурси и конкурентска предност предузећа*, Међународни научни скуп „Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе“, Ниш, Зборник радова, стр. 347-356.

¹⁹ Тееце, Д. Ј., Писано, Г., Схуен, А., *Динамиц Цапабилитиес анд Стратегиц Манагемент*. Стратегиц Манагемент Јоурнал, 1997, Но. 18, стр. 509-533.

²⁰ Грант, Р. М., *Товард а Кноуледге-Басед Тхеору оф тхе Фирм*, Стратегиц Манагемент Јоурнал, 1996, Но. 17, стр. 109-122.

²¹ Унковић, М., *Међународна економија*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

²² Хилл ет ал., 2015, исто цит., стр. 93.

Слика 1 – Кључни фактори конкурентске предности

Једна од често коришћених мера ефикасности је продуктивност радника која показује производни резултат по раднику.²³ Ова мера омогућава поређење продуктивности радника више различитих предузећа и даје информацију о томе како ефикасно коришћење људских ресурса доприноси остваривању конкурентске предности. Поред тога, кључна мера ефикасности је рентабилност предузећа и то: рентабилност укупних средстава и рентабилност сопствених средстава.²⁴

Квалитет производа такође представља значајан фактор конкурентске предности предузећа, кога одређују следеће категорије: перформансе, особине, поузданост, саобразност, трајност, сервисирање, естетика и препознатљивост.²⁵ Наиме, сваки производ има специфичне карактеристике које потрошачу пружају одређену корисност, па се самим тим потрошач опредељује за оне производе који му пружају виши степен корисности у односу на производе конкурената. Утицај квалитета производа на конкурентску предност је двоструки:²⁶

- квалитетнији производи пружају већу вредност (корисност) потрошачима, па самим тим пружају могућност предузећима да их продају по већим ценама;
- квалитетнији производи су поузданији, па самим тим омогућавају већу ефикасност и ниже трошкове по јединици производа.

Иновативност подразумева развој и стварање производа који су потпуно нови на тржишту или који имају супериорније карактеристике у односу на постојеће производе; или нових процеса производње производа и њихове испоруке потрошачи-

²³ Хилл ет ал., 2015, исто цит., 2015, стр. 94.

²⁴ Крстић, Б., Секулић, В., Управљање перформансама предузећа, Ниш, Економски факултет, 2017.

²⁵ Гарвин, Д. А., Вхат Доес "Продукт Quality" Реаллу Меан? Слоан Манагемент Ревиев, 1984, Вол. 26, Но. 1, стр. 29-30.

²⁶ Хилл ет ал., 2015, исто цит., стр. 95-96.

ма. Дугорочно посматрано, иновације представљају најзначајнију детерминанту конкурентске предности, па се најконкурентнија предузећа не труде да сустигну и надмаше конкуренте, већ своју развојну стратегију базирају на иновацијама.²⁷ За разлику од конвенционалне логике у формулисању стратегије, ова предузећа се ослањају на логику вредности иновација (табела 1).

Табела 1 – Логике у формулисању стратегије

Димензије стратегије	Конвенционална логика	Логика вредности иновација
Претпоставке индустрије	Услови у индустрији су егзогени.	Услови у индустрији се могу обликовати.
Стратегијски фокус	Предузеће треба да створи конкурентске предности, а циљ је надмашити конкуренцију.	Конкуренти нису репер, већ предузеће треба да тежи значајном скоку у испорученој вредности да би доминирало на тржишту.
Потрошачи	Предузеће би требало да задржи и прошири своју базу потрошача даљом сегментацијом тржишта и прилагођавањем потрошачима, фокусирајући се при том на диференцирање у погледу онога	Вредносни иноватори су усмерени ка маси потрошача и спремни су да изгубе неке од постојећих потрошача, при том се фокусирајући на кључне сличности у погледу онога што потрошачи вреднују.
Имовина и способности	Предузеће треба да максимално користи своју постојећу имовину и способности.	Предузеће не сме да буде ограничено оним што поседује, већ мора да постави питање чиме би се бавило да креће изнова.
Понуда производа и услуга	Традиционална ограничења индустрије одређују производе и услуге које предузеће нуди. При том је циљ предузећа да максимира вредност те понуде.	Вредносни иноватор размишља у правцу потпуног решења које потрошач тражи, чак и у случају када то значи пословање изван традиционалних ограничења индустрије.

Одговорност према потрошачима подразумева способност предузећа да успешно идентификује и задовољи потребе потрошача. Неколико кључних аспеката одговорности према потрошачима односе се на:

- унапређење квалитета производа које предузеће има у својој понуди,
- развој нових производа са карактеристикама које постојећи производи не поседују,
- прилагођавање производа и услуга јединственој тражњи појединих потрошача или групе потрошача,

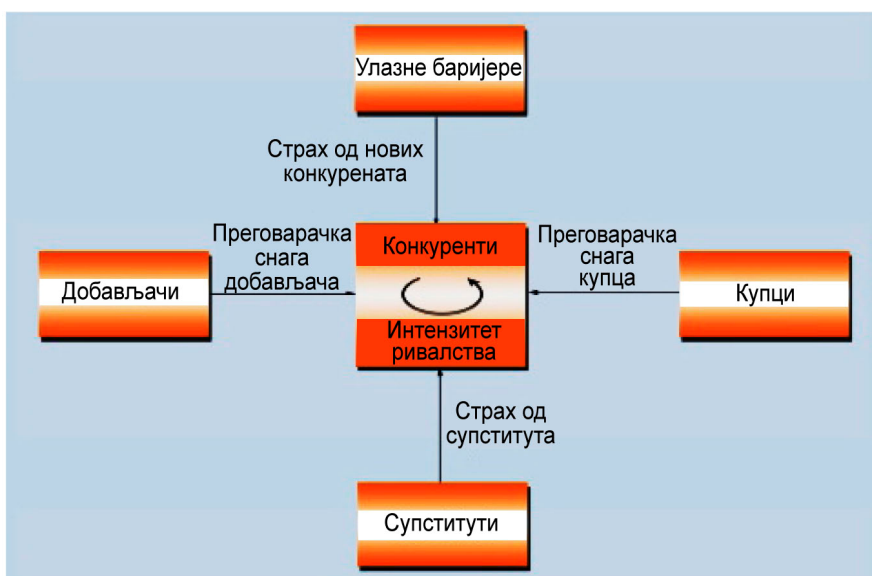
²⁷ Ким, Ц. W., Мауборгне, Р., Валуе Инноватион: Тхе Стратегиц Логиц оф Хигх Гроутх. Харвард Бусинесс Ревиев, 2004, Вол. 82, Но. 7/8, стр. 172-180.

- скраћење времена потребног за пружање услуге потрошачима,
- унапређење дизајна производа,
- унапређење услуга сервисирања производа након продаје,
- унапређење подршке потрошачима.

Сви наведени аспекти унапређују одговорност предузећа према потрошачима, па самим тим омогућавају предузећу да се диференцира у односу на конкуренте који су мање одговорни према потрошачима. При том су значајне и међусобне везе између ових фактора, јер се њиховим синергијским деловањем могу постићи још бољи резултати.

Осим фактора из интерног окружења за конкурентску предност значајни су и фактори из екстерног окружења. Отуда Портер²⁸ основу формулисања стратегије конкурентности предузећа види у повезивању предузећа са његовим окружењем, односно привредном граном или гранама у којима конкурише. У Портеровом моделу конкурентских сила (слика 2) распознаје се пет сила које утичу на профитни потенцијал индустрије или неког њеног сегмента:

- улазне баријере,
- опасност од супституције производа/услуга,
- преговарачка снага купаца,
- преговарачка снага добављача и
- ривалство између конкурената у грани.

Слика 2 – Портеров модел конкурентских сила

²⁸ Портер, М. Е., Хов Цомпетитиве Форцес Схапе Стратегу. Харвард Бусинесс Ревиев, 1979, вол. 57, но. 2, стр. 137-145.

Нови учесници у одређеној грани са собом доносе нове способности, жељу да остваре тржишно учешће, као и значајне ресурсе (Портер, 1979, стр. 138). Опасност од уласка нових учесника зависи од улазних баријера које намећу постојећи учесници у грани. Отуда је опасност од уласка нових учесника већа „кад су препреке уласка ниске, кад има много кандидата за улазак, кад је индустријски раст велики, потенцијал за стицање профита висок, кад постојеће фирме не могу и не желе да се енергично супротставе.“²⁹

Реструктурирање и организационе промене

У условима промењеног пословног амбијента, повећане конкурентности на тржишту, као и проблема са којима се суочавају, предузећа се морају реструктурирати. Феномен реструктурирања привлачи пажњу од почетка 1980-тих, а његов настапак поклапа се са економском политиком коју је тих година у Великој Британији промовисала премијерка Маргарет Тачер, а у САД тадашњи председник Роналд Реган. Реструктурирање је појам из општег менаџмента којим се описује низ стратегијских, оперативних, правних, организационих, тржишних, финансијских, власничких, техничко-технолошких и других промена које се предузимају у једној организацији са циљем да се побољшају њене перформансе, ефикасност пословања и управљања и задовоље различите организационе промене.

Сходно томе, треба правити разлику између више облика реструктурирања:³⁰

- стратегијско или управљачко (усмерено ка радикалним променама у процесу управљања, стилу руковођења и афирмацији менаџмента и предузетништва, што треба да доведе до веће ефикасности, ефективности и динамичности пословања),
- финансијско (усмерено ка оптимизацији управљања новчаним токовима, низу активности везаних за прикупљање и обезбеђење финансијских средстава, инвестирања, пласману новца),
- организационо (подразумева сложене активности везане за промене организационих структура, инаугурацију савремених облика предузећа и темељне измене унутрашње конфигурације, културе, односа моћи и других параметара),
- власничко (усмерено ка радикалним променама у власничкој структури која дотиче и питање структуре капитала),
- тржишно (усмерено ка редефинисању тржишта, подручја пословања, преуређењу понуде, измени маркетинг стратегија, чиме се жели постићи унапређење ефикасности пословања, задовољење захтева тржишта и стицања конкурентских предности),
- производно-технолошко (подразумева измену техничко-технолошке структуре, отклањање „уских грла“, модернизацију опреме, дифузију резултата научноистраживачке делатности, унапређење радне дисциплине и сл.).

²⁹ Албијанић, М., Квантификација утицаја интелектуалног капитала на конкурентност, докторска дисертација, Универзитет Сингидунум, Београд, 2011, стр. 132.

³⁰ Ерић, Д., Стошић, И., Корпоративно реструктурирање, Чигоја штампа, Београд, 2013, стр. 12.

Тај задатак није једноставан и захтева доношење одлука које имају различите реперкусије – социјалне, економске, чак и политичке. Уколико пословне одлуке нису праћене одговарајућим пословним резултатима, питање ефикасности намеће потребу мењања стања и односа у предузећу. Промена управљачке структуре, организовање флексибилније организације спремне на готово свакодневне промене и прилагођавања, постављају се као императив опстанка.

Постоје три примарна узрока реструктурирања:³¹

- превазилажење лоших финансијских перформанси у пословању,
- имплементација нове стратегије развоја предузећа и
- повећање вредности акција предузећа на финансијским тржиштима.

При томе, као узроци који у појединим случајевима иницирају реструктурирања, наводе се: предузеће (компанија) има потешкоћа у плаћању или није у могућности да исплати своје обавезе, продаја стагнира или је у паду, залихе готових производа се гомилају, развој технологија и иновације изискују промене у производним процесима, продуктивност стагнира или опада, недостају вештине и способности да би се задовољили оперативни захтеви пословања, у деловима организације постоје значајни вишкови или мањкови запослених, перцепција о предузећу се погоршава, организационе комуникације су неадекватне и неефикасне, одговорност за резултате није јасно дефинисана, пословна култура је нарушена и слично.

Основни мотив реструктурирања представља настојање предузећа да заустави, односно предупреди, и што је могуће брже преокрене остваривање незадовољавајућих перформанси у свом пословању. Бројна предузећа, упркос настојању да остваре своје циљеве пословања, односно обезбеде задовољавајуће висок ниво ефикасности и ефективности привређивања, нису то у стању у свим фазама свог развоја услед дејства бројних фактора екстерне и интерне природе. Незадовољавајуће перформансе у пословању, по правилу, иницирају промене путем којих предузеће покушава да заустави и преокрене неадекватне и/или неповољне трендове. Настојања предузећа су иницијално усмерена на решавање оперативних проблема, путем мањих модификација или делимичних промена у начину обављања свог пословања. Међутим, уколико ове промене не дају резултате принуђена су да предузму много опсежније, структурне промене, које не само у квантитативном, већ и у квалитативном смислу мењају конфигурацију и начин пословања.³²

Подручје организационог реструктурирања је изузетно широко и везано је за начин функционисања сваке организације (без обзира на термин који се користи – фирма, предузеће, привредно друштво, компанија, корпорација, институција, итд.) и промене које могу утицати на подизање њене ефикасности и ефективности. Уколико се организација схвати као систем који креирају људи са одговарајућим структурама које укључују скуп норми и правила између својих чланова и које служе за остваривање заједничких циљева, промене појединих организационих елемената су саставни део њиховог живота. Уколико је добро испланирано и примењено, организационо реструктурирање може бити основа будућег успешног развоја.³³

³¹ Самарас, Х., *Цорпорате Реструцтуринг – Ан Овервиуе*. Аваилабле фром: <http://www.authorstream.com/Presentation/aSGuest138201-1455883-corporate-restructuring-overview-version-05/>

³² Ерић, Д., Стошић, И., 2013, исто. цит., стр. 43.

³³ Ерић, Д., Стошић, И., 2013, исто цит., стр. 188.

За ову врсту реструктурирања се користе веома различити називи, као што су реорганизација, организациона трансформација, downsizing или outsourcing итд. Оно обухвата различите типове промена, од измене организационог дизајна и величине организације до потпуног реинжењеринга пословних процеса или изградње мрежних и виртуелних организација.

Током животног века већина организација повећава број хијерархијских нивоа и усложњава своју структуру. У почетним фазама развоја, док су предузећа мања структура је обично неформална, да би временом прерасла у функционалну. У оба случаја претежно доминира централизовани стил управљања. Међутим, како се повећава број послова и запослених, долази до усложњавања структуре и интерних односа. Тада се јављају проблеми у областима комуницирања, координације и појава субоптимизације (где су интереси појединих организационих делова испред интереса целине предузећа), што неминовно доводи до потребе за организационим променама.

Организационе промене схваћене као серија корака путем којих се мењају основни организациони параметри су присутне код свих типова организација без обзира на њихову величину, природу делатности, географску локацију, старост или тип власништва. Оне се могу врло различито тумачити, дефинисати и делити. Једна од најчешћих подела је на два основна типа:³⁴

I – Континуиране – које су мањег интензитета, парцијалне, инкременталне и еволутивног карактера – за њих се обично употребљава појам организациони развој, који у литератури из области менаџмента и теорије организације постоји још од 1930-их.

II – Дисконтинуиране – које су крупне, брзе, радикалне и револуционарне – обично се означавају појмом организациона трансформација.

Концепт организационе трансформације је нешто новији, настаје средином 1980-их и под њим се подразумевају „обично свеобухватне, радикалне и револуционарне промене организације, тј. тзв. промене другог реда.”³⁵ Свеобухватност промена које носи организациона трансформација се односи на њихову ширину. Конкретније, претпоставља се да се оне дешавају у свим деловима предузећа (филијалама, дивизијама, стратегијским пословним јединицама), свим системима (планирања, информисања, награђивања, контроле) и на свим нивоима (топ, средњи и оперативни). Радикалност промена се односи на њихову дубину. Реч је не о малим, постепеним, инкременталним, већ напротив, великим и дубоким променама. Револуционарност се односи на брзину измене, која је јако велика. Овај концепт подразумева промене најмање три елемента: организационе структуре, моћи и културе.³⁶

Без икакве дилеме, организационо реструктурирање сврстава се у групу дисконтинуираних промена које одговарају природи организационе трансформације. Поред појма организациона трансформација, за крупне промене које се предузимају у организацијама често се још користи и појам реорганизација (реорганизацион). Без обзира на појмовно дефинисање, ова група организационих промена подразу-

³⁴ Јанићијевић, Н., Концепт организационе трансформације предузећа, докторска дисертација, Економски факултет, Београд, 1993, стр. 124.

³⁵ Јанићијевић, Н., 1993, исто цит, стр. 124-125.

³⁶ Ерић, Д., Стошић, И., 2013, исто цит., стр. 189.

мева више активности на промени организационе структуре, што доводи до креирања нових модела организационог дизајна (матрични, мрежни, виртуелни, ...). У ове промене се укључују и активности као што су реинжењеринг, downsizing или outsourcing. Генерално, ради се о крупним променама које подразумевају измене већег броја организационих параметара, обично у кратком року и често врло великог обима. Организациони развој, са друге стране, подразумева еволутивне промене које се дешавају током животног века организације.

Организационом променом сматра се свака стварна, суштинска модификација неког дела или целе организације. Под организационом променом се подразумева свака промена у организационом систему која доводи до вишег нивоа ефикасности и ефикасности. Конкретно, све што доводи до вишег нивоа искоришћености људских, материјалних и финансијских потенцијала и усклађености са окружењем, може се назвати организационом променом.³⁷

Садржај организационе промене може се представити кроз:

- промене у основном уређењу организације (структура, власништво, финансијски извори),
- промене у задацима и активностима и дужина линије производа/услуге, опслуживање тржишта, купци/потрошачи)
- промене у технологији (машине, опрема, алати, материјали, hardware, software),
- промене у управљачкој структури (унутрашња организација, поступци одлучивања и контроле),
- промене у култури организације (вредности, ставови, мишљења, традиција, неформални односи),
- промене у људима (менаџмент и запослени, ставови, мотивација, понашање),
- промене резултата организације (финансијски, економски, социјални),
- промене имиџа у окружењу итд.³⁸

Предузећа одбрамбене индустрије у условима транзиције

Транзиција у Србији је почела пре више од четврт века, прилично давно ако се посматра са тачке гледишта света у којем данас живимо. Нажалост, резултати транзиције у Србији, попут увећања приватног сектора, подстицања предузетништва, јачања конкуренције, повећања конкурентности, примене модерних технологија, ефикасног и етичног корпоративног управљања и боље интеграције у глобални ланац снабдевања, у супротности су са очекивањима која су дефинисана на почетку овог процеса, а далеко су испод достигнућа других земаља из Централне и Источне Европе. Није тешко уочити да је путања транзиције у Србији неправилна. Њена брзина варира, доживљава успоне и падове, креће се по цик-цак путањи. Читав период транзиције био је испуњен грешкама у виду заблуда, прецењивања и погрешних поступака. Транзиција као средство да се избегне „замка средњег нивоа

³⁷ Радић, В., Организациони дизајн, Висока школа за пословну економију и предузетништво, Београд, 2014, стр. 219.

³⁸ Радић, В., 2014, исто цит., стр. 219.

развијености" гурнула је Србију у „транзициону замку“, структурну кризу која се некад назива и „транзиционизам“ (никада завршена транзиција).³⁹

Одбрамбена индустрија Србије (бар оно што се под тим подразумева) је прошла (и пролази) кроз транзицију, али без видљивих промена, прилагођавања и трасирања путева развоја. У последњих двадесет година, код руководства у предузећима одбрамбене индустрије створило се уверење да је држава ту да реши сваки проблем на који наиђе било које предузеће. Последњих година и деценија, када су могућности државе биле све мање, а привредна криза све већа, ово уверење било је велика кочница самосталном тражењу решења проблема који су се gomилали из дана у дан.

Под одбрамбеном индустријом се подразумевају она предузећа и институције која се баве истраживањем, развојем, производњом, испитивањем, одржавањем и ремонтом средстава која користе одбрамбене структуре. По својој делатности, то је мултидисциплинарни индустријски комплекс који у јединствену категорију сврставају њихови производи, услуге, технологије и посебно законска регулатива (домаћа и међународна), која обавезује предузећа у домену квалитета, етичких норми, борбе против тероризма, безбедности итд.

Производња средстава наоружања и војне опреме, бројчано и технолошки, је под ограничењем. Промет и продаја ван домаћег тржишта ограничени су и налазе се под интерном контролом државе. Бројним законским прописима произвођачима наоружања и војне опреме обезбеђен је посебан статус и право, али на специфичан начин регулисана су и одређена питања као што су: финансирање, инвестиције и развој, обезбеђење девизних средстава, извоз производа, ослобађање од плаћање царина, снабдевање репроматеријалом, услови кредитирања, субвенционирање и др.

С друге стране, искуства из ближе и даље историје указују на нужност опремања властитих оружаних снага ослањањем на сопствене снаге, а такав приступ подразумева технолошку и кадровску опремљеност домаћих развојних и производних капацитета у области војне технике. Основни разлози за одржавање и развој производних капацитета одбрамбене индустрије су следећи:

1 Безбедносни разлози

– пракса увођења санкција међународне заједнице за увоз НВО појединим земљама (таква искуства имали су Турска, Бразил, СР Југославија, чак, и Израел),

– ослањање на сопствене капацитете за производњу средстава НВО показало се одлучујућим за одбрану у периоду санкција (од 1992. до 2002. године) и ратног стања 1999. године,

– увоз НВО у критичним ситуацијама подложен је малверзацијама профитерско-трговачких фирми и ценовним уценама.

2 Производњом НВО у домаћим капацитетима може да се обезбеди 50-60% потреба Војске Србије за НВО.

3 Деценијско искуство и традиција у производњи дају предност даљем развоју ове индустријске гране, која води општем технолошком напретку земље.

4 Одбрамбена индустрија је до 1999. године била врло развијена и извозно оријентисана, а та могућност и даље је присутна.

³⁹ Ђуричин, Д., Ескапе фром транзитионизм, Савез економиста Србије и Економски факултет Универзитета у Београду, Кућа штампе плус, Београд, 2017.

5 Упркос одливу, још увек постоји критичан број кадрова који је способан да поврати углед и место нашој одбрамбеној индустрији у свету.

6 Економски интерес који се огледа у мањим ценама средстава НВО која се производе у држави у односу на увозну робу и реализацији повољних извозних аранжмана.

7 Истраживање и развој технологија у области НВО су покретачи развоја читавог индустријског комплекса једне државе, па „домаћа памет” (институти, факултети, центри изузетности) може да оствари значајне продоре у појединим дисциплинама-областима.

Одбрамбена индустрија Србије, као интегрални део привреде, има своје карактеристике које јој дају обележје специфичне производне делатности. То су, пре свега, огледа у специфичности производа војне индустрије – различити системи наоружања и војне опреме, који имају посебну намену. Та посебност утиче на пословну и развојну политику војне индустрије. Међутим, сам процес производње у њој представља отворен систем, јер је интегрално повезан са осталим привредним делатностима, почевши од снабдевања сировинама и репроматеријалима, преко разноврсних кооперантских односа, усаглашавања токова производње до добијања готових производа.

Из посебности намене производа одбрамбене индустрије произлази посебан третман њене производње. Наиме, производња наоружања и војне опреме има посебан друштвени интерес и приоритетан значај у укупној одбрамбеној политици земље. Одбрамбена индустрија је, дакле, интегрални део привреде са једне стране, а са друге стране важан елеменат система одбране земље. Ова двострука улога војне индустрије опредељује њено место и улогу у структури друштвено-економског система земље.

Будући да су предузећа војне индустрије робни произвођачи, намеће се обавеза да се у погледу њиховог функционисања и економике, доследно следе начела која важе за све друге робне произвођаче у условима робне производње. С друге стране, с обзиром на специфичности производа војне индустрије, питање је да ли је могуће да се ти производи разматрају на тржишту само у условима тржишне конструкције, без административне регулације и уз искључивање монополског понашања. Заправо, поставља се питање да ли је могуће да се развојем, функционисањем и вредновањем производа војне индустрије управља у складу са објективним деловањем законитости робне производње а да се, при томе, респектују специфичности њених производа.⁴⁰

Војнопривредна делатност Републике Србије представља значајно и вишеструко искуство, које се може сумирати у следећем:⁴¹

– максимално ослањање на сопствене снаге и могућности ради постизања што веће, а истовремено економски исплативе аутономије у развоју и производњи наоружања и војне опреме;

⁴⁰ Радић, В., Управљање ризицима у војној индустрији, Цопу планет, Београд, 2014, стр. 24-25.

⁴¹ Стаматовић, А., Војна привреда друге Југославије (1945-1991), Војноиздавачки завод, Београд, 2001, стр. 126-127.

– програми истраживања, развоја и производње проишчили су из планова развоја и изградње оружаних снага, а средства и системи наоружања и војне опреме сопственог развоја максимално су прилагођавани одбрамбеној концепцији;

– примењена истраживања усклађивана су са развојним програмима колико год је било могуће;

– континуирана модернизација производно-технолошких капацитета;

– коришћење у производњи наоружања и војне опреме специјализованих производно-технолошких капацитета, што је подразумевало ангажовање, поред фабрика финалиста, великог броја кооперантских фабрика и велику дисперзију производних капацитета;

– систематско краткорочно и дугорочно планирање и континуирана контрола реализације у свим подручјима војнопривредне делатности;

– сви поступци и процеси били су регулисани одговарајућим законима, правилима и упутствима;

– финансирање реализације истраживачких и развојних програма и набавку лабораторијске опреме скоро у целини је обезбеђивано војним буџетом, а модернизацију и изградњу нових производно-технолошких капацитета финансирале су фабрике уз кредитну партиципацију из војног буџета (која је, зависно од периода, износила више од 50 до око 35 одсто укупних вредности инвестиција).

Полазећи од актуелног стања међународних односа, неизвесности развоја ових односа у будућности, геостратешког и политичког положаја Републике Србије, чини се да је једина рационална варијанта концепта опремања Војске Србије ослањање на сопствене снаге у развоју и производњи наоружања и војне опреме ради обезбеђења већег дела опремања из сопствених извора.⁴²

Производни капацитети требало би да буду димензионирани у складу са потребама опремања Војске Србије и реалним могућностима извоза наоружања и војне опреме. Са искључиво економског становишта, наведени концепт се не може реализовати кроз потпуну примену тржишног механизма, али произвођачи наоружања и војне опреме морају бити у равноправном положају са свим произвођачима друге робе за које у потпуности важи тржишни механизам.⁴³

Анализом актуелних међународних односа и њиховог развоја у будућности, геостратешког положаја, политичког опредељења и одбрамбених интереса Србије и стања материјалних ресурса у систему одбране, закључено је да је рационална варијанта концепције опремања Војске – ослањањем на сопствене снаге у истраживању, развоју и производњи наоружања и опреме.

На основу тога, задаци стратегије развоја војне индустрије су:⁴⁴

– усвајање јединственог концепта опремања Војске Србије наоружањем и војном опремом и развој модела функционисања војнопривредног комплекса у складу са тим,

⁴² Стаматовић, А., 2001, исто цит., стр. 143.

⁴³ Није познат пример у свету да се у овој области делатности ради искључиво на чистом тржишном принципу. На пример, америчка влада штити домаће произвођаче наоружања и војне опреме (Буу Америцан Ацт; Федерал Процуремент Регулационс)) на тај начин што није дозвољен увоз наоружања и војне опреме за потребе америчке армије уколико увозна цена није најмање двоструко нижа од домаће. На сличан начин заштићени су произвођачи наоружања и војне опреме у Великој Британији, Шведској и другим земљама.

⁴⁴ Радић, В., 2014, исто цит., стр. 35.

– програмирање развоја и опремања у складу са пројекцијом трансформације и будућег развоја Војске Србије,

– димензионисање производних капацитета сагласно потребама сопственог опремања и могућностима извоза наоружања и опреме,

– реструктурирање и власничка трансформација предузећа војне индустрије, уз обавезно већинско учешће државног капитала,

– обезбеђивање консолидације и стабилног финансирања свих субјеката у саставу војнопривредног комплекса,

– стварање услова за кооперацију на пословима развоја и производње сложених система НВО и заједнички наступ на светском тржишту наоружања.

Војнопривредни комплекс, као заокружена целина индустрије Републике Србије, мора бити субјект који има респектабилан положај у држави. Стога, практични циљеви политике у војнопривредној делатности треба да буду:⁴⁵

– опремање Војске Србије оним средствима која се могу производити у домаћим предузећима,

– максимално ангажовање производних капацитета за одржавање, ремонт и модернизацију наоружања и војне технике,

– очување континуитета истраживачко–развојног рада у областима савремених технологија, које су перспективне са аспекта потреба Војске Србије,

– повећање продуктивности и ефикасности пословања предузећа војне индустрије, ради успешнијег наступа на светском тржишту.

Војној индустрији Србије нужно предстоји темељно и озбиљно реструктурирање – програмско, технолошко, организационо, маркетиншко, са дугорочним опредељењем учешћа извоза у друштвеном производу већем од 50 одсто. Остваривање неизбежних структурних, неопходних развојних, тиме и пожељних дугорочних ефеката у војној индустрији Србије, могуће је само у оквиру конзистентног програма укупних реформи на путу транзиције националне економије у отворену тржишну привреду.

Полазећи од тешког стања на почетку 21. века, уважавајући у највећој мери потребу за брзим растом, са ослоном на стваралачке потенцијале нације, прихватајући неопходност најдубљег производног, трговинског и општеразвојног прожимања са окружењем, уважавајући потврђену чињеницу да је развој кумулативан процес који захтева искуство, напоре и време, а чије је убрзање увек и свугде ограничено, уважавајући чињеницу да се развој у свету заснива на предузетничким способностима, новим научним, технолошким, привредним и менаџерским вештинама, утврђује се да војна индустрија Србије треба да изгледа овако:

– производи само оно што уме и може квалитетно да уради,

– профитабилно извози више од 50 одсто својих производа,

– привлачна је за инвестиције и развој,

– налази место између привреда које конкуришу јефтином радном снагом и оних које су знањем и технологијама водеће у свету,

– пружа шансе младој образованој генерацији за запошљавање.

⁴⁵ Радић, В., 2014, исто цит., стр. 36.

Остварење овакве визије развоја војне индустрије је обиман и комплексан национални подухват, за чије успешно извођење нема јединственог, потпуног и сигурног рецепта и механизма. Стога је неопходно сачинити стратегију развоја војне индустрије. Носилац израде стратегије развоја војне индустрије треба да буде Министарство одбране.

Стратегија развоја војне индустрије је део тријаде индустрија–технологије–инвестиције (слика 3). Из шематског приказа очигледан је и редослед израде документа: најпре стратегија развоја војне индустрије, па стратегија војних технологија и, на крају, дефинисање средњорочних или дугорочних оквира за инвестиције у технологије.

Сврха конципирања и израде стратегије развоја војне индустрије је да омогући деловање тржишних механизма, тако што ће утврдити простор за ове механизме и достижна развојна очекивања на која ће се усмерити сви напори нације. Стратегија развоја војне индустрије треба да смањи неизвесност путева којима се иде у будућност, као и очекиваних резултата.

Слика 3 – Тријада индустрија-технологије-инвестиције

Стратегију развоја војне индустрије треба конципирати тако да се остваре примарни и изведени (последични) циљеви. Примарни циљеви одређују суштину стратегије, а изведени служе за подешавање њених елемената.⁴⁶

Примарни циљеви стратегије су:

- достизање потребне међународне конкурентности производа,
- обезбеђење нужног нивоа националне самодовољности и независности, понудом која осигурава кључне потребе,
- растуће учешће знања као основног ресурса,
- развој привредне структуре која ће се са најмањим трошковима и напорима интегрисати са привредама земаља ЕУ.

Изведени циљеви стратегије су:

- повећање запослености радно способног становништва,
- усвајање и коришћење најновијих технологија,
- повећање друштвеног производа.

⁴⁶ Радић, В., 2014, исто цит., стр. 38.

Реализација стратегије развоја војне индустрије треба да омогући директан утицај знања на бржи развој овог сектора, креирање тржишно атрактивних производа високог степена финализације и иновативности и постизање вишег нивоа квалитета и конкурентности производа на светском тржишту.

У суочавању са изазовима будућности, напредне технологије морају омогућити максималну корист. Да би се то остварило, неопходно је исказати висок ниво иновативности, агилности и флексибилности у приступу истраживању и развоју. С тим у вези, неопходно је критички идентификовати кључне технологије и заузети стратегијски приступ у истраживању и развоју.

Стратегија војних технологија треба да нагласи да су наука и технологије витални активатори националне одбрамбене способности ради.⁴⁷

- идентификације свих националних ресурса знања и иновација,
- транспарентности истраживачких и развојних програма у домену одбране,
- конкуренције идеја,
- побољшања базе научних/техничких знања у систему одбране,
- повећања инвестиција у знање.

Кључни налази стратегије војних технологија треба да буду:⁴⁸

– садашњи (и будући) ризици и претње указују да су наука и технологија основа за развој војних способности,

– већа улагања Министарства одбране (државе) и индустрије у истраживање и развој,

- светски ниво знања и научних и технолошких експертиза,
- Министарство одбране мора да поседује и управља кључним технологијама.

Стога, стратегије развоја војне индустрије и војних технологија треба да буду доступне ширим круговима заинтересованих и потенцијалних учесника у реализацији истраживачких и развојних задатака у области одбране. У супротном, реализација задатака траје (или се одгађа) дуже време, финансирање је проблематично јер резултати нису доступни у зацртаним роковима, па се истраживања често прекидају у поодмаклим фазама. Такође, крајњи корисник – Војска Србије, није опремљена на начин који одговара исказаним потребама, касни се са плановима испитивања и евалуације и њихово трајање продужава, не доносе се одлуке о усвајању у наоружање (оперативну употребу), пролонгирају се планови серијске производње итд.⁴⁹

Заједнички проблеми предузећа војне индустрије

У поступку израде дијагностичких студија за предузећа одбрамбене индустрије Србије⁵⁰ извршена је детаљна анализа стања и уочени појединачни проблеми предузећа који се односе на ниво пословне активности, технологије производње и

⁴⁷ Радић, В., 2014, исто. цит., стр. 39.

⁴⁸ Радић, В., 2014, исто цит., стр. 40.

⁴⁹ Радић, В., 2014, исто цит, стр. 42.

⁵⁰ Стратегија реструктурирања и приватизације предузећа наменске индустрије, Делoitте и Економски институт, Београд, 2004.

производне програме, тржишни пласман, број и структуру запослених, структуру капитала и власништва итд. Након анализе констатовано је постојање заједничких проблема, који су карактеристични за сва предузећа војне индустрије Србије. Проблеми који се појављују код оцене имовинско-правних питања и питања власништва над капиталом предузећа војне индустрије, састоје се у следећем:

- титулар над капиталом предузећа војне индустрије, према евиденцијама у Трговинском регистру надлежног суда, је држава Србија (са више од 51%), а остатак чини друштвени капитал;

- питање власништва над имовином коју користе предузећа војне индустрије су такви да је на неким објектима титулар држава Србија, на неким објектима органи-институције (на пример, Министарство одбране), а на неким објектима сама предузећа одбрамбене индустрије;

- код најмање два предузећа констатовано је да су постојеће непокретности сврстане у ванкњижно власништво с обзиром да не постоје изводи из земљишних књига;

- предузећа располажу и непокретностима која су изграђена након ступања на снагу прописа о изградњи, а за које нису добијене потребне грађевинске или употребне дозволе.

Након сагледавања стања у предузећима, констатована је неповољна кадровска структура и евидентан вишак запослених, односно несклад између пројектованих потреба и ангажовања капацитета и постојећег броја запослених. Тачан број извршилаца може се дефинисати тек након израде конкретних бизнис планова, инвестиционих студија и детаљних програма пословно-финансијске консолидације. Влада Републике Србије је марта 2002. године донела „Одлуку о утврђивању социјалног програма за запослене којима престаје радни однос у процесу реструктурирања предузећа и припреме за приватизацију, стечај или ликвидацију“. У складу са наведеном Одлуком, предузећа су била дужна да сачине предлог мера и активности на решавању вишка запослених са следећим подацима:

- квалификациона и старосна структура запослених,
- структура запослених према радном стажу,
- анализа радне и здравствене способности радника и оцена њихове радне мотивације,

- социјална карта запослених,
- утврђени вишак запослених,
- начин решавања вишка запослених.

Закључак је да спровођење социјалног програма према наведеној Одлуци (или на други начин) има изражене позитивне ефекте у пословању предузећа на кратак и средњи рок, а истовремено омогућава стварање услова за вођење адекватне политике запошљавања млађих кадрова свих структура. Тиме би се значајно променила и побољшала старосна и квалификациона структура запослених у овим предузећима.

Пројектоване потребе Војске Србије не могу да обезбеде реалну основу за профитабилно пословање предузећа, чак ни после примене свих мера финансијске консолидације. Генерално се може констатовати да су расположиви машински и људски ресурси предимензионирани у односу на пројектоване потребе. Решење овог проблема захтева координиране мере у домену производње, инвестиција, тржишног пословања и кадровске политике.

Да би се омогућио опоравак и обезбедило дугорочно пословање предузећа потребно је извршити пословно реструктурирање. Тај задатак није једноставан и захтева доношење одлука које имају различите реперкусије – социјалне, економске, чак и политичке. Промена управљачке структуре, организовање флексибилније организације спремне на готово свакодневне промене и прилагођавање, постављају се као императив опстанка. Уколико пословне одлуке нису праћене одговарајућим пословним резултатима, питање ефикасности намеће потребу мењања стања и односа у предузећу. С тим у вези, очекује се да промене структуре предузећа унапреде маркетиншки наступ, конкурентност и, наравно, квалитет производа.

Реструктурирање захтева знатна финансијска улагања у основна и обртна средства. У складу с тим, потребно је проценити ниво потребних улагања и могуће изворе финансирања недостајућих средстава (нпр. субвенције за војни програм, комерцијални кредити за цивилни програм, продаја новоформираних предузећа, продаја делова имовине предузећа итд.). Све то захтева детаљну анализу потребних улагања и оцену могућих ефеката у циљу доношења адекватних одлука. Даље, то захтева израду реалних бизнис планова, инвестиционих и студија изводљивости, социјалних програма и програма пословне консолидације.

Промена управљачке структуре предузећа војне индустрије је скуп међусобно повезаних и организованих елемената и мора се одвијати контролисано, плански и са унапред одређеним циљем и сврхом. Стратегија промена разликује се од случаја до случаја. Суштину сваке управљачке структуре представља менаџмент као процес остваривања одређених циљева, а управљање предузећем представља непрекидан циклус решавања проблема и доношења пословних одлука. Квалитет тих одлука, као и начин њиховог доношења и спровођења умногоме зависи од компактности, флексибилности и прилагођености управљачке структуре предузећа пословном амбијенту.

Трансформацију управљачке структуре предузећа условљавају промене у екстерном окружењу. Убрзани процес ширења и интензивирања међународног повезивања је нешто што пословни субјекти не могу избећи уколико желе да опстану у конкурентској трци. Познато је, даље, да приватизација као процес има важну улогу у трансформацији управљачке структуре и да је то, у ствари, циљ који се жели постићи трансформацијом власничке структуре.

Управљачка структура предузећа мора се заснивати на знању и искуству. Данас је све присутнији концепт реинжењеринга, односно концепт дубоких, суштинских промена које настају када предузеће одлучи да промени неку од својих основних структура: производну, организациону, власничку, управљачку и/или кадровску. Реинжењеринг, у ствари, представља својеврсну комбинацију већег броја организационих промена усмерених на унапређење пословних перформанси. Управљачка структура мора се формирати на такав начин да представља оквир из којег произлази целокупна стратегија и тактика једног предузећа.

Данас се све више истиче да је знање једини сигуран извор трајне конкурентске предности. Некада радно интензивна предузећа, преко капитално интензивних, еволуирала су у знањем интензивне пословне организације. У таквим предузећима све мањи број људи обавља већи и сложенији обим операција у којима доминирају информације и знање, а интелектуални капитал се данас убраја у имовину предузећа у коју спадају организационо знање, вештине и морал запослених, интензивност, патенти и иновативна сфера, организациона култура, комуникациони систем и др.).

Пословни системи у свим земљама се трансформишу према концепту „организације која учи“, односно променама у складу са интелектуалним потребама, а не на основу нечије воље или интереса. Компаративна предност предузећа, на знању заснованој управљачкој структури, оцртава се кроз његову спремност и способност да перманентно проширује и унапређује стечена знања. Као таква, предузећа не могу бити стална, непроменљива и за промене затворена, као што је био случај у досадашњем развоју. Сви субјекти предузећа морају непрекидно усвајати нова знања, учити и на тој основи перманентно трансформисати читав пословни систем. Најважније је да се после спроведене трансформације власничке структуре не дозволи умртвљење интелектуалног капитала, јер свако знање захтева ново знање, креативније људе, још више интелектуалног капитала. Променама и трансформацијом на тој основи обезбеђује се не само опстанак, већ и развој.

Након пројектовања модела нове организације посебне намене и његовог усвајања од стране руководства организације, односно надлежног државног органа, следи фаза имплементације конкретног модела. Она је изузетно комплексна и може бити кључна за успех процеса реструктурирања организације посебне намене. Наиме, реализацијом претходних фаза реструктурирања постигнута је свесност о проблемима и начинима њиховог решавања, али је потребно пројектована решења и имплементирати. Без одговарајуће имплементације нових решења, квалитет рада у претходним фазама организационог реструктурирања је безначајан.

Трајање фазе имплементације модела може се мерити месецима или годинама, зависно од комплексности пројектованих решења. Због тога, неопходно је обезбедити њен континуитет у институционалном смислу, али и структурне и управљачке мере за одржавање. Такође, морају се израдити сви документи и одлуке, именовати руководиоци за остварење дугорочних циљева реструктурирања.

Имплементација усвојеног модела организације обухвата: планирање имплементације, припрему за имплементацију и реализацију пројектованог модела. Планирање имплементације представља фазу процеса примене усвојеног модела организације, чијом реализацијом се омогућава даље одвијање процеса и достизање циљева реструктурирања. Планирање обезбеђује да се усвојени модел организације реализује на предвиђени начин, у дефинисаном времену и са планираним трошковима. Реализацијом планирања конкретизују се задаци које је потребно извршити ради примене пројектованих решења. Планирање имплементације новог модела организације обухвата: планирање времена, планирање ресурса и планирање трошкова.

Сложеност процеса имплементације новог модела организације посебне намене и посебно значајна финансијска средства која се том приликом троше, захтевају да се приликом планирања имплементације, након планирања и анализе времена и ресурса, обави и ваљано планирање и анализа трошкова. Основни корак у планирању трошкова је дефинисање нивоа трошкова на основу расположивих параметара (нпр. начин реализације активности, потребни ресурси, трајање активности итд.).

Закључак

Предузећа одбрамбене индустрије Србије налазе се у специфичном положају у односу на друга предузећа, првенствено због финалних производа (средства наоружања и војне опреме), а и због посебних законских регулатива које се односе на

њих. Од распада СФРЈ ова предузећа прошла су кроз различита стања и ситуације, тако да њихов данашњи положај кореспондира решеним и нерешеним проблемима из 1990-их, новој међународној безбедносној, политичкој и економској ситуацији, стању и могућностима привреде Србије, као и жељи да се даље развијају, јачају и буду конкурентна. Овде се појам конкурентности односи на светско тржиште, јер на домаћем немају конкуренцију.

Слично потреби промена у осталим предузећима у Србији, предузећа одбрамбене индустрије морају се прилагодити савременим условима пословања који се увелико разликују у односу на само двадесетак година раније. У бившем војноиндустријском комплексу ова предузећа остваривала су извоз реда милијарде долара, снабдевала оружане снаге са преко 60 одсто потреба и нису имала проблеме финансијске природе. Међутим, измењени односи на тржишту, нарочито после санкција међународне заједнице на извоз и увоз НВО од 1992. до 2002. године, НАТО агресије 1999. године и друштвених промена у Србији после 2000-те, променили су тржишни амбијент и захтеве према произвођачима наоружања и војне опреме. Појавили су се нови учесници – мала и средња предузећа која нису оптерећена државним власништвом или вишком запослених постали су конкуренти великим државним предузећима, са могућношћу испуњења све строжих захтева квалитета производа. Све то захтева ново поимање места и улоге предузећа одбрамбене индустрије, потребу реструктурирања и јачег маркетиншког наступа. Расположиви машински и људски ресурси су предимензионирани у односу на пројектоване потребе Војске Србије, па решење овог проблема захтева координисане мере у домену производње, инвестиција, тржишног пословања и кадровске политике. Посебно се поставља питање инвестиција у замену застарелих машина, алата и опреме, модернизацију и проширење производно-технолошких капацитета.

Као земља у транзицији (која дуго траје), Србија нема финансијских могућности за велика улагања, премда је планирано улагање од 150 милиона евра до 2020. године. Међутим, потпуно ослањање предузећа на државу није реално, јер се очекује да сопственим средствима улажу у модернизацију, реорганизацију и промене. Будући да се резултати извоза сваке године побољшавају и да се остварује значајан девизни прилив, предузећа се морају организовати на начин да немају вишкове запослених, да продају или отуђе имовину која није у функцији одбрамбене индустрије (спортски објекти, пословни простори, продавнице, представништва, зграде, домови културе, хотели итд.), као и да делове цивилног програма издвоје у посебне организационе јединице. Уосталом, то је Одлуком Владе Републике Србије било планирано још 2005. године и до данас није потпуно спроведено. Дакле, пред руководством предузећа одбрамбене индустрије су многобројни задаци чије решавање је услов бољег положаја ових предузећа на домаћем, посебно на страном тржишту.

Literatura

[1] Albijanić Miroljub, *Kvantifikacija uticaja intelektualnog kapitala na konkurentnost*, doktorska disertacija, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2011.

[2] Buckley, P. J., Pass, C. L., Prescott, K., *Measures of International Competitiveness: A Critical Survey*, Journal of Marketing Management, 1988, Vol. 4, No. 2, str. 176.

- [3] Chikán, A., *National and Firm Competitiveness: A General Research Model*, Competitiveness Review: An International Business Journal, 2008, Vol. 18, No. 1-2, str. 24.
- [4] Đuričin Dragan, *Escape from transitionism*, Savez ekonomista Srbije i Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, Kuća štampe plus, Beograd, 2017.
- [5] Erić Dejan, Stojić Ivan, *Korporativno restrukturiranje*, Čigoja štampa, Beograd, 2013.
- [6] Garvin, D. A., *What Does „Product Quality” Really Mean?* Sloan Management Review, 1984, Vol. 26, No. 1, str. 29-30.
- [7] Grant, R. M., *Toward a Knowledge-Based Theory of the Firm*, Strategic Management Journal, 1996, No. 17, str. 109-122.
- [8] Hill, C.W., Jones, G. R., Schilling, M. A., *Strategic Management: An Integrated Approach*, Cengage Learning, Stamford, 2015.
- [9] Janićijević Nebojša, *Koncept organizacione transformacije preduzeća*, doktorska disertacija, Ekonomski fakultet, Beograd, 1993.
- [10] Kim, C. W., Mauborgne, R., *Value Innovation: The Strategic Logic of High Growth*, Harvard Business Review, 2004, Vol. 82, No. 7/8, str. 172-180.
- [11] Krstić Bojan, *Resursi i konkurentna prednost preduzeća*, Međunarodni naučni skup „Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope”, Niš, Zbornik radova, 2007, str. 347-356.
- [12] Krstić Bojan, Sekulić Vesna, *Upravljanje performansama preduzeća*, Niš, Ekonomski fakultet, 2017.
- [13] Penrose, E., *The Theory of the Growth of the Firm*, Oxford University Press, Oxford, 1959.
- [14] Porter, M. E., *How Competitive Forces Shape Strategy*, Harvard Business Review, 1979, vol. 57, no. 2, str. 137-145.
- [15] Porter, M., *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*, Free Press, New York, 1985.
- [16] Radić Vlado, *Organizacioni dizajn*, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd, 2014.
- [17] Radić Vlado, *Upravljanje rizicima u vojnoj industriji*, Copy planet, Beograd, 2014.
- [18] Samaras, H., *Corporate Restructuring – An Overview*. Available from: <http://www.authorstream.com/Presentation/aSGuest138201-1455883-corporate-restructuring-overview-version-05/>
- [19] Stamatović Aleksandar, *Vojna privreda druge Jugoslavije (1945-1991)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 2001.
- [20] *Strategija privrednog razvoja Srbije do 2010*, knjiga I, Ministarstvo za nauku, tehnologiju i razvoj, Beograd, 2002.
- [21] *Strategija restrukturiranja i privatizacije preduzeća namenske industrije*, Deloitte i Ekonomski institut, Beograd, 2004.
- [22] *Strategija i politika razvoja industrije Republika Srbije od 2010. do 2020. godine*, „Službeni glasnik RS”, br. 55/2011.
- [23] Teece, D. J., Pisano, G., Shuen, A., *Dynamic Capabilities and Strategic Management*, Strategic Management Journal, 1997, No. 18, str. 509-533.
- [24] Unković Milorad, *Međunarodna ekonomija*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
- [25] Vlachvei, A., Notta, O., *Firm Competitiveness: Theories, Evidence, and Measurement*, IGI Global, Hershey, 2016.
- [26] Zrnić Danica, *Razvoj modela konkurentnosti malih i srednjih preduzeća u tranzicionim uslovima*, doktorska disertacija, FTN Novi Sad, 2014.

ОБАВЕШТАЈНА ПРИПРЕМА БОЈИШТА И МОДЕЛОВАЊЕ УПОТРЕБЕ СНАГА ЗА ОПЕРАЦИЈЕ У УРБАНИМ СРЕДИНАМА*

Мирослав Р. Терзић

Универзитет одбране у Београду, Школа Националне Одбране

Далибор М. Добрић,

Генералштаб Војске Србије, Управа за обуку и доктрину

Ненад Булатовић

Генералштаб Војске Србије, Команда КоВ

Комплексност урбаног подручја и могућности обавештајне структуре да припреми обавештајни производ који би омогућио командантима да смање неизвесност као и да управљају неизвесношћу у урбаној средини представљају сталну дилему. Предложена решења ове дилеме, у одређеним упутствима и доктринама, су различита али недовољна.

У предложеним решењима полази се од структуре снага за прикупљање обавештајних података, опреме за прикупљање обавештајних података, делимичне анализе оперативног окружења, садржаја борбених дејстава у урбаним срединама и обуке. Операције у урбаној средини не свде се само на напад и одбрану насељеног места већ могу бити и операције подршке и операције стабилности. Такође у урбаној средини може бити присутно више субјеката (државних и недржавних) од конвенционалних војних снага, паравојних снага па до разних криминалних група.

Међутим, недостају алтернативни приступи за обавештајну припрему бојишта у урбаним операцијама ради моделовања употребе снага (развоја варијанте употребе) за операције у урбаним срединама. Због тога су аутори у овом раду приказали један приступ за обавештајну припрему бојишта и моделовање употребе снага у урбаној средини.

Кључне речи: *обавештајна припрема бојишта, урбана средина, употреба снага*

* Овај рад је резултат научноистраживачког пројекта: „Утицај промена у оперативном окружењу на припрему и извођење операција“ (Министарство одбране и Војска Србије, Управа за стратегијско планирање, примењена истраживања, шифра 2.11, 2017-2019, руководилац пројекта је ванр. проф. др Мирослав Талијан) који финансира Министарство одбране а реализује Војна академија.

Увод

Прикупљање обавештајних података у војним операцијама представља изазов још од 6. века п. н. е са појавом књиге: „Умеће ратовања“ од кинеског писца, мислилаца и војсковође Сун Цу-а¹. У тринаестом поглављу наведене књиге пише следеће: „Паметан владар и мудар генерал побеђују уз помоћ ваљане обавештености и доброг предвиђања. Предвиђање није дар који долази с неба нити на основу ранијих примера или путем прорачуна. Предвиђање се изводи на основу података до којих долазе они који добро познају прилике непријатеља“. Из ових реченица види се суштина обавештајне припреме бојишта, с тим да је неопходно додати и познавање прилика борбеног простора (окружења).

Обавештајна припрема бојишта као процес прикупљања и обраде података о непријатељу, окружењу, анализе прикупљених подата и достављања обавештајног производа командантима описана је у доктринарним документима (упутствима, доктринама, правилима) представља добру (полазну) основу за обавештајну подршку командантима током припреме и извођење операција у урбаним срединама. Операције у урбаним срединама карактерише низ специфичности због којих је неопходно поменути основу надоградити обезбеђивањем средстава и организовањем ресурса за адекватно прикупљање, обраду и достављање обавештајних података као и анализу прикупљених података којим би се дошло до адекватног обавештајног производа који би подржао операције у урбаним срединама. Адекватан обавештајни производ (обавештајна информација, обавештајни извештај) утиче на моделовање снага које ће се употребити за операције у урбаној средини (ако је одређена структура снага које ће учествовати у операцијама тада обавештајни производ утиче на варијанту употребе тих снага).

Након завршетка одређених војних операција извршена је анализа у виду искустава из борбених дејстава, научених лекција и сл. Током анализе операције Ирачка слобода дошло се до заједничке теме о (не)адекватности обавештајне припреме бојишта за извођење операција у урбаним срединама. Тежиште анализе било је усмерено на: обавештајну дисциплину „HUMINT“², ограничене аналитичке могућности, неусаглашено управљање сензорима за циљање, ограниченост обавештајних ресурса за подршку операцијама тактичког нивоа, ограничену процену друштвеног (социјалног и културног) аспекта у урбаној средини и сл.

Дакле, ради се о веома комплексном проблему који је мотивисао ауторе да прикажу један приступ обавештајној припреми бојишта у урбаној средини и моделовању употребе снага за операције у урбаној средини.

¹ Сун Цу (544 – 496. године п. н. е) је био кинески писац и мислилац. Аутор је књиге „Умеће ратовања“ која се сматра једном од најстаријих војних књига на свету. Књига је написана кроз 13 поглавља која могу представљати и принципе ратовања. Тринаесто поглавље односи се на обавештајни рад и носи назив: „О шпијунима“.

² HUMINT – енг. Human Intelligence, представља обавештајну дисциплину којом се остварује прикупљање података који потичу од људи као извора.

Обавештајна припрема бојишта у урбаној средини

Упутство за обавештајну припрему бојишта³, које је на употреби у Војсци Србије, тежишно описује процес обавештајне припреме бојишта за извођење операција у руралној средини. Специфичности обавештајне припреме бојишта за извођење операција Војске у урбаним срединама нису описане у наведеном упутству. Искуства (научене лекције) из претходних борбених дејстава и операција у урбаним срединама указују на потребу детаљнијих процена појединих димензија оперативног окружења у урбаној средини што доприноси унапређењу обавештајне припреме бојишта у урбаној средини.

За потребе рада, а у циљу сагледавања специфичности обавештајне припреме бојишта у урбаној средини, користиће се тежишно одредбе Упутства оружаних снага САД „Обавештајна подршка у урбаној средини“⁴ из 2008. године, као и поједине одредбе Доктрине операција здружених снага у урбаној средини⁵ оружаних снага САД из 2013. године и Упутства „Употреба комбинованих снага у урбаној средини“⁶ оружаних снага САД из 2002. године.

Доктрина операција здружених снага у урбаној средини оружаних снага САД идентификује три одлучујуће карактеристике урбане средине: терен, становништво и инфраструктура. Такође, упутство „Употреба комбинованих снага у урбаној средини“ идентификује три међузависне компоненте урбане средине: терен (природни и вештачки), друштво и подржавајућа инфраструктура.

У односу на наведено, у наредном тексту тежишно ће се размотрити поједине карактеристике урбане средине које су посебно издвојене у упутству „Обавештајна подршка у урбаној средини“, а које имају значајан утицај на реализацију обавештајне припреме бојишта за операције у урбаној средини.

Терен

Урбана средина представља специфично окружење које пружа и нападачу и браниоцу, са аспекта терена, велики број праваца кретања и праваца дејства. Урбана средина се може поделити на четири основна нивоa. Операције се могу изводити са сва четири нивоa а највећи број операција ће садржати активности на свим нивоима истовремено.

На слици 1. приказано је мултидимензионално бојиште у урбаној средини на коме се уочавају четири нивоa.

Четири нивоa у урбаној средини су:

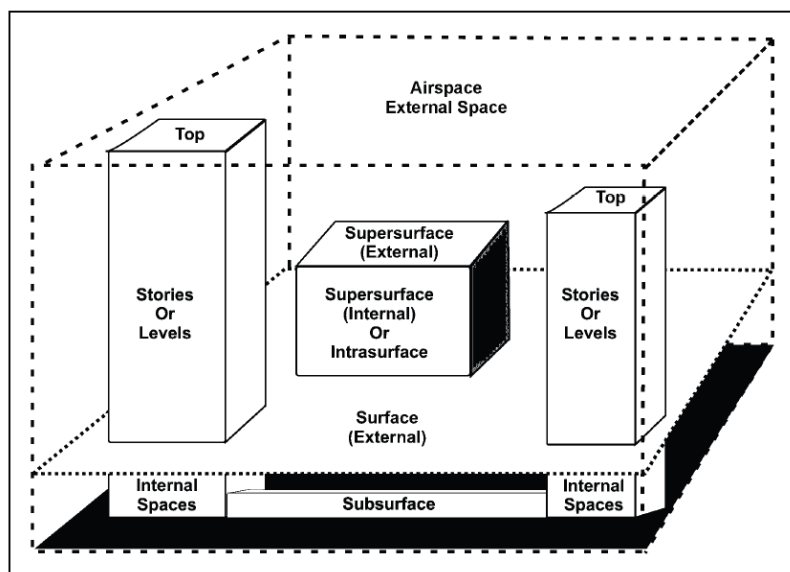
- Ваздух (енг. Airspace),
- Изнад површине (енг. Supersurface),
- Површина (енг. Surface) и
- Подземље (енг. Subsurface).

³ Упутство за обавештајну припрему бојишта, 2016. година.

⁴ FM 2-91.4 Intelligence Support to Urban Operations, March 2008.

⁵ JP 3-06 Joint Urban Operations, 20 November 2013.

⁶ FM 3-06.11 (FM 9010-1) Combined Arms Operations in Urban Terrain, December 2002.

Слика 1 – Мултидимензионално бојиште у урбаној средини
(извор: FM 2-91.4 Intelligence Support to Urban Operations, March 2008)

Простор изнад површине и ваздушни простор представља простор изнад површине у урбаној средини. Овај простор обухвата спратове или нивое унутар објекта (енг. *intrasurface areas*), кровове или врхове зграда, стадиона, торњева и осталих вертикалних структура и ваздушни простор. Овај простор омогућава скривање и заштиту, ограничава или олакшава осматрање и ограничава, каналише или онемогућава покрет. Међутим, снаге се могу кретати и унутар или између унутрашњег простора објекта и тиме стварати додатне правце кретања/прилаза који су начелно помоћни правци у операцији.

Доктрина операција здружених снага у урбаној средини оружаних снага САД, *површину* дефинише као спољашњи простор или објект који је у нивоу земље, као што су паркиралишта, аеродроми, аутопутеви, улице, тротоари и паркови. За потребе анализе терена, приземље објекта треба сматрати делом површине, јер се возилима, у одређеним ситуацијама може директно приступити приземљу објекта. Поред наведеног, за потребе анализе терена, водене површине такође треба сматрати површином.

Подземље обухвата простор испод површине. Ова димензија укључује подручје и испод површине и испод воде. Ови простори могу се користити као помоћни правци кретања, а изузетно као главни правци кретања на нижем тактичком нивоу. Када се подземље детаљно извиђа и контролише исто пружа одлучну заштиту за снабдевање јединица и евакуацију повређених. Подземље такође може обезбедити услове за чување односно складиштење залиха. Подземље укључује подземну железницу, тунеле, канализације, одводне системе, подруме, склоништа и друге подземне индустријске и техничке објекте. У градовима са старијим објектима (грађевинама) подземље може укључивати и ручно ископане тунеле и катакомбе.

Претходно наведена подела мултидимензионалног бојишта у урбаној средини, коју дефинише Упутство о обавештајној подршци у урбаној средини оружаних снага САД, пружа добар свобухватан приступ у схватању комплексности урбане средине и њеног утицаја на извођење дејстава у урбаној средини. Постојање четврте димензије, односно подземља није нужно да постоји у свим урбаним срединама али га свакако треба разматрати кроз почетну обавештајну процену бојишта док се са сигурношћу не утврди да исто неће или не може имати утицај на извођење операција. У даљем тексту размотриће се кључни елементи унутар урбане средине и њихова међусобна повезаност у извођењу дејстава у урбаној средини, и то: коридори мобилности, правци довођења, линије комуникације, зона ангажовања, линија догледања и структура грађевина у урбаној средини.

Коридори мобилности

Сваки елемент мултидимензионалног бојишта урбане средине идентификован на слици 1. може да се користи као правац прилаза, коридор мобилности и линија комуникације. Они се претежно користе као коридори мобилности у оквиру већег правца прилаза. Коридори мобилности (простор изнад површине и ваздушни простор, површина и подземље) могу се користити појединачно, у било којој комбинацији или истовремено. У урбаном окружењу, већи број вертикалних коридора мобилности могу се комбиновати у једном хоризонталном правцу прилаза. Коначно, њихова употреба као коридора мобилности, у офанзивне или дефанзивне сврхе, може изазвати различите ефекте у борбеним дејствима (смртоносне или несмртоносне) у било којој или у свим димензијама. На пример, војници се могу кретати од крова једне зграде до крова друге зграде. У зависности од тачне локације војника, исти могу имати бољу прегледност бојишта или могу имати више мртвих углова који отежавају осматрање и дејство. Наведено је нарочито изражено уколико се користи више коридора мобилности (на пример, истовремени напади са крова, кроз унутрашње зидове, дуж улице или кроз приступне тунеле).

Правци довођења

Приручник оружаних снага САД „Оперативни термини и графике“⁷ правац прилаза дефинише као „ваздушни или земаљски појас који користе снаге у нападу, а који води ка циљу операције или кључном терену на њиховом путу“. У оквиру једног правца прилаза у урбаној средини може бити велики број коридора мобилности. Овај ниво сложености захтева од аналитичара да развију детаљно разумевање величине, облика, форме и типова маневарског простора доступног у њиховој зони одговорности.

Линије комуникације

Све кључне линије комуникација на границама или у оквиру урбане средине морају бити идентификоване. Специјалистички штабни официри (аналитичари) морају размотрити све препреке и рушевине које могу смањити покретљивост унутар дате

⁷ FM 1-02 Operational Terms and Graphics, September 2004.

линије комуникације. Линије комуникација укључују све руте (копнене, водене и ваздушне) које повезују маневарске снаге (борбене) са командом (штабом) као и руте по којима се снабдевају маневарске (борбене) снаге. Специјалистички штабни официри процењују путеве који воде до и у зону операције (урбану средину) као на пример: мостове, могућа места за зарушавање, места за заседна дејства, начин деловања непријатеља по комуникацијама као и начин спречавања непријатеља да користи комуникације и сл. Такође се анализирају и бране, насипи, водотокови, улице у урбаној средини (ширина, прикривеност доласка до одређених објеката, заседна дејства и снајперска дејства), карактеристике тргова (димензије, могућности маневра средстава подршке) и сл.

Зона ангажовања

Зона ангажовања је „област на којој командант намерава да задржи и уништи непријатеља, са максималним ефектима, из свих расположивих оружја и система подршке“. У мултидимензионалном урбаном окружењу, јединице које изводе одбрану могу позиционирати снаге у заштићеном и међусобно подржавајућим просторима. Тиме се омогућава одбрамбеним снагама да максимизирају ефекте њихових борбених снага на комплексном терену.

Линија догледања

Линија догледања има значајну улогу у извођењу дејстава у урбаној средини али такође има утицај и на дигиталне или аналогне комуникације. У зависности од ситуације, дomet комуникационих уређаја је ограничен линијом догледања. То практично значи да због препрека (нпр. брдо или зграда) између две тачке, није остварити линију догледања ка циљу. Такође, препреке на линији комуникација могу онемогућити рад телекомуникационих уређаја и система.

Уколико се током обавештајне припреме бојишта неадекватно сагледа утицај линије догледања исто може имати озбиљне последице на успех операције у урбаној средини. Линија догледања такође утиче на осматрање и линије дејства. Коначно, ограничења линија догледања у урбаном окружењу има тродимензионалан утицај и мора се разматрати из свих праваца, вертикално и хоризонтално.

Структура грађевина у урбаној средини

Структура грађевина има значајну улогу у планирању дејстава у урбаној средини.

На пример, приликом дејства тенковском гранатом на снајперисту у згради са слабом структурном чврстоћом спољних зидова може се десити да граната прође кроз зид без активирања и да се дејство исте испољи на цивиле у собама иза просторије у којој је снајпериста. Одређене просторије унутар зграде могу бити такве структуре да представљају практично „фарадејев кавез“ из којих је немогуће користити навигационе и телекомуникационе уређаје и сл.

Време

Анализа терена и анализа времена су неодвојиве у већини случајева. Међутим, операције у урбаној средини имају одређене специфичности које треба посебно размотрити у анализи времена и утицају времена на извођење операције.

Лоши временски услови могу утицати на доступност хране. Масовне демонстрације у урбаним срединама углавном користе повољне временске ситуације. Лоше временске прилике деградирају постојеће лоше путне комуникације. Киша и јаки ветрови утичу на постављање телекомуникационих станица и система као и на простирање електромагнетних таласа а могу ометати или обуставити информације, такође је отежано изводити и психолошке операције као на пример: бацање летака. Нека од кључних разматрања о утицају времена на извођење операција (падавине, видљивост, облачност, температура и влажност) биће размотрена у наредном тексту.

Падавине

Утицај падавина (киша или снег који се топи) у урбаној средини најчешће се испољава у плављењу објеката и улица, подрума зграда, подвожњака, тунела, канализација и других подземних објеката или система. У случају плављења, наведени објекти постају неупотребљиви за подршку извођења операција. Такође у урбаној средини велике падавине, односно плављење објеката као последица истог, може изазвати кварове на електричној мрежи.

Видљивост

Видљивост је критична за извођење дејстава у било којим условима, али је посебно значајна у току извођења операција у урбаним срединама. Традиционално, ноћ и периоди смањене видљивости погодују изненадним дејствима, инфилтрацији снага, извиђању, извођењу напада и уклањању препрека.

Облачност

У урбаном окружењу, облачност може имати неке значајне ефекте на извођење дејстава на тактичком нивоу. Поред ефеката смањења видљивости, облачност у комбинацији са сенком од околних зграда може додатно ограничити осматрање.

Температура и влажност

Унутрашњи инверзни слојеви су уобичајени у градовима, посебно у градовима који се налазе у котлинама или речним долинама. Инверзијски слојеви могу заробити прашину, загађиваче или чак хемијске агенсе и смањити видљивост.

Друштво (социјални и културни аспект)

Када је локална подршка неопходна за успех, као што је често случај у операцијама у урбаним срединама становништво је кључно за остваривање мисије. Центар гравитације у операцији у урбаним срединама је најчешће управо становништво. Да би се ефикасно изводила дејства у урбаној средини, као и да се одржава позитиван однос са становништвом изузетно је важно поседовати детаљно разумевање социјалног и културног аспекта, укључујући друштвене вредности, потребе, историју, религију, обичаје и друштвену структуру. За прикупљање таквих информација и разумевање поменутих аспекта становништва треба користити а у планирању операција се не сме изоставити цивилно-војна сарадња и обавештајна дисциплина „HUMINT“.

Претње у урбаном окружењу

Претње у урбаним срединама могу се тешко идентификовати због често комплексне природе снага и специфичности урбаног окружења. У урбаној средини, сопствене снаге ће се суочити са разним потенцијалним претњама, које се могу испољавати као: конвенционалне војне снаге, паравојне снаге, побуњеници/гериљци, терористи, обични криминалци, трговци дрогом и уличне банде. Ове претње могу деловати независно или неке од наведених могу деловати заједно. Појединци могу бити активни чланови једне или више наведених група. Многе од наведених група често не носе униформе, тешко је сагледати логистичке токове којима се снабдевају и врло често не користе хијерархијску организацију снага већ мрежну организацију и децентрализовано командовање. Поједине претње попут организације „Исламска држава“ су тактички и стратегијски веома прилагодљиве делујући у почетку као насилне криминално-терористичке групе, изводећи партизанска дејства, а касније као одређене војне јединице које изводе синхронизована дејства одговарајућом тактиком.⁸

Моделовање употребе снага у урбаној средини

У доктринарном систему Војске Србије, употреба снага у урбаној средини је начелно описана у Правилу бригада Копнене војске. Ради сагледавања могућих приступа у ангажовању снага у урбаној средини, у наредном тексту, извршиће се поређење појединих одредаба наведеног правила и Доктрине ангажовања копнених снага у урбаним операцијама оружаних снага Републике Француске.⁹

Правило бригада Копнене војске употребу снага у урбаној средини описује кроз извођење нападне и одбрамбене операције односно кроз извођење напада на насељено место и кроз одбрану насељеног места и већих градова.

⁸ Више о томе: Бојан Ж. Кузмановић, Мирослав Р. Терзић, Дејан Р. Инђић, *Модерно побуњеништво – Исламска држава*, Војно дело бр. 2, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2016. стр. 277 – 289.

⁹ Доктрина ангажовања копнених снага у урбаним операцијама оружаних снага Републике Француске (енг. EMP 20.422).

Извођење напада на насељено место

Напад на насељено место изводи се у свим условима. Мања насељена места, које је непријатељ укључио у општи систем одбране, нападају се у складу са продирањем снага првог ешелона, тежећи да се окруже, изолирају, а затим заузимају концентричним нападом. Таква насеља се могу заузети и снагама другог ешелона (резерве) у садејству са осталим елементима оперативног распореда.

Извођење напада на насељено место је комплексан проблем до чијег решења је могуће доћи водећи рачуна о бројним специфичностима међу којима су: потребно је веома добро организовано садејство и сарадња на тактичком нивоу, велика дисциплина током употребе наоружања, одлучност и непрекидност дејстава; блокада одређених делова урбане средине или комплетног насеља; претрес блокираног рејона од „врата до врата“; по откривању непријатељских снага у насељеном месту треба их блокирати и створити услове за употребу посебних снага (противтерористичких, специјалних и сл.); отклањање последица дејстава и стварање услова за рад истражних органа (обезбеђење места, доказа и сл.); предаја ухапшених органа власти (успоставити садејство и сарадњу са органима МУП-а); помоћ цивилним властима у фази стабилизације и дезангажовања (нпр. инфраструктурни радови јединица војске, обезбеђење институција локалне власти и сл.).¹⁰

Када бригада напада на веће насељено место, ако је непријатељ организовао одбрану на његовим прилазима, напад се, начелно, организује и изводи као и у осталим условима, с тим што се након избијања борбених снага пред насељено место оперативни распоред прилагођава условима за напад на конкретно насељено место. Организовање извиђања и предузимање других мера за прикупљање података о непријатељу и насељеном месту, ради стварања реалне оперативне слике, добија на значају.¹¹ Начелна шема напада бригаде на насељено место приказана је на слици 2. Варијанта употребе снага бригаде у нападу на насељено место највише зависи од обавештајне припреме бојишта (обавештајне процене урбане средине).¹²

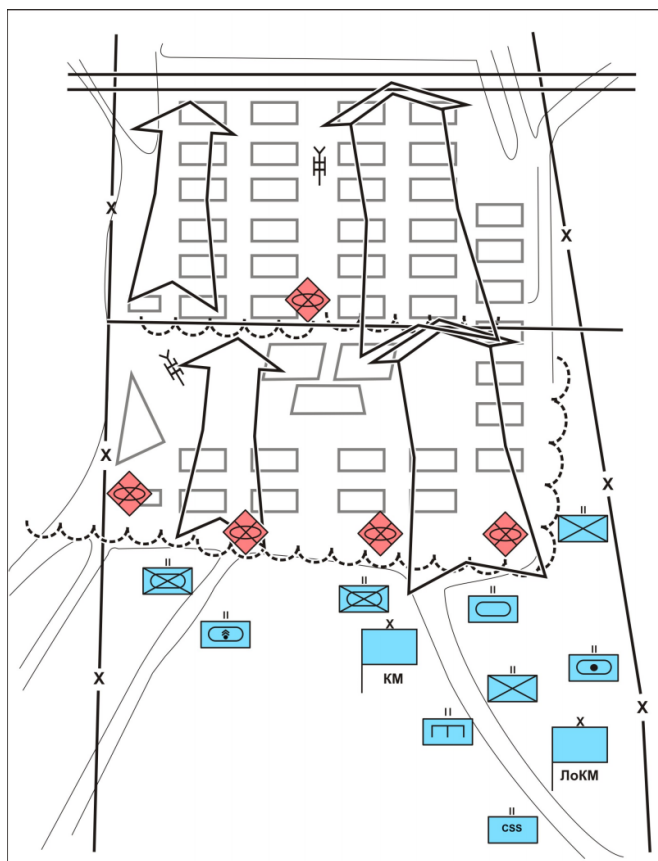
Оперативни распоред за напад на насељено место има исте елементе као и приликом напада у другим условима. За освајање јако утврђених зграда, односно блокова зграда, могу се формирати јуришне групе и јуришни одреди различите јачине и састава. За уклањање препрека образују се групе за рашчишћавање.

Командовање свим снагама које дејствују у нападу на насељено место је обједињено. Садејство се мора прецизно организовати и непрекидно одржавати како не би дошло до међусобних судара и губитака од властите ватре. Дејства јединица морају бити координирана са дејствима и отпором у насељеном месту.

¹⁰ Прим. аут.

¹¹ Правило бригада Копнене војске – привремено, ГШ ВС, Београд, 2014, стр. 106.

¹² Прим. аут.

Слика 2 – Начелна шема напада бригаде на насељено место
(извор: Правило бригада КоВ – привремено, ГШ ВС, Београд, 2014)

Начелно, оклопне јединице ангажују се, првенствено, за обухват и обилазак насељеног места, односно за њихову изолацију, спречавање интервенције споља и дејства против ваздушних десанта који могу бити употребљени у саставу снага за деблокирање изолованих(окружених) делова у насељеном месту.

Напад, начелно почиње ноћу и при слабој видљивости. Зато је нужно да се, дејством диверзантских група и убачених делова, претходно неутралишу непријатељева средства за осматрање (радар, ИЦ уређаји и друго).

Након упада у насељено место јединице енергично продиру ка његовој супротној ивици. Напад главних снага усмерава се у правцу слабијег отпора са тежњом да се што дубље продоре, а непријатељ разбије изнутра. Приликом продора, поједини важнији објекти треба да се што пре блокирају и изолују од осталих елемената система одбране.

По мери продора у дубину насељеног места врши се учвршћивање достигнутог успеха. Део инфраструктуре се уређује и прилагођава за ослонац наставка продирања и одбијања противнапада. Заузете зграде и други објекти се прегледају (пре-

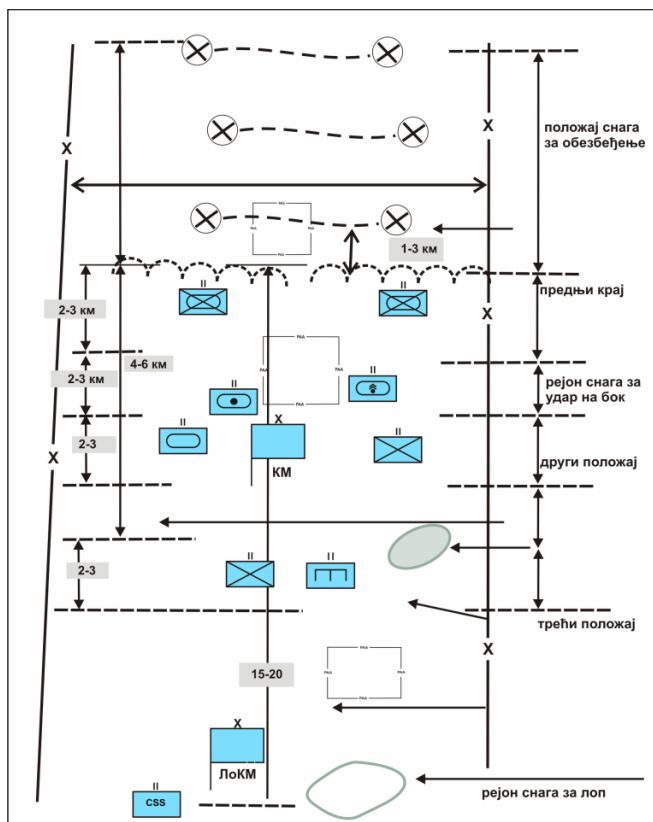
тресају) ради обезбеђења одостављених и прикривених снага непријатеља. Посебна пажња се поклања прегледу и уклањању мина изненађења.

Инфраструктура и објекти погодни за хелиодроме, односно војни аеродроми уколико их насељено место поседује, излажу се артиљеријској, ракетној и другој ватри ради спречавања непријатељевог снабдевања, довођења свежих снага и евакуације.

Извођење одбране насељеног места

У свим условима за одбрану насељеног места и већих градова укључују се снаге цивилно-војне сарадње и целокупно становништво. Њихова дејства и активности се тесно усклађују, а снаге се међусобно стално испомажу, допуњују и замењују.

Одбраном насељеног места и већих градова обезбеђује се чврстина, стабилност, упорност, активност и дубина одбране; успорава темпо наступања непријатеља; отежава му се маневар и употреба снага; везују његове снаге, наносе губици и слама нападна моћ. Начелна шема структуре одбране приказана је на слици 3.

Слика 3 – Начелна шема структуре одбране
(извор: Правило бригада КоВ – привремено, ГШ ВС, Београд, 2014)

Бригада у насељеном месту, зависно од његове величине, организује два до три одбрамбена положаја по дубини. Кад је насељено место мале дубине, један од положаја може да се налази испред насељеног места или иза њега.

Предњи крај се организује испред насељеног места или у његовој дубини, ређе на самој ивици. У унутрашњости насељеног места предњи крај појединих положаја бира се позади тргова, паркова и на угловима раскрсница. У неким ситуацијама, предњи крај се може организовати и иза насељеног места, а да оно буде у претпољу или као положај борбеног осигурања.

Оперативни распоред бригаде у одбрани насељеног места сличан је оперативном распореду за одбрану. Приликом одбране већег насељеног места или дела града, улога појединих елемената оперативног распореда има одређене специфичности.

Основни задатак првог ешелона је да, у садејству са осталим снагама и чиниоцима цивилног окружења, спречи обухват насељеног места и омогући маневар другом ешелону. Када је први положај испред насељеног места, сразмерно наступању непријатеља, снаге првог ешелона извлаче се, начелно, на крила, а делом снага ојачавају непосредну одбрану насељеног места.

Кад је први положај у насељеном месту, јединице првог ешелона јаче снаге групишу на крила, а мањим деловима поседају насељена места. Задаци другог ешелона су као и у осталим условима.

Бригадне артиљеријско-ракетне групе се, начелно, распоређују ван насељеног места ако је оно мале дубине, односно на трговима, парковима и другим слободним просторима у већем насељеном месту.

Тенковски батаљон се може придати батаљонима или образовати засебан елемент оперативног распореда. Користи се за дејство из заседе, као покретне ватрене тачке (јачине вода) и за противнападе у садејству са другим ешелонима (резервом).

Део инжињеријског батаљона се може придати батаљонима, а од једног дела се формирају групе за допунско запрецавање (ГДЗ).

У одбрани насељеног места посебан значај придаје се масовним противоклопним дејствима на малим даљинама ради чега се у свим јединицама правовремено одређују снаге и припремају средства.

Противваздухопловна дејства у насељеном месту организују се као и у одбрани у другим условима, с тим што се ватрени положаји противавионских средстава бирају у парковима, на трговима и на другим погодним местима која омогућавају успешно дејство, уколико се јединица (објект) коју брани јединица ПВД налази у насељеном месту.

У одбрани насељеног места и већег града посебно је значајно правовремено организовање садејства са чиниоцима цивилног окружења ради што ефикасније одбране, а посебно код противдесантних и противдиверзантских дејстава.

Уколико непријатељ продре у насељено место одбрана се води активно и крајње упорно за сваку зграду, блок зграда и рејон, усклађеним дејством јединица бригаде и свих других снага. Први ешелон треба да упорном одбраном отпорних тачака и појединих зграда одбије напад непријатеља. Противнападом другог ешелона (резерве), непријатеља треба избацити из оних делова насељеног места које је заузео. Противнапад треба изводити изненада у бокове и из позадине.

Доктрина ангажовања копнених снага у урбаним операцијама оружаних снага Републике Француске

У разматрању моделовања снага за операције у урбаним срединама треба имати у виду да ће копнене снаге у урбаној средини највероватније, или сукцесивно или истовремено, изводити борбена дејства против непријатеља, реализовати сарадњу са локалним безбедносним снагама и изводити неборбена дејства у пружању помоћи у подршци становништву. Оне могу, на привременој бази, компензирати, ако је то потребно, непостојање или дезорганизацију елемената, организација или система који обликују или управљају градовима.

Дакле, копнене снаге ће вероватно имати за задатак да, истовремено или сукцесивно:

- неутралишу непријатеља;
- реализују евакуацију, заштиту, помоћ или обезбеђење пружања помоћи цивилној становништво;
- реализују обезбеђење борбене подршке локалним безбедносним снагама, и
- бране, контролишу или обнављају виталне капацитете.

Успостављање баланса између комплексности урбане средине и опредељених снага и средстава захтева одређивање подручја, функција и актера на које треба испољити дејства, односно борбене и неборбене активности снага. Раном идентификацијом свих фактора урбане средине може се олакшати извођење операције, а са друге стране погрешним тумачењем места и улоге истих може се довести у питање реализација саме мисије.

Ангажовање комбинованих и здружених снага у извођењу операција у урбаној средини је кључни предуслов за успех операције који је у пуној мери релевантан све до најнижег тактичког нивоа. Командант/командир комбинованих или здружених снага мора да има на располагању све ресурсе других видова и родова који су му неопходни за извршење задатка. Подршка мора бити обезбеђена локално и у врло кратком року. На било ком тактичком нивоу, ресурси који су ретки требају као приоритетни да остану под контролом команданта. Локација (позиција) неопходних ресурса треба бити у близини командног елемента, или јединице која се налази на тежишту дејстава, како би се исти могли употребити у што краћем року зависно од борбене ситуације.

Такође, иако копнена компонента има кључну улогу у извођењу дејстава у урбаној средини, њено ангажовање захтева подршку од стране других компоненти.

Још више, како широки спектар мисија које се требају реализовати превазилази војни опсег, цивилни партнери, држава, међународне или невладине организације, имају пуно право да учествују у овим типовима активности. Према томе препоручљиво је да се укључе сви експерти што раније, већ у фази планирања, да би размотрили све циљеве, хармонизовали процедуре и на крају одредили задатке које треба реализовати и наставити са својим планирањем током сукцесивног планирања ваздушно-копненог маневра. Ово партнерство је такође неопходно током извођења операције у сврху одговора на изненадна погоршања ситуације из разлога који нису безбедносне природе.

Иако јединице имају специфична средства доступна за одговор на привремена или повремена хитна стања, управљање економским питањима као што су снабдевање водом, енергентима, транспортна или комуникациона средства захтев експертизу која није одмах доступна унутар тактичких јединица. Фармацеутска и прехранбена индустрија се исто тако мора узети у разматрање.

Потенцијални противници и њихове варијанте употребе

У урбаној средини, претња је вишеструка, може се појавити са свих страна, променљивог је и комплексног интензитета, често је невидљива и непредвидљива. Непријатељ може деловати на конвенционални начин, и исто тако може бити измењан међу популацијом или унутар распореда снага, или провоцирати реакције међу популацијом.

Током етапа у фази извођења операције, копнене снаге могу бити суочене, сукцесивно или истовремено, са различитим непријатељем, од конвенционалних снага до паравојних снага, нерегуларних група или просто непријатељски расположених група.

Конвенционалне оружане снаге

Конвенционалне оружане снаге су уопште добро познате, и имају војне способности које им омогућавају да изводе офанзивна или дефанзивна борбена дејства.

Конвенционалне оружане снаге ће покушати да заузму, контролишу или одбране кључне тачке ка и у урбаној средини (препреке, главне путеве, конструкције са великом симболичном вредношћу, аеродромска подручја, зграде владе, комуникациона инфраструктура, економски, индустријски или енергетски производни капацитети).

У извођењу одбрамбених дејстава, конвенционалне оружане снаге ће покушати да униште елементе снага тако што ће организовати различите врсте заседа у урбаним центрима кроз комбинацију свих облика борбених дејстава.

Извођење борбених дејстава у урбаној средини је изузетно сложено. Изоловани елементи оперативног борбеног распореда јединица су у ризику да буду опкољени. Међутим, уколико је њихов морал јак и ако је подржан од стране становништва, они могу бити врло озбиљна претња и са неповољним односом снага (редукованом борбеном моћи).

Извођење напада у урбаној средини

Доктрина оружаних снага Републике Француске описује четири врсте маневра у извођењу напада у урбаној средини по следећем:

– обухват: борба у периферним подручјима да би се приморао непријатељ да се повуче;

– неутрализација: принудити непријатеља на предају без ангажовања унутар града, коришћењем великог обима индиректне ватре;

– хитар напад: изводи се у граду са слабом одбраном, употребљавају се оклопне јединице ради заузимања критичних тачака;

– намеран (планирани, „меки“) напад: скуп, спор и захтева значајна логистичка средства. Састоји се у инвазији градова, нападу на прве мете, заузимању критичких места и чишћење елемента отпора.

Нека од кључних начела употребе снага у операцијама у урбаним срединама по наведеној доктрини оружаних снага Републике Француске су:

– током фазе извиђања, врло често се врши обједињавање извиђачких и оклопних јединица,

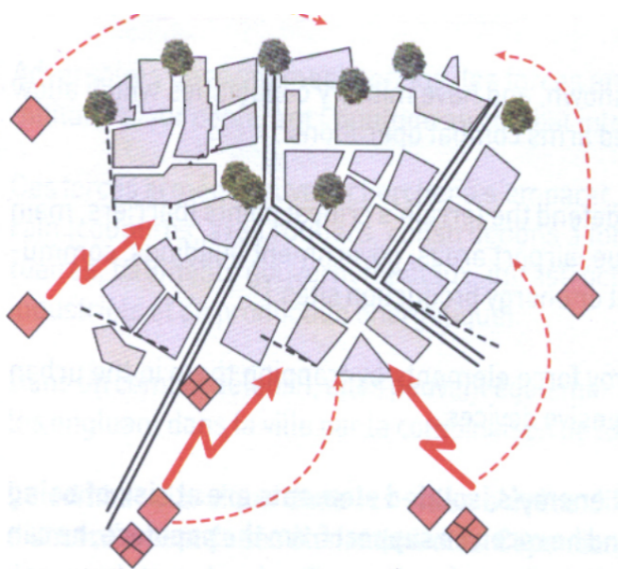
– ангажовање артиљерије је систематско, у фази припреме операције,

– тенкови обезбеђују ватрену подршку. У противнападу, тенкови се распоређују по дубини,

– непријатељ углавном отвара директну ватру у току наступања и уласка у градове,

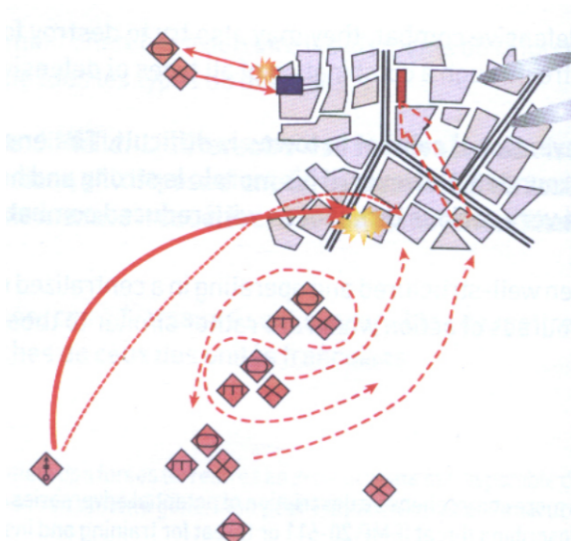
– већ при улазу у град кроз једну или две тачке уласка, или чак кроз три тачке уласка са артиљеријском припремом, укрштено придодавање пешадија-оклопне јединице-хеликоптери је систематски вођено. Борба у већој мери може бити децентрализована у намери да се постигне заједнички главни циљ.

Облици напада приказани су на следећим сликама:

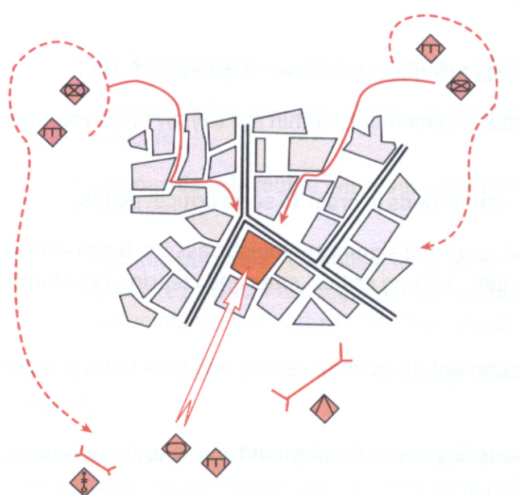
Слика 4 – Шема извиђања и обухвата у урбаној средини

Извиђање је приказано на слици 4 где се може уочити обједињавање (садејство) извиђачких и пешадијских јединица ради прикупљања обавештајних података о деловима града, извршења обухвата и приморавања непријатеља на повлачење.

Слика 5 – Шема извођења брзог напада оклопним снагама у урбаној средини

На слици 5 приказан је начини извођења брзог напада оклопних јединице у урбаној средини где оклопне јединице у садејству са пешадијским јединицама представљају снаге за напад и усмеравају се на кључне одбрамбене тачке непријатеља.

Слика 6 – Шема извођења намерног (планираног, „меког“) напада

На слици 6 приказан је „меки“ напад у коме је испланирана ватрена припрема напада, продирање ка центру гравитације са једног главног и више помоћних праваца, комбинујући различите садржаје борбених дејстава и постепено заузимање насељеног места.

Извођење одбране у урбаној средини

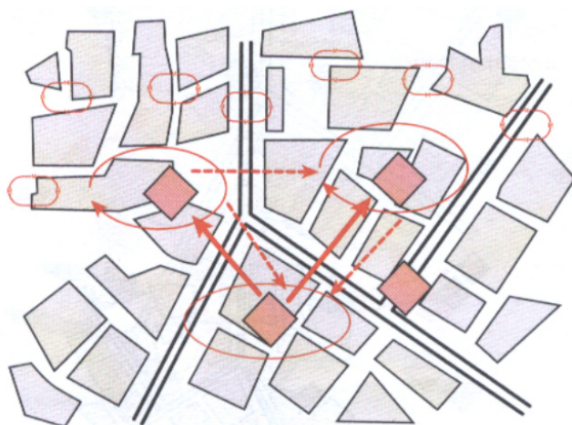
У извођењу одбране у урбаној средини, Доктрина оружаних снага Републике Француске за операције у урбаној средини предвиђа три начина за успостављање оперативног борбеног распореда, по следећем:

- статична одбрана рејона,
- изнурујућа одбрана и
- контрола рејона.

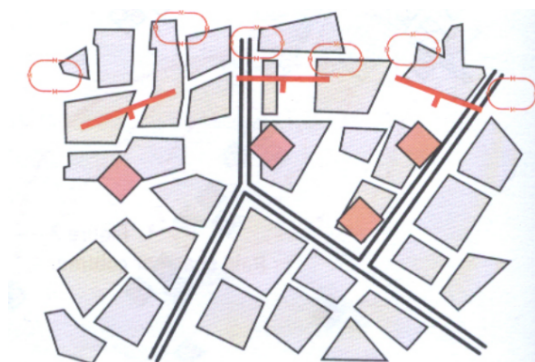
Статична одбрана рејона

Статична одбрана рејона може се организовати са: троугаоним, линијским, или кружним распоредом.

Циљ статичне одбране рејона: спречити непријатеља да заузме подручје или да пређе дефинисану линију одбране. Током извођења статичне одбране не показује се било каква воља за повлачењем. Статична одбрана рејона се примењује као приоритет било да се задржи објект са врло високом индустријском вредношћу (нафта, индустрија наоружања, депо) или са високом симболичном вредношћу (стамбени објекти, историјски центар) или да се одбије непријатељ ради олакшалога извођења операције суседне јединице. На слици 7 приказана је модел статичне одбране у урбаној средини применом троугла.

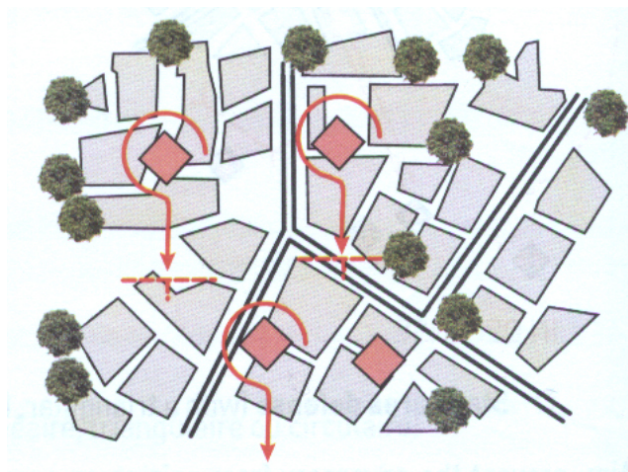
Слика 7 – Шема извођења статичне одбране у урбаној средини применом троугла

Слика 8 – Шема извођења статичне одбране у урбаној средини линијским распоредом снага

Изнурујућа одбрана

Жељено крајње стање: нанети максималне губитке непријатељу коришћењем дубине урбане средине и коришћењем свих могућности које пружају структуре исте. Покушавајући да се добије психолошка предност, непријатељ ће применити изнурујућу одбрану од слабе до јаке позиције; ово ће бити изведено акцијама одлагања у настојању да направи мешање снага неизбежним на крају границе. На слици 9 приказана је изнурујућа одбрана.

Слика 9 – Шема изнурујуће одбране у урбаној средини

У свим случајевима, у урбанизованим подручјима, непријатељ ће покушати да постави различите врсте препрека, користећи углавном експлозив:

- дуж линија комуникација (путеви и стазе) - импровизоване експлозивне направе;
- унутар и близу зграда – замке;
- на недодељеним подручјима – противпешадијске, противтенковске мине.

Контрола подручја

Циљ: оспорити непријатељу слободно коришћење подручја, уочавањем свих непријатељевих позиција, инфилтрацијом или покретом, и одговором у настојању да се супростави било чему од наведеног на начин који одговара контексту, у окружењу које је врло тешко зато што је испреграђено, ћелијске структуре и густо настањеном популацијом.

За четни тим комбинованих снага, ова варијанта употребе снага може се користити на подручју четврти од око 50 кућа, са главном улицом или алтернативном улицом, где распоред кућа није много густ, или у селу од 1000 до 1500 становника.

Слика 10 – Шема контроле подручја у урбаној средини током дефанзивног режима одбране

Дефанзивни режим може комбиновати конвенционалне и паравојне или безбедносне снаге. На слици 10 приказана је контрола подручја у урбаној средини током дефанзивног режима одбране.

Закључак

Операције у урбаној средини, од случаја до случаја, ће захтевати преиспитивање улога и способности обавештајно-извиђачких органа, ажурност база података, разумевање урбаног оперативног окружења (физички аспект, време, друштвени аспект, претње у оперативном окружењу и сл.). За разумевање оперативног окружења и ажурирање база података биће коришћено више обавештајних дисциплина међутим за разумевање друштвеног аспекта (социјалног окружења) и дела физичког аспекта (нпр. површина и простор испод површине урбане средине) неопходно је користити цивилно-војну сарадњу и обавештајну дисциплину HUMINT. Поред прикупљања обавештајних података од значаја за обавештајну припрему бојишта у урбаној средини је правилна обавештајна процена која зависи од способности обавештајно-извиђачког органа. Адекватна обавештајна процена утиче на варијанту употребе снага. У зависности од прикупљених обавештајних података и обавештајни информација могуће је применити више варијанти употребе снага у нападним или одбрамбеним операцијама у урбаној средини.

Даље истраживање овог проблема, треба усмеравати, поред коришћења средстава за прикупљање обавештајних података у урбаној средини, на коришћење отворених извора информација за анализу урбаног подручја (нпр. Google Maps, liveuamap, twitter, facebook и сл.).

Литература

- [1] JP 3-0 Joint Operations, Department of Defense Washington D.C: U.S. Government Printing Office. 2011.
- [2] JP 5-0 Joint Operations Planning, Department of Defense Washington D.C: U.S. Government Printing Office. 2011.
- [3] Joint Publication 1-02: Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms. Washington D.C: U.S. Government Printing Office, 2001.
- [4] FM 3-0 Operations, TRADOC, The United States 2008.
- [5] FM 5-0 Operations Process TRADOC, The United States 2010.
- [6] Commander's Handbook for Operational Design and Joint Operation, US Joint Forces Command Joint Warfighting Center September 2009.
- [7] Campaign Planning Handbook, U.S. Army War College,
- [8] Joint Air Estimate Process, Air Force Doctrine Development and Education Center, Army Commander's Appreciation and Campaign Design. TRADOC PAM 525-5-500, The United States
- [9] Министарство одбране Републике Србије, Доктрина операција Војске Србије, Београд: ВК ПРС, инт. бр. 3-8 од 12.04.2012.
- [10] Министарство одбране Републике Србије, Доктрина планирања у Војсци Србије, Београд, ВК ПРС, инт. бр. 3-10 од 12.04.2012.
- [11] Министарство одбране Републике Србије, Упутство за оперативну планирање и рад команди у Војсци Србије, Београд, Управа за планирање и развој (J-5) ГШ ВС, инт. бр. 3498-36, од 16.12.2013.
- [12] Министарство одбране Републике Србије, Појмовник функционалних доктрина и доктрина видова Војске Србије, 2012.
- [13] Вангел Милковски, *Моделовање употребе снага у операцијама Војске Србије*, Војно дело – зима, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2012. стр. 68–83.
- [14] *Упутство за обавештајну припрему бојишта*, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2016.
- [15] *Правило обавештајног обезбеђења* – привремено, Генералштаб Војске Србије, Београд, 2017.
- [16] Доктрина ангажовања копнених снага у урбаним операцијама оружаних снага Републике Француске (енг. EMP 20.422).
- [17] FM 2-91.4 Intelligence Support to Urban Operations, March 2008.
- [18] JP 3-06 Joint Urban Operations, 20 November 2013.
- [19] FM 3-06.11 (FM 9010-1) Combined Arms Operations in Urban Terrain, December 2002.
- [20] FM 1-02 Operational Terms and Graphics, September 2004.
- [21] Правило бригада Копнене војске – привремено, ГШ ВС, Београд, 2014.
- [22] Бојан Ж. Кузмановић, Мирослав Р. Терзић, Дејан Р. Инђић, *Модерно побуњеништво – Исламска држава*, Војно дело бр. 2, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2016. стр. 277–289.

ПРИЛОГ УНАПРЕЂЕЊУ ПРОМИШЉАЊА О МОГУЋИМ ПОБОЉШАЊИМА НА УНИВЕРЗИТЕТУ ОДБРАНЕ

Марко Д. Андрејић*

Висока бродарска школа академских студија, Београд

Ненко Бркљач**

Војска Србије, Технички опитни центар

Марјан А. Миленков***

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Ниједан национални суверенитет није могућ без очувања духовног суверенитета, што је пак не могуће без сувереног система образовања. У склопу укупних друштвених промена односно реформе читавог система вредности, наука и образовање имају посебан значај. У Србији се увек сматрало да је образовање стицање системског знања плус духовно¹ и морално васпитање, национална историја и национална идеологија.

Потребе праксе, захтеви времена, и савремени трендови захтевају непрекидно промишљање о развоју Универзитета и унапређењу рада. Промишљање треба вршити на начелима и логици системског и ситуационог приступа, уважавајући дијалектичко јединство општег, посебног и појединачног и третирајући УНО као посебан односно појединачан случај, условљен бројним специфичностима, али и наслеђеним стањем које треба мењати. Неопходно је повремено вршити детаљнију анализу достигнутог стања,² смера и интензитета унапређења објективне стварности додељене кроз додељивање мисије при оснивању Универзитета одбране. Приоритети у деловању требају бити усмерени на даљу хармонизацију и интеграцију, на стварање, избор и развој наставника и осталог кадра (студенти, пословодни и управљачки кадар), на усавршавање и развој студијских програма и унапређење васпитно-образовног процеса.

* Проф. др Марко Д. Андрејић је пуковник у пензији са задржаним звањем професора Универзитет одбране у Београду, Војна академија.

** др Ненко Бркљач, nenko.brkljac@vs.rs

*** др Марјан А. Миленков, marjan.milenkov@va.mod.gov.rs

¹ Да стварамо и развијамо људе богате знањем, а не људе богате новцем.

² Објективизацијом процеса и процедура треба искључити субјективизам и могући утицај негативних појава.

Неопходно је да УНО, као најмлађи државни универзитет, брже и интензивније преузима најбоље вредности и добре праксе са осталих универзитета, бранећи одсутно своје личне вредности које су издржале пробу времена, али уз опрез да се не прихвате и одређене негативне појаве и процеси који су присутни на неким универзитетима.

Без обзира што су западни образовни стандарди иницирали ренесансу „покрета за квалитет“ у војним пословима укључујући и образовање, они не смеју својим западним карактером да минимизују специфичност наше националне културе и усмере нас да туђим очима гледамо нашу објективну стварност. Космополитизам не искључује сопствени идентитет, већ напротив, ослања се на истинско познавање самога себе.

Кључне речи: *универзитет одбране, хармонизација, интеграција, квалитет, унапређење, професор, студент, студијски програм, образовање и васпитање*

Увод

Интегрисани³ Универзитет одбране је самостална високошколска установа која обавља делатност високог образовања кроз академске студије првог, другог и трећег степена из више научних области у оквиру образовно-научних поља друштвено–хуманистичких, техничко–технолошких, природно–математичких и медицинских наука. Војна академија, као једна⁴ од високошколских јединица у саставу универзитета је једина висока школа у Републици Србији која, доминантно, школује кадар за потребе одбране као важне државне функције.

Полазна оријентација оснивача⁵ интегрисаног Универзитета одбране⁶, била је да се:

– Изврши хармонизација образовања у систему одбране са цивилним образовањем у Републици Србији (правна и организациона следивост, непрекидност културе⁷ високог образовања и војног оспособљавања засноване на свести и знању, сталне иновације и развој и прилагођавања образовању у друштву);

– Боље интегришу високо образовање и научноистраживачки рад;

– Створи самообновљив и делом самоодржив систем високог образовања за потребе одбране као важне државне функције [6].

³ Интегрисани универзитет подразумева и интегрисани менаџмент. То захтева и традиционални начин посматрања организација кроз њихову вертикалну димензију – увидом у њихову организациону шему и посматрање организације кроз процесе којима се улази претварају у излазе.

Врхунска ефективност и ефикасност се постижу хоризонтално (кросфункционално), а не хијерархијски.

⁴ Друга високошколска јединица је Медицински факултет ВМА.

⁵ Основан је одлуком Владе Републике Србије од 24. фебруара 2011. године.

⁶ Универзитет је формиран као интегрисан да би се ублажио утицај малих серија и малих фреквенција појављивања производа и услуга које заједници пружа Универзитет одбране, а ипак развијала универзитетска мисао у систему одбране. Мисао је дакле та која треба да води у будућност.

⁷ Култура је, генерално, не само врховни израз индивидуалних вредности и колективног духа једног народа, већ и моћно оружје у рукама оних који знају да културне вредности промовишу и штите. Ако имате културу имате и традицију, ако имате традицију имате и нацију, ако имате нацију имате и државу.

Интегрисани УНО треба да интегрише, пре свега, кадар и процесе у основној делатности одређеној мисијом од стране оснивача, а затим финансије, материјалне ресурсе, информационе, енергетске ресурсе, простор.

Објективна стварност која се на УНО треба изучавати и истраживати је одбрана са свим конституентима. То значи да (већински) наставни процес, истраживачки пројекти (примењена, развојна, фундаментална), научни и стручни радови и наставно-образовна литература морају експлицитно бити усмерени ка томе.

Уочава се одређени несклад између броја формалних референци и објективног стања у наукама одбране и функционисању реалног система, што је индикатор да треба застати и направити озбиљну анализу.

Читаво друштво (и систем одбране са подсистемима образовања и научно-истраживачког рада) су прошли кроз тежак период⁸ битисања што је свакако оставило одређене последице.⁹

Потребан је застанак и детаљна критичка анализа изабраног тренда и достигнутог стања и шири консензус око даљег усклађеног деловања и хомогеног поступања, обнове и модернизације.

Несме се дозволити да неопрезно уведена статистика научне популарности (такозвана „СЦИ-фикација науке“) изражена са набилданим бројкама¹⁰ (глобална заслепљујућа управљачка стратегија: статистиком против очију) и „штанцањем научних хитова за једнократну употребу“ мења водеће (научне хитове) наслове све брже, јучерашњи научни бестселер, данас је већ заборављен од следећег, а етаблирани научници тумаче стварност.

У склопу тзв. укупних (у доброј мери наметнутих) друштвених промена односно реформе¹¹ читавог система вредности, наука и образовање имају посебан значај.

Реформа *сфере образовања* постаје кључна, јер од васпитања наших младих нараштаја, зависи будућност Србије. Као што изрека каже: „Ако желиш да победиш непријатеља, васпитавај његову децу“. Подривањем образовања (важног државног елемента стратегије моћи и утицаја), непријатељ подрива наш научни потенцијал и поимање света које је својствено српској цивилизацији. Ако су раније технологије мењале услове рада и услове живота на боље, садашње су усмерене ка мењању самог човека.

Стварање „новог човека“ захтева озбиљне измене у систему образовања. Тако, наши геополитички противници прелазе на нове методе вођења рата – конфронтирајуће понашање. Бихејворални рат¹² означава промену или уништавање система

⁸ Проживели смо време „великих људи“, а малих карактера, брзих зарада и површних односа, виших зарада али и нижег морала, временима у којима смо загосподарили спољашњим простором, али не и унутрашњим и у којима смо направили велике, али не и боље ствари.

⁹ Ако извучемо добре закључке, оно што нас не уништи – ојача нас.

¹⁰ Аутори „научних радова“ који некритички и неконтролисано нуде радове на све стране да би били виђени и добили „референцу“ почињу личити на мајку која рађа дете и продаје зарад потврде о рођењу. Губи се полако морална и духовна димензија научног и наставног рада.

¹¹ Ми смо део глобалног проблема током којег је цивилизацију књиге заменила цивилизација слике.

¹² Савремени рат се води у сфери физичке, менталне и моралне димензије. Масовна примена обмана и манипулација, напад на емоције и разум, форсирање емпиризма и гушења духовности и наметање идеологија за лично посматрање и разумевање и посматрање и разумевање окружења.

основних вредности,¹³ стереотипа понашања, норми живљења и наметање туђег погледа на објективну стварност, без обзира на различитост нашег архетипа.

Образовна елита у систему одбране мора да зна да невиђени технолошки развој не прати довољно развој хуманости и културе и да интелигенцију не прати увек *мудрост*, јер мудрост долази из емпатије (за човека, заједницу и опште добро) а не *из рационалне интелигенције* и да није исправан став “све има цену а ништа вредност”.

Наши универзитети су увек били образовни и припремали су високо квалификоване стручњаке који су били у стању да размишљају независно и да решавају сложене проблеме. Али великим иностраним корпорацијама су потребни радници уског профила и под контролом.

Међутим, јасно је да ниједан национални суверенитет није могућ без очувања духовног суверенитета, што је пак немогуће без сувереног система образовања. У Србији се увек сматрало *да је образовање стицање системског знања плус духовно и морално васпитање, национална историја и национална идеологија*.

Данашњи образовни стандарди, програми и наставне методе су под знатним утицајем спољашњег окружења.¹⁴

Раније је влада поручивала стручњаке, али је данас јавни сектор скоро нестао, крупни бизнис је постао поручилац и он диктира који су стручњаци потребни. А њима није потребна личност већ човек – функција који има оне способности које су корисне у тржишним условима.

Због свега напред наведеног, образовање будућих официра и официра Војске Србије генерално је врло осетљива област. Малобројност кадра (посматрано у ширим размерама) може се ублажити само високим нивоом квалитета и великом „специфичном тежином“ кадра, а образовање и истраживачки рад су кључ за то.

Будући официри морају да буду квалитетно образовани, да имају став, критичан и формиран на класичном систему вредности,¹⁵ самим тим и самосвесни људи који нису подложни за манипулисање основним вредностима.

Потребе праксе, захтеви времена и савремени трендови захтевају непрекидан рад на унапређењу организације и функционисања интегрисаног УНО (култура, клима, управљање, пословођење, концепција, *рад у основној делатности* и у области подршке, организација, технологија, поцеси, функције, елементи система) и повремено детаљнију анализу смера и интензитета унапређења објективне стварности, у складу са мисијом додељеном при оснивању Универзитета одбране.¹⁶

Сазнања доступна у систему и окружењу показују да је потребно и уз одређена улагања, могуће унапредити делатност УНО.

Унапређење треба вршити на начелима и логици системског и ситуационог приступа, третирајући УНО као посебан односно појединачан случај,¹⁷ условљен бројним специфичностима, али и наслеђеним стањем које треба мењати.

¹³ Те вредности се формирају у религији и у систему образовања. Према томе, за њих је Православље непријатељ број један, добро образовање непријатељ број два. По њима и ударају.

¹⁴ Не могу страна учења да произведу добре синове отаджбине (Св. Филарет Московски).

¹⁵ Само из корпуса средње, образоване класе се рађа потенцијал из кога се може излучити квалитет, сам за себе, као и будуће базе за даље надграђивање!

¹⁶ Објективизацијом процеса и процедура треба искључити субјективизам и могући утицај негативних појава.

¹⁷ Један од универзитета у Републици Србији.

Прикупљањем и обједињавањем различитих сазнања, искустава, погледа и ставова ствара се солидна полазна основа за унапређење промишљања о даљем унапређењу рада УНО.

Унапређењем рада УНО, поред осталих добити, посредно се доприноси и повећању оперативних способности Војске и њеним могућностима да испуни уставне и законске обавезе.

Овај рад представља покушај да се, синергијом одређених теоријских сазнања и практичних искустава изнесу одређени садржаји који ће повећати интересовање и мотивацију за још динамичнији и организованији тимски рад [1] на усклађеном деловању и хомогеном поступању усмереном на унапређење вредности, стања, понашања и редоследа акција УНО (са тежиштем на Војној академији) као најмлађег државног универзитета и важног дела објективне стварности система одбране.

Унапређење основне делатности УНО захтева непрекидан рад на побољшању образовања (стицање знања, вештина, навика, формирање ставова) и методике стицања знања.

Побољшања су потребна и могућа у следећим областима:

– Кадети, студенти, полазници, слушаоци (квалитетнија и шира улазна контрола и оцена, процесна, међуфазна, завршна академска и „завршна трупна контрола и оцена“);

– Наставнички кадар [2] који добро познаје област коју предаје, који располаже андрагошко-педагошким и методолошким знањима, који познаје националну културу и стране језике¹⁸ (квантитет, квалитет, временска, расположивост и доступност) и континуирано ради на унапређењу способности;

– Студијски програми (академска компонента, други облици наставе, стручна пракса, војно оспособљавање);

– Учионице, кабинети, лабораторије, војне јединице и установе и комплекси за реализацију стручне праксе и војног оспособљавања;

– Наставно-образовна литература и наставни филмови за предавања и вежбе, друге облике наставе, стручну праксу и војно оспособљавање;

– Информационо-комуникационе технологије¹⁹ (хардвер, софтвер, нетвер) и остала пратећа наставна средства и помагала;

– Континуирана истраживања и публикување радова у функцији одбране земље;

¹⁸ Недопустиво је да се у Војној академији континуирано одвијају курсеви страног језика а да је наставном особљу онемогућен или отежан приступ. Као илустративни пример може послужити некадашњи Центар војнотехничких школа КоВ ЈНА „Иван Гошњак“ у Загребу где је обавеза наставног особља била (за то им је обезбеђено време) да најмање 4 сата недељно изучавају један од страних језика. Резултат таквог приступа био је да је Центар пред распад СФРЈ имао 117 магистара и 67 доктора наука и школовао кадар за одбрамбену (наменску) индустрију, а такође и кадар за потребе страних држава (Алжир, Либија, Ирак идр.).

Вредност универзитетског учбеника у то време износила је у противредности „ауто на цести“, што је у то време био ауто „ЗАСТАВА 101“. У то време најобразованији наставници су добијали кадровске станове да би имали мир и посвећеност науци и образовању, а официри доктори наука (инвестиција) нису дежурали у касарни већ на катедрама.

¹⁹ Нови медији нуде повољне могућности за учење у друштву које учи, тиме што околина за учење дозвољава многострукост и разноликост процеса учења, те тако остају сачувани интереси, потребе и претпоставке учења оних који уче.

- Континуирани курсеви андрагошко-педагошког карактера за наставнике почетнике и наставнике;
- Учешће на научним и стручним скуповима у земљи и иностранству;
- Учешће наставника ВА у системском уређењу појединих области система одбране;
- Интензивна и квалитетна сарадња свих субјеката надлежних и одговорних за војни кадар и делатност УНО.

Важност мисије УНО, строги захтеви, стандарди, трендови у образовању и научноистраживачком раду и обим посла захтевају и одређене предуслове²⁰ које треба створити да би се задовољили захтеви односно потребе.

Два су пута могућа: да се обим и квалитет посла прилагоде тренутним могућностима УНО или да се унапреди стање и достигну способности којима ће се задовољити захтеви и потребе и офанзивније кренути у понуду способности окружењу (екстерном и интерном).²¹

Стварање и развој наставника

Обављање дужности (послова) наставника на Универзитету одбране требало би бити засновано на слободи избора. Улоге наставника Универзитета су бројне:²² наставник као предавач; наставник као организатор наставе; наставник као регулатор социјалних односа; наставник као стручњак, експерт за своју област; наставник као мотиватор; наставник као процењивач, евалуатор; наставник као менаџер процеса стицања знања;²³ наставник као руководилац (током војног оспособљавања и стручне праксе); и др.

²⁰ Раније су одређени умни људи, научници, наставници и уметници, са високим талентом, имали социјалне и економске привилегије од стране власти што је подстицало младе људе на стваралаштво. Умне људе не треба потцењивати, већ више промовисати и награђивати и осветлити светлом историје, а не презирати као нежељене сведоке сопствених промашаја. Србија се, у том смислу, мора изнова родити, једном заувек и кренути у сусрет интересу грађана и привреде исказујући највиши ниво бриге за њихове животе.

²¹ Наш национални циљ треба да буду образовање и памет, као највећи развојни потенцијали, а не мишићи и извори сировина. Треба градити друштво засновано на образовању. Индустрија знања је индустрија будућности и улагање у знање је улагање у будућност. Нпр. У Израелу - малој земљи великих достигнућа инвестиције за образовање износе 8,5 % бруто друштвеног производа. Мудром политиком, квалитетним и радностимулативним управљањем и пословођењем, уз неопходност одређених улагања (кадровска, финансијска, инфраструктурна, материјална, енергетска, информациона...) од УНО се може направити највеће „производно предузеће“ у држави, које би могло за неколико година „само себе“ у великој мери да финансира. Знање и образовање су скупи, биће све скупљи и тога као мала држава морамо бити свесни. Наша шанса је у „специфичној тежини“ а не у маси.

²² Мало је људи који могу обављати посао наставника. Онај ко зна тај проблем решава, а онај ко разуме тај подучава.

²³ Нове технологије су довеле до тога да они који поучавају (учитељи) немају више функцију оних који знање држе у својим рукама, који процењују и чувају „знање“. Они су сада надлежни за генерисање окружења за учење, организују услове, аранжмане учења, подстичу расправу ученика са понудама (градивом) за учење.

Тиме почиње промена улоге педагога, који сада постају тренери, ментори, боље речено, *навигатори* процеса учења.

Наставник духовно профилише своје студенте и полазнике и настоји да код својих студената и полазника развија слободу мисли и осећај личне одговорности. Да не раде само на репродукцији постојећих знања, већ и да стварају нова знања. Наставник систематизује постојећа знања, ствара нова знања и развија научну област.²⁴

Стасавање у наставника је и питање сазревања човека²⁵ и јачања карактера (искушење, јачање воље, сазревање, формирање високоинтегрисане личности, фазно сазревање, развој друштвене и личне емпатије, рад за друге, широка саборност). Многи се на том путу уморе и одустану, неки изгубе оријентацију и стабилност, неки се зауставе (или их зауставе да сазру, развију своју личност и унапреде квалитет својих процена) да преиспитују себе и своје сазревање, а неки се врате назад да учврсте елементе карактера, неки се изгубе или осиле (понесу) на том путу умисле да је то „техничко питање“ и пожеле да то постану „пре сазревања“ па доживе опомену, а најквалитетнији дођу до краја.

Код рада на стварању и избору наставника, у војним школама, мора се имати у виду да бирамо човека за васпитни рад са људима и у заједници, не машину за писање радова и репродукцију текста. Наставник треба да има изbalансиран и одговоран приступ према својој мисији и задацима у пуном спектру одговорности: настава на свим нивоима и облицима школовања, истраживачки рад, писање дела НОЛ-а – за предавања и вежбе,²⁶ писање научних и стручних радова из матичних области које су директно у интересу одбране, развој домаћих – националних часописа, рад на стручној пракси и војном оспособљавању студената-кадета и полазника, сарадња са „тактичким, техничким, материјалним носиоцима и носиоцима развоја (технике, организације и технологије) војске.

Сазревање наставника треба бити поступно: асистент приправник, асистент, наставник (од звања доцент до редовни професор²⁷), водећи наставник; а затим функције које су руководне уједно наставничке: шеф одсека, шеф одељења, начелник катедре.

У циљу достизања високог квалитета наставника неопходно је доследно испуњење „предиспитних обавеза“: провођење дефинисаног периода у нижем сарадничком и наставничком звању, конзистентност припадања ужој научној области, остали критеријуми и стандарди и препоруке најбоље праксе.

²⁴ Не постоји професија која захтева толики рад на себи као што је професија наставника (праћење области, *припрема настава*, инвенције и иновације). У томе је суштина вредности, угледа и значаја наставника.

²⁵ Да схвате да је људска срећа стање кад су оно што мислимо, говоримо и радимо у хармонији. Срећу не чини место на које ћете доспети (нпр. ниво изборног звања) већ стање које ћете створити и да испуњењу живота води трагање за смислом (бити здрав и на услузи другима, радити за опште добро, стално радити на личном уздизању и унапређењу способности), а не јурење за успехом (он долази ненајављен, али је резултат живота посвећеног раду за друге и опште добро).

Да успех не мере са позицијом коју су постигли већ по препрекама које сте на том путу превазишли и у односу на своје јуче, а не у односу на друге (бити најбоља верзија себе).

Три су начина доласка до среће: васпитање – најлакши, мудрост – најскупљи и искуство – најбољи.

²⁶ Проблем недостатка наставно-образовне литературе (НОЛ-а) за вежбе и друге облике наставе је изражен. Несме се дозволити да, основни уџбеник, буде прво дело НОЛ-а, које наставник израђује.

²⁷ Врло је важно правилно коришћење наставничких звања при представљању: доцент, ванредни професор, професор (редовни) или редовни професор. Само се редовни професор представља као професор, што у нашој пракси није случај (незнање или неистинито представљање), односно на енглеском: *assistant professor, associate professor, professor or full time professor*.

Стварање наставничког кадра [3] се мора одвијати континуирано, никако усиљено и „технички“ убрзаним „штанцањем“ референци, уз сарадњу са носиоцима развоја система, *тактичким, техничким и материјалним носиоцима за које се школује кадар и другим стеикхолдерима*.

Наставници Војне академије (ВА) мора да имају и ширину и дубину и *континуитет наставничког ангажовања, наставничку и списатељску (ауторску) доказаност* и значајан минути рад на развоју матичних области ВА, домаћих научних и стручних часописа и рад на системском уређењу праксе објективне стварности којом се бави.

Посао наставника захтева да, ради јачања личне сигурности, знање које има свакодневно имплементира. На тај начин знање постаје врлина, а имплементација навика.

Важност и тежина наставничког посла морају бити препознати и јавно промовисани, а кроз систем вођења кадра и награђивања (кроз плате и на друге начине) и потврђени. Радно-стимулативним системом расподеле, анализом и вредновањем референци наставника треба спречити да се УНО и ВА удаљавају од објективне стварности коју треба истраживати, изучавати и развијати, *а то је одбрана* и сви радови и истраживања (примењена, развојна, фундаментална) морају бити усмерени ка томе. Не сме се догодити да је број формалних референци (радова на СЦИ листама) у порасту, а опште стање у систему одбране и *наукама одбране* у паду, јер то показује да се не ради адекватно.

Наставници УНО треба дубински да разумеју мисију установе у којој раде, да системски сагледавају основну и подржавајућу делатност и важност појединих организационих целина за испуњење мисије установе.²⁸

У свом јавном деловању наставници треба да буду објективни и да се према наслеђеном стању односе као према културолошком наслеђу.

Неопходно је да знају да припадамо традицији која је прилично колективистичка. Наша личност захтева колективно тло, заједницу, саборност. Милосрђе је наш дубоки архетип (духовност, подели с другима, буди у колективу – у заједници, правдољубивост, помажи другима, чувај и развијај своје, не „шуруј“ са конкуренцијом, ...), *не себичлук, отимачина, гажење других и тлачење колега и сарадника*.

Структура личности наставника треба бити високо функционално усклађена о чему треба да сведочи способност комуникације моторно-перцептивне регије са средином, периферијски делови унутрашње личности такође доприносе тој комуникацији, а централни делови заједно са језгром личности „ја“ су добро заштићени од стресова. Таква личност у организацији ствара атмосферу за достизање општих циљева.

Треба да користи благе речи и чврсте аргументе. Не треба да теже да имају монопол на истину, нити да примењују селективност у стандардима и критеријумима (исти аршин за све катедре и сва изборна звања). Не смеју да показују гордост и бурно реаговање кад заједница не прихвати њихове ставове.²⁹

²⁸ Супротно деловање одудара од теоријских и практичних принципа, гледајући рационално то је бесмислено и није логично, а оправданост таквих утемељења не проистиче из живота и чињеница, већ из погрешног индивидуалног психолошког и идеолошког пројекта симболичног владања образовним простором. Такође то изазива социјалну нервозу и сукобе и не даје кадар потребног квалитета.

²⁹ То значи да нису довољно убедљиви или су њихови ставови неисправни и неприхватљиви за већину.

Не смеју слабити и омаловажавати оне које васпитавају, али и институције, те да покушавају да их подређу себи како би сами постали институције.

Наставници ВА и УНО треба да разумеју суштину и душу војне организације, јер моделују (васпитавају и образују) кадар за њене потребе.

Квалитетан наставник се препознаје кроз следеће индикаторе: предавања су јасна и разумљива; предавања су занимљива; предавања су на високом стручном нивоу; предавач се пријатељски односи према својим слушаоцима; предавач је праведан у оцењивању; предавач не потцењује слабије слушаоце (не потенцира се дефицит знања већ уважава тренутни ниво и индивидуална особеност студента); предавач нуди помоћ мање успешним слушаоцима; предавач награђује самоиницијативност и оригиналност; предавач је тачан не касни и придржава се правила; предавач уважава посебне разлоге за тешкоће слушаоца.

Нужни услови за избор у звање наставника нису исто што и довољни услови за избор у наставно (или научно) звање. Потребно је да и „бранша“ прихвата колегу. Ако га не прихвата тајним гласањем значи да му шаље „поруку“ да га (због неких разлога) не желе у својим редовима. Зато је избор у наставничко звање (тајним гласањем) више од обичне административне процедуре и гласања и порука наставницима да својим делима, речима и мислима завреде углед, поштовање и ауторитет који би их „препоручили“ за избор у наставничко звање, а касније им могли у обављању захтевног и важног посла.

Избор у наставничко звање

Избор у наставничко звање је комплексан феномен и сложен вишекритеријумски проблем³⁰, није ни искључиви проблем наставничке технократије нити административне бирократије, нити искључиви проблем управљања (командовања), ни искључиви проблем правне природе, није ни искључиви резултат примењене технике гласања, већ садржи по мало свега наведеног и питање увођења наставника у виши ред (из хаоса правити систем а не покривање хаоса системом) где је „млађи увек млађи од старијег“ или уласка у браншу, дакле и духовни и морални и социолошки проблем. Поступак избора се не сме претворити у промоцију инверзног система вредности³¹.

Сам чин избора, да би служио реду и општем добру, мора бити заснован на истини³², слободи одлуке, одсуству манипулације и подстрекивању.

Сам чин непосредног избора гласањем (тајним) даје наставнику велики углед и ауторитет у бранши и окружењу и моћ да утиче на друге³³.

³⁰ „Парадокс нашег времена је: имамо шире путеве, али уже видике; имамо више диплома, али мање разума; више знања, али мање расуђивања; више стручњака, а још више проблема....“

³¹ „Уместо пса који маше репом да добијемо реп који маше псом.“

³² Истина је највећи домет људске свести.

³³ Суштинска моћ изабраних се разликује од моћи постављених. Пракса је показала да је добро за организацију и углед појединца да прво изабере а онда постави појединца на одређену позицију где се тражи наставно или научно звање.

Својим делима, речима-говором и мислима наставници остављају траг у времену.

Избор у највиша наставничка звања захтева да се потенцијални носиоци ових високих обележја, системски, осветле светлом истине³⁴ и јавно дискутује о њиховом лику и делу а тајно гласа, свакако у складу са најбољом праксом: „гласа се само о избору у ниже звање и звање које наставник гласач има“.

Кандидати који се бирају морају бити присутни за време дискусије о њиховом лику и делу и на увођењу (иницијацији) у професорски ред.

Стварање професора мора да подржава мисију УНО.

У комисији за избор наставника УНО мора, обавезно, бити неко од наставника из високошколске јединице или из система одбране, јер се тако чува матичност, организациона култура и клима.³⁵ Ауторитет наставника УНО мора да извире из живота и чињеница. Ауторитет се не може позајмљивати из вана, „дописном школом“, комисијама које нису оплемене наше војном радном средином, „душом“ и гљудима.

Кад се расправља о подобности кандидата и стављању извештаја комисије на увид јавности морају бити присутни сви чланови Наставно-научног већа ради каснијег већег ауторитета наставника и угледа „куће“. И чињењем и нечињењем се шаље порука у окружење, па тако и симулираном спреченошћу да се присуствује радно-свечаном чину.

Није оправдано (због касније изворне снаге и ауторитета универзитетског наставника) да се кандидати за нижа наставничка и истраживачка звања више третирају него кандидати за виша наставничка и истраживачка звања. Није примерено самом чину ни да нема дискусије³⁶ о предлозима комисије за избор у наставничка и истраживачка звања. Организацију мора да оживи и негује ову врсту добре праксе.

Излагање о кандидатима за професоре не треба да траје испод двадесет минута. Није добро изборе у наставничка звања убацивати касно у дневни ред седнице ННВ³⁷ или непосредно на седници ННВ.³⁸

Поседовање наставничког звања је „и благослов и проклетство“, извор моћи и немоћи, нешто што наставнику у послу лично помаже и лично одмаже, нешто што помаже и одмаже другима, али пожељно је да више помаже него што одмаже јер мисија наставника је да ствара и развија а не да уништава и зауставља у развоју.

³⁴ Светлост, истина, лепота и доброта су суштинске вредности светосавске и свеукупне просвете.

³⁵ Када се у избору наставника војних школа прешло на систем рада где су у комисијама већином или искључиво наставници са других високошколских јединица изгубили смо своју матичност, специфичности, „део своје душе“, део свог достојанства и део својих вредности - део себе. То мора бити заустављено! Своје људе високошколска јединица најбоље познаје. „Најтеже је бити светац у свом селу, зато нису сви у селу свеци“.

³⁶ Овакве појаве буде сумњу и шаљу лошу слику у окружење. То су индикатори следећег: кандидат није вредан дискусије, није „чист“ или је осветољубив па људи избегавају да кажу нешто што ће кандидат касније врло вероватно употребити као мотив за „освету“.

³⁷ Наставно-научно веће.

³⁸ Буди сумњу у добре намере, слаби ауторитет потенцијалног исабраника у наставничко звање и шаље лошу поруку о организационој целини (катедри) из које долази предлог.

Пожељне одлике наставника

Друштвени прогрес налаже да свака наредна генерација наставника буде квалитетнија од претходне.

Посао наставника је да васпитава, образује, истражуј, мотивише, води, комуницира, доноси одлуке, мери и оцењује.

Наставника УНО треба да красе позитивне³⁹ мисли, речи и дела.⁴⁰ Треба да буду модел понашања својим воспитаницима (кадетима, студентима, полазницима...). Треба да развијају, код себе и код других, рационалну али више емоционалну и духовну интелигенцију. Треба да разуме хијерархију бранше и шире друштвену хијерархију. Треба да буде стрпљив, смирен и спреман на праштање, да подстиче својим примером, да не попусти људским слабостима и страстима. Светлост, истина, лепота и доброта су суштинске вредности светосавске и свеукупне просвете.⁴¹ Треба да буду широких мисаоног обухвата,⁴² са израженом друштвеном емпатијом.

Наставник војне школе (факултета) треба да буде добро уравнотежена личност (високоинтегрисана структура и позитиван карактер) и да разуме људску перцепцију (нисмо ми оно што *ми* мислимо да јесмо – већ оно што други мисле о нама). У својој средини треба да ствара атмосверу за достизање општих циљева организације. Треба да разуме да су људи који нас окружују прво људи емоција а затим људи логике и не људи роботи и да прво осећају па онда мисле. Треба бити принципијелан и објективан у одлучивању и деловању. Не сме вршити негативан утицај на друге зарад личне користи и против општег добра. Треба да има иза себе барем пар година радног стажа проведеног у трупним јединицама Војске (батаљон, бригада), или да то надокнади на адекватан начин.⁴³ Неопходно је да добро познаје систем одбране, посебно организацију и технологију функционисања Војске и тренутно стање и да повремено одлази у јединице и установе војске ради упознавања са стањем и пружања (стручне) помоћи јединицама и установама. Треба бити одмерен и опрезан у изјавама и у давању квалификација о људима,⁴⁴ да користи благе

³⁹ Човек нема краја у испољавању своје позитивне енергије – или духовно говорећи врлине, али нема краја, на жалост када је у питању његова негативна енергија – тј.страст. Његово васпитање и образовање би требало имати пресудну улогу у избору између добра и зла, између врлине и страсти.

⁴⁰ Срећа је кад су оно што мислимо, говоримо и радимо у хармонији.

⁴¹ Светлост је духовна енергија којом изливамо из таме незнање, појмове и процесе. Истина је највећи домет људске свести. Лепота је хармонија, склад, уређеност микрокосмоса у нашем животу.

⁴² Да непрекидно раде на унапређењу система одбране и на свом личном развоју.

Морају бити свесни да је оно што чујемо само мишљење, а не чињеница, а све што видимо је угао гледања а не истина. Такође треба да зна да софистичко „очаравање духа аргументима“ нема никакве везе са истином, већ циља *уверења која су по самој својој природи променљива* и не морају да се заснивају на истини.

⁴³ Нпр. кроз наставно-стручне посете, стажирања, студијска пословања, менторски развој од стране искуснијег наставника итсл.

⁴⁴ Правила за добар живот: Поштујте себе, поштујте друге, научите лекцију, исправите грешке! (Далај Лама)

речи⁴⁵ и чврсте аргументе. Неопходно је да пажљиво слуша, мирно прича и престаје да говори кад нема више шта значајно да каже (умеће ћутања).⁴⁶

Наставник подстиче и храбри своје васпитанике да не губе вољу за духовним⁴⁷ узрастањем и интелектуалним усавршавањем и спознајом. Потребно је да има извесну сталност у комуникацији и понашању, да не прича једно а ради друго.⁴⁸ Треба бити зрео човек,⁴⁹ ствараоц који се води општим добром и слободом избора. Мора бити понизан, смиран и одмерен.⁵⁰ Не сме бити горд, не сме бити себичан и егоиста. Мора имати развијен осећај за друге – индивидуалну и друштвену емпатију, осећај за целину и за опште добро. Треба да развија млађе, да им помаже и да их заштити, а старије да сачува. Треба да се труди да у свему буду узор онима које образује и васпитава. Мора да поштује и да уважава старије, да буде смиран и скроман. Треба бити суздржан и не сме доносити исхитрене одлуке. Треба да разуме и чува наставнички – професорски ред и да то културолошко наслеђе преноси млађима у наслеђе.

Наставници не смеју бити груби и окрутни према другима⁵¹, посебно не према млађима. Не смеју да се понашају као господари и судије, већ као слуге општег добра, ствараоци и васпитачи. Треба да помажу и развијају друге, да помажу да свако достигне свој максимум и да уваже свачије полазне позиције, радна оптерећења (обим и фреквенцију напора) и величину зоне одговорности и интереса. Да разумеју да се достигнућа (друштвена, професионална, лична) достижу захваљујући великом личном прегалачком раду али и захваљујући другима, јер је човек социолошко биће. Да подржавају инвентивност, иновације, модернизације и обнову. Требају бити друштвено одговорни, кооперативни и конструктивни, спремни да саслушају друге, да избегавају честе спорове⁵² и конфликтна понашања,⁵³ да цене искуство, мудрост и снагу (моћ)⁵⁴ оних који их уводе у професорски ред (који су прошли пут којим они треба да прођу). Да их одликује стално преиспитивање мисли, речи, дела и поступака.

⁴⁵ „За сваку реч коју рекну људи ће дати одговор. Сопствене речи постају човеков тужиоц.“

⁴⁶ Ћути о ономе што не знаш. Не тврди оно у што ниси уверен. А о ономе што знаш говори кратко. „Мед је укусан у малим количинама, а у великим изазива мучнину.“

⁴⁷ Сигуран знак духовног раста је када човек жели више слободе, а мање ствари. „Духовно здравље човека је још важније од физичког. Зато би разуман човек требао да пази „шта гледа“ и „са ким се дружи“. Закон људског ума је да се претвара у оно што му је пред очима, и зато је веома важно да се човек склања од свих ситуација у којима би могао да буде „духовно заражен“.

⁴⁸ „Добар пастир, све што каже ином, и сам својим потврђује чином“.

⁴⁹ Зрео човек: толерантан према културолошким разликама, туђим мишљењима, потребама и идејама; независан у својим ставовима и сам одлучује о својим акцијама; прихвата одговорност; миран је и настоји тако да делује на околину, рад му је мотивисан на дужи рок; не истиче пред другима своје заслуге; може сам себи рећи не и држати се тога; разуме друге; прихвата неугодне дужности, а да сам себе не жали и не истиче како је он жртва; дисциплинован је итд.

⁵⁰ Да су у стању да се људи стиде а Бога плаше.

⁵¹ Уверавати, користити благе речи, а јаке аргументе.

⁵² Паметан човек избегава спорове и сукобе. Он схвата да су идеје аксиоматичне (онтиномичне) и човек мора бити изнутра припремљен да би их прихватио.

⁵³ Конфликти се јављају због разлика у карактеру, особинама, образовању и искуству, и уопште због тога што сваки човек има неки свој лични идентитет.

⁵⁴ Отменост и отпорност – спремност на ударце се стичу временом.

Студијски програми

Приликом израде студијских програма треба поштовати одредбе закона и друге нормативе који уређују високо образовање, *стратешки оквир за одбрамбено промишљање* [4], област одбране, *стварање, издржавање, развој и употребу војске*, стандарде акредитације и препоруке надлежних органа – тела⁵⁵ који се баве образовањем, трендове у едукацији, високом образовању и војној делатности.

Потребно је да програм задовољи и специфичне захтеве МО и ВС.⁵⁶ Неопходна је синергија у деловању наручиоца посла и осталих стеикхолдера и двосмерна размена знања, информација и научених лекција са њима.

Програм треба у себи да обједињава: системско знање духовно и морално васпитање, националну историју и идеологију.⁵⁷ Неопходно је направити најбољи спој примене светских методичких трендова, информационо-комуникационих технологија и наставних садржаја. Треба да буде добар баланс академске наставе, стручне праксе и војног оспособљавања односно добар „спој теорије и праксе“.

Израда програма треба да представља интелектуални покушај да се у садашњем свету и свету „псеудоконкретности“⁵⁸ препознају зачеци новог света, новог понашања, новог начина мишљења. Односно, да се препознају највероватнији процеси развоја који ће континуирано утицати на живот и посао официра, од данас па даље у будућности. То је покушај да се са догађаја и статичности који сада доминирају, у систему одбране, пређе на процес и динамику, у складу са потребама праксе, захтевима времена и савременим трендовима [9].

Програма треба да а припреми оне који доносе одлуке – војне лидере и менаџере, за деловање у будућности.⁵⁹ То значи – сместити људе у простор будућности тако да схвате по чему се она разликује од данашњег дана. Треба их припремати да константно размишљају унапред, праве планове и разматрају алтернативе. Прогнозе не треба фокусирати на настанак одређених догађаја (немогуће је) већ на анализу покретачких снага које стоје иза ових догађаја.

Програм треба да учи уочавању односа а не садржаја, разумевању а не знању, бављењу свим аспектима проблема, циљном решавању проблема (мотивација).

Мултидисциплинарност студија треба да омогући да се стекну сазнања у циљу овладавања процесима и појавама условљеним брзим техничко-технолошким и економским развојем.

⁵⁵ Комисија за акредитацију и проверу квалитета, Савет за високо образовање, струковна удружења и др.

⁵⁶ Војска Србије као институција са великим поверењем код грађана, постоји да служи нацији и држави. Циљ Војске Србије је да брани Републику Србију, њене вредности и виталне интересе од свих угрожавања и противника, извршавајући задатке у оквиру додељених мисија. За остварење тих амбиција кључни ресурс је официрски КАДАР који се профилише у процесу операционализације адекватних студијских програма.

Војна професија има три компоненте: *интелектуална* („да зна“), *физичка* („да може“) и *морална* („да хоће“). У основи све три компоненте су одређена знања, вештине и навике, које се стичу процесом (војног) образовања и васпитања, чиме се формирају одређени ставови и унапређују одређене способности.

⁵⁷ Мултидисциплинарни програм треба да даје квалитетну полазну основу за развој људи високих моралних и културолошких вредности, који ће бити посвећени борби за духовну, моралну и материјалну обнову Србије.

⁵⁸ Претварање, погрешно, само у изгледу.

⁵⁹ Клице замеци развоја будућности нису у прошлости, већ у садашњости, јер „садашњост је будућност која је почела“. Те клице треба препознати, њима прилагођавати понашање и мишљење.

Програм развијања будућих официра треба посветити помагању људима да науче решавају типичне проблеме руководиоца у типичним ситуацијама, помагати им да науче вештину прикупљања информација из различитих области и из различитих извора, вештину анализирања тих информација, да науче тражити могућности решења проблема и деловања према властитом избору (а не према унапред задатом - "државном решењу") и оспособљавање за постизање добровољне сарадње других људи и како одржати равнотежу и објективност уз присутност временског и психолошког притиска.

На бази наших властитих искустава (мирнодопска искуства, искуства из кризних ситуација, мобилизацијска, ратна) и сазнања стечених кроз међународну војну сарадњу дошло се до сазнања да је евидентна неопходност развијања критичког мишљења код официра, које подразумева способност за рационално, логички утемељено, селективно и аутономно мишљење у процесу усвајања знања, а пре свега из домена матичних војних предмета.

Образовно-наставни рад

Појам образовања садржи у себи појмове настајања, стварања, јачања људског образа и лика и бића човековог [12].

Дакле, основна функција образовања и васпитања се састоји у помоћи датом човеку да постане што савршеније биће, да што боље оствари и испуни свој божански образ.

Настава или поука мора бити у знаку духовне потраге – знатижеље, поуке и поруке и радости духовне спознаје.⁶⁰

Љубав према науци, настави, ученицима, је алфа и омега успешне наставе.

Учење – надзиђивање духовно и интелектуално је, дакле, онај магнет, оно поље љубави у којем се сусрећу две личности којима учење постаје име и презиме; једна се зове учитељ – наставник, а друга се назива учеником [12]. Та велика тајна сусретања учитеља и ученика, која је посредована учењем, чини да тај добар учитељ постаје митска личност – у оном позитивном смислу те речи – која се слуша, поштује, а сведоци смо често пута воли више и од родитеља.

Реч доброг учитеља је нека врста светиње – завета, која се слуша и памти, извршава, усваја као највећа мудрост живота.

Образовно-васпитни рад на УНО мора бити усмерен (применом и изучавањем горњих слојева знања) на препознавање и стварање мислећих људи са широким мисаоним обухватом⁶¹ који знају и могу правилно да усмеравају⁶² друштвену енергију у интересу општег добра.

⁶⁰ Шта значи учити, студирати, истраживати, експериментисати, логички мислити, износити садржаје за информисање, разумевање и примену, знати предавати, образовати се, бити васпитан? Сва ова питања су велика загонетка али и стварни задатак, оних људи који себе називају „просветним радницима“.

⁶¹ У својој делатности људи не полазе од познавања реалности, већ увек делују сагласно свом мисаоном опсегу. У том смислу посматрано, јако је мали број великих људи. Човеку са децим типом мишљења својствено је да брине само о себи.

⁶² Људи живе по шаблонима, а покрећу пих одсвесни ставови и веровања. За многе, шаблони имају веће значење него здрав разум и логика. Приврженост шаблонима је својствена људској природи.

Образовно-васпитни рад [13] треба бити заснован на високом јединству теорије и праксе, по концепту “школовање за запошљавање – *за позив*”, а не „за конкретно радно место“, јер широк ниво апстрактног мишљења присутан код човека омогућава непрекидну самонадградњу⁶³ појединца и брзу и лаку специјализацију на широком опсегу радних места.⁶⁴

Кроз образовно-васпитни процес треба обезбедити стицање потребних знања (концепцијско-системска, техничко-функционална и хуманистичка), вештина и навика, формирање адекватних ставова,⁶⁵ достизање одређених способности и створити основу за *непрекидан даљи рад* на изградњи и развоју способности појединаца и колектива односно јединица.

Офицере будућности треба оспособљавати за управљање процесима, руковођење пословима и командовање – руковођење јединицама (организацијама), које реализују организационо и технолошки сложене послове у (често) неповољним амбијенталним условима (у миру, кризним ситуацијама, мобилизацији и рату). Оспособљавање треба у себи да садржи оријентацију на животни циклус, ток и услугу.⁶⁶

Кроз васпитно образовни процес, на УНО, треба:

- развијати и усвајати горње слојеве знања,⁶⁷ интелигенцију (рационалну, социјалну-емотивну, духовну, ...) и *отпорност на стрес и манипулације*;

- омогућити кадетима, студентима и полазницима да овладају аналитичким и синтетичким начином размишљања и закључивања;

- оспособљавати кадете – студенте, полазнике и официере за постизање добровољне сарадње других људи и одржање равнотеже и објективности уз присутност временског и психолошког притиска, те деловање према властитом избору заснованом на аргументима и логици;

- оспособљавати кадете и официере за разумевање објективне стварности, *анализу покретачких снага које доводе до настајања одређених догађаја и појава (а не само учовавање истих)*, учовавање односа између узрока и последица, бављење свим аспектима проблема и циљно-рационално деловање;

- развијати способност школујућег кадра да мотивишу⁶⁸ себе и друге, да креирају продуктивну супериорност⁶⁹ из које ће проистећи успех и способност да *асертивно* комуницирају са окружењем.

⁶³ Образовање у младости није више довољно, да бисмо били квалификовани за читав живот.

⁶⁴ Други концепти стварају раднике уског профила које је лако манипулисати и држати под контролом.

⁶⁵ Нпр. Зарада је резултат, не циљ.

⁶⁶ Подразумева услугу коју УНО пружа заједници.

⁶⁷ То је флексибилно знање потребно за сусрет са турбулентном будућношћу које се користи за решавање проблема, што је кључно за успех у овом веку.

Доњи слој знања се назива искристализовано знање и то је искуствено знање, које је мање важно у свету који се брзо мења.

Доњи слој знања се форсира код људе који се желе потлачити и претворити у колонијално робље. Универзитет и висока војна школа несмеју форсирати обуку, а гушити интелект и академски развој “пробране популације” јер то директно подрива одбрамбени потенцијал земље.

⁶⁸ Да схвате да се успех не мери са позицијом коју су достигли већ по препрекама које сте на том путу превазишли и у односу на своје јуче, а не у односу на друге (бити најбоља верзија себе).

– Оспособљавати кадете и офицере за аналитички и синтетички начин размишљања и закључивања и едуковати их у познавању националне прошлости, разумевању садашњости⁷⁰ и предвиђању будућност,⁷¹

Образовање се треба прилагодити талентима и способностима студената и посебно додатно радити са онима који имају посебан дар и велике способности⁷² (елита).

С обзиром да се учење мора одвијати континуирано, кроз формално образовање треба непрекидно указивати на важност *неформалног образовања* (концепт целоживотног ваннаставног учења). Неформално образовање мора да буде присутно и у животном окружењу појединца, где оно и има најбољи ефекат и постаје све чешће и услов за добијање бољег посла. Од посебног је значаја да се људи на водећим позицијама усавршавају и да уче јер су управо они "звезда водилца" своје организације који својим примером мотивишу и усмеравају остале запослене.⁷³

У образовању кадра мора бити заступљена комбинација традиционалних и савремених начина подучавања, *с нагласком на активном учешћу у процесу учења*. Треба развити систем креативног учења и решавања проблема да би добили креативце и здраве идеје јер идеје покрећу свет, а не локомотиве.

Студенте треба мотивисати да користе различите изворе знања, да повезују сопствена искуства и школско знање, да самостално истражују и уче.

Већа индивидуализација наставе и већи број часова за изборну наставу⁷⁴ повећаће мотивацију слушалаца.

Потребно је више уџбеника и других наставних средстава и помагала и више наставника, а мање наставне групе.

Идеална настава би требала студенте (кадете, слушаоце, полазнике)⁷⁵ да потакне, охрабри и инспирише да се упуте у живот као одушевљени истраживачи и креативци. Наставници би себе требали схватати само као вођење и пратњу у процесу учења и мењања студената,⁷⁶ лица која утичу на развој студентовог потенцијала (Гералд Хутхер).

Већи део подучавања треба да буде постављање питања студентима (кадетима, полазницима, слушаоцима) и интензивније подстицање студената да постављају питања на која понекад и наставници не знају одговоре.

⁶⁹ Морају се оспособљавати да посматрају „бојно поље“ изнад висине свога раста, из птичје перспективе и да размишљају о темама које излазе изван граница стриктно личних и очигледних интереса. Да теже резултатима који нису видљиви људском оку и да не буду људи чији је опсег мишљења ограда куће или касрнског круга.

⁷⁰ „Ако западномо у свађу између прошлости и садашњости, увидићемо да тако губимо будућност“.

⁷¹ Будућност припада онима који имају јасну представу о њој (Винстон Черчил). Напредак није пуко поправљање прошлости, већ непрекидно кретање према будућности

⁷² Одређене парадигме везане за процес стварања и развоја кадра морају континуирано критички анализирати и постепено напуштати односно мењати. Неопходна је промена парадигми у разумевању процеса учења, педагогија дефицита се постепено превазилази.

⁷³ У складу са тим, неминовно је да правилно и стално улагање у обуку запослених повећава будуће пословне перформансе предузећа односно организационих система (наравно, у комбинацији са dobrim пословањем у другим аспектима).

⁷⁴ Потребна је разноврсна понуда знања да би свако добио оно што жели.

⁷⁵ Термин студент односи се на студенте, кадете, полазнике, слушаоце.

⁷⁶ Треба мењати нешто у нама самима, како се иста ситуација не би поновила, јер спољни свет и друге људе не можемо мењати. Када радимо на себи и мењамо личне обрасце понашања и размишљања, онда се и наш свет мења. Једино нашим личним примером и можемо подстаћи људе око нас на промену.

Радећи заједничке пројекте и задатке студенти треба да науче: успешно комуницирање са свима у свим приликама; преузимати одговорност за свој део посла; сарађивати, делити и преузимати идеје; радити на стварању заједничког тима.

Учење на интелигентан начин подразумева да студент: пита (не стиди се признати да незна или да не разуме); ризикује (не боји се погрешке: из ње ће нешто научити); учи користећи емпатију (уживљава се и посматра); учи креативно (смишља своје начине да брже и боље схвати и научи); учи комуницирајући (учи од других); повезује и развија знање (непрестано учи из свега око себе).

Студенте треба учити *учавању односа* (узрок-последича, следи – претходи – у исто време, мање-више, део-целина, ...) а не садржаја, *разумевању* а не знању, бављењу свим аспектима проблема, циљном решавању проблема (мотивација усмерена на крајње стање).

Учи се путем деловања, посматрања последица, реорганизовања перцепције стварности и поновног деловања.

Нагласак треба бити на активном учењу,⁷⁷ на трансферу знања од особа са већим знањем ка особи са мањим знањем. Наставник није онај ко емитује знање, већ онај ко организује процес стицања знања.

Рационализација и трендови у високошколској војној настави

Брзо и непрекидно ширење фонда научних знања, технолошких и техничких достигнућа у области наука одбране (војне науке), технике и технологије налажу да се у високом образовању смелије врше искораци и преображаји од учења чињеница према развијању способности сталног и самосталног стицања нових знања, било путем формалне наставе и разних облика самообразовања или пак путем неформалног образовања⁷⁸ и према учењу примене знања у пракси.

Програмирана и класична настава

Наставни процес је неопходно непрекидно мењати и усавршавати, од ауторитативних предавачко-испитивачких догми ка стваралачком високо продуктивном процесу активног интелектуалног и практичног ангажовања учесника васпитно-образовног рада.⁷⁹

⁷⁷ Активно учење подразумева давање одговора на питање: „Шта треба да уради ученик а не професор“. Наставник и студент су партнери у процесу стицања знања, при чему треба водити рачуна и о потребама и о склоностима студента. У процесу активног учења наставник себе доживљава као врхунског професионалца који се потврђује у једном друштвено врло одговорном послу.

⁷⁸ У Војној академији, на студијском програму *логистика одбране*, почев од школске 2013./2014. године се континуирано реализује неформално образовање. Мото је: „Развој људи високих моралних и културолошких вредности – српске елите у униформи“.

⁷⁹ Ово опредељење захтева пуну ангажованост и посвећеност наставника и обимне припреме у ванредно време што је немогуће увести у живот без промене система расподеле вредновања рада у високом војном образовању.

Наш образовни систем је због нашег менталитета, наслеђа, недовољно доброг управљања васпитно-образовним процесом и недостатка адекватних наставника, литературе и наставних средстава још увек доста ауторитативан, са влашћу наставника, а студенти се "затрпавају" са много често непотребних чињеница што им отежава да учествују активно у процесу образовања.

Велика брзина и висок ниво научно-технолошког развоја су с једне стране извор "кризе у образовању", а са друге стране пружају могућности за веома ефикасну рационализацију⁸⁰ наставног рада путем различитих техничких средстава и медија који потпомажу брже и трајније усвајање знања и вештина.

У настојању да се наставни рад *рационализује и интензивира у складу са индивидуалним могућностима васпитаника* развио се и посебни наставни правац тзв. *програмирана настава*.⁸¹ Основни мото програмиране наставе је уважавање индивидуалног темпа напредовања у учењу.⁸²

Тренутне могућности у систему захтевају примену и класичне (хеуристичка-развојне) наставе и програмиране наставе.

Вреди истаћи да је неопходно да *хеуристичка* (развојна) и *програмирана настава* требају бити комплементарне у процесу образовања кадра.

И програмирана настава, као и класична, мора да респектује основну структуру и законитости наставног процеса. Те законитости се у програмираној настави трансформишу и обликују на специфичан начин. У овој настави наставник посредно преко програмираног материјала, води полазнике до схватања суштине садржаја. У програмираном материјалу полазницима се презентује већ одабрани и обликован наставни садржај и начин његовог усвајања. Међутим у програмираној настави настоји се и да се иде даље од обичног хеуристичког вођења полазника. Овде су захтеви да полазник заиста индивидуално ради на усвајању садржаја у првом реду према својим могућностима. Ово су били основни изазови за брзо прихватање идеје програмиране наставе.

У разради микроартикулације програмиране наставе проблем представља како материјално, психолошки, кибернетички и методички обликовати програмиране чланке да би полазник по њима економично и успешно научио суштину обрађиваног материјала. Према основној концепцији ове наставе неопходно је пројектовати (обухватити) наставни процес у целини, програмске наставне садржаје, изворе знања, начине поучавања и самоучења, вредновање итд., тј све оно што је садржано у структури наставног процеса, а не само неке аспекте наставе.

Основна дидактичка концепција *хеуристичке наставе* је у структури разрађеној за "дуге корак". При томе је фаза припреме непосредно повезана са осталим фа-

⁸⁰ Појам рационализације наставе захвата многе аспекте којима се одређују концепти и приступи, методе, технике и средства и облици усавршавања наставног процеса. У суштини, овде се ради о изналажењу решења за повећање ефективности и ефикасности (продуктивност, економичност и рентабилност) наставног рада и побољшања квалитета и делотворности наставе. Рационализација подразумева научну организацију процеса наставе.

⁸¹ И даље се добар део наставника придржава старих рецепата фронталне наставе, тј. да је наставни час неприкосновен, да сви полазници морају заједно почети и заједно завршити наставни час и наставни дан. То је већ велика кочница за индивидуализацију темпа напредовања у учењу, па према томе и провођења основне идеје програмиране наставе.

⁸² Велики део образовања, међутим, још увек личи на наслеђену изумирућу индустријску методу производње па је неопходно да се мења.

зама наставног процеса. Међутим, код *програмиране наставе* фаза припреме је издвојена од комплекса реализације (обrade, вежбања у примени и проверавања). Припрема се овде, углавном, састоји у изради програмираног материјала. У фази реализације дуги кораци уобичајене наставе трансформишу се у тзв. кратке кораке што и чини основно обележје програмираног процеса наставе.

При обликовању програмираног материјала неопходно је уважавати законитости процеса наставе са идејним, логичким, психолошким, методичким и материјално-техничким елементима. Зато сваки чланак (наставни материјал) треба да садржи битне елементе наставног процеса као сто су: саопштавање информација, усвајање информација, формулисање и решавање задатака (ради примене знања), повратне информације о усвојености садржаја.

Према томе, обим рационалне и сврсисходне примене програмиране наставе у високом војним школама се своди на циклус стручног, професионалног, специјалистичког оспособљавања, на професионалну преоријентацију и преквалификацију, у домену обуке на техничким средствима при учењу сензомоторних радњи и сл. То се у основи, убраја у оспособљавање за конкретан рад у ужем смислу као део општег образовања. Ту је и основни циљ да се изнађе оптималан пут за стицање неопходних знања и вештина за конкретан рад.

У високошколском образовању примена програмиране наставе је, према томе ограничена на изучавање стручних, специјалистичких садржаја и стицање оперативних знања и вештина која имају непосредну примену при руковању техничким борбеним средствима, раду на симулаторској и тренажној техници, при провођењу стриктних процеса у доношењу одлука (процедуре) када су познате све величине које треба уврстити у доношење оптималног решења и сл.

За изучавање садржаја и стицање знања и вештина где је оптималан процес већ истражен предност има програмирани начин учења јер се тиме гарантује сигурно и исправно усвајање потребних знања и вештина. То је пре свега случај код обуке оператора⁸³ као што су пилоти, возачи, нишанције и разни послужбоци на борбеним системима (различите сложености) при обуци у руковању средствима и уређајима када сваки други самоиницијативан пут учења има мањи ефекат или пак угрожава безбедност у обуци и раду осим оног који је испрограмиран.

Исто тако, могуће је програмирати решавања проблема у улози органа команде – штаба на оперативном планирању уз кориштење модела операција (тактичког и оперативног задатка) када се слушаоци обучавају у поступку решавања ових задатака.

Трендови у едукацији условљени новим технологијама

Нове технологије у образовању су нужност васпитно-образовног процеса. Нове технологије у образовању уводе низ структурних изазова,⁸⁴ а неки од њих су:

⁸³ Захваљујући овоме конструисани су и испитани различити тренажни уређаји и машине који замењују оригинална борбена средства и формацијску опрему у обуци на којима се применом стриктних програма брзо изучава начин руковања одређеним средствима.

⁸⁴ Захтевају усклађивање друштвених захтева и промењене структуре у култури комуникације, те је неопходно обликовање нове концепције образовања.

– Свакодневно коришћење интернета јача индивидуалне стратегије учења, кооперативне и колаборативне форме учења при чему су циљеви учења отворени, а што се противи канону учења у традиционалном образовању, које је усмерено на чврсто дефинисани курикулум;

– Поред традиционалних места образовања, на тржиште образовања продиру нове институције;

– Јављају се разне форме кооперативног и колаборативног учења.

Нове технологије у образовању захтевају промену улоге наставника, тако да они који уче преузимају улогу оних који су некада поучавали (наставник), тзв. самоуправљајуће учење.

Разумевање учења, уз помоћ нових технологија (софтвер, хардвер, нетвер), подстиче конструктивистичку парадигму у односима учења и поучавања (захтева увођење педагогије навигације).

Путем нових информациононих технологија,⁸⁵ они који поучавају (учитељи) немају више функцију оних који знање држе у својим рукама, који процењују и чувају „знање“. Тиме почиње промена улоге педагога, који сада постају тренери, ментори, боље речено, *навигатори* процеса учења.⁸⁶ Они су надлежни за генерисање окружења (амбијента)⁸⁷ за учење у коме ће се стицати искуство, учењем у интеракцији са другима и са животним окружењем, организују услове, аранжмане учења, подстичу расправу ученика са понудама (градивом) за учење.

Способност за конструктивно и продуктивно опхођење са новим медијима⁸⁸ у наставном процесу захтева додатно школовање⁸⁹ (медијске компетенције).⁹⁰ Полази се од схватања, да је учење једна конструкција, структура у изградњи ученика, са допуном или преображавањем у схватању субјективног система концепције света.

Из тог разлога потребно је оријентисати се на постојеће ставове, тумачења, преференције учења и структуре опажања оних који уче. Од истакнутог значаја је спајање новог учења са системом концепата оног који учи (Сиеберт 2005 а, б).

Поред увођење нове технологије, одлучујуће је прихватање *нове филозофије учења* коришћењем разних информациононих платформи и софтвера и прихватање

⁸⁵ Информационо-комуникационих технологија

⁸⁶ Каже се још и менаџери процеса стицања знања.

⁸⁷ Полази се од тога, да платформе учења треба да се развијају у оном правцу, у коме је могућа, лична конфигурација окружења за учење и за рад.

⁸⁸ Често се за медије везују страхови који примарно представљају неразумевање, беспомоћност и одбацивање структурних померања информатичког друштва. Све то је последица интензивног друштвеног развоја који животна искуства и муком стечене квалификације, преко ноћи девалвира.

⁸⁹ Неписмени људи у 21. веку неће бити они који незнају да пишу и читају, него они који незнају да уче, одустану од онога што су научили и уче поново (учити, одучити, поново учити) /Алвин Тоффлер/.

⁹⁰ Код свих медијско-педагошких активности се истовремено ради о захтеву за *интелектуалним, социјалним и моралним развојем* у опхођењу с медијима. Полазна тачка за овај захтев лежи у претпоставци да се коришћење техничких медија може тумачити као делање условљено потребама и ситуацијом, а у зависности од степена интелектуалног, социјалног и моралног развоја. Што су више развијени интелектуални и социјални односно морални нивои просуђивања, то је већа вероватноћа за промишљено коришћење медија уз избегавање опасности које медији носе. Истовремено са интелектуалним, социјалним и моралним нивоом просуђивања расте способност, да се суделује, учествује у обликовању сопственог животног простора – укључујући и медије – у циљу његовог побољшања.

нове културе учења и као друго, очекивани технички превод *конструктивистичких концепција учења*.

Процес учења се обликује тако да се омогући ситуационо учење, а то значи, да је учење повезано са аутентичним проблемским ситуацијама.⁹¹ Онај који учи и његове потребе (личне преференције учења односно индивидуалност) треба да стоје у центру пажње, а не уопштени курикулум. Концепт учења који је оријентисан на ученика, захтева једну динамичну околину учења.⁹² „Онај који учи је компетентан“. Учење не значи изравнање неког дефицита, него проширење квалификација једног компетентног човека, при чему се, у току процеса учења, морају уважавати постојеће компетентности оних који уче. Код процеса учења тежиште се ставља на ресурсе, а не на дефиците.

У истраживању преференција за учење, полази се од тога, да различити захтеви при учењу, упућују на различиту ефикасност учења. Сваки одрастао човек има свој сопствени стил учења, и то је, потребно уводити у промене понашања, као и индивидуални когнитивни стил којим прихвата информације.⁹³

Уводи се *конструктивистичка концепција учења* где се процес учења разуме као истраживачки оријентисано учење. Уместо давања задатака, обрађују се проблеми, о којима, они који уче заједнички размишљају. Овде се не ради о проналажењу и развоју путева решења, него о развоју властитог модела размишљања.

Применом тзв. *самоуправљајућег учења* прилагођеног знању и преференцијама појединца, уз помоћ нових медија, учење постаје активан, проблемски оријентисан, социјалан и конструктиван процес, а они који уче биће мотивисани да развијају сопствену стратегију учења.

Закључак

Ниједан национални суверенитет није могућ без очувања духовног суверенитета, што је пак немогуће без сувереног система образовања.

Наши геополитички противници прелазе на нове методе вођења рата – конфронтирајуће понашање. Бихејворални рат означава промену или уништавање система основних вредности, стереотипа понашања и норми живљења, а они се формирају у религији и у систему образовања.

„Судбина српског народа се не одређује само кроз економско финансијска половања, него много више кроз образовање и национално васпитање. У томе, главну улогу има национална историја и њено познавање. Срби, у 21. веку духовно изумиру, а духовно изумирање претходи физичком, јер не познају своју прошлост – своју историју, па не могу да се снађу у садашњем времену и немају никаквих идеја

⁹¹ Оно што се учи повезано је са реалним контекстом, који опет рефлектује материјални живот и стварност онога који учи.

⁹² Школе се морају посматрати као системи за реализацију учења, који у сваком моменту могу реаговати на актуелне изазове. У том смислу, школи није сврсисходно да развија монолитске него мултиопционалне концепте, који се могу прилагодити и променити у складу са датим захтевима.

⁹³ Иако су ове повезаности у научним дискусијама одавно познате и припадају свакодневним искуствима, ипак су, по правилу, у образовању и у школству углавном игнорисане.

о својој будућности. Срби су изгубили самосвест и лако се одричу националног идентитета и претварају у друге народе, јер не знају ко су – пошто им је све у вези са пореклом омаловажено и понижено.⁹⁴

Није могуће васпитавати младе генерације – да воле своју Отаџбину и да буду спремне да свој живот⁹⁵ за њу дају, ако им је у тој Отаџбини све приказано као најгоре, све ублажено лажима и пропагандом. То је рађено, од Берлинског конгреса (1878) до данас у Србији. Зато Срби не знају своју прошлост, па и оно мало што знају, не разумеју и виде је као у кривом огледалу. Да би српски народ преживео ова тешка времена, потребно му је охрабрење и самопоуздање.

За духовно изумирање Срба су данас криви наши историчари и наша просвета. Народ који није написао своју историју („А ми смо синко често пута кроз историју записивани туђом руком. А перо у туђој руци, опасније је и од мача“ [13]), па је није ни схватио, није могао да формулише јасну националну политику (у политици се све заснива на историји).⁹⁶

Без обзира што су западни образовни стандарди иницирали ренесансу „покрета за квалитет“ у војним пословима укључујући и образовање, они не смеју својим западним карактером да минимизују специфичност наше културе⁹⁷ и усмере нас да туђим очима гледамо нашу објективну стварност. Космополитизам не искључује сопствени идентитет, већ напротив, ослања се на истинско познавање самога себе. У противном имамо лажни космополитизам који је обмана за кризу идентитета. Стратегију за квалитет (квалитет пословања: организација-друштво; квалитет производа /робни или услужни/; квалитет организације као ентитета; ефективност организације као целине) на УНО треба градити на темељу јединства и наше оригиналности.⁹⁸

Уметност, наука и образовање нису тржишна категорија. За њихов квалитет је потребан мир, време и посвећеност. Свако цивилизовано и уређено друштво у свету зна да врхунска уметност, као и наука и образовање, несмеју да се препусте захтевима тржишта.

Да би се правим ствараоцима (уметници, научници, универзитетски наставници) обезбедили потребни услови, треба направити системске законске промене: сагледати да ли су нам одређене институције потребне у имајућем обиму и да ли би неке од њих могли опрезно и делимично препустити тржишту, али оне тада више неби имале „културну мисију“.

⁹⁴ Академик др Јован И. Деретић, Меморандум председнику Србије господину Томиславу Николићу, Београд, 14. јануар, 2014.

⁹⁵ Да буду спремни да дају живот за част, а не част за живот.

⁹⁶ Академик др Јован И. Деретић, Меморандум председнику Србије господину Томиславу Николићу, Београд, 14. јануар, 2014.

⁹⁷ Важно је схватити да у дигиталној ери културне институције морају, опрезно, да изађу из својих устаљених оквира јер култура сада представља спону између идеализоване слике прошлости и динамичне визије будућности.

Интернет и дигиталне технологије треба прихватити као незаобилазни канал комуникације и платформу за размену знања и мишљења.

⁹⁸ Страна искуства и стандарди, као и остали западни рецепти успеха немогу увек бити водиља нашем плагијаторству. Плагијат као предворје интелектуалног колонијализма, може да угуши креативни потенцијал наше нације.

Иако су јој потребни проширење и дубока обнова, наука сама по себи не може бити тржишна. Вредност новог никако се не може посматрати кроз цену робе. Цена новог је апсолутна.⁹⁹

Стицање новог знања – то није толико стварање конкретних технологија или роба већ и операционализација извесног људског стремљења ка сазнању које је и само по себи у прилог човечанству. Озбиљна држава (која размишља о суверености, опстанку и развоју) је дужна да подржава образовање и науку (мисао је та која треба да води), не само због практичне користи због тога.

Уношење научне информације у „производњу“ је самостална исплатива професија. Такође, и сама комерцијализација (у прихватљивој мери) је нужна али тим послом нису дужни да се баве научници, већ други људи и структуре.

Да би се одређени деструктивни процеси у области високог образовања и научног рада зауставили неопходна је хитна интервенција државе, како би држава наступила као утицајнији наручилац¹⁰⁰ образовног система.¹⁰¹

Неопходно је да УНО (и ВА), бранећи одсутно своје личне вредности које су издржале пробу времена, брже и интензивније преузима најбоље вредности и добре праксе са осталих универзитета у Србији (али и шире). Међутим, треба бити опрезан и не дозволити да неке појаве и процеси који су присутни на неким универзитетима¹⁰² не пређу и на УНО.¹⁰³

Не треба дозволити да се приближавајући токовима квантитета удаљи од преке потребе унапређења квалитета, јер то је погубно за духовно и опште културно стање нације и државе.

Универзитет одбране, као васпитно-образовна установа са солидном концентрацијом образованог кадра, која ради са одабраном популацијом, треба непрекидно да се бори за успостављање, очување и екстерно вредновање¹⁰⁴ високих етичких, професионалних и људских вредности у систему одбране и да спречава деградацију обрасца наше опште културе, па и образовања и научно-истраживачког рада као његовог директног изданка. Треба да буде брана против [4] дезинтелектуализације војне професије.

⁹⁹ Одређени реформатори система греше када кажу да је наука дужна сама себе да издржава и пласира своје производе.

¹⁰⁰ У противном јачаће социоинжењеринг заснован на друштву без државе и држави без идеологије.

¹⁰¹ Неопходно је и веће укључење јавности у циљу очувања нашег образовања. „Ко је упозорен, тај је наоружан“.

¹⁰² Познато је и да век дуже време на појединим универзитетима у Србији станује „непримерена“ доза политике, а то их у доброј мери удаљава од њихове основне вокације.

Такође, у водама универзитетског образовања је превисе лутајућег новца сумњивог порекла, који врси снажан утицај на токове развоја овог образовања, усмеравајући га све више ка профитној функцији, а сто прети да му одузме разум и смисао.

¹⁰³ Све је део целине и целина делова, све је део игре (динамика) и игре делова, све је организација остало су само појединци, све се мења само су промене сталне.

¹⁰⁴ Сврсисходно и друштвено прихватљиво стварање и развој су иманентне потребе људи. То што је створено човек жели да измери кроз корисност и реткост. На тај начин се задовољава потреба људи за потврђивањем и самопотврђивањем. Ова потреба је стална и свакодневна. Она је једна од многих потреба човека које када су задовољене (квалитет живота) причињавају задовољство. Човек се тада осећа лепо, радосно, срећно.

УНО као установа од високог угледа у систему одбране не сме да се повлачи пред дезинтелектуализацијом војне делатности. Мора да критикује оперативну војну праксу. Не сме да се поводи за неадекватном праксом и да дозволи да се спушта образовни ниво и војна пракса на ниво неприхватљиве просечности, већ мора људе из праксе да подиже на образовни (интелектуални) ниво. То је једини исправни пут.

УНО мора и може знатно утицати да систематским и интензивним, заједничким, радом формира и направи средину способном за велика национална дела и да створи чврст ослонац јавне свести за велике народне интересе. Такође, УНО треба да негује хуманост и емпатију, солидарност, одговорност, систем који унутар складног колектива може да препозна и однегује индивидуалне таленте, кадрове подизане са пажњом као вредан ресурс ове земље.

Конкретних могућности за унапређење основне делатности на УНО као младој¹⁰⁵ и изузетно динамичној организацији има много. Уз експлицитније и транспарентније изражавање тежишта и применом адекватног система приоритета, чвршћом сарадњом са ВС и МО (управама и секторима) могуће је врло брзо достићи висок ниво квалитета основне делатности, функционисања организације у целини и вертикално духовно јединство у продукцији квалитетних кадрова за потребе одбране.¹⁰⁶

Важан нужен предуслов за унапређење наставног процеса и функционисања УНО [6], јесте већа аутоматизација пословања ради бржег (тренутног) стицања увида у стање система (визуелизација сваке организационе целине и сваког појединца праћена свим потребним атрибутима, правилно дефинисани показатељи успешности пословања, динамика стварања – занављања кадра, јасно идентификовање и разграничење обуке и академске наставе, попуна).

Све облике усавршавања, који трају осам и више месеци треба „фронтално (сав кадар – без изузетка) увући у систем националног високог образовања.”¹⁰⁷

Израду наставно образовне литература за предмете за које је УНО матичан треба интензивирати и више промовисати, а осталу литературу набављати (најбоље уџбенике) са тржишта. Посебно је важно интензивирати писање литературе за вежбе (лекције, скрипте, практикуми, помоћни уџбеници,...) друге облике наставе јер се тиме доприноси поступности у развоју наставника и ужих научних области (матичних).

¹⁰⁵ Добро је да се планским и организованим радом, уз помоћ ВС и сектора и управа МО, створи адекватна кадровска дубина (асистенти приправници, асистенти, наставници, водећи наставници; шефови одсека, начелници одељења и катедри) и флукација дела кадра на релацији јединице и установе – школа и обратно.

Такође, квалитетним средњорочним и дугорочним планирањем и вођењем кадра треба обезбедити да се на радна места продекана и декана, проректора и ректора долази након претходног квалитетног обављања послова сарадника (у настави) и наставника и руководећих дужности нижег хијерархијског нивоа.

¹⁰⁶ Оспособљавање производних стручних радника (војници), подофицира, будућих официра и официра треба бити комплементарно са аспекта организације и технологије војне делатности у целини.

¹⁰⁷ Тиме се повећава број компетентних стеикхолдера који ће се због квалитетније едукације и примене радно стимулативног приступа залагати за већу интелектуализацију војне делатности.

Добра је пракса да Универзитет издаје (буде покровитељ) стручне и научне часописе¹⁰⁸ и да има своје гласило (лист) које би се интерно дистрибуирало у систему одбране, посебно на УНО.

На интегрисаном Универзитету одбране треба увести и непрекидно усавршавати радно-стимулативни систем, где углед, статус и расподела [11] односно месечна примања наставника зависе од резултата рада (минулог и текућег рада), изборног звања, радне позиције наставника, „зоне одговорности“,¹⁰⁹ доприноса угледу установе и сл. Порука са врха система одбране се шаље кроз вршни акт који уређује примања – доходак.¹¹⁰ Неопходно је у постојећи систем расподеле уградити важност и специфичност наставничке професије.¹¹¹ Наставницима и истраживачима треба обезбедити повољне услове за рад и развој и бољи животни стандард. Није добро да се се наставници и истраживачи баве образовним и истраживачким бизнисом, јер то их удаљава од основне мисије и наноси штету општем добру.

Усклађеним деловањем и хомогеним поступањем свих образовних стеикхолдера у систему одбране, наставничкој професији треба вратити углед и поштовање.

Вредновање¹¹² рада спољних срадника и чланова УНО мора бити у складу са најбољим праксама и научно засновано. Лица која се одређују и бирају у органе управљања УНО и високошколских јединица (савет) због важног додатног ангажовања морају бити финансијски стимулисана,¹¹³ *а њихов мандат мора обележити активно и сврсисходно деловање усмерено ка испуњењу мисије установе.*

Велики број људи који се (у матичним областима) у наставном процесу ангажују из окружења (у малом фонду сати) нису последица кривике и греха тренутног менаџмента. То је показатељ вишегодишње небриге система за развој академске мисли (и уопште мисли)¹¹⁴ у областима које припадају систему одбране и резултат неадекватне расподеле.

Генерално, свакој организационој промени треба да предстоји детаљна кадровска анализа (додељивање коефицијената употребљивости), квантификација могућности и потреба. При оснивању, развоју, спајању и гашењу катедри водити рачуна

¹⁰⁸ Концентрисање више редакција на једном месту ради синергетског ефекта

¹⁰⁹ Број предмета које покрива катедра, врсте и број нивоа школовања и усавршавања на којима се ангажује катедра те обим и учесталост ангажмана – активности катедре, истраживачи задаци, системско уређење и развој реалног система, развој уже научне области, војно оспособљавање и стручна пракса, учешће у екстерној изградњи имиджа установе итсл. Велике разлике постоје међу катедрама и исте морају бити идентификоване.

¹¹⁰ Најбоље решење је Правилник о платама.

¹¹¹ Кроз одређене додатке као што је то решено за одређене категорије лица у ВС и МО.

¹¹² Вредност је цена коју наручилац посла или корисник производа или услуге жели да плати.

Нелогично је да је цена једног сата радног ангажовања наставника за менторство и учешће у комисијама различита од цене анагажовања у настави, јер се у свим случајевима ради о временском заузећу наставника – спољњег сарадника Универзитета.

¹¹³ Као чланство у управним и надзорним одборима јавних предузећа.

¹¹⁴ Осим повећања дохотка водити рачуна да се избегне појава да се успех организације индивидуализује а лоши резултати социјализују – колективизују.

о матичним областима УНО, а димензионисање људских ресурса¹¹⁵ вршити уз уградњу одређеног коефицијента сигурости.¹¹⁶

Квалитетним дугорочним планирањем и управљачком политиком достићи ниво да УНО има макар квалитетно језгро кадра за све *матичне области*, а из окружења ангажовати и даље кадар на експертској основи и у малом фонду сати (отвореност и веза са реалним системом).

Није ни погрешно ни лоше у ери квалификованог рада, у *некој фази развоја*, унајмити компетентан и независни пројектантски тим који би у складу са специфицираним захтевима и очекивањима наручиоца посла проистеклим из квалитетне студије или идејног пројекта, испројектовао структуру, функције, процесе и елементе УНО и ВА и израдио изведбени пројекат, а затим извршити екстерно сертификовање система квалитета ради јачања угледа у ширем (међународном) окружењу.

Пред нама је време квалификованог и организованог рада у свим областима људске делатности. Средина која, не оствари правилан однос према школованим и образованим људима, не може да оствари ни правилан однос према својој будућности, не може да рачуна на успешан развој и значајне резултате.

УНО, постепено, постаје место које су видели многи "из света" али и место које наш наставнички и истраживачки, а посредно и остали кадар води у свет, опрезно.¹¹⁷

Интегрисани УНО, као најмлађи државни универзитет¹¹⁸ ће сигурно пронаћи свој пут¹¹⁹ и стићи до свог циља,¹²⁰ јер алтернативе нема, а на свим стеикхолдерима је да уз помоћ шире јавности помогну да се обликује и стабилизује што пре (водећи рачуна о квалитету) и лепо споји образовање и научноистраживачки рад, јер то захтевају потребе праксе, захтеви времена и савремени трендови.

У временима динамичних организационих промена у области високог образовања и научноистраживачког рада и појачаних напора на подизању квалитета у систему одбране улога образовне елите¹²¹ је огромна. Њен задатак је да „разуме време“, да буде искрена и одговорна и да осталима отвара очи (шири поглед)¹²² попут светионика и помаже им да се оријентишу.

¹¹⁵ Наставно оптерећење наставног особља (укључно спољни сарадници) треба да вредује и стимулише сво наставно ангажовање сходно Закону, стандардима и спецификацијама предмета (нпр. читање, исправке и вредновање семинарских радова студената).

¹¹⁶ Не треба системом покривати хаос, већ из хаоса стварати систем. Не треба извршити организациону промену на брзу руку („преко колена“) и без квалитетног (научног) пројектовања и димензионисања структуре и ресурса, а онда после тога водити кампању за научну потврду исправности исте.

¹¹⁷ Величина великих је управо у томе да међу олујним противречностима, суровим пратиоцима и живота и историје, у мучним временима препознају *изазов*, а у лагодним *замку*.

¹¹⁸ Не мери се ваљан живот бројем протеклих година, него се број година мери количином, дубином, снагом и порукама живота у њима.

¹¹⁹ Већом применом стандардизације, специјализације и симплификације.

¹²⁰ Сигуран сам да смо ми данас господари наше судбине, да задатак који је стављен пред нас није изван наших моћи, да муке и бол нису ван граница наше издржљивости. Докле год верујемо у сопствене идеале и несавладиву вољу за победом, победа нам неће бити ускраћена (Винстон Черчил).

¹²¹ Елиту чине пробужени појединци који се баве узроком, а не последицама.

¹²² Разумевање сваке манифестације лежи у разумевању потребе. У том смислу потребна је нова идеја која пружа нову کاریку у развоју свести о непрекидном раду на унапређењу квалитета образовања на Универзитету одбране.

Литература

- [1] Андрејић, Марко, Чабаркапа Обрад: Тимски рад у војним организационим системима, *Војно дело*, Београд, год. 53, број 3 (2001), стр. 83-108
- [2] Андрејић, М., Мајсторовић, А.: Управљање људским ресурсима у систему одбране, Зборник радова, *International Conference Depadility and Quality Management* – 2007, Београд, 13-14. јун 2007, стр. 550-555.
- [3] Андрејић, М., Мајсторовић, А.: Теоријски аспекти управљања људским ресурсима, *Нови гласник*, Београд, година 11, број 2 (2008), стр. 12
- [4] Андрејић, М., Радосављевић, Р., Арсић, С.: Логистичко образовање и обучавање нелогистичког особља, *Војнотехнички гласник*, Београд, година 59, број 1 (2011), стр. 5-26
- [5] Андрејић, М., Љубојевић, С., Еплер, И.: Унапређење рада управљања у ВА и на Универзитету одбране., Зборник радова са *XII међународне научно-стручне конференције „Доба знања“*, ФАМ, Сремски Карловци, 2014.
- [6] Марко Д. Андрејић, Ивана М. Андрејић, Славиша Н. Арсић, Срђан Д. Љубојевић: Прилог унапређењу рада и управљања у Војној академији и на Универзитету одбране, *Војнотехнички гласник*, Београд, година 61, број 2 (2015), стр. 136-150
- [7] Ненко С. Бркљач, Марко Д. Андрејић, Слободан С. Илић: Стручне способности потребне у процесу опремања војске средствима наоружања и војне опреме, *Војнотехнички гласник*, Београд, година 62, број 3 (2015), стр. 136-150
- [8] Андрејић М., Миленков, М., Панић, С., Мирчевски, М.: Развој концепције логистике Војске Србије, Зборник радова са *18. Међународна конференција Управљање квалитетом и поузданошћу* – 2015, стр. 700-707, Истраживачки центар за управљање квалитетом и поузданошћу, Пријевор, 2015.
- [9] Марко Андрејић, Марјан Миленков: Концепт и приступ стварању квалитетних официра за потребе логистике одбране, Зборник радова са *19. Међународна конференција Управљање квалитетом и поузданошћу* – 2016, страна 19-35, издавач Истраживачки центар за управљање квалитетом и поузданошћу, Пријевор, 2016.
- [10] Марко Андрејић, Марјан Миленков: Прилог унапређењу промишљања о променама у логистици одбране, Зборник радова са *20. Међународна конференција Управљање квалитетом и поузданошћу* – 2017, стр. 37-62, Истраживачки центар за управљање квалитетом и поузданошћу, Пријевор, 2017.
- [11] Трандафиловић, С., Ђорђевић, З., Драговић, Н., Андрејић, М., Систем зарада и мотивација професионалних војних лица у функцији развоја људских ресурса у Министарству одбране и Војсци Србије, Зборник радова са *19. Међународна конференција Управљање квалитетом и поузданошћу* – 2016, страна 652-658, Истраживачки центар за управљање квалитетом и поузданошћу, Пријевор, 2016.
- [12] Архимандрит Рафаил (Карелин). Тајна спасења – више мислити и мање говорити, *Гласник, Службени лист Српске православне цркве* 3/2016.
- [13] Марко Андрејић, Марјан Миленков: Приступ стварању официра модерне логистике, *Војно дело*, Београд, год. 67, број 7 (2016.), стр. 293-300
- [14] Жак Коенен Итер. *Социологија елита*, Цлио, 2015.
- [15] Bleimann, U., Röhl, F. (2006) Extended Blended Learning – Innovative Lernszenarien für kompetenzbasierte Lernen. In: *Querschnitt* 1, pp. 138-148.
- [16] Андевски, М., Арсенијевић, Ј.: *Конвергенција у контексту веб-а 2.0 – педагогија навигације*, Филозофски факултет у Новом Саду, 2014.

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА МОРФОЛОШКИХ КАРАКТЕРИСТИКА ДВЕ КЛАСЕ КАДЕТА ВОЈНЕ АКАДЕМИЈЕ У ШКОЛСКОЈ 2004/05. И 2014/15. ГОДИНИ

Лела Д Марић, Саша М. Вајић, Стеван Б. Грујић и Ђорђе М. Козомара
Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Оптималан телесни раст и развој важан је приликом школовања кадета у специфичним условима као што је Војна академија. Уназад, кроз временска раздобља, дошло је до промена у расту и развоју у корист садашњих генерација. Циљ овог рада је утврђивање статистичке значајне разлике у морфолошким карактеристикама код две генерације кадета Војне академије исте старосне доби и то са њиховим доласком у Војну академију и након годину дана школовања.

Узорак испитаника је обухватио 120 кадета измерених у школској 2004/2005. години, старија класа (СК) и 72 кадета измерених у школској 2014/2015. години, старосне доби 19/20 година ± 6 месеци, млађа класа (МК). Узорак варијабли је обухватио девет антропометријских мера које дефинишу лонгитудиналну димензионалност, волуминозност и масу тела, као и поткожно масно ткиво. Подаци су обрађени применом статистичких програма за израчунавање централних и дисперзионих параметара. За утврђивање разлика између група коришћена је униваријантна анализа варијансе, а разлике у систему варијабли по просторима утврђене су мултиваријантном анализом варијансе и дискриминативном анализом. Припадност групи анализирана је анализом профила.

Утврђено је да постоје разлике у морфолошким карактеристикама две генерације кадета, како на почетку школовања тако и на крају прве школске године. Значајне разлике су утврђене у варијаблама које одређују лонгитудиналну димензионалност скелета и волуминозност и масу тела. Значајне разлике нису утврђене када су у питању варијабле за процену поткожног масног ткива.

Кључне речи: *морфолошке карактеристике, класе кадета, школовање, Војна академија, раст и развој*

Увод

Акцелерација је током 20. и 21. века запажена као општа тенденција промена у расту и развоју нових генерација. Предмет овог истраживања је компаративна анализа разлика у морфолошким карактеристикама две класе кадета, мере-

не у различитим временским раздобљима, у размаку од десет година. Проблем истраживања представља променљивост у телесном статусу кадета у у току прве године школовања. Досадашња истраживања указују да највећу генетску условљеност у морфолошким карактеристикама има лонгитудинална димензионалност, а нешто ниже забележена је код волуминозности тела, док је најмање утврђена код поткожног масног ткива[1,2].

Задаци истраживања су се односила на два мерење телесног састава кадета две генерације пре и после годину дана школовања. Након ових мерења, прикупљени подаци су статистички обрађени. Периоду између два мерења, од једне школске године, обухватао је редовно вежбање како кроз часове физичког васпитања, тако и кроз јутарње вежбање, спортски дан, спортске секције и такмичења. Фонд сати се разликовао у периоду од десет година, 2004. године фонд сати је износио 60 часова годишње, односно 2 часа недељно, док се у 2014. години тај фонд повећао на 90 часова годишње, односно 3 часа недељно. Када су наставни садржаји у питању из предмета Физичко васпитање, током овог десетогодишњег периода наставни планови и програми су се базирали на следећим садржајима: борење, пливање, општа-физичка припрема, савладавање полигона пешадијских препрека, теорија и методика физичког васпитања. Неки садржаји који су се користили у ранијем периоду попут атлетике и гимнастике су у каснијем периоду интегрисани у садржај општа-физичка припрема.

Селекција кандидата за упис на војне академије широм света представља сложен и комплексан процес који се поред провера физичких способности (тестови моторичких способности, тестови функционалних способности, знање пливања, итд), односи и на здравствени статус кандидата, односно и на неке лимитирајуће морфолошке карактеристике.

Приликом уписа на Грчку Војну академију (*Евелпидон*) кандидати мушког пола морају да имају телесну висину (ТВ) минимално 1.70 метара а кандидати женског пола минимално 1.60 метара, такође један од услова је и да је њихов БМИ (body mass index) за мушкарце 19-27 и 18-25 за жене.¹

На West Point-у, Војној академији САД, кандидати поред обавезе да прођу здравствени и психолошки тест, морају постићи задовољавајуће резултате на фитнес тесту (CFA) који мери јачину мишића, издржљивост, снагу, равнотежу и агилност. Овај фитнес тест се оцењује у шест дисциплина.² Оно што је један од важних фактора јесте медицински преглед (DoDMERB³), који подразумева добро физичко и ментално здравље кандидата.⁴ Овај медицински преглед садржи лимитирајуће факторе морфолошког статуса а односи се на то да сви кандидати

¹ <http://www.sse.gr> прегледано 03.06.2018.

² Фитнес тест се оцењује у шест дисциплина: бацање кошаркашке лопте у даљ из клечећег положаја, згибови за мушкарце (издржај у згибу за девојке), 40 јарди шатл трчање (повратно трчање између две линије на растојању од 40 јарди), подизање тупа за два минута, склекови на тлу за два минута и трчање на једну миљу. Целокупан тест траје 40 минута и свих шест дисциплина се реализују једна за другом (укључујући прописано време тестирања и прописано време одмора).

³ DoDMERB – the Department of Defense Medical Examination review Board – део Америчког Министарства одбране који је одговоран за процену здравственог и менталног статуса кандидата.

⁴ http://www.usma.edu/admissions/SitePages/Apply_Physical.aspx прегледано 03.06.2018.

мушког и женског пола имају иста ограничења по питању телесне висине, минимална висина износи 58 инча (147.32 цм), а максимална висина кандидата је 80 инча (203.2 цм). Када је у питању телесна маса (ТМ), овај параметар је уско повезан са ТВ јер кандидати мушког и женског пола са минималном висином 58 инча (147.32 цм) имају ограничење ТМ на 91-131 паунда (41.27кг-59.41кг). Када говоримо о максималној ТВ за кандидате мушког пола ограничење ТМ је за мушкарце 173-241 паунда (78.45кг-109.29 кг), односно за жене 173-227 паунда (78.45кг-102.94кг). Још један фактор који је елиминационог карактера, а који се тиче морфолошког статуса је и БМИ који код мушкараца не сме да буде већи од 25%, а код жена не већи од 35%.

На Војној академији у Индији минимална ТВ кандидата мушког пола износи 157.5 цм, а за жене 152 цм. У зависности из ког региона тј. дела Индије кандидати долазе, ТВ може бити умањена 2-5 цм за кандидате оба пола.⁵

На Војној академији Новог Зеланда не постоји максимално ограничење ТВ али кандидати који имају преко 196 цм, могу бити неадекватни за одређене послове, минималан прихватљива висина је 152 цм. Максимална ТМ је 125 килограма, а БМИ опсег је 18-33, мада се толерише и до 36 уколико се процењује да је проценат БМИ резултат велике количине мишића.⁶

Када говоримо о нашем региону углавном постоје критеријуми за процену (оцену) морфолошког статуса приликом селекције кандидата за војне или полицијске академије, односно у установама које се баве системом одбране и безбедности у држави. Приликом избора кандидата за Државну агенцију за истраге и заштиту БиХ (СИПА), морфолошки статус је лимитирајући фактор, јер прописује за мушкарце ТВ минималну 172 цм, а ТМ +10 кг и -10 кг у односу на висину умањену за 100 цм. Код девојака минимална ТВ је 162 цм а ТМ се ограничава као код мушкараца.⁷ Сви ови критеријуми морфолошког статуса су елиминационог карактера.

На Криминалистичко – полицијској академији у Београду кандидати морају испунити посебне услове када су у питању здравствено стање и морфолошки статус, као и утврђивање психолошких способности. Услови морфолошког статуса су следећи: за кандидате мушког пола ТВ минимална 173 цм и ТМ у толеранцији до 10 кг више, односно до 10 кг мање у односу на ТВ умањену за 100 центиметара; за кандидате женског пола ТВ минимална 1.65 метара и ТМ у толеранцији до 3 кг више односно до 12 кг мање у односу на ТВ умањену за 100 центиметара [3].

Полицијска академија у Загребу процес селекције спроводи у неколико етапа. Прва етапа се односи на индекс телесне масе, проверу ТВ и тестирања моторичко-функционалних способности. Пре моторичко-функционалног тестирања приступа се мерењу ТВ и ТМ. Индекс ТМ (БМИ) оквирни је показатељ односа ТВ и ТМ, а рачуна се тако да се ТМ особе у кг подели са квадратом висине у метрима ($ИТМ = \frac{ТМ}{кг/ТВ^2}$) [4]. Кандидати морају имати ИТМ између 20 и 30 да би могли приступити тестирању моторичко-функционалних способности [5]. Кандидати који имају ИТМ мањи од 20 или већи од 30 елиминишу се из даљег процеса селекције.

⁵ www.joinindianarmy.nic.in прегледано 03.06.2018.

⁶ www.defencecareers.mil.nz/home/how-to-join/am-i-eligible/health-fitness/ прегледано 03.06.2018.

⁷ www.sipa.gov.ba/upp/kriteriji%20za%20kandidate%20bs.pdf прегледано 03.06.2018.

У процесу селекције кандидата за упис на Војну академију у Београду не постоје лимитирајући фактори морфолошког статуса кандидата, мада се у оквиру другог дела селекције реализује процена здравственог и психолошког статуса кандидата (први део селекције односи се на проверу физичких способности кандидата која обухвата 4 теста моторичких способности) [6]. Након селекције током школовања на Војној академији, кадети у оквиру наставе из предмета Физичко васпитање (1-4) развијају своје физичке способности са циљем унапређења и развоја кретних радњи, вештина и навика, а у складу са циљем усмереним ка решавању војничких задатака који произилазе из обавеза у оквиру система одбране.

Постоји велики број истраживања који су се бавили морфолошким статусом испитаника у Србији. Истраживање разлика у развојним карактеристикама ученика старости 10 година мерених 1985. и 2007. године рађено је на узорку ученика основних школа у Нишу [7]. Ово истраживање имало је за циљ да се утврде разлике у лонгитудиналним и трансверзалним димензијама скелета, циркуларним димензијама и маси тела и дебљини кожних набора у мереним тачкама. Резултати овог истраживања указују да су ученици мерени 2007. године већих лонгитудиналних, трансверзалних и циркуларних димензија у односу на ученике исте старости мерених 1985. године.

Антропометријска мерења војника за период од 30 година код особа старих 19 година из 1989. године, дали су резултате да је просечна висина регрута била повећана за око 7 цм, а телесна маса се повећала за скоро 10 кг уз незнатни пораст обима груди, обима подлактице и потколенице, као и значајно повећање набора коже надлактице што указује на тенденцију повећања телесне маси [8]. Слично истраживање је изведено на регрутима узраста од 18 година мерених 1962. и 1969. године за телесну висину, масу и обим груди, где указују на повећане вредности [9].

Група аутора у свом раду из 2010. године, даје морфолошке податке 108 ученика узраста 15-16 година, средње школе унутрашњих послова у Сремској Каменици, где су на основу 17 варијабли, факторском анализом издвојили три морфолошке димензије: фактор волумена тела, фактор поткожног масног ткива и фактор лонгитудиналне димензионалности скелета [10].

Истраживање рађено на Војној академији Србије 2010. године, имало је за циљ да пружи информације о променама у антропометријским карактеристикама у току четворогодишњег школовања студената Војне академије [11]. Приликом истраживања одабрано је укупно девет антропометријских параметара за процену морфолошких карактеристика, где су утврђене су статистички значајне разлике између група у варијаблама: дужина руке, дужина ноге, телесна маса, обим груди, максимални обим подлактице и кожни набор леђа. Дошло се до закључка да су утврђене разлике настале једним делом под утицајем природног раста и развоја, а другим делом под утицајем специфичне физичке активности.

Колика се пажња посвећивала морфолошком статусу војника у прошлости говори и чињеница да први сачувани писани подаци везани за морфолошке карактеристике регрута српске војске датирају из 1898. године [12]. У тим документима налазе се подаци о телесној висини, телесној маси и индексу телесне масе регрута Војске Краљевине Србије.

Метод истраживања

Истраживање морфолошких карактеристика је обухватило кадете Војне академије мерених школске 2004/2005. године, њих 120 као старија класа (СК) и 72 кадет-а мерених школске 2014/2015. године као млађа класа (МК), старосне доби 19/20 године (± 6 месеци). Узорак варијабли је обухватио девет антропометријских мера које дефинишу лонгитудиналну димензионалност – телесна висина (АВИТ), дужина руке (АДУР), дужина ноге (АДУН), волуминозност – обим груди (АОГР), максимални обим подлактице (АОМП), масу тела (АТЕМ), као и поткожно масно ткиво – кожни набор надлактице (АКНН), кожни набор леђа (АКНЛ) и кожни набор трбуха (АКНТ).

Применом статистичких програма за израчунавање централних и дисперзионих параметара обрађени су подаци, а за утврђивање разлика између група коришћена је униваријантна анализа варијансе, док су разлике у систему варијабли по просторима утврђене мултиваријантном анализом варијансе и дискриминативном анализом. Припадност групи анализирана је анализом профила.

Резултат и дискусија

Да би се утврдили ефекти овог истраживања анализирани су централни и дисперزيون параметри испитаника на почетку школовања две генерације кадет-а 2004. и 2014. године, где су уочене нумеричке разлике просечних резултата у појединим варијаблама за процену раста и развоја. Од девет антропометријских варијабли (табела 1), утврђено је на основу коефицијента варијације (КВ%), да је највећа хетерогеност у варијаблама за процену поткожног масног ткива код обе генерације, иако је временска дистанца 10 година, а нешто мања у телесној маси. Многа истраживања потврђују овакву хетерогеност и велике индивидуалне разлике у варијаблама за процену поткожног масног ткива. Узрок разликама може бити генетски фактор, начин исхране, моторичка ангажованост у претходном периоду.

Анализом резултата у односу на одступање од нормалне расподеле, резултати су усмерени ка већим вредностима у све три варијабле за процену поткожног масног ткива, што говори о већем броју гојазних испитаника. На основу Колмогоров-Смирновљевог теста уочава се, углавном, да је присутна нормална расподела резултата за процену раста и развоја, осим у све три варијабле за процену поткожног масног ткива и варијабли за процену максималног обима подлактице у старијој класи (СК). Одступања од нормалне расподеле у млађој класи (МК) су само у две варијабле за процену поткожног масног ткива и то леђа ($p=.032$) и трбуха ($p=.047$).

Табела 1 – Централни и дисперزيون параметри антропометријских карактеристика испитаника две класе на почетку школовања

		СР.ВР.	СД.	Мин.	Макс.	КВ%	Интер.	Пов.	Ске.	Курт.	п
АВИТ	СК	1789.79	65.03	1600.0	1935.0	3.63	1778.04	1801.55	-.26	.19	.978
	МК	1796.15	61.68	1640.0	1935.0	3.43	1781.76	1810.55	.03	-.20	.895
АДУР	СК	794.71	38.85	680.0	870.0	4.89	787.68	801.73	-.46	-.20	.955
	МК	816.00	38.78	725.0	920.0	4.75	806.95	825.05	-.04	.10	.981

		СР.ВР.	СД.	Мин.	Макс.	КВ%	Интер.	Пов.	Ске.	Курт.	п
АДУН	СК	1029.88	52.54	880.0	1130.0	5.10	1020.38	1039.37	-.24	-.09	.878
	МК	1046.78	48.21	920.0	1165.0	4.61	1035.53	1058.03	-.13	-.05	1.000
АТЕМ	СК	726.97	108.11	520.0	983.0	14.87	707.42	746.51	.34	-.41	.704
	МК	739.63	117.34	590.0	952.0	15.86	712.25	767.01	-2.39	13.72	.273
АОГР	СК	939.83	70.94	760.0	1180.0	7.55	927.01	952.66	.17	.48	.678
	МК	983.18	55.25	880.0	1120.0	5.62	970.28	996.07	.48	-.52	.291
АОМП	СК	265.60	18.49	230.0	330.0	6.96	262.26	268.94	.35	.17	.041
	МК	267.86	17.06	230.0	320.0	6.37	263.88	271.84	.47	.39	.366
АКНН	СК	96.22	39.24	35.0	216.0	40.78	89.12	103.31	.95	.08	.011
	МК	100.67	40.44	40.0	210.0	40.17	91.23	110.11	.78	.08	.152
АКНЛ	СК	129.80	50.56	35.0	290.0	38.95	120.66	138.94	1.07	.60	.002
	МК	123.15	44.32	70.0	320.0	35.99	112.81	133.49	2.02	5.33	.032
АКНТ	СК	106.43	53.37	20.0	280.0	50.15	96.78	116.07	1.08	.44	.000
	МК	122.38	61.20	50.0	370.0	50.01	108.10	136.67	1.47	2.69	.047

Колика је статистичка значајност уочених разлика између група испитаника (Табела 2) утврђено је мултиваријантном анализом варијансе (МАНОВА) и може се рећи да постоје статистички значајне разлике у свих девет варијабли, на основу тога да је $p = .000$.

Табела 2 – Значајност разлика испитаника у антропометријским варијаблама на почетку - школовања на основу МАНОВЕ

	п	F	p
MANOVA	9	6.385	.000
DISKRIMINATIVNA	9	6.330	.000

Униваријантном анализом варијансе (АНОВА) и дискриминативном анализом (Табела 3), уочава се да између ове две класе, на почетку школовања постоје статистички значајне разлике. Наиме, статистички значајне разлике су евидентне у варијаблама лонгитудиналне димензионалности и то дужина руке ($p = .001$) и дужина ноге ($p = .040$) и варијабли волуминозности тела, обим груди ($p = .001$) и то све у корист млађе генерације испитаника, а на основу средњих вредности.

Табела 3 – Значајност разлика испитаника у антропометријским варијаблама на почетку школовања на основу АНОВЕ

ВАРИЈАБЛА	Сред. вред. старија класа	Сред. вред. млађа класа	Ф	п	КД	дпр %
АВИТ	1789.79	1796.15	.314	.583	.059	15.95
АДУР	794.71	816.00	11.779	.001	.105	28.38
АДУН	1029.88	1046.78	4.183	.040	.004	1.08
АТЕМ	726.97	739.63	.481	.496	.019	5.13
АОГР	939.83	983.18	12.604	.001	.086	23.24
АОМП	265.60	267.86	.363	.555	.001	.27
АКНН	96.22	100.67	.011	.881	.000	.00
АКНЛ	129.80	123.15	.433	.519	.045	12.16
АКНТ	106.43	122.38	3.688	.053	.051	13.78

Највећи допринос дискриминацији група на почетку школовања дале су варијабле: дужина ноге $KD=.105$ (28.38%), обим груди $KD=.086$ (23.24%), висина тела $KD=.059$ (15.95%), кожни набор трбуха $KD=.051$ (13.78%), и кожни набор леђа $KD=.045$ (12.16%).

Карактеристике група (Табела 4), дефинисане су и на основу њихових хомогености где произилази да у старијој класи 78 кадета од укупно 112 има карактеристике своје групе, што износи 69.64%. На основу хомогености група, уочава се да су групе приближно хомогене, без обзира на временску дистанцу од десет година. Разлика између класа је само нешто више од 2%, јер у млађој класи 52 кадета од укупно 72 има карактеристике своје групе, што износи 71.23%. У старијој класи 85 кадета од укупно 120, има карактеристике своје групе, што износи 69.64%. Наиме, треба имати у виду да се ради о испитаницима истог узраста и да су прошли процес селекције пре доласка на Војну академију.

Табела 4 – Хомогеност група у односу на стања антропометријских карактеристика испитаника на почетку школовања

ГРУПА	м/н	%
Старија класа (СК)	85/120	69.64
Млађа класа (МК)	52/72	71.23

Након годину дана школовања у обе класе кадета, такође су анализирани централни и дисперзионни параметри испитаника. У Табели 5, на основу коефицијента варијације (КВ%), утврђено је да је највећа хетерогеност у све три варијабле за процену поткожног масног ткива и нешто мање када се ради о телесној маси тела код обе класе. Слични резултати су остварени и на почетку школовања. Одступање од нормалне расподеле, а на основу анализе Колмогоров-Смирновљевог теста слична је расподела резултата за процену раста и развоја као и на почетку школовања. Статистички значајна одступања од нормалне расподеле у млађој класи односе се на варијабле за процену поткожног масног ткива леђа и трбуха код обе класе (АКНЛ и АКНТ), док је у старијој класи у све три варијабле за процену поткожног масног ткива.

Табела 5 – Централни и дисперзионни параметри антропометријских карактеристика испитаника две класе после прве године школовања

		СР.ВР.	СД.	Мин.	Макс.	КВ%	Интер.	Пов.	Ске.	Курт.	п
АВИТ	СК	1795.59	65.43	1600.0	1940.0	3.64	1783.76	1807.42	-.28	.21	.973
	МК	1796.47	199.24	1830.0	1944.0	7.20	1731.97	1824.96	-1.15	4.94	.978
АДУР	СК	798.21	38.69	680.0	870.0	4.85	791.21	805.20	-.48	-.05	.994
	МК	819.29	39.73	725.0	930.0	4.85	810.02	828.56	.13	.09	.777
АДУН	СК	1033.88	51.83	890.0	1135.0	5.01	1024.50	1043.25	-.28	-.08	.999
	МК	1055.48	48.84	920.0	1165.0	4.63	1044.08	1066.88	-.13	.20	.943
АТЕМ	СК	766.61	101.34	560.0	1015.0	13.22	748.29	784.93	.28	-.28	.872
	МК	756.32	120.42	64.0	985.0	15.92	728.21	784.42	-2.34	13.19	.336
АОГР	СК	977.46	71.90	800.0	1300.0	7.36	964.46	990.46	.79	2.96	.369
	МК	1009.45	55.06	900.0	1160.0	5.45	996.60	1022.30	.46	-.03	.806
АОМП	СК	269.71	16.80	235.0	325.0	6.23	266.67	272.74	.06	-.07	.629
	МК	273.04	17.15	240.0	325.0	6.28	269.04	277.04	.56	.42	.345
АКНН	СК	113.08	49.44	50.0	254.0	43.72	104.15	122.02	1.01	.39	.019
	МК	102.67	43.10	40.0	220.0	41.98	92.61	112.73	.82	-.18	.067
АКНЛ	СК	136.80	56.09	30.0	350.0	41.00	126.66	146.94	1.75	3.36	.003
	МК	123.89	39.97	60.0	250.0	32.26	114.56	133.22	1.12	.81	.007
АКНТ	СК	113.63	56.52	37.0	390.0	49.74	103.41	123.84	2.18	5.91	.000
	МК	126.79	97.18	50.0	830.0	76.65	104.11	149.48	5.32	35.77	.013

Анализирајући статистичку значајност уочених разлика, после прве године школовања, између две класе у временском размаку од 10 година (Табела 6), а на основу мултиваријантне анализе варијансе (МАНОВА) уочене су статистички значајне разлике ($p = .000$) код свих девет варијабли, као и на почетку школовања.

Табела 6 – Значајност разлика испитаника у антропометријским варијаблама после прве године школовања на основу МАНОВЕ

	н	Ф	п
МАНОВА	9	5.011	.000
ДИСКРИМИНАТИВНА	9	4.968	.000

Анализирајући појединачне вредности варијабли обе групе, после прве године школовања, а на основу униваријантне анализе варијансе (АНОВА) и дискриминативне анализе (Табела 7), уочава се да постоје статистички значајне разлике у варијаблама лонгитудиналне димензионалности и то дужина руке ($p = .001$) и дужина ноге ($p = .004$), варијабли за волуминозност тела, обим груди ($p = .031$) и варијаблама за процену поткожног масног ткива, кожни набор надлактице ($p = .042$) и кожни набор леђа ($p = .035$). Веће вредности после годину дана школовања у млађој класи биле су у све три варијабле за процену лонгитудиналне димензионалности и обим груди (АОГР), а мање вредности у млађој класи после годину дана су биле у варијаблама за процену поткожног масног ткива надлактице (АКНН) и леђа (АКНЛ).

Табела 7 – Значајност разлика испитаника у антропометријским варијаблама после прве године школовања на основу АНОВЕ

ВАРИЈАБЛА	Сред. вред. старија класа	Сред. вред. млађа класа	Ф	п	КД	дпр %
АВИТ	1795.59	1796.47	.769	.386	.001	.012
АДУР	798.21	819.29	12.470	.001	.034	17.62
АДУН	1033.88	1055.48	8.381	.004	.002	1.04
АТЕМ	766.61	756.32	.965	.329	.076	39.38
АОГР	977.46	1009.45	4.626	.031	.057	29.53
АОМП	269.71	273.04	.510	.483	.006	3.11
АКНН	113.08	102.67	4.089	.042	.001	.52
АКНЛ	136.80	123.89	4.437	.035	.010	5.18
АКНТ	113.63	126.79	.005	.902	.007	3.63

Највећи допринос дискриминацији група после прве године школовања дале су варијабле: телесна маса (.076), обим груди (.057) и дужина руке (.034). Дефинисање карактеристике групе односи се на њихову хомогеност тако да у старијој класи, 85 кадета од укупно 120 има карактеристике своје групе, што износи 68.75% (Табела 8). У млађој класи након 10 година, 50 кадета од укупно 72 има карактеристике своје групе, што износи 68.49%. Уочава се да су разлике између група после прве године школовања, процентуално приближно једнаке као и на почетку школовања. Може се претпоставити, да је наставни план и програм имао нешто већи утицај на испитанике млађе класе у различитим временским раздобљима.

Табела 8 – Хомогеност група у односу на стања антропометријских карактеристика испитаника на почетку школовања

ГРУПА	м/н	%
Старија класа (СК)	87/120	68.75
Млађа класа (МК)	50/72	68.49

Закључак

Изабрани параметри карактеришу телесни раст и развој, условљени како ендогеним тако и егзогеним факторима. Проверавањем одређених морфолошких карактеристика две класе у временском растојању од десет година, а у току једне школске године, уочене су статистички значајне разлике. На почетку школовања статистички значајне разлике између две класе су у варијаблама за процену дужине руке и обим груди и то у корист млађе класе. После прве године школовања, уочене су веће вредности и статистички значајне разлике у варијаблама за процену дужине руке, дужине ноге, обим груди, а мање вредности у варијаблама за поткожно масно ткиво надлактица и поткожно масно ткиво леђа, такође у корист млађе класе.

На основу ових сазнања, тешко је установити да ли су уочене промене последица предметне наставе или је у питању генетска условљеност. Анализирајући хомогеност група кадета на почетку и на крају прве године школовања, закључујемо да око 30% нема карактеристике своје групе, што може бити последица саме селекције. Наиме, пратећи селекцију кандидата за пријем у војне академије других држава (где је елиминационог карактера између осталог и морфолошки статус), могуће је да би тај проценат хомогености код нас био много већи у односу на тренутне вредности хомогености, управо увођењем морфолошког статуса као лимитирајућег фактора.

Животне навике су веома важан део који се тиче здравственог статуса. Већина животних навика се стиче у детињству. Када су у питању кадети Војне академије, веома важна чињеница је прелазак из система средње школе (прихваћен начин живота и рада у том раздобљу) на факултетски систем (интернатски начин живота, устаљен дневни режим рада, исхране и извршавање војношколских обавеза) што доводи до нарушавања дотадашњих животних навика. Наставни план и програм из предмета Физичко васпитање на Војној академији је конципиран на развијању моторичких и функционалних способности, а подржан је и реализацијом и упражњавањем других облика физичких активности (спортска такмичења, секције итд) са циљем развијања свести о значају физичког вежбања, здравом начину живота и очувању здравља.

Један од кључних задатака у будућности, када је у питању процес селекције кандидата за упис на Војну академију, је дефинисање лимитирајућих фактора по питању морфолошког статуса као што је случај у готово свим установама у свету које се баве војним школством, обавезама одбране и системом безбедности. Морфолошки статус, као што показује велики број истраживања, је у корелацији са моторичким и функционалним способностима појединаца, а са друге стране управо физичке способности су основни елемент за успешност и реализацију војничких задатака у мирнодопским условима али и у борбеним и специфичним ситуацијама којима подлежу професионални припадници војске током своје каријере. Наведене чињенице у овом раду везане за морфолошки статус кадета, начин живота у специфичним условима

током школовања, здравствени статус и оптимални раст и развој, намећу потребу за новим истраживањима у циљу проналажења нових решења и модела за подизање нивоа селекције кандидата за упис на Војну академију као и унапређење процеса обуке, школовања и усавршавања припадника система одбране.

Литература

- [1] Марић, Л. (2006). *Ефикасност наставе физичког васпитања студената Војне академије различитог професионалног опредељења с обзиром на услове рада*, магистарски рад. Нови Сад: Факултет физичке културе.
- [2] Марић, Л. (2011). *Развој моторичких способности и њихове релације са моторичком ефикасношћу студената Војне академије*, докторски рад. Нови Сад: АЦИМСИ.
- [3] Криминалистичко – полицијска академија Београд (2018). Конкурс за упис студената у прву годину основних студија у школској 2018/2019. години, стр. 1-4. Београд: КПА.
- [4] Мишигој-Дураковић, М. (2008). *Кинантропологија – Биолошки аспекти тјелесног вјежбања*. Загреб: Кинезиолошки факултет Свеучилишта у Загребу.
- [5] Бехин, З., Микеџ, Н. (2015). *Тестирање моторичко-функционалних способности кандидата и кандидаткиња за примање у полицијску школу Јосип Јовић*. Загреб: МУП РХ.
- [6] Вајић, С., Вукашиновић, В., & Стрелић, Д. (2015). Селекција кандидата за упис на Војну академију према физичким способностима. У: Шилџак, В. (уред.) (2015). *Зборник радова, 11. Међународна научна конференција: „Менаџмент, спорт, олимпијизам“* (странице 189-197). Београд: Факултет за менаџмент у спорту Алфа Универзитет.
- [7] Ђурашковић, Р. и сар. (2008) *Разлике у развојним карактеристикама ученика старости 10 година мерених 1985. и 2007. године*, Гласник Антрополошког друштва Југославије. 2008; 43: 572(05): 409-416.
- [8] Ивковић, З., & Пејић, Р. (1989). *Утицај обуке на развијеност, ухрањеност и физичку војника. Зборник радова са саветовања о психофизичкој способности дораслости и зрелости 19-годишњих регрута – војника за војну службу* (стр. 37–52), Санитетска управа ГШ ЈНА, Београд: Савезни секретаријат за народну одбрану.
- [9] Момировић, К. и сар. (1972). *Класификација и селекција регрута за ЈНА. Центар за андрагошка, психолошка и социолошка истраживања*. Београд
- [10] Коровљев, Д., Пантовић, М., & Обрадовић, С. (2010). *Структура морфолошких карактеристика мушкараца адолесцената*, Гласник Антрополошког друштва Србије, 45, 491-96.
- [11] Марић, Л., & Крсмановић, Б. (2010). *Разлике у антропометријским карактеристикама студената Војне академије у току школовања*, Гласник Антрополошког друштва Југославије. 2010; 45: 572(05): 349-35.
- [12] Вајић, С. (2014). *Увођење, развој и реализација организационих облика физичког васпитања у Копненој војсци Југословенске народне армије у периоду 1945-1995*, магистарски рад. Београд: Факултет спорта и физичког васпитања, стр. 23.

Интернет извори:

- www.sse.gr, прегледано 03.06.2018.
- www.usma.edu/admissions/SitePages/Apply_Physical.aspx, прегледано 03.06.2018.
- www.defencecareers.mil.nz/home/how-to-join/am-i-eligible/health-fitness/, прегледано 03.06.2018
- www.joinindianarmy.nic.in, прегледано 03.06.2018.
- www.sipa.gov.ba/upp/kriterijii%20za%20kandidate%20bs.pdf, прегледано 03.06.2018.

ПСИХОЛОШКА ДИМЕНЗИЈА
ХИБРИДНОГ РАТОВАЊА

Дејан В. Вулетић*

Универзитет одбране у Београду,
Институт за стратегијска истраживања

Антагонизми у међународним односима трају непрекидно, различитим интензитетом, попримајући повремено и свој најдрастичнији облик – оружани сукоб. Савремени сукоби с' краја двадесетог и почетком двадесет првог века су вишедимензионални, сложени и праћени значајном информационом активношћу. Тежиште се све више, како у миру тако и у оружаном сукобу, помера са оружаних на неоружане садржаје као што је хибридно деловање. Различите психолошке активности у контексту хибридног ратовања имају наглашен значај ради остваривања циљева и интереса сукобљених страна.

Кључне речи: *савремени сукоб, хибридно ратовање, психолошко деловање*

Увод

Убрзани развој информационо-комуникационе технологије (ИКТ) и њена примена у бројним сферама друштва, узроковали су појаву нових претњи за појединце и друштво у целини, како у миру тако и у оружаном сукобу. Информатичка револуција је довела до појаве нове димензије у којима се одвијају савремени сукоби. Остварење интереса не врши се само применом оружане силе, већ другим средствима и начинима деловања.

Техничко-технолошки развој је довео до промене физиономије савремених сукоба, са све већом заступљеношћу неоружаних садржаја што их недвосмислено чини другачијим у односу на претходне (традиционалне, класичне или модернистичке) сукобе. Савремени сукоби све више одигравају у информационој сфери док класичне форме оружаног сукоба у осталим димензијама губе на значају.

Услед великих трошкова, утицаја домаћег и међународног јавног мњења на доносиоце политичких одлука, уочава се све бројније и озбиљније хибридно деловање (у сајбер простору, психолошко-пропагандне и друге активности). Остваривање циљева и интереса у међународној заједници се постиже различитим начинима, као што је психолошко деловање, ради постизања жељеног циља, смањујући ризике директне војне конфротације. То се остварује координисаном употребом конвенционалних и неконвенционалних средстава смањујући потребу за прекомерном употребом силе. Техничко-технолошки аспект хибридног ратовања је посебно наглашен.

* Пуковник др Дејан Вулетић је научни сарадник и руководилац је сложеног пројекта. dejan.vuletic@mod.gov.rs

Психолошко деловање

Психолошко деловање актера државних и политичких збивања има дугу историју. Покушаји да се различитим поступцима утиче на понашање и ставове појединаца и друштвених група, спровођењем осмишљених, организованих и плански вођених активности забележене су још у Старом веку.¹

Психолошко ратовање реализују једна или више држава према становништву или оружаним снагама друге државе ради утицаја на свест, ставове, морал, понашање. Спроводи се непрекидно, различитог интензитета, како у миру тако и рату. Психолошке операције имају за циљ да пренесу одређене информације иностраним слушаоцима и гледаоцима како би се утицало на њихове емоције, мотиве, објективно расуђивање, ставове а зарад остваривања сопствених интереса и циљева.

Информационо-комуникациона технологија омогућава фабриковање вести и фабриковање различитих догађаја. Глобални дифузиони системи обезбеђују да се догађаји на планети, без обзира да ли су аутентични или не, могу видети у многим земљама. Утицај може бити глобалан али и локалан у случајевима када мања група (друштво, држава) може бити изманипулисана. Добро обрађене и илустроване телевизијске вести могу имати огроман утицај на јавно мњење.

Дискредитовањем противничке пропаганде или изношењем погрешних информација о противнику придобија се и одржава повољно јавно мњење. Уз информатичку подршку, применом психолошке операције искривљује се стварна слика узрока и последица догађаја као и производња непостојећих, перцепцијски врло уверљивих, слика са моћним дејством на светску, домаћу и противничку јавност. Ради реализације постављених циљева се врши фотомонтажа, компјутерска дорада стварних догађаја, израда непостојећих масакра и злочина, капитулација противничких јединица, херојства и успеси сопствених јединица и слично. У таквој ситуацији последице по противника могу бити веома велике, од осуде светског јавног мњења, одобравања употребе силе од стране великих моћника, увођење санкција, формирања међународних судова за злочинце до јављања сумње у редовима противника у сопствене могућности и поступке. Поред војних специјалиста за подршку психолошкој операцији ангажују се реномирани писци, сценаристи, режисери, глумци.

Свака пропагандна акција мора да буде добро смишљена, одлично припремљена и професионално вођена. По мишљењу америчког филозофа и политиколога с краја двадесетог века, Ноама Чомског, такво деловање има значајну улогу и врши утицај на око 20% становништва који учествују у доношењу одређених одлука. Психолошко деловање на тај део друштва је кључно, јер они могу да узму учешће у креирању и спровођењу политике. Други део тј. 80% становништва само су посматрачи збивања, они треба да извршавају наређења, поруке и задатке и да се не мешају у послове људи који одлучују. Тај део становништва управо постаје мета масовних медија, чији је циљ да ти људи и остану посматрачи збивања и извршиоци, који не треба да се замарају са оним што се дешава у свету.²

¹ Раденко Шћекић, Рат и пропаганда – историјски осврт, примјери и анализе, Војно дело, Медија центар „Одбрана“, Београд, јесен 2012, стр. 389.

² Љубомир Стокић, Нови светски поредак и ЈУ драма, Зенит, Београд, 1995, стр. 62–63.

Примена психолошког ратовања у првом и другом заливском рату

Први заливски рат,³ карактерише интензивна и перманентна примена психолошког ратовања. Сукобљене стране су најављивале веома крваве копнене обрачунае, а Ирак је поручивао да ће за САД то бити други Вијетнам.

Медијима је додељена улога просте трансмисије и мултипликације информација а право „информисања“ јавности о сукобу пренето је у надлежност војних власти. Тиме су најмоћнији медијски системи света привремено сведени на улогу дистрибутера стереотипних али ефектних саопштења. Ирак се понашао на исти начин али без официјално прокламоване цензуре. Ирачка саопштења су несразмерно мање презентована, иако су Ирачани, на почетку ратних операција издали дозволе за двоструко већи број западних извештача (укупно петнаест из Америке и Западне Европе) него земље коалиције (седам) а светско јавно мњење је знатичељно очекивало да чује и другу страну. Касније се тај број повећао, али то није допринело чешћем објављивању ирачких саопштења, јер се ишло искључиво преко ТВ мреже CNN, која је тесно сарађивала с Пентагоном.⁴

Америчка ТВ мрежа CNN програмирала је специјалне емисије под називом „*Show-down in gulf*“ (обрачун у заливу). Често су се приказивали извештаји с места догађаја и посебно архивски материјали, помоћу којих су модератори демонстрирали своју наводну компетентност везано за узроке рата и ток ратних операција. Радио станице развијених земаља, сигурне у успех, уз спектакуларни оптимизам, осигурале су улазак у ратни сценарио ангажовањем сопствених дописника или куповином права преузимања порука.⁵

Заливске сукобе карактерисало је стално „храђење“ штампе, односно често давање штампи одабраних материјала како новинари не би имали потребу да се упуштају у истраживања („манипулација преплављивањем“). Дивер, саветник тадашњег америчког председника Регана, је објашњавао да је основа „стратегије планирања информација“, да се никада не би нашли у дефанзивном положају у односу на медије је у томе да средствима информисања дате теме за већи број дана. Медији у тој ситуацији не знају шта се стварно збива...⁶

Пропагандни садржај, другог сукоба у Заливу,⁷ био је нарочито изражен, нарочито од стране америчко-британске коалиције. Пропаганда је била срачуната на то да се

³ То је сукоб између Ирака и коалиционих снага 34 државе под мандатом Уједињених нација и вођством Сједињених Америчких Држава, с циљем да се протерају ирачке снаге које су окупирале Кувајт. Сукобу је претходила Ирачка инвазија на Кувајт 2. августа 1990. године а повод су оптужбе Ирака да Кувајт недозвољено црпи нафту из извора дуж ирачке границе. Непријатељства су почела у јануару 1990. године а сукоб је завршен победом коалиционих снага крајем фебруара 1991. године.

⁴ Новак Поповић, Рат и медијски рат, Војно дело бр. 1, ГШВЈ, Београд, 1996, стр. 12–13.

⁵ Исто.

⁶ Остали принципи тог система су: 1) људи не желе реалност; 2) они имају кратко памћење, и 3) слика увек има првенство. Када постоји сукоб између ока и уха, око увек односи превагу. Од порука које један гледалац запамти 60–70 потиче од онога што је видео, а не од онога што је чуо. Дакле, даје се потпуна предност слици и телевизији. Наведено у Мирослав Лазански, Улога медија у рату у заливу, Војно дело бр. 4–5, ГШВЈ, Београд, 1991, стр. 436.

⁷ Сукоб је избио 2003. године између Ирака и америчко-британске коалиције.

властито и светско јавно мњење убеди у оправданост оружаног сукоба против Ирака. Пропаганда је била дуготрајна и интензивна, уз коришћење свих расположивих средстава, метода и поступака у домену информисања и мас-медија. Ирачке власти нису могле озбиљније да се супротставе противнику у том сегменту.⁸

Американци нису потцењивали пропаганду преко радио таласа. Свакодневно, за ирачке војнике у Кувајту емитован је програм на арапском језику, што су чиниле и радио станице Сирије, Египта, Саудијске Арабије и Уједињених Арапских Емирата.

На конференцијама за штампу, амерички официри су оптуживали ирачку команду да своје борбене авионе типа МИГ-21 намерно стављају поред археолошких и других историјских налазишта како би провоцирали бомбардовање и онда узбунили светску јавност.⁹

Некадашњи ирачки председник, Садам Хусеин, је био посебна и незаобилазна тема. У том периоду, амерички грађани су у великом броју носили на мајцама натпис „Обесите Хусеина“ док је на другима Садам био приказан као крволочни вампир или као паук који плете бодљикаву мрежу на Средњем Истоку.¹⁰ Америчке новине пласирале су вест о бегу породице Садама Хусеина у Мауританију. Америчка пропаганда се много бавила личношћу и породицом ирачког председника Садама Хусеина, при чему се настојало да се он прикаже као „нови Хитлер“.¹¹

Америчка пропаганда нарочито је пласирала информације о масовном дезертерству у ирачкој армији, огромним тешкоћама у снабдевању армије и непосредној опасности од избијања глади у Ираку, да је Багдад без воде и хлеба и слично.¹² Амерички специјалисти за психолошко ратовање бацили су 29 милиона пропагандних летака са тридесет три различите поруке на ирачке трупе у Кувајту, дајући упутства о томе како да се предају, обећавајући хуман третман заробљеницима, охрабрујући их да дезертирају и упозоравајући их на нападе који ће уследити.¹³

Емисија багдадског радија на енглеском језику за савезничке трупе, пре свега за Американце и Британце, почињала је следећим речима: „Овде Радио-Багдад на кратком таласу. Саветујемо америчке војнике који су дошли да нападну Ирак, нека пажљиво слушају ове речи. Пустењски ће вас песак све покопати. Многи од вас су већ дезертирали, јер одбијају да пуцају на наш недужан народ. Следите њихове примере и примићемо вас као браћу...“¹⁴

„Радио-Багдад“ је почео да емитује такве емисије 17. јануара 1991. године, а ирачка пропаганда у сукобу у Заливу обухватала је и специјалног спикера ирачке телевизије, по лику веома сличном ирачком председнику Садаму Хусеину. Његово

⁸ Слободан Микић, Специфичности другог рата у Персијском заливу, Војно дело бр. 2, ГШ ВЈ, Београд, 2003, стр. 226–227.

⁹ Мирослав Лазански, *Улога медија у рату у заливу*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 1991, стр. 436.

¹⁰ Мирослав Лазански, оп. cit, стр. 429–430.

¹¹ Мирослав Лазански, оп. cit, стр. 436.

¹² Агенција USIA у САД, обједињује делатност осталих организација и институција за вођење психолошког ратовања. У статуту те агенције пише да су њени задаци " ...подстицање, организовање и размена људи и идеја; омогућавање грађанима других земаља да разумеју америчку политику и културу; извештавање сопствене владе о ставовима јавног мњења у другим земљама и слично.

¹³ Алвин Тофлер, *Рат и анти рат*, Паидеиа, Београд, 1998, стр. 194–195.

¹⁴ Мирослав Лазански, оп. cit, стр. 426.

обраћање, у емисији од 29. јануара 1991. године, типичан је пример комуникације по моћу које је Багдад хтео да привуче на своју страну неке арапске земље: „Арапска браћо, устаните против својих владара који су се продали Америци за шаку долара. Сједините се нашом светом борбом, срушите корумпиране монархије Залива. Упамтите, једино тако бићете победници“.¹⁵ Радио-Багдад је у неколико емисија објавио да су амерички авиони гађали и исламска света места у Наџафу и Кербали.¹⁶

Режим Садама Хусеина је био агресиван а његово Министарство за информисање је стално играло на исламску карту, приказујући Ирак као браниоца вере, а Саудијску Арабију, подржавану од САД, као издајцу религије. „Доктори ткања“, како их називају Тофлери, користили су шест алатки у том оружаном сукобу, направљених да мењају мишљења.¹⁷ Први алатка, по Тофлеровима, је оптужба за злочин. Када је петнаестогодишња кувајтска девојчица за време Заливског сукоба сведочила пред Конгресом о чињеници да су ирачке трупе у Кувајту убијале прерано рођене бебе, те крале инкубаторе и односиле у Ирак, изазвала је најдубље саосећање. Прећутана је чињеница да је она била кћи кувајтског амбасадора у Вашингтону и члан краљевске породице, или да је њена појава била представа у организацији фирме за односе са јавношћу *Hill&Knowlton*, а у корист Кувајћана.¹⁸

Други алат је пренаглашавање улога страна укључених у сукобу. Војницима и цивилима се говорило да је све што им је драго у опасности. Тадашњи амерички председник Буш је осликао сукоб у Заливу као сукоб за нови и бољи светски поредак. Улог није била само независност Кувајта, заштита снабдевања света нафтом, или елиминација потенцијалне нуклеарне опасности од Садама, већ, наводно, и судбина саме цивилизације. Што се тиче Садама, сукоб није избио због његовог одбијања да отплати милијарде долара позајмљених од Кувајта за време ранијег ирачко – иранског сукоба; сукоб је избио, тврдио је Садам, због целе будућности „Арапске Нације“.¹⁹

Трећи кључ за ум, у торби за алат војних доктора ткања, је демонизовање или дехуманизација противника. За Садама, као и за његове суседе, непријатеље у Ирану, Америка је била „Велики Сатана“, Буш је био „Ђаво у Белој кући“. С друге стране, за Буша, Садам је био „Хитлер“. Багдадски радио је о америчким пилотима говорио као о „пацовима“ и „истребљивачким зверима“.²⁰

Четврти алат је поларизација. „Ко није са нама, он је против нас“.²¹

Пети је позив на Божију казну. Ако је Садам своју агресију обукао у „исламску одору“, председник Буш се такође позвао на Божију подршку.²²

Коначно, кључ за ум можда најмоћнији од свих по мишљењу Тофлерових, јесте метапропаганда, пропаганда која дискредитује пропаганду друге стране. Представ-

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто, стр. 436.

¹⁷ Алвин Тофлер, оп. цит, стр. 194–195.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, стр. 196–197.

²⁰ Исто.

²¹ Исто.

²² Исто.

ници за штампу Коалиције у Заливу су више пута и тачно истицали да Садам Хусеин има потпуну контролу над ирачком штампом и да је, зато, ирачком народу истина недоступна, те да су ирачки радио таласи пуни лажи. Метапропаганда је посебно моћна јер, уместо да доводи под сумњу истинитост једне приче, она доводи у питање све што долази од непријатеља.²³

Примена психолошког ратовања у другим савременим сукобима

Током сукоба у Персијском заливу главну улогу у планирању и усмеравању те кампање имали су психолошко-пропагандни „мајстори“ (*„spin doctors“*) Пентагона. Њима су се у време агресије на Савезну Републику Југославију, 1999. године, придружила психолошко-пропагандна машинерија НАТО у целини. С обзиром на моћ утицаја на доносиоце одлука и на јавност, медији су током припрема и извођења тих операција постали четврта сила (после политичке, економске и војне) „међународне заједнице“ у напорима за освајање нових позиција у свету.²⁴

Анализа активности на Интернету, у том периоду, показала је пораст различитих *web* сајтова који су формално били у продукцији албанских субјеката (информативни сајтови, политичке организације, различите групе). Садржај тих сајтова се базирао на непровереним, али врло „уверљивим“ примерима који су служили као доказ „агресивне политике српских власти на Косову“. Свакодневно су објављиване потресне приче о страдањима група и појединаца, са детаљно наведеним подацима о времену, месту и особама које су трпеле репресију. Карактеристика тих сајтова је био висок ниво продукције (обилје ажурно приказиваног материјала) и унифицираност, која је упућивала на координацију свих активности из једног центра. Већина порука није креирана у време војних припрема за агресију.

Отпочињањем оружаног сукоба, активности на Интернету почеле су да се развијају муњевином брзином, много брже него ескалација активности на бојном пољу. Телевизијско гледалиште широм света, током агресије НАТО на СРЈ, било је засуто дезинформацијама о оправданости агресије и резултатима систематског бомбардовања „војних“ објеката. Кроз званична саопштења за штампу, и на друге начине, дезинформисана је јавност – активно (објављивањем полуистинитих и лажних података) и пасивно (уздржавањем од објављивања стварних информација).²⁵ Медијска кампања НАТО снага била је селективна, диригована и крајње агресивна. Из центара медијске моћи на Западу пласирале су поларизоване слике актера у сукобу.

У току операције „Праведна ствар“ (*„Just Cause“*),²⁶ амерички авиони су обезбеђивали подршку тактичким копненим снагама, тако што су емитовали радио и ТВ

²³ Исто.

²⁴ Тодор Мирковић, *Операција „Пустинска олуја“ и агресија Северноатланског пакта на СР Југославију – сличности и разлике*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 2000, стр. 87–88.

²⁵ Тодор Мирковић, исто, стр. 88.

²⁶ Кампања за ослобођење Панаме од Норије и његових почасних батаљона (*dignity battalions*) названа је „Операција праведна ствар“ (*Operation Just Cause*). Инвазија на Панаму почела је 20-ог децембра 1989 у један сат по локалном времену. Циљеви интервенције: „да се заштите животи америчких грађана“, зароби и испоручи Но-

поруке, којим се од панамског становништва захтевало да остану у својим домовима, односно, ван домета ракета.²⁷

Један од занимљивијих делова кампање се одиграо у периоду када се Мануел Нориега крио у Ватиканској амбасади. Америчке *PSYOP* трупе су опколиле амбасаду и гласно пуштале музику. Новине и магацини су били убеђени да је то нека врста веште звучне тортуре да би се Нориега натерао да изађе из амбасаде. Међутим, друга страна је тврдила да је гласна музика била усмерена према новинским агенцијама, за време преговора унутар зграде, ради спречавања прислушкивања разговора.

У анализи операције „Праведна ствар“ се наводи: „Први батаљон четврте *PSYOP* групе обезбедио је тимове са звучницима за маневре батаљона током операција на дан-Д (*D-Day*). Њихова мисија је била да помогну маневарским јединицама при убеђивању елемената Панамски снага одбране (*Panama Defense Force*) да се предају, након што су демонстрирали америчку моћ а објавили услове предаје. На тај начин су сачувани животи бројних америчких и панамских војника“.²⁸

У анализи научених лекција везано за операцију „Праведна ствар“ се додаје да су тимови за озвучењем били саставни део класичних борбених јединица што је утицало на смањење интензитета пружања отпора од стране локалне популације. Одређеним мерама као што је на пример програм „новац за оружје“ директно се утицало на способности јединица. Деловањем тимова са озвучењем подстакнута је непријатељева предаја а велики психолошки утицај остварен је помоћу одштампаних летача.²⁹

У оружаном сукобу у Сомалији,³⁰ „Оперативна група Ренџер“ (*Task Force Ranger – TFR*) је добила задатак да ухвати Аидида и 29. августа је слетела у Могадиш. Предводио их је генерал Вилијам Гарисон (*William Garrison*) и група се састојала од 440 елитних одреда из Тима Делта (*Delta Force*). Трећег октобра 1993. године „Оперативна група Ренџер“ је извршила упад у хотел Олимпик (*Olympic Hotel*) у Могадишу тражећи Аидида. Ово је довело до седамнаесточасовне битке у којој је 18 америчких војника убијено и 84 рањено. Тела мртвих америчких војника су вучена улицама Могадиша, и то је приказано у међународним новинским извештајима. Стотине Сомалијаца је такође погинуло, иако званичан број никада није саопштен. То је била најдужа и најкрвавија битка за Америчке трупе још од Вијетнамског сукоба. Седмог октобра председник Клинтон је одговорио повлачењем америчких трупа из Сомалије. Потрага за Аидидом је напуштена, премда су Амерички представници послати да наставе преговоре са вођама клана.

ријег, неутралише војска PDF, подржи установљење државног уређења са Панамском владом признатом од стране Америке чиме би се омогућила стална америчка присутност у зони Панамског канала као најкраћег и најбржег пролаза између Атланског и Пацифичког океана. Нориега се предао америчким властима 3. јануара 1990. године. Пребачен је у Мајами, на Флориди, где му је суђено 1992. године и осуђен је за промет дрогама, прање новца и још по осам тачака. Добио је казну од 40 година затвора и тренутно је федералном затвору у Мајамију.

²⁷ О дешавањима у Панаму извештавало је око 800 репортера док је у току операције „Desert Storm“ тај број био око 1300.

²⁸ Operations Just Cause Lessons Learned – Soldiers and Leadership, 90–9, Volume 1, October 1990.

²⁹ Operations Just Cause Lessons Learned – Operations, 90–9, Volume 2, October 1990.

³⁰ Америчка војска је узела учешће у операцији „Враћање наде“ у Сомалији 3. децембра 1992 године. До марта 1993. године. Скоро 30 000 америчких војника је учествовало у операцији заједно са 10 000 војника из 24 друге државе. Коалиција је задржала њену непристрасност и избегла отворену борбу са Сомалијским фракцијама – мешајући своје принудне методе са политичким дијалогом, психолошким операцијама и хуманитарним активностима.

Америчка кампања за учвршћивање демократије у Авганистану³¹ и избацивање Талибана проширила се отварањем радио станица за психолошке операције. Емитавања вести којима је, између осталог, величана снага америчке војске, су вршена са летеће радио-станице, специјално опремљеног авиона ЕС-130.

Закључак

Убрзани развој и све већа употреба информационо-комуникационих технологија знатно је изменила савремени свет и вођење сукоба. Савремени сукоби су наглашено окарактерисани и као борба у сфери информација. Модерно хибридно ратовање карактеришу, као последица технолошког развоја, нови начини деловања супротстављених страна. Технолошки напредак, нарочито у области комуникација, довео је до све веће психолошког деловања како у миру тако и у току оружаних сукоба.

Анализа примене психолошког ратовања у савременим сукобима омогућава извлачење следећих закључака: 1) Савремени сукоби праћени су веома интензивним психолошким деловањем; 2) Различите методе и средства психолошког ратовања представљају релативно јефтино средство снажног утицаја које помаже остваривању информационе супериорности; 3) Психолошко ратовање води се уз помоћ посебних наменских јединица али се врло често користе и услуге одређених специјализованих компанија, ТВ кућа и слично; 4) Психолошко ратовање за последицу може имати значајне ефекте; 5) Нове технологије за симулацију омогућавају да се монтирају лажни догађаји које већи део популације доживљава као да су стварни; 6) Циљ је да се сукобљеној страни или одабраном аудиторијуму, пласирају одређене информације и индикатори, како би се извршио утицај на њихова осећања, мотивисаност, објективно расуђивање, а тиме и на понашање.

Литература

- [1] Лазански, Мирослав. *Улога медија у рату у заливу*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 1991.
- [2] Микић, Слободан. Специфичности другог рата у Персијском заливу, Војно дело бр. 2, ГШ ВЈ, Београд, 2003.
- [3] Мирковић, Тодор. *Операција „Пустинска олуја“ и агресија Северноатланског пакта на СР Југославију – сличности и разлике*, Војно дело бр. 4–5, ГШ ВЈ, Београд, 2000.
- [4] Operations Just Cause Lessons Learned – Operations, 90–9, Volume 2, October 1990.
- [5] Operations Just Cause Lessons Learned – Soldiers and Leadership, 90–9, Volume 1, October 1990.
- [6] Поповић, Новак. Рат и медијски рат, Војно дело бр. 1, ГШВЈ, Београд, 1996.
- [7] Стокић, Љубомир. Нови светски поредак и ЈУ драма, Зенит, Београд, 1995.
- [8] Тофлер, Алвин. *Рат и анти рат*, Паидеиа, Београд, 1998.
- [9] Шћекић, Раденко. Рат и пропаганда – историјски осврт, примјери и анализе, Војно дело, Медија центар „Одбрана“, Београд, јесен 2012.

³¹ Операција Трајна слобода (Operation Enduring Freedom) 2001–2002.

ПРИМЕНА СТАНДАРДА НА БАЛАНСИРАЊЕ ХАРТИЈА ОД ВРЕДНОСТИ

Никола Видовић

Универзитет одбране у Београду, Војна академија

Ненад Јолдић

Универзитет за пословне студије, Бања Лука

Рад је приоритетно фокусиран на тематику и проблематику која се јавља у процесу признавања и вредновања одређених позиција финансијских извештаја, који се тичу имовине и обавеза које настају из трансакција ентитета и његовог окружења, чинећи суштинско одређење регулативе која проистиче из сваког рачуноводственог стандарда. Базични рачуноводствени стандарди који обухватају оквир Међународних стандарда финансијског извештавања – ИФРС, Међународних рачуноводствених стандарда – ИАС и Америчких општеприхваћених принципа билансирања – УС ГААП, полазе превасходно од конкретизовања и дефиниције финансијских извештаја, кроз које су обухваћени и критеријуми за признавање, односно престанак признавања хартија од вредности које су у фокусу анализе и истраживања, односно финансијских инструмената.

Истиче се и степен деловања стандарда, као и ниво примене у нашој земљи, уз детаљно и концизно образложење разлога због којих су проистекле измене одређених одредби стандарда који се конкретно баве проблематиком и одређењем иновативног, односно садашњег билансирања хартија од вредности тј. финансијских инструмената у циљу ограничења деловања ентитета и правилног истицања вредности позиција истих.

Кључне речи: *хартије од вредности, међународни рачуноводствени стандарди, међународни стандарди финансијског извештавања, финансијски инструменти*

Увод

Веома битан сегмент процеса пословања предузећа представља финансијско извештавање чија се улога састоји у остваривању стабилне и поуздане инфраструктуре у комуникацији предузећа са окружењем. Финансијски извештаји су важан извор информација о трансакцијама које предузеће има са окружењем, а без којих је немогуће адекватно организовати пословање самог предузећа и доносити квалитетне пословне одлуке. Према Оквиру за припремање и приказивање финан-

сијских извештаја, циљ финансијских извештаја је истинито и објективно приказивање резултата пословања и промена финансијских позиција. Финансијски извештаји су по својој природи усмерени спољашњим корисницима (инвеститори, кредитори, купци, државни органи, друштвена заједница и други), али представљају и поуздану основу менаџменту предузећа као интерном кориснику. Процесом глобализације пословања проистекло је да у садашњости корисници финансијских извештаја, потичу из различитих земаља света што је иницирало потребу да се постави принцип објективности и универзалности презентовања извештаја у сврси доступности, лакше анализе и тумачења истих, у циљу даљег пословног коришћења. Данаас, сходно проблематици која је постојала у прошлости, финансијско извештавање је уређено у већини земаља законским прописима и одговарајућом стручном регулативом, која се заснива на општеприхваћеним рачуноводственим принципима (ГААП) а уједно су водеће рачуноводствене организације, попут ФАСБ и ИАСБ развиле сопствене оквири за финансијско извештавање, те се на основу тога може извући закључак да је процес финансијског извештавања високо регулисана област, са аспекта нормативне основе (Ђукић & Павловић, 2014). Наведена регулатива почива на опште прихваћеним принципима који се темеље на начелима уредног и ажурног књиговодства, односно рачуноводства и билансирања, а изражавају и истичу генерално прихваћена правила и норми пословне претпоставке извештавања у одређеном временском тренутку (Давидсон, 1983). Финансијско извештавање доприноси подизању транспарентности процеса на тржишту капитала, заштити интереса инвеститора и повећању сигурности у процесу доношења квалитетних пословних одлука. Као такво, оно има веома важну улогу у процесима ублажавања информационе асиметрије и одржавања стабилности финансијског система (Малинић, 2009).

Гледајући хронолошки, тежња за прилагођавањем модела финансијског извештавања у Републици Србији са међународним рачуноводственим моделом почела је средином деведесетих година прошлог века (Шкарић, Јовановић, 2011). Наиме, тада је рачуноводствена професија окупљена у Савезу рачуновођа и ревизора Србије (СРРС), потпомогнута академским рачуноводственим круговима, почела да размишља о могућности увођења Међународних рачуноводствених стандарда и стратегијама адаптације националног рачуноводства. У препознавању потреба за јединственим рачуноводственим језиком који неће бити баријера укључивању у међународна финансијска тржишта, СРРС је у децембру 1998. године усвојио директну примену Међународних рачуноводствених стандарда (МРС) / Међународних стандарда финансијског извештавања (МСФИ), као основице за извештавање свих домаћих предузећа. Ефективна законска обавеза за примену стандарда је наступила у наредним годинама, сходно едукацији привредних субјеката и пословних кадрова ентитета у примени стандарда (Шкарић, Јовановић, 2011). Примену МРС/МСФИ као обавезу у оквиру ентитета увео је Закон о рачуноводству и ревизији из 2002. године (Службени гласник СРЈ, број 71/02) која се тицала признавања и вредновања рачуноводствених позиција. У Републици Србији, у 2013. години донета су два закона, из области финансијског извештавања: Закон о рачуноводству (Службени гласник РС, број 62/2013) и Закон о ревизији (Службени гласник РС, број 62/2013).

Базични принципи билансирања

Класификација принципа, односно начела билансирања и уредног књиговодства је разнолика, у зависности од тумачења стручне јавности и разних аутора. Поједина начела потичу као производ праксе ван теоријских оквира, док су нека резултат деловања појединих регулаторних рачуноводствених тела (Капаравловић, 2011). То су у ствари захтеви који треба да буду уважени приликом састављања финансијских извештаја.

Принцип гоинг-цонцерн представља одређену тежњу субјекта да дугорочно послије, а не да се ликвидира у неком краћем временском периоду. На темељима гоинг-цонцерн принципа поред рачуноводства, темељи се и целокупно пословање предузећа. Принцип опрезности са друге стране, захтева процењивање имовинских предмета по набавним ценама, односно ценама коштања, или дневним ценама, у зависности од тога које су ниже. У оквиру начела опрезности истичу и поједини принципи, и то: принцип импаритета (узимање у обзир не само реализованих, већ и губитака који то нису, али су извесни), затим принцип реализације (узимање у обзир само реализованих добитака), следи принцип најниже вредности и принцип највише вредности (захтева билансирање обавеза по највишим могућим износима).

Принцип конзистентности се односи на примену истих правила процењивања из периода у период, а одступање од њих дозвољава се у изузетним околностима. То је у ствари материјални континуитет који је предуслов упоредивости биланса, а упоредивост је најважније средство контроле пословања предузећа. Поред тога постоји формални континуитет који захтева једнакост форме два или више узастопних закључних биланса. Принцип разграничења прихода и расхода полази од захтева да текућем обрачунском периоду треба доделити оне приходе и оне расходе који су у њему настали, без обзира да ли су наплаћени, односно исплаћени (Капаравловић, 2011).

Унутрашњи садржај биланса и срж проблематике у вези процене билансних позиција тангира начело, односно принцип истинитости. У основи овог принципа је захтев за релативном истинитошћу, а она ће бити задовољена ако је биланс „тачан и то тачан у односу на важеће прописе о билансирању и процењивању (начело тачности), и да билансне вредности не смеју бити самовољно него објективно утврђене (начело искључивања самовоље)“ (Ранковић, 2007). Дакле, биланс састављен у складу са важећим законским прописима и општеприхваћеним рачуноводственим принципима и стандардима биће истинит у релативном смислу.

Примена стандарда у рачуноводственом обухватању ХоВ

Емпиријски показатељи квалитета рачуноводства исказују ефекте који се могу приписати систему финансијског извештавања, укључујући економско окружење и подстицаје за предузећа да усвоје ИАС. Циљ Одбора за међународне рачуноводствене стандарде (ИАСЦ) и његовог правно-рачуноводственог тела наследника Одбора за међународне рачуноводствене стандарде (ИАСБ) је развој међународно прихватљивог скупа високо квалитетних финансијских извештаја. Да би се постигао овај циљ, ИАСЦ и ИАСБ су креирали стандарде засноване на принципима и

предузели поступке за уклањање дозвољених рачуноводствених алтернатива и захтева рачуноводственог мерења који боље одражавају економску позицију и учинак фирме (Бартх ет ал, 2008). На основу тога, стандарди који се директно односе и који детаљно уређују позиције финансијских извештаја, које се тичу хартија од вредности односно финансијских инструмената јесу МРС 39 - Финансијски инструменти: Признавање и одмеравање, МРС 32 – Финансијски инструменти: Презентација, МСФИ 7 – Финансијски инструменти: Обелодањивања и новодонети стандард који је ступио на снагу 1. јануара ове године МСФИ 9 – Финансијски инструменти.

Хартије од вредности имају огроман значај у сваком друштву у коме је организовано робно-новчано тржиште. У целом свету се осећа стална тенденција пораста значаја хартија од вредности због све сложенијих односа због сталног пораста вредности које се налазе у робно-новчаној циркулацији (Ристић ет ал, 2013). Услед тога и постоји адекватна међународна регулатива којом се уређује пословање овим инструментима.

Према МРС 39, предузеће након почетног признавања ХоВ расположивих за продају, треба даље да одмерава према фер вредности, без одузимања трошкова трансакција који могу да настану при продаји или другом отуђењу, осим за ХоВ које немају котирану тржишну цену на активном тржишту и чија се фер вредност не може поуздано утврдити и измерити, па их треба одмеравати по набавној вредности. Најпоузданији начин утврђивања фер вредности ХоВ је њихова котирана цена на активном тржишту. Фер вредност ХоВ се у Србији може, на овај начин, утврдити само за оне акције које се котирају на А и Б листингу берзе, акције којима се тргује методом континуиране трговине и обвезнице старе девизне штедње. Акције које су раније вредноване по фер вредности кроз биланс успеха, требало би да испуњавају овај услов. Циљ рачуноводствене регулативе је да се примени низ мерних техника које би одговарале специфичним ситуацијама, уместо да се инсистира на примени једне одређене мерне основице. Тако и примена фер вредности финансијских инструмената своју сврху налази у потврђивању хипотезе да се еволуцијом финансијског система и развојем финансијских инструмената, мерне основице за финансијске инструменте померају од историјских трошкова према фер вредности. Оно што можемо да закључимо из горе наведеног јесте да проблем кризе није у квалитету рачуноводствених информација, него у неадекватном управљању ризиком од стране менаџмента финансијских институција (Кикановић & Милошевић, 2012).

Рачуноводствени стандард који третира признавање финансијских инструмената је МРС 39 – Финансијски инструменти: признавање и вредновање, чак одлази корак даље у односу на опште критеријуме признавања дефинисане Оквиром. Према овом стандарду предузеће треба у свом билансу стања да призна финансијско средство или финансијску обавезу тек када „постане део уговорне клаузуле тог финансијског инструмента”. Оно што је новина у односу на МСФИ – Оквир, јесте што МРС 39 у фокус признавања дериватног финансијског инструмента ставља уговорни однос, а не прошлу трансакцију стицања и/или размене средстава, односно неки прошли догађај који представља основу признавања у билансу. То значи да се признавање деривата врши у моменту када предузеће постаје уговорна страна. Наиме, то је тренутак када су уговорне стране извршиле међусобну размену уговорених документованих обећања. У складу са наведеним, деривати се признају или као актива или као пасива зато

што представљају право или обавезу која ће се извршити. Али сложеност уговорних односа у које ступају трансактори захтева да се посебна пажња посвети врсти и квалитету уговорних одредби, а самим тим и квалитету уговорног односа који настаје између предузећа. Да би се неко средство или обавеза признала на основу уговорне основе, јавља се проблем одређивања обавезности или принуде код испуњења уговорних обавеза. Тако да дериват треба признати као елеменат биланса стања онда када постане немогуће да једна страна избегне своје уговорне обавезе, односно да друга страна одустане од пријема неког права.

Проблематика која се јавља при вредновању дериватних инструмената, у односу на њихово признавање је изузетно комплексан и подразумева низ активности. Савремена рачуноводствена регулатива указује на примену фер вредности као једине релевантне мере за ову врсту финансијских инструмената, односно MPC 39 у којем се наводи да када се неко средство или обавеза почетно признаје, предузеће треба да га мери по његовом трошку односно набавној вредности, који је фер вредност дате (у случају средства) или примљене надокнаде (у случају обавезе), односно одређује да после почетног признавања сами деривати, који су финансијска имовина тј. средства се требају мерити по фер вредности, односно деривати који су обавезе се после почетног признавања мере по фер вредности. Међународни рачуноводствени стандард 39 (MPC 39) дефинише да је фер вредност износ са којим се средство може разменити или обавеза подмирити између познатих и спремних учесника у својству странака, у трансакцији пред погодбом. Амерички стандарди на сличан начин дефинишу фер вредност, и према њима она представља тржишно заснован мерни атрибут који није под утицајем предузећа, односно субјекта који држи дериватни инструмент у свом поседу, нити је под утицајем одређених одлука о диспозицији тог инструмента (Крајић, 2010).

У складу са савременим достигнућима рачуноводствене теорије, рачуноводствена регулатива поткрепљена рачуноводственим стандардима проблематику вредновања ставља у концепт перфектног и имперфектног тржишта. Према MPC 39 Финансијски инструменти: признавање и вредновање, наводи се да се за одређивање фер вредности морају користити котиране цене, за оне инструменте за које постоји активно тржиште и технике процене, за инструменте за које не постоји активно тржиште (Кнежевић, 2009). Фер вредност представља и дефинише се према регулативи као релевантну тржишну цену, док коришћење техника процене финансијских инструмената резервише за случајеве када не постоје тржишне цене објављене у берзанским котацијама, због ниског учешћа тог инструмента на тржишту или због слабе тржишне активности, као и у неким врстама ОТЦ тржишта и тржишта принцивала.

– На првом нивоу се налазе котиране тржишне цене са активног тржишта као што је NYSE (New York Stock Exchange) и NASDAQ (National Electronic Dealer Quotation Market).

– На другом нивоу су инпути попут котиране цене сличног финансијског инструмента на активном тржишту, котиране цене сличног инструмента на тржиштима која нису активна, остали инпути (каматне стопе, стопе приноса, променљивост и сл.).

– На трећем нивоу се налазе они инпути који су део дискреционе одлуке менаџмента и процене самог менаџмента о томе које би параметре тржишни партиципант користили да дођу до цене неког финансијског инструмента (Кнежевић, 2009).

Рачуноводствено вредновање ХоВ расположивих за продају и ХоВ које се држе до доспећа

Рачуноводствено исказивање финансијских инструмената заснива се на успостављеним принципима за признавање и одмеравање дефинисаним MPC 39 – Финансијски инструменти: признавање и обелодањивање. Захтеви за презентацију информација о финансијским инструментима изнети су у MPC 32, а захтеви за обелодањивање информација о финансијским инструментима изнети су у МСФИ 7.

Хартије од вредности у виду средстава расположивих за продају, представљају недериватна финансијска средства. Класификована су као расположива за продају, са намером да се продају када се за то створе одговарајући услови, али не у кратком року. Недериватна средства или обавезе су финансијски инструменти који немају све три карактеристике деривата. Најчешће не испуњавају услов да се вредност инструмента мења као одговор на промене одређене каматне стопе, цене финансијског инструмента, цене робе, девизног курса, индекса, кредитног рејтинга или кредитног индекса или сличне варијабле. Ове вредности су код недериватног финансијског инструмента најчешће константе. Другим речима, у финансијска средства расположива за продају класификују се све оне ХоВ које нису класификоване као ХоВ које се вреднују по фер вредности, чији се ефекти промене фер вредности исказују као позиције биланса успеха. Накнадно вредновање ХоВ које су расположиве за продају обухвата:

1) Вредновање проистекло из промене фер вредности услед флукуације цена. Добици и губици по основу промене фер вредности финансијских средстава расположивих за продају утврђују се на основу познатих и доступних тржишних вредности ових инструмената, којима се тргује на организованом финансијском тржишту. Признавање и исказивање ефеката (добитака или губитака) по основу накнадних промена фер вредности врши се директно преко позиција капитала, осим за трошкове од умањења вредности (параграф 67-70 MPC 39) и девизне добитке и губитке (параграф АГ83 прилог А MPC 39). Када финансијско средство престане да се признаје, акумулирани добитак или губитак, претходно признат у капиталу, треба бити рекласификован из капитала у биланс успеха. Ово правило не важи за ХоВ расположиве за продају које немају котирану тржишну цену на активном тржишту, где се фер вредност не може поуздано утврдити. Такве ХоВ се евидентирају по набавној вредности.

2) Вредновање проистекло из умањења вредности (обезвређење). Према одредби MPC 39 параграф 58, финансијско средство је обезвређено ако је исказано у износу који је изнад његовог износа за који је процењено да може да се поврати. Ентитет процењује на сваки дан биланса стања да ли постоје објективни докази за обезвређење финансијског средства или групе средстава. Уколико било који такав доказ постоји, ентитет врши процену вредности тог средства или групе средстава и признаје било који губитак због обезвређивања у складу са MPC 39, параграф 67 за финансијска средства која су расположива за продају. Питање умањења вредности финансијских средстава расположивих за продају, Стандард посматра одвојено од промене фер вредности финансијских средстава услед флукуације цена на котираном активном тржишту.

Табела 1 – Категоризација финансијских инструмената за рачуноводствене потребе

Редни број	1	2	3	4
Класификација финансијских инструмената	Финансијски инструменти којима се тргује	Финансијски инструменти који се држе до доспећа	Расположиви финансијски инструменти за продају	Потраживања и кредити
Накнадно вредновање	Тржишна (фер) вредност	Амортизована вредност применом ефективне каматне стопе	Тржишна фер вредност	Амортизована вредност применом ефективне каматне стопе
Предочавање ефекта накнадног вредновања	Биланс успеха (приходи/расходи)	Биланс успеха – расходи (обезвређење)	Биланс стања (невалоризационе резерве) и биланс успеха – расходи (обезвређење)	Биланс успеха – расходи (обезвређење)

Извор: (Митић, 2012)

Улагања у ХоВ врше се у циљу остварења приноса на пласирани капитал и обезбеђивања ликвидности. Књиговодствено се продаја ХоВ обухвата задуживањем жи-ро-рачуна или рачуна благајне за продајну цену и одобрењем рачуна ХоВ за набавну вредност, при чему уколико је продајна цена виша од куповне, разлика представља добитак и обухвата се на рачуну добитка од продаје ХоВ, а ако је цена нижа од куповне губитак се обрачунава на рачуну губитка од продаје ХоВ (Митић, 2012).

Према дефиницији ХоВ које се држе до доспећа су недеривативна финансијска средства: са фиксним доспећем, намером да се дефинитивно држе до доспећа и фиксним или одређивим исплатама. Улагања која се држе до доспећа нису улагања: које је ентитет, након почетног признавања, класификовао по фер вредности, при чему се промене фер вредности признају у билансу успеха; затим оне које ентитет класификује као расположиве за продају, и на такво класификовање ХоВ не утиче каснија одлука да се та ХоВ прода пре њеног доспећа; и на крају оне које испуњавају дефиницију потраживања и зајмова.

Способност држања неког финансијског средства до доспећа значи да ентитет неће бити принуђен да га прода пре рока доспећа због одржавања своје ликвидности или да њиме измири неку своју обавезу пре рока доспећа тог финансијског средства. Стандард МСФИ 7 захтева од ентитета обелодањивања која обухватају наративни опис начина на који је извршено класификовање, а уједно при иницијалном односно почетном признавању стандард дозвољава ентитету да класификује било који инструмент који ће вредновати по фер вредности, тако што ће промене фер вредности признавати у билансу успеха (Митић, 2012).

Ако је током текуће пословне године или током две претходне извештајне године, ентитет продао или рекласификовао ХоВ пре дана доспећа у износу вишем од безначајног износа ХоВ која се држе до доспећа, ентитет нема право да класификује неко финансијско средство, као средство које се држи до доспећа, и у томе се огледа ограничење при класификацији.

Продају пре рока доспећа ХоВ које се држе до доспећа у износу који није безначајан, узрокује неиспуњење захтева који су прописани MPC 39. Све преостале ХоВ које се држе до доспећа морају се рекласификовати у ХоВ расположиве за продају у том случају. Рекласификација се спроводи у периоду у коме је продаја ХоВ спроведена и рачуноводствено евидентирана. Након што је дошло до овог нарушавања правила, морају проћи пуне 2 године када ентитет може поново да класификује неку ставку финансијске имовине као ХоВ које се држе до доспећа, што ова ограничења квалификује као изузетно строга (Митић, 2012).

Табела 2 – Вредновање и рекласификација ХоВ које се држе до доспећа

Врста средстава	Иницијално вредновање	Поступање са трансакционим трошковима при накнадном вредновању	Накнадно вредновање		Обезвређење		Могућност рекласификације
			Валоризација	Признавање промена вредности	Обавезност и начин утврђивања	Признавање промена вредности	
ХоВ која се држе до доспећа	По набавној вредности која је једнака збиру дате вредности и трансакционих трошкова	Искључују се из набавне вредности применом методе ефективне камате и признају као расходи	По амортизованој вредности (примена метода ефективне камате)	Признају се као приход, односно расход	Врши се провера да ли су обезвређене	Износ обезвређености се признаје као расход, а поништавање раније признатог износа обезвређења се признаје као приход	Могу се рекласификовати у улагање расположиво за продају с тим да се мора вредновати по фер вредности

Извор: (Митић, 2012)

Рачуноводствени обухват финансијских трансакција са финансијском средствима која се држе до доспећа:

I фаза – признавање којим се одређује да ли износ неке пословне трансакције испуњава услове да се као позиција прикаже односно призна у финансијским извештајима, што у конкретном случају значи да се ради о признатом финансијском инструменту.

II фаза – вредновање признатих финансијских инструмената коју чине иницијално вредновање при почетном стицању када ентитет постане страна уговорног односа и када као последица тога настане законско право да прими или исплати готовину. ХоВ које се држе до рока доспећа исказују се по фер вредности која се увећава за трошкове трансакције. Фер вредност ХоВ се утврђује на дан када инвеститор уговором стекне власништво над ХоВ.

Затим накнадно вредновање које се одвија на крају сваког наредног извештајног периода као и на дан настанка промена на њима, када се врши и процена способности и намере да се класификоване ХоВ и даље држе до њиховог доспећа.

Накнадно вредновања обухвата процену токова готовине који су повезани са финансијским инструментом – које стручна јавност тумачи примером када се финансијски инструменти држе до доспећа (нпр. дугорочне обвезнице) као и одобрени зајмови и потраживања се евидентирају по амортизованој вредности применом методе тржишне односно ефективне тржишне каматне стопе, и процену умањења вредности у условима кад а износ по коме су средства исказана у пословним књигама превазилази износ који се може повратити, тј. када средство није наплативо у уговореном износу. Затим престанак признавања, и на крају рекласификација која означава промену намере или способности која узрокује да се финансијско средство које се држи до доспећа рекласификује у средства расположива за продају са захтевом да се средство поново одмери по фер вредности. Разлика између књиговодствене и фер вредности се рачуноводствено обухвата преко:

- биланса стања (капитал) – за флукуације и промене фер вредности као нерализовани добици/губици до престанка признавања финансијског средства. Престанком признавања акумулирани добитак/губитак треба да се код ентитета рекласификује из биланса стања у биланс успеха;

- биланс успеха – за девизне добитке/губитке, затим расходе од индиректног умањења вредности и обезвређења као и приход од укидања индиректних отписа пласмана и обрачунате камате израчунате коришћењем метода ефективне камате.

Последице светске економске кризе на измену рачуноводствене регулативе

У стручној јавности у жижи дешавања пред светску економску кризу постојала је забринутост регулаторних органа тржишта хартија од вредности, посебно у међународним контекстима, као и велике групе аналитичара и професионалних групација који су још деведесетих година указивале да инхерентна флексибилност стандарда (Брејден, 1994) који су били засновани на принципима и рачуноводствених алтернатива које су се пружале привредним ентитетима, предузећима и субјектима у приказивању реалног економског учинка у финансијским извештајима, посебно на позиције које су се односиле на хартије од вредности, тј финансијске инструменте које могу довести до турбуленције светског тржишта, и довођења до финансијске кризе.

Као последица светске финансијске кризе уведени су амандмани који су довели до измена MPC 39 због прецизнијег и поузданијег приказивања у финансијским извештајима. У новонасталој ситуацији (криза) Одбор за међународне стандарде ИАСБ донео је одређене измене MPC 39 – финансијски деривати: признавање и вредновање, а које су објављене у октобру 2008. године. Овим изменама је омогућено великим светским банкама и другим финансијским организацијама, као и бројним другим компанијама, да умање утицај финансијске кризе на исказивање резултата пословања у билансу. Циљ измена је било усаглашавање MPC/МСФИ са Америчким рачуноводственим прописима (УС ГААП), који под одређеним условима допуштају рекласификацију одређених

финансијских инструмената. Тим изменама постигнут је већи степен усклађености финансијских извештаја израђених у складу са МРС/МСФИ и оних израђених у складу са УС ГААП-ом. Измене МРС-а у свету су имале за циљ ублажавање последица и ефеката светске финансијске кризе на резултат исказан у билансу успеха. Разлози за то су били, између осталог, и психолошке природе. Уколико би се ефекти светске финансијске кризе у потпуности исказали у резултату у билансу успеха, тај пад резултата предузећа би довео до пада цене његових акција, што би у крајњој линији довело до продубљивања кризе. То би даље довело до нових губитака и даљег пада цене акција предузећа, што веома негативно утиче на све учеснике на тржишту и у психолошком смислу. У свету је примена ових измена почела да даје жељене резултате и ефекте, с обзиром на то да се у билансу успеха многих предузећа јављају значајно мањи губици. Ове промене имају и жељени психолошки ефекат с обзиром на то да, у комбинацији са другим мерама које предузимају развијене земље, доводе до повећања поверења у финансијски сектор. У Србији је ситуација много другачија, с обзиром на то да наше банке и финансијске институције немају пласмане у америчким хипотекарним кредитима који су и довели до финансијске кризе, што је веома добро. Такође, у Србији не постоји озбиљно тржиште зајмова и потраживања, па је самим тим права реткост да се зајмови и потраживања воде у категорији по фер вредности кроз биланс успеха или као расположиви за продају, тако да у пракси и није било значајнијег рекласификовања зајмова и потраживања. Када је реч о акцијама, у Србији многа предузећа поседују акције других правних лица, а које су претрпеле велико смањење фер вредности. Како је постојала неусклађеност нашег законом прописаног Правилника о контном оквиру и МРС 39 и билансних шема са МРС 1, као и због необавештености, велики број наших предузећа је у свом билансу успеха исказало огромне губитке због пада вредности акција, уместо да су их исказали у билансу стања што би било у складу са МРС/МСФИ. Само мали број предузећа је био упознат са изменама. Према МРС 32, финансијски инструмент је сваки уговор на основу ког настају финансијска средства једног ентитета и финансијске обавезе или капитал другог, и она предузећа којима је јасна суштина овог стандарда могла су да поступе у складу са истим, и да негативне ревалоризационе резерве пренесу на нераспоређену добит. Дакле, због неусклађености домаћег законодавства са захтевима МРС/МСФИ и необавештености, велики број наших предузећа је пропустило да искористи све предности и могућности које су им биле на располагању у складу са МРС 39, односно његовим изменама (Кикановић & Милошевић, 2012). У Србији је у 2009. години Правилник о контном оквиру усклађен са изменама МРС 39 како би се обезбедило адекватно приказивање у финансијским извештајима. Тако да данас у званичним обрасцима постоји konto Нереализовани губици и добици у оквиру позиције сопственог капитала, што се тиче привредних друштава.

Значај и карактеристике МСФИ 9 – Финансијски инструменти

Нови МСФИ 9, који замењује досадашњи МРС 39 и који је ступио на снагу 1. јануара 2018. године, уводи нове захтеве у вези са класификацијом и вредновањем финансијских инструмената који ће утицати на привредне субјекте у свим привред-

ним гранама. МСФИ 9 је одговор на финансијску кризу и финале пројекта који је започет 2008. године, али и на захтев корисника финансијских извештаја који су захтевали мање комплексан и разумљивији стандард за финансијске инструменте, који је заснован на јасним принципима и једноставнији за примену и тумачење.

Иако је тачно да се најзначајније промене и ефекти односе на привредне субјекте у финансијском сектору, било би погрешно претпоставити да неће бити ограничених ефеката и у другим областима. Измене граница између вредновања по амортизованој вредности и фер вредности промениће профил биланса стања, као и то да ли се ће промене у фер вредности признавати у билансу успеха или осталом укупном резултату. Сходно новом стандарду, финансијска средства се вреднују по амортизованој вредности, фер вредности кроз остали укупан резултат или по фер вредности кроз биланс успеха, у складу са прецизно одређеним правилима. Финансијске обавезе вреднују се по амортизованој вредности или фер вредности кроз биланс успеха, такође у складу са стриктно прецизираним правилима.

Нови модел обезвређења финансијских средстава на бази очекиваног кредитног губитка (Expected credit loss – ECL) може захтевати значајне промене у интерним системима и процесима, са исправкама вредности које су веће и признате раније него по до сада важећем моделу обезвређења на бази насталих губитака у складу са МРС 39. Нови модел очекиваног губитка је одговор на критике обезвређења финансијских средстава утврђеног у складу са МРС 39, који је доводио до прекасног и премалог нивоа исправки вредности.

Захтеви за рачуноводство заштите од ризика (рачуноводство хеџинга) такође се мењају, с тим што ће бити ближе повезани са интерним праксама управљања ризицима.

Ефекти измењених захтева за класификацију и мерење ће варирати, у зависности од конкретних чињеница и околности, али ће бити релевантни у великом броју привредних грана. Примера ради, без обзира да ли је у финансијском сектору или не, одређени ентитет може инвестирати у државне или корпоративне обвезнице. Уколико се обвезнице могу продати значајно пре њиховог уговореног рока доспећа, МСФИ 9 их анализира/посматра тако да су у пословном моделу чији је циљ да генерише прилив готовине наплатом уговорених новчаних токова (главнице и камате) и продајом имовине. Будући да се токови готовине прикупљају путем прихода од камата и реализације фер вредности инвестиције, МСФИ 9 захтева да се ове инвестиције признају у билансу стања по фер вредности, при чему се књижења у билансу успеха заснивају на мерењу амортизованог трошка који захтева примену модела очекиваних кредитних губитака. Разлика се приказује у осталом резултату, при чему се са њим повезана резерва преноси у биланс успеха при отуђењу инвестиције. Сходно томе, неопходно је водити дупле рачуноводствене евиденције фер вредности и амортизоване вредности.

Што се тиче финансијских институција са активностима кредитирања (укључујући банке, кредитне задруге и лизинг компаније), нови модел очекиваних кредитних губитака захтеваће свеобухватне промене у системима и процесима, јер примена новог стандарда није само рачуноводствено питање. Нови модел очекиваног губитка помера фокус са питања „да ли се губитак десило“ на питање „да ли ће се губитак десити“, и очекује се да ће имати огроман утицај на банке јер ће ниво исправке вредности бити виши и раније ће се признавати кредитни губици него по до сада важећем моделу на-

сталих губитака у складу са МРС 39. За неке субјекте у овом сектору, прелазак на нови модел очекиваних губитака сматра се значајнијим од претходног целокупног преласка са локалних рачуноводствених прописа (стандарда) на МРС/МСФИ. МСФИ 9 такође уводи и нове екстензивне захтеве у погледу презентације и обелодањивања.

Према МСФИ 9 почетно признавање се односи на одредбу да ентитет односно субјект признаје финансијску имовину или обавезу у свом извештају о финансијском положају ако, и искључиво ако, субјект постане странка уговорених одредби финансијског инструмента, односно ХоВ. При првом признавању ентитет класификује финансијску имовину у складу са тачкама 4.1.1.-4.1.3. стандарда које одређују да субјект финансијску имовину класификује као имовину која се накнадно мери по амортизованом трошку, по фер вредности кроз осталу свеобухватну добит или по фер вредности кроз биланс успеха тј. рачун добити и губитка на темељу пословног модела управљања имовином ентитета и обележја имовине са уговореним новчаним токовима. Затим финансијска имовина се мери по амортизованом трошку ако су испуњени услови који дефинишу да се финансијска имовина држи у оквиру пословног модела чија је сврха држање финансијске имовине ради прикупљања уговорних новчаних токова и на бази уговорних услова финансијске имовине на одређене датуме када настају новчани токови који су само плаћање главнице и камата на неподмирени износ главнице.

Финансијска имовина се мери по фер вредности кроз рачун добити и губитка, осим ако се мери по амортизованом трошку или по фер вредности кроз осталу свеобухватну добит. Међутим, при почетном признавању одређених улагања у власничке инструменте, који би се у противном мерили по фер вредности кроз рачун добити и губитка, субјект може неопозиво одлучити да ће накнадне промене фер вредности презентовати у осталој свеобухватној добити.

Ентитет односно предузеће, тј пословни субјект мери ХоВ, односно финансијске инструменте према одредбама тачки 5.1.1.-5.1.3. стандарда, које дефинишу да при почетном признавању финансијске имовине или финансијске обавезе субјект ту имовину или обвезу мери по њеној фер вредности, која се у случају финансијске имовине или финансијске обавезе које нису одређене по фер вредности кроз биланс успеха, увећава или смањује за трансакцијске трошкове који се могу приписати стицању или издавању финансијске имовине или финансијске обавезе. Ако субјект имовину која се накнадно мери по амортизованом трошку обрачунава на датум подмирења, та се имовина почетно признаје по својој фер вредности на датум трговања. Ентитет при почетном признавању мери потраживања од купаца која немају знатну компоненту финансирања по њиховој трансакционој цени.

Редовна куповина или продаја финансијске имовине признаје се и престаје се признавати зависно од ситуације и пословног случаја, обрачунавањем на датум трговања или датум подмирења.

Са друге стране престанак признавања финансијске имовине, субјекат односно ентитет утврђује и оцењује у којој мери престанак признавања је у складу са принципима новодонешеног стандарда, односно одређује да ли се примењује престанак на део, односно сегмент финансијске имовине или пак на целокупну.

Након почетног мерења субјект финансијску имовину мери по амортизованом трошку, по фер вредности кроз осталу свеобухватну добит или по фер вредности кроз биланс успеха.

Приход од камата обрачунава се коришћењем методе ефективне камате. При обрачуна се ефективна каматна стопа примењује на бруто књиговодствену вредност финансијске имовине.

Субјект који у извештајном раздобљу приходе од камата обрачунава применом методе ефективне камате на амортизовани трошак финансијске имовине у следећим извештајним раздобљима приходе од камата обрачунава применом ефективне каматне стопе на бруто књиговодствену вредност ако се кредитни ризик финансијског инструмента унапреди тако да се вредност финансијске имовине више не умањује за кредитне губитке.

Ако се уговорни новчани токови од финансијске имовине поновно договоре или измене на неки други начин, при чему такав поновни договор или промјена не доводе до престанка признавања те финансијске имовине у складу с овим стандардом, субјекат поновно обрачунава бруто књиговодствену вредност финансијске имовине и у рачуну добити и губитка признаје промену добити, односно губитака. Бруто књиговодствена вредност финансијске имовине поново се обрачунава као садашња вредност поновно договорених или промењених уговорних новчаних токова дисконтованих по изворној ефективној каматној стопи финансијске имовине (односно за купљену или створену финансијску имовину умањену за кредитне губитке, по ефективној каматној стопи усклађеној за кредитни ризик) или према потреби по исправљеној ефективној каматној стопи вредност промењене финансијске имовине усклађује се за настале трошкове или накнаде, који се амортизују током преосталог раздобља промењене имовине.

Субјект умањује бруто књиговодствену вредност финансијске имовине ако нема разумних очекивања у погледу поврата финансијске имовине, у целости или делимично. Отпис је догађај који доводи до престанка признавања. Ентитет односно субјекат признаје резервације за умањење вредности за очекиване кредитне губитке за ону имовину која се мери са пређашњим одредбама стандарда. Субјект је дужан применити одредбе о умањењу вредности при признавању и мерењу резервација за умањење вредности за финансијску имовину која се мери по фер вредности кроз осталу свеобухватну добит, међутим резервације за умањење вредности признају се кроз осталу свеобухватну добит и њима се не сме умањити књиговодствена вредност финансијске имовине у извештају о финансијском положају.

На сваки датум извештавања субјекат је за финансијски инструмент дужан измерити резервације за умањење вредности у износу једнаком очекиваним кредитним губицима током века трајања инструмента ако се након почетног признавања кредитни ризик од тог финансијског инструмента, односно ХоВ знатно повећао. Сврха одредби о умањењу вредности јесте признавање очекиваних кредитних губитака током века трајања свих финансијских инструмената чији се кредитни ризик знатно повећао након почетног признавања, без обзира на то је ли процена извршена на појединачној или групној основи, узимајући у обзир све разумне и утемељене податке, као и оне који се односе на будуће догађаје. Субјект мери очекиване кредитне губитке финансијског инструмента на начин који одражава непристран и на основи веродостојно одређен износ на темељу процене распона могућих исхода, временску вредност новца и разумне и утемељене податке, доступне на датум извештавања без непотребних трошкова или напора, о прошлим догађајима, текућим условима и предвиђањима будућих привредних услова.

Закључак

Информације садржане у финансијским извештајима, веома су важне за бројне кориснике тих извештаја и њихове економске одлуке темељене на тим информацијама, јер оне нису само основа за оцену онога што се десило, него и за процену будућих кретања и трендова. Да би финансијски извештаји могли да послуже наведеној сврси, потребно је да информације које они садрже буду релевантне и веродостојне, упоредиве, потврдиве, благовремене и разумљиве. То значи, да финансијски извештаји треба да на фер начин, поштено, објективно и истинито, презентују имовински, финансијски и приносни положај предузећа. Само такви извештаји могу успоставити кључну везу, на тржишту капитала, између оних који поседују капитал и пословних ентитета којима је капитал потребан. Квалитет финансијских извештаја треба да буде кључни фактор за ублажавање ризика – јер треба да презентује информације за потребе одлучивања, како инвеститора, тако и менаџмента пословног ентитета. Ради повећања поверења у финансијско извештавање у Републици Србији, односно ради подизања нивоа квалитета финансијских извештаја, неопходно је потпуна синхронизација активности државних органа, професионалних организација, представника рачуноводствене професије и корисника финансијских извештаја у примени Међународних стандарда финансијског извештавања и Међународних рачуноводствених стандарда.

Литература

- [1] Ђукић Т., Павловић М. (2014). Квалитет финансијског извештавања у Републици Србији. *Економске теме*, 52 (1), 101-116.
- [2] Davidson, W. (1983), *Handbook of modern Accounting*, 3rd edition, McGraw-Hill, Directive 2013/34/EU, доступно на <http://eur-lex.europa.eu>.
- [3] Шкарић Јовановић, К., (2011) Концептуални оквир МСФИ – Ревизија циљева финансијског извештавања и квалитативних карактеристика финансијских извештаја, *Финрар* – часопис Савеза рачуновођа и ревизора Републике Српске.
- [4] Закон о рачуноводству и ревизији, (2002), *Службени гласник СРЈ*, број 71/02.
- [5] Закон о рачуноводству, (2013), *Службени гласник РС*, број 62/2013.
- [6] Закон о ревизији, (2013), *Службени гласник РС*, број 62/2013.
- [7] Кикановић Р., Милошевић С. (2012). Утицај финансијске кризе на реформу рачуноводства са посебним освртом на стање у Републици Србији. *Школа бизниса*, 1/12, стр. 114-127.
- [8] Breeden, R. (1994). Foreign Companies and U.S. Markets in a Time of Economic Transformation. *Fordham International Law Journal* 17, 77–96.
- [9] Barth M. E., Landsman W. R., Lang M. H. (2008). International Accounting Standards and Accounting Quality. *Journal of Accounting Research*, 46: 467–498.
- [10] Малинић Д. (2009). Савремени изазови интегралног истраживања квалитета финансијских извештаја. *Економика предузећа* стр. 138-155.
- [11] Ранковић, Ј. (2007). *Теорија биланса*. Београд: Центар за издавачку делатност Економског факултета у Београду.

[12] Капаравловић Н. (2011). Утицај креативног рачуноводства на квалитет финансијског извештавања. *Економски хоризонти*, 13 (1), 155-168.

[13] Костић Ристић К. (2018). МСФИ 9: *Финансијски инструменти*, <https://www.bdo.co.rs/sr-latn-cs/pregled/mfsi/msfi-9-finansijski-instrumenti> приступљено 10. фебруара 2018. године.

[14] Ристић Ж., Срдић М., Ристић К. (2013). Акционарство и хартије од вредности. *ЕтноСтил*, Београд, 157-161.

[15] Уредба комисије (ЕУ) 2016/2067 о измени Уредбе (ЕЗ) бр. 1126/2008 о усвајању одређених међународних рачуноводствених стандарда у складу са Уредбом (ЕЗ) бр. 1606/2002 Европског парламента и Већа у погледу Међународног стандарда финансијског извештавања 9. *Службени лист Европске уније*, Л 323/2016.

[16] Кнежевић Г. (2009). *Фер вредност као концепт вредновања финансијских инструмената*. Научни скуп са међународним учешћем "Синергија 2009". 37-42.

[17] Митић М. (2012). Како се рачуноводствено вреднују ХоВ које се држе до доспећа. *Банкарство*, 6/2012. 150-163.

[18] Митић М. (2012). Како се рачуноводствено вреднују ХОВ које су расположиве за продају. *Банкарство* 3/2012, 110-119.

[19] Крајшић М. (2010). *Утицај финансијске кризе на премеру фер вредности као мерне основице и ефекти измена МРС 39 на компаније у Србији*. Универзитет Сингидунум, 34-42.

[20] Министарство финансија, Међународни рачуноводствени стандард 39 – *Финансијски инструменти: Признавање и одмеравање*, преузето са <http://mfin.gov.rs/> дана 15.02.2018.

МОГУЋНОСТ ПРИМЕНЕ МАТЕМАТИЧКО-СТАТИСТИЧКЕ МЕТОДЕ ARIMA ЗА ПРЕДВИЋАЊЕ ЦЕНЕ НАФТЕ

Билјана П. Иванова
Универзитет одбране у Београду
Лидија Барјактаровић и Илија Ђ. Иванов
Универзитет Сингидунум, Београд

Циљ овог рада је да се истражи могућност имплементације ARIMA модела у одређивању будућег тока цена сирове нафте са што је могуће мањом грешком. Основ анализе су цене лаке слатке тексашке нафте, WTI (*West Texas Intermediate Crude Oil*) са њујоршке берзе меркантилне робе (NYMEX). Током истраживања разматрано је искључиво финансијско тржиште САД, у временском периоду од 2008. до 2017, са акцентом на 2017. годину, као и предвиђања за наредни период који се креће од седам дана. Цене су изражене у америчким доларима по барелу (USD/bbl.). Цене су формиране као цене на крају радног дана за куповину временски најближег фјучерс уговора на NYMEX берзи. Резултати анализе указују да ARIMA модел јесте добра основа која може дати поуздане границе (80% и 95% интервале) изван којих стварна вредност врло вероватно неће изаћи. За прецизнија кретања цена, нпр. да ли ће сутра цена да расте и пада, ARIMA модел није довољан. Будућа истраживања ће укључити у анализу коришћење више модела за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте, као и имплементацију управљања тржишним ризицима.

Кључне речи: *математичко-статистичке методе, ARIMA, цена, нафта*

Увод

Кроз историју цена уочава се да је снабдевање нафтом постало извор сукоба на глобалном нивоу. Са једне стране су земље извознице нафте које исказују жељу да диктирају услове трговине, а са друге стране западне земље, које због растућих економија имају све веће потребе за контролом над овим енергентом. До повећане потражње за сировом нафтом долази развојем азијских економија, Кине, Јужне Кореје, земаља Индокине и Индије, опоравком руске економије, као и захтеваним резервама нафте појединих земаља у количини од 90 дана сопствене потрошње.¹ Стога је друштвени циљ рада

¹ <http://cena-nafte.com/>, datum pristupa 24. januar 2018.

сагледавање могућности праћења кретања цена сирове нафте на светском тржишту и доношење правовремених одлука о манипулацији залихама на домаћем тржишту, као и набавци потребних количина за оптималан рад и функционисање привреде. С обзиром на то што је сирова нафта један од најзначајнијих енергетских ресурса у свету, предвиђање кретања цена нафте постаје актуелна тема. Ово истраживање не обухвата целину, већ само сегменте финансијског тржишта и кретање цене једне врсте сирове нафте. Постоје многе методе у предвиђању кретања цена сирове нафте, међутим, консензус око техника и модела предвиђања није прецизно одређен. Из тог разлога треба развијати методе предвиђања које омогућују већу тачност, односно, мању грешку. На бази сугестија запослених у различитим сферама везаним за сирову нафту, а на основу којих је формулисан предмет истраживања, може се рећи да је научни циљ истраживања научни опис процеса праћења кретања цена сирове нафте, утицај кретања цена на највећој светској берзи NYMEX, предвиђање будуће вредности серије са што је могуће мањом грешком. У овом раду формулисана је генерална хипотеза да је коришћење одговарајућих модела за предвиђање цена нафте добра основа за доношење будућих одлука свих заинтересованих страна. Да би била потврђена или одбачена генерална хипотеза, формулисана је у посебну хипотезу да је за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте неопходно је да се користи више модела како би се добио оптималан резултат.

Преглед литературе

Постоји значајна литература која се бави истраживањем промена цена сирове нафте у неком временском периоду. Alquist и Kilian у свом раду износе претпоставку да су цене фјучерс уговора прави показатељи цене.² Лам је истражио динамику нафте на основу многих економетријских модела, укључујући ARIMA модел.³ Кроз историју су се проткали и многи радови који се баве одређивањем фундаменталних фактора који су имали утицај на цену нафте. Примери су Фердерер који је истражио утицај цене нафте на економски раст,⁴ затим Kaufmann *et al* који примењују статистичке моделе за процену везе између цене нафте и различитих фактора висине производње, односно, понуде нафте,⁵ Park и Ratti који су истражили су однос нафтних шокова и економских активности.⁶ Yao и Yhang су се бавили ефектима *Google index*-а на кретање цена нафте и дошли су до резултата да ова врста прогнозирања не може помоћи код будућих одређивања цена нафте.⁷ Многи угледни

² Alquist R., Kilian L., (2010), What do we Learn from the Price of Crude Oil Futures? University of Michigan and CEPR, Department of Economics.

³ Lam D., (2013), Time Series Modelling of Monthly WTI Crude Oil Return, Thesis submitted for the degree of Master of Science in Mathematical and Computational Finance.

⁴ Federer J. P. (1996). Oil Price Volatility and the Macroeconomy, *Journal of Macroeconomics*, 18(1), p. 1-26.

⁵ Kaufmann R.K., Dees S., Karadeloglou P., Sanchez M., (2004), Does OPEC matter? An econometric - analysis of oil prices, *The Energy Journal*, 25(4), p. 67-90.

⁶ Park W. J., Ratti. R.A., (2008), Oil price shocks and Stock markets in the U.S. and 13 European Countries, *Energy Economics*, 30, p. 2587-2608.

⁷ Yao T., Zhang Y.J., (2017), Forecasting Crude Oil Prices with the Google Index, *Energy Procedia* Vol. 105, p. 3772-3776.

аналитичари и експерти из ове области свакодневно излазе са предвиђањима кретања цене нафте. У најновијим радовима у области цена сирове нафте, аутори се баве оптималним моделима праћења кретања цена сирове нафте, као Jianwei *et al*,⁸ који указују на периодичност кретања цене сирове нафте, те да се коришћењем више модела може прецизније одредити кретање цене, затим Chai *et al* који представљају предност нове методе у односу на традиционалне у комбинацији са ARIMA моделом,⁹ Safari i Dawallou¹⁰ истражују комбинацију различитих модела, различитих приступа, посебно варијације временских серија и многи други. Неки приступи нису директно везани за предмет истраживања овог рада, међутим, постоји много веза у наведеним истраживањима.

Методологија

Како све цене на берзи, тако и цене нафте, математички посматрано јесу временске серије (уређени низ података који се индексира временом), потребан је модел временских серија како би се покушале објаснити појаве које утичу на промену тих цена. Подаци о кретању цена сирове нафте узети су за америчку лаку нафту, за временски период од 2008–2017, са акцентом на 2017. годину, као и предвиђања за наредни период који се креће од седам дана. ARIMA модел је за ову врсту анализе изабран зато што, у односу на класичне статистичке анализе, где су елементи случајног узорка међусобно независни, ради се опсервација података који нису међусобно независни, већ се у анализи узима њихов временски поредак. Увођењем ARIMA модела анализе временских серија, у раду се покушава објаснити изучавана појава и како предвидети кретање у наредном периоду. Подаци за истраживачки рад су обрађени употребом софтверског пакета R.

ARIMA (Autoregressive Integrated Moving Average) модел, према објашњењу у књизи, а у наставку овог сегмента рада, Младеновић и Нојковић је математички и пре свега статистички модел временских серија, чија је сврха боље разумевање података и њихово предвиђање.¹¹

ARIMA(p,d,q) представља ауторегресиони модел покретних просека за интегрисане временске серије где је:

- p** – ред ауторегресионе компоненте,
- d** – је ниво интегрисаности временске серије и
- q** – је ред компоненте покретних просека.

⁸ Jianwei E., Yanling B., Jimin Y., (2017), Crude oil price analysis and forecasting based on variational mode decomposition and independent component analysis, Statistical Mechanics and its Applications, Volume 484, p. 412-427.

⁹ Chai J., Xing L.M., Zhou X.Y., Zhang Z.G., Li J.X., (2018), Forecasting the WTI crude oil price by a hybrid-refined method, Energy Economics, vol.71, p.114-127.

¹⁰ Safari A., Davallou M., (2018), Oil price forecasting using a hybrid model, Energy, Vol. 148, p. 49-58.

¹¹ Mladenović Z. i Nojković A., (2012), Primenjena analiza vremenskih serija, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd

У општем случају је облика:

$$\underbrace{(1 - \phi_1 L - \phi_2 L^2 - \dots - \phi_p L^p)}_{\phi(L)} (1 - L)^d X_t = \theta_0 + \underbrace{(1 - \theta_1 L - \theta_2 L^2 - \dots - \theta_q L^q)}_{\Theta(L)} e_t$$

За полиноме $\phi(L)$ и $\Theta(L)$ се претпоставља да не садрже заједничке факторе и да описују редом ауторегресиону и компоненту покретних просека стационарне временске серије $(1 - L)^d X_t$. Процес ет је бели шум.

Ако се претпостави да је $d = 1$, у том случају је ARIMA(p,1,q) модел облика:

$$\Delta X_t = \theta_0 + \phi_1 \Delta X_{t-1} + \phi_2 \Delta X_{t-2} + \dots + \phi_p \Delta X_{t-p} + e_t - \theta_1 e_{t-1} - \theta_2 e_{t-2} - \dots - \theta_q e_{t-q}$$

Реч је о ARMA(p,q) моделу, али за временску серију ΔX_t која је претходно трансформисана да би се постигла њена стационарна репрезентација. Параметар θ_0 означава константни прираст или пад, односно, параметар уз линерани тренд у нивоу дате временске серије.

AR(p) модел

AR део објашњава ауторегресиону компоненту модела, конкретно, аутокорељацију, познату и као серијска корелација. Одговара на питање да ли су данашње цене нафте у некој врсти линеарне везе уз стохастичку (случајну) компоненту са својим претходним ценама. AR не мора бити стационаран (може да мења особине током времена).

AR(p) модел Ауторегресиони модел реда п, у ознаци AR(p) модел, дефинише се на следећи начин:

$$X_t = \phi_1 X_{t-1} + \phi_2 X_{t-2} + \dots + \phi_p X_{t-p} + e_t$$

где су:

$\phi_1, \dots, \phi_p$ - ауторегресиони параметри,

e_t - бели шум.

У питању је регресиони модел у којем је зависна променљива представљена чланом временске серије у тренутку t, док скуп објашњавајућих променљивих чине чланови исте временске серије, али у тренуцима $t-1, \dots, t-p$. Другим речима, дата променљива описује се у функцији од сопствених претходних вредности. Ауторегресионом моделу реда p може се придружити карактеристична једначина облика:

$$g^p - \phi_1 g^{p-1} - \phi_2 g^{p-2} - \dots - \phi_p = 0$$

у којој $g_1, g_2, \dots, g_p$ означавају корене тј. решења карактеристичне једначине. Стационарност временске серије која је генерисана $AR(p)$ моделом зависи од решења $g_1, g_2, \dots, g_p$ карактеристичне једначине. Може се показати да важи: Уколико су сви корени $g_1, g_2, \dots, g_p$ по модулу строго мањи од 1, онда је временска серија стационарна. Уколико постоји бар један корен $g_i, i=1, 2, \dots, p$, који је строго већи од 1, док су други строго мањи од један по модулу, тада је временска серија експлозивна. То значи да је временска серија под утицајем адитивног дејства трајно растућег ефекта неочекиваних случајних шокова.

МА(q) модел

МА део покушава да објасни да ли данашње цене нафте линеарно зависе од данашњих, али и претходних вредности неке стохастичке компоненте. Он је увек стационаран, тј. не мења своје особине током времена.

Модел покретних просека реда q дефинише се као:

$$X_t = e_t - \theta_1 e_{t-1} - \theta_2 e_{t-2} - \dots - \theta_q e_{t-q}$$

где је као и раније са e_t означен бели шум. Ово је линеарни процес. Ред модела q може бити и бесконачан. Специјално, модел покретних просека реда бесконачно је идентичан ауторегресивном моделу реда p .

Дакле, $ARIMA$ је један модел који поред тога што објашњава садашњост кроз своје претходне вредности (овде цене нафте), покушава да их објасни и кроз случајну компоненту. Испоставља се да је $ARIMA$ слабо стационарна, што цене нафте свакако нису. Познато је да се особине цена мењају временом услед многих геополитичких ствари, али и самог тржишта, те понуде и потражње. Шта више, како се овде ради о фјучерс уговорима, случајност зависи и од саме психологије купаца и њихове субјективне процене будуће вредности цене нафте.

I(d) модел

I део модела представља степен интеграције, односно, I модел мења стварне вредности са њиховим првим разликама. Уместо данашње цене се користи данашњи принос, вредност за колико се цена променила од јуче до данас.

Нека је $X = \{X_1, X_2, \dots\}$ временска серија. Лаг оператор L се дефинише као трансформација серије за један индекс уназад, тј. $LX_t = X_{t-1}$, за свако $t > 1$. Индуктивно, $L_k X_t = X_{t-k}$. Тада оператор прве разлике дефинишемо као $\Delta x_t = (1-L) x_t = x_t - x_{t-1}$. Даљом применом овог поступка добијамо:

$$\Delta^2 x_t = \Delta x_t - \Delta x_{t-1} = x_t - 2x_{t-1} + x_{t-2}$$

...

$$\Delta^d x_t = \Delta(\Delta^{n-1} x_t)$$

Модел $I(d)$ је модел у коме је d минимално тако да је $\Delta^d x_t$ стационарна серија. Овакво d још називамо и нивоом интегрисаности временске серије. Специјално, $I(0)$ је бели шум, док је $I(1)=RWM$ (*Random Walk Model*), модел случајног хода.

Стога се може уопштити ARMA модел на ARIMA модел, како би се могле користити и нестационарне серије. Оно што се испоставило је да су цене нафте тренд-стационарне. То значи да цене нафте имају линеаран тренд и да, иако се промене дешавају, оне прате неки линеаран процес, а то може да се опише.

Резултати

Истраживање се бави анализом садашњег (актуелног) нивоа цена сирове нафте, као и прогнозама које се тичу утицаја на одлуке носилаца економске политике. Подаци који су кориштени у овом истраживању су цене нафте са њујоршке берзе меркантилне робе (NYMEX).¹² У питању је лака слатка тексашка нафта, WTI (West Texas Intermediate Crude Oil). Цене су изражене у америчким доларима по барелу (USD/bbl.). Цене су формиране као цене на крају радног дана за куповину временски најближег фјучерс уговора на NYMEX берзи. Сви подаци су обрађени у програмском језику R, у коме је модел ARIMA имплементиран.

За оцењивање параметара модела изабрана је метода минимизирања информационих критеријума, конкретно Акакеовог информационог критеријума према Младеновић и Нојковић¹³ и Бајесовог информационог критеријума према Ковачићу.¹⁴ То је један аналитички приступ који омогућује да ARIMA модел објасни највише информација из узете временске серије.

Према Ковачићу Бајесов (Bayes) метод омогућава дефинисање не једног, него читавог скупа модела са априорним вероватноћама које аналитичар придружује сваком моделу из тог скупа, односно које придружује њиховим коефицијентима. Коефицијенти модела се поново израчунавају чим нова опсервација постане доступна, односно, одређују се апостериорне вероватноће. Неке основне статистике цена нафте у последњих 10 година приказне су у табели 1.

Табела 1 – Неке основне статистике цена нафте у последњих 10 година

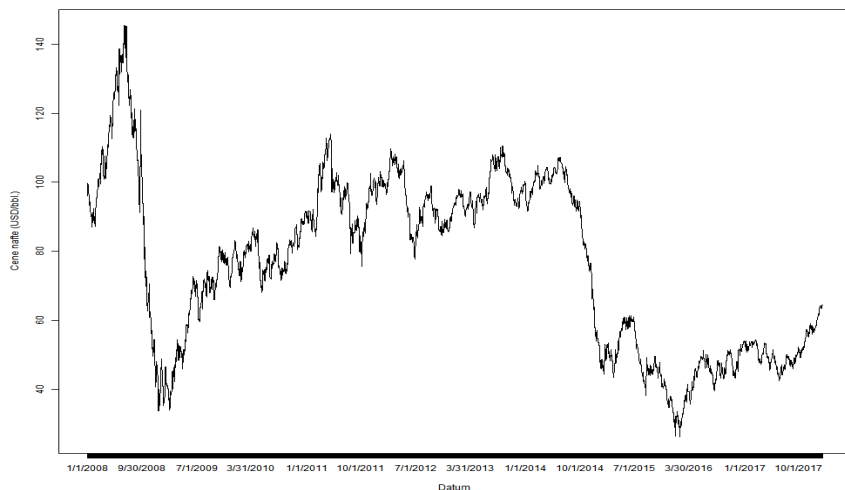
Статистичке величине	Цена
Минимум	26.21
1. квартал	50.34
Медијана	77.64
Средина	73.79
3. квартал	94.62
Максимум	113.93
Стандардно одступање	22.81

¹² <http://www.cmegroup.com/company/nymex.html>, datum pristupa 24. januar 2018. godine

¹³ Младеновић З. и Нојковић А., (2012), *Применjena analiza vremenskih serija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd

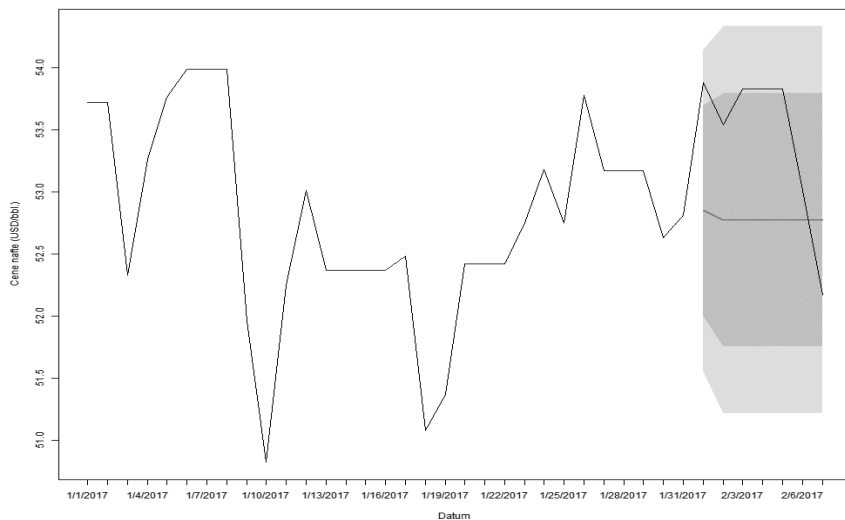
¹⁴ Kovačić Z. J., (1995), *Analiza vremenskih serija*, Ekonomski fakultet BU, Beograd

Иако се нафтом у свету тргује 23 сата дневно, викендима и празницима берза не ради, те како се тих дана цена не може мењати, за те дане је приказана остварена цена од првог претходног радног дана. На графикону 1 приказане су цене кретања нафте за период од 10 година.

Графикон 1 – Цене кретања нафте у периоду 2008-2017.

Можемо приказати месец јануар 2017. (графикон 2) и покушати да предвидимо недељу дана.

Графикон 2 – Цене кретања нафте у јануару 2017. године плус 7 дана предвиђања

Видећемо да је 2. фебруара цена око \$1.5 већа, док смо ми предвидели пад. Дакле модел је погрешно тачкасту предикцију, али је током целе недеље цена била у границама од $\pm \$2$ колико износи наш 95% интервал прекривања у будућности (сива област). Шта више, већ 3. фебруара цена пада и улази у 80% интервал прекривања у будућности (тамносива област).

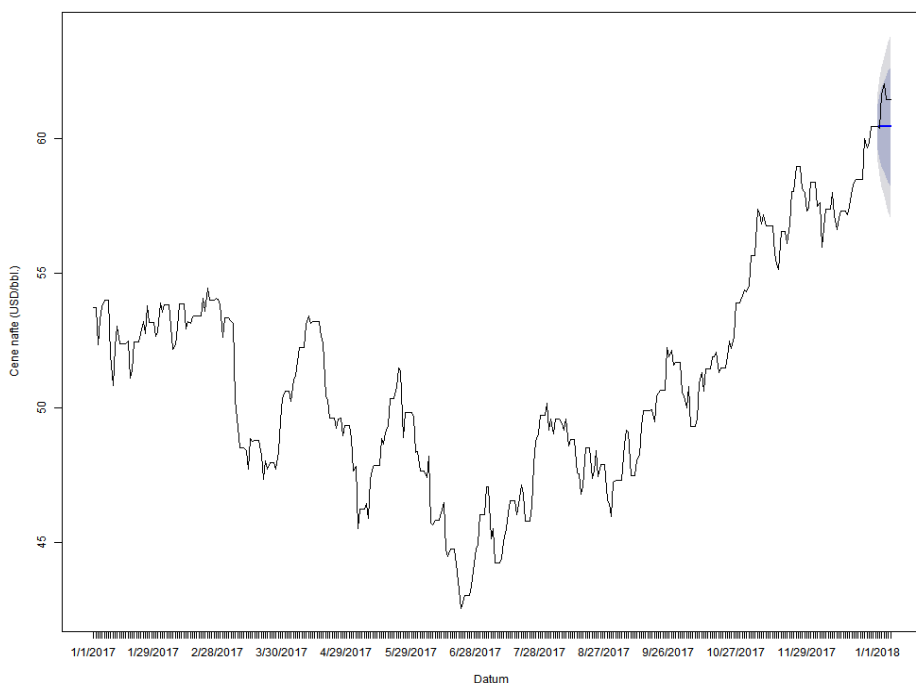
Видећемо да је слична прича на сваком од графикана. Око 50% је успешност предвиђања (тачкаста предвиђања, тамносива линија), али смо једино другог марта и трећег и четвртог маја у потпуности омашили и 95% интервал. Вероватноћа да се тако нешто догоди је само 2,5%, али то се ипак догодило.

Стога би те дане требало додатно објаснити неким другим методама, политичким, економским, јер у тих неколико дана математика, као и искључиво гледање у историјске цене нафте нису били довољни. Потребно је укључити додатне претпоставке, факторе и статистичке моделе.

Могли бисмо, на пример, да посматрамо целу 2017. годину одједном и да на основу ње предвидимо наредну недељу (1-7. јануар 2018) ARIMA моделом, графикон 3 и 4.

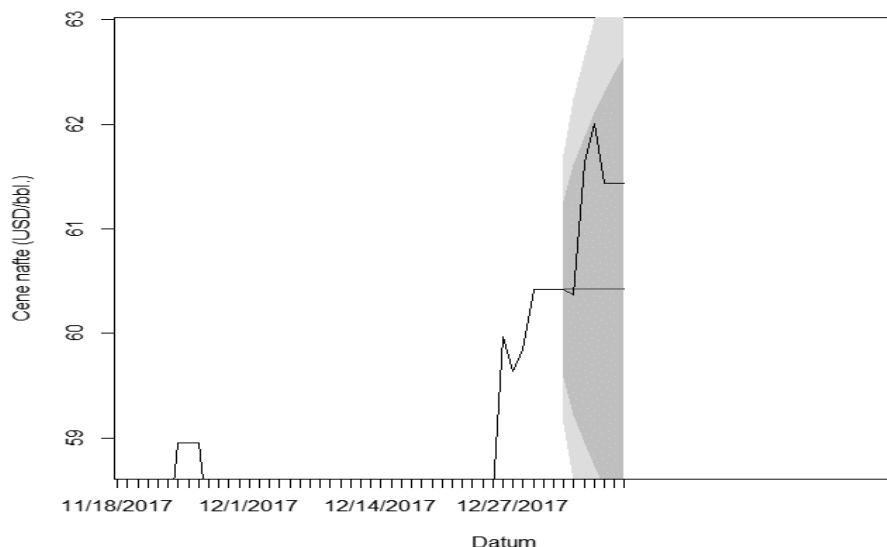
Видећемо да су сада резултати у потпуности у 80% интервалу, за разлику од када смо за период од 1-7. јануар 2018. предвиђали само подацима из децембра 2017.

Како видимо да што даље у будућност предвиђамо, то је прогноза непоузданија. Можемо на основу годину дана предвидети само један дан.

Графикон 3 – Цене кретања нафте у 2017. години плус 7 дана предвиђања

Ако боље погледамо графикон 4:

Графикон 4 – Цене кретања нафте у 2017. години плус зумиран период од 7 дана предвиђања

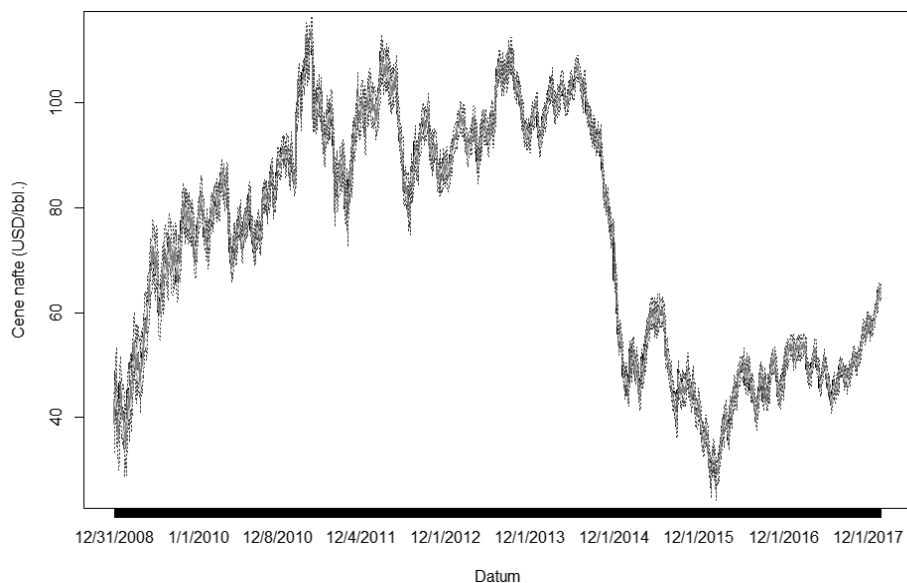
Због тога се вратимо на целу почетну базу од последњих 10 година. На основу - првих 365 дана предвидимо један дан. Померимо се за један дан, па поновимо поступак, правећи котрљајућу предикцију (eng. *Rolling forecast*). Тако ћемо имати 9 година цена нафте за које на сваки дан имамо остварену цену и предикцију за тај дан, као и одговарајуће 80% и 95% границе (табела 2).

Табела 2 – Неке основне статистике наведених података

	Цена	Предвиђање	Low80	High80	Low95	High95
Минимум	26.21	26.32	24.90	27.73	24.15	28.48
1. квартал	50.34	50.30	48.74	51.67	48.03	52.40
Медијана	77.64	77.64	75.86	79.54	74.97	80.46
Средина	73.79	73.76	72.12	75.40	71.25	76.27
3. квартал	94.62	94.73	93.30	96.16	92.49	97.02
Максимум	113.93	114.05	112.43	115.68	111.57	116.54
Стандардно одступање	22.81	22.84	22.86	22.83	22.88	22.84

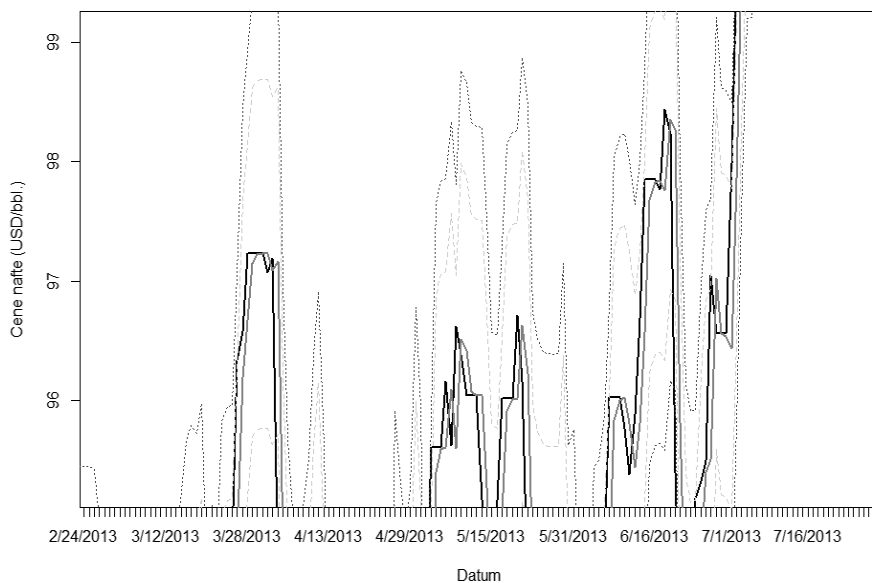
Средина (аритметичка) је за 9 година предвиђања само 3 цента виша од стварне вредности и границе су више него довољне да можемо рећи да је стварна вредност скоро увек унутар наших $\pm$ граница.

Ипак, ако то погледамо графички, графикон 5:

Графикон 5 – Предвиђање за последњих девет година

А ако још ближе погледамо графикон 6:

Графикон 6 – Предвиђање за последњих девет година, зумиран период

Графикон: црно – стварна вредност, сиво – предвиђена вредност, светло сиво испрекидано – 80% интервал, тамно сиво испрекидано – 95% интервал.

Видећемо да, иако су аритметичка средина, стандардна девијација и још неке основне статистике стварне цене и њене предикције на тај дан јако сличне, тј. скоро исте, оне се и даље скоро сваког дана разликују.

Модел описан у овом раду спада у групу класичних модела, стога познавање доприноси разумевању модерне теорије анализе временских серија. Као ни сви постојећи модели, ни овај модел није савршен приказ стварног стања. Међутим, за почетни стадијум истраживања и анализе представља брз и лак пут, који са доста прецизности даје прогнозу будућих вредности, што потврђује главну хипотезу да коришћење модела ARIMA за предвиђање цена нафте представља добру основу за доношење будућих одлука свих заинтересованих страна. Закључак овог истраживања је да ARIMA модел јесте добра основа која нам може дати поуздане границе (80% и 95% интервале) изван којих стварна вредност врло вероватно неће изаћи. За прецизнија кретања цена, нпр. да ли ће сутра цена да расте и пада, ARIMA модел није довољан. Како је коришћена ARIMA (0,1,0), није довољно само теоријски очекивати исправну прогнозу раста или пада у више од 50% случајева, односно, за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте неопходно да се користи више модела како би се добио оптималан резултат. То даље имплицира да, само математички приступ није довољан за предвиђање кретања на тржишту, али у синергији са осталим релевантним факторима, добра је полазна основа за одређивање кретања цена сирове нафте.

Закључак

Актуелна економска ситуација и евентуалне материјалне последице у виду додатних трошкова проузрокованих погрешно донетим одлукама, захтевају коришћење одговарајућих модела за предвиђање цена нафте у циљу доношења будућих одлука у корист свих заинтересованих страна.

ARIMA модел јесте добра основа која нам може дати поуздане границе (80% и 95% интервале) изван којих стварна вредност врло вероватно неће изаћи, односно, коришћење модела ARIMA за предвиђање цена нафте представља добру основу за доношење будућих одлука свих заинтересованих страна. За прецизнија кретања цена, нпр. да ли ће сутра цена да расте и пада, ARIMA модел није довољан, односно, за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте неопходно да се користи више модела како би се добио оптималан резултат. Само математички приступ није довољан за предвиђање кретања на тржишту, али у синергији са осталим релевантним факторима, добра је полазна основа за одређивање кретања цена сирове нафте.

Модел ARIMA, као ни многи други модели, нема савршен приказ стварног стања. Међутим, за почетни стадијум истраживања и анализе представља брз и лак пут, који са доста прецизности даје прогнозу будућих вредности. На овај начин се потврђује генерална хипотеза која гласи да коришћење одговарајућих модела за предвиђање цена нафте представљају добру основу за доношење будућих одлука

свих заинтересованих страна. Даље, ово иде у прилог потврди помоћне хипотезе да за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте неопходно је да се користи више модела како би се добио оптималан резултат.

Будућа истраживања ће укључити у анализу успешност коришћења више модела за одређивање будућих пројекција цена сирове нафте, као и имплементацију управљања тржишним ризицима.

Литература

- [1] Alquist R., Kilian L., (2010), What do we Learn from the Price of Crude Oil Futures? University of Michigan and CEPR, Department of Economics.
- [2] Chai J., Xing L.M., Zhou X.Y., Zhang Z.G., Li J.X., (2018), Forecasting the WTI crude oil price by a hybrid-refined method, *Energy Economics*, vol.71, p.114-127.
- [3] Federer J. P. (1996). Oil Price Volatility and the Macroeconomy, *Journal of Macroeconomics*, 18(1), p. 1-26.
- [4] Hamilton J. D., (1994) *Time Series Analysis*, Princeton University Press, New Jersey.
- [5] Jianwei E., Yanling B., Jimin Y., (2017), Crude oil price analysis and forecasting based on variational mode decomposition and independent component analysis, *Statistical Mechanics and its Applications*, Volume 484, p. 412-427.
- [6] Kaufmann R.K., Dees S., Karadeloglou P., Sanchez M., (2004), Does OPEC matter? An econometric analysis of oil prices, *The Energy Journal*, 25(4), p. 67-90.
- [7] Kirchgässner, J. W., (2007), *Introduction to Modern Time Series Analysis*, Springer.
- [8] Kovačić Z.J., (1995), *Analiza vremenskih serija*, Ekonomski fakultet BU, Beograd.
- [9] Lam D., (2013), *Time Series Modelling of Monthly WTI Crude Oil Return*, Thesis submitted for the degree of Master of Science in Mathematical and Computational Finance.
- [10] Mladenović Z. i Nojković A., (2012), *Primenjena analiza vremenskih serija*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- [11] Montgomery D. C., Jennings C. L., Kulachi M., (2008), *Introduction to Time Series Analysis and Forecasting*, John Wiley and Sons.
- [12] Park W. J., Ratti. R.A., (2008), Oil price shocks and Stock markets in the U.S. and 13 European Countries, *Energy Economics*, 30, p. 2587-2608.
- [13] Safari A., Davallou M., (2018), Oil price forecasting using a hybrid model, *Energy*, Vol. 148, p. 49-58.
- [14] Tsay, (2010), *Analysis of Financial Time series*, 3rd edition, John Wiley and Sons, New York.
- [15] Vujošević M., (1997), *Operativni menadžment: Kvantitativne metode*, Društvo operacionih istraživača Jugoslavije, Beograd.
- [16] Yao T., Zhang Y.J., (2017), Forecasting Crude Oil Prices with the Google Index, *Energy Procedia* Vol. 105, p. 3772-3776.
- [17] NYMEX, <http://www.cmegroup.com/>, datum pristupa 24. januar 2018.
- [18] FOREX, <http://cena-nafte.com/>, datum pristupa 24. januar 2018.

ЕФЕКТИ МАРКЕТИНГА И ДИЗАЈНА ПРИМЕНОМ CAD СИСТЕМА У КОМПАНИЈАМА – ПРОИЗВОЂАЧИМА ОДЕЋЕ

Милан Гашовић
Универзитет Сингидунум, Београд
Никола Ћурчић
Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд

Масовно повећање употребе рачунара није мимоишло ни одевну индустрију. Једна од главних примена рачунарских система које су увеле савремене компаније-произвођачи одеће је CAD (Computer Aided Design), односно компјутерски обликован дизајн. Велики је значај који CAD систем има када је у питању брзина транзиције одевних предмета у распону од дизајнирања до продајних објеката и крајњих купаца. Ради се о дизајн и маркетинг ефектима. И компаније у Србији у последњој деценији, примењују компјутерско дизајнирање. Њихово искуство је потврдило оправданост реализовања пројеката примене CAD система.

Кључне речи: *маркетинг ефекти, дизајн ефекти, произвођачи одеће, CAD систем, дизајнирање, конструкциона припрема одеће*

Увод

CAD систем може обављати низ операција у процесу дизајнирања одевних предмета. Наиме, креатор-програмер може визуелно преставити своју идеју на екрану рачунара, која тада постаје његова креација. Дату креацију је могуће увећати до сваке величине будућег одевног предмета и аплицирати на на парчету тканине, што се може посматрати на екрану рачунара и тако стећи увид како неки модел и дезен изгледа на предвиђеној тканини. Изглед тканине се може мењати и прилагођавати захтевима маркетинг специјалиста, односно захтевима купаца. Након тога се тканина може штампати, било директно или уз помоћ bubble-jet штампача, или се може урадити „lay out” (мустра) за штампање тканина веће дужине. Креатор-програмер може, потом креирати одевни предмет, нпр. блузу, одабирајући различите рукаве, оковратнике, чипке, дужине и сл. Програм или софтвер може да оштампа папирну скицу за све задате величине. Исто тако, могуће је да рачунар испланира оптималан распоред кројних делова, како би се расположива тканина што боље искористила, односно смањио шкарт.¹

¹ Easey, M. "Fashion Marketing", Blackwel Science, London, 2005, str. 15.

Наведене дизајнерске послове може да обавља едуковани информатички оператер. При том се поставља питање да ли компаније-произвођачи одеће треба да школују дизајнере или информатичке оператере.

Разлози коју условљавају увођење рачунара у процес дизајнирања и производње одевних предмета су првенствено дизајн и маркетинг карактера. Када су у питању дизајнерски разлози, познато је да послови дизајнирања одевних предмета, када се обављају на традиционалан начин, изискују дуг период израде. То је због тога, што је у великој мери заступљен ручни рад (креирање-цртање, конструкција, моделовање, градирање, уклапање кројних слика), или рад уз помоћ одговарајућег уређаја. Исто тако, савремена производња одеће, захтева све краће време израде, смањење трошкова, итд. У том циљу се, морају предузимати активности скраћења процеса дизајнирања, поготово његове најважније фазе – конструкционе припреме. Више реномираних компанија – произвођача (Lectra, Greber), су развиле и стално усавршавају специјализоване програмске пакете за креирање, конструкцију, моделовање и градирање кројних делова одевног предмета, као и за израду кројних слика. Један од најзаступљенијих програмских пакета је CAD (Computer Aided Design) систем.

Известан број компанија које производе одевне предмете у Србији, још увек обављају послове дизајнирања на традиционалан начин. Оне, највећи део времена утросе на конструкциону припрему. Управо на том делу процеса дизајнирања, највеће уштеде времена омогућава CAD систем, односно компјутерска конструкција припрема.

Маркетинг ефекти примене CAD система су, уствари, последично надовезују на дизајн ефекте. Они се испољавају преко: скраћивања времена испоруке одевних предмета купцима; боље сарадње дизајнера са одељењима маркетинга, набавке и продаје; могућности брзог редизајнирања модела према накнадним захтевима купца; употребе скенера за нови начин „шивења по мери“, итд.

Неке одевне компаније у Србији, већ одавно примењују CAD системе². Зато је њихово искуство веома важно за преостале компаније које још нису увеле CAD систем. Полазећи од тога је реализовано истраживање, чије резултате представља овај рад.

Предмет истраживања

Предмет истраживања везан за овај рад су дизајни и последично маркетинг ефекти примене CAD система у фази конструкционе припреме у одевним компанијама у Србији. Наиме, стварање нове колекције или појединачног одевног предмета изискује, релативно дугачак временски период. Тај период традиционалног дизајнирања и техничке припреме има више фаза, као што су: дуготрајно креирање (цртање, бојење) скица одевних предмета; избор материјала; конструкција; прављење колекције; тестирање колекције; евентуално редизајнирање.

² Petrovic, V., Gašović, M., (2015), "Modna kolekcija" (marketinški, tehnološki i menadžment aspekti modnog dizajna), *Tehnički fakultet*, Zrenjanin. str. 183.

Истраживања су спроведена у четири одевне компаније и обухватила су седам модела одевних предмета (M1-M7). Модели су израђивани у различитим количинама, али не мањим од 100 комада. Утврђивано је средње време трајања традиционалне компјутерске припреме за наведене моделе дечије одеће. Анализирана и зависност времена трајања дате припреме од сложености модела, као и од броја запослених на тим пословима.

Мерено је и средње време трајања рачунарске конструкционе припреме. Посебна пажња је посвећена израчунавању времена градирања, као и времена израде кројних слика, јер те две операције захтевају знатан део времена у традиционалној конструкционој припреми. Извршена је и упоредна анализа података два наведена начина конструкционе припреме.

Циљеви истраживања и примењене методе

Кључни циљ истраживања, у овом раду везан је за проблематику дизајнирања у компанијама-произвођачима одеће, односно утврђивање значаја и улоге CAD система у датим активностима, поготово у фазама конструкцијске припреме и израде модела, као и колекција одевних предмета.

У оквиру наведеног циља се могу издвојити и следећи специфични циљеви:

- одређивање значаја CAD система у свим фазама процеса дизајнирања (креација, конструкцијска припрема и израда колекција одевних предмета);
- одређивање значаја CAD система кроз егзактне показатеље смањења времена трајања послова конструкцијске припреме, посебно повећања њене ефикасности;
- изналагање решења, метода и параметара конструкцијске припреме који оптимално утичу на целокупан процес;
- развој критеријума за вредновање употребе CAD система;
- систематизација нових сазнања из истраживања ефеката примене CAD система у конструкционој припреми одевних предмета.

Полазећи од дефинисаних циљева истраживања, поставља се следећа кључна хипотеза:

Увођење CAD система у активности дизајнирања, посебно конструкцијске припреме одевних предмета, доводи до повећања дизајн ефикасности конструкцијске припреме, што директно утиче на маркетинг ефикасност у предузећима из дате области.

Из главне хипотезе произилази да увођење CAD система омогућава:

- знатно смањење времена конструкцијске припреме у односу на традиционалну припрему;
- знатно смањење застоја и избегавање грешака у целокупном процесу производње одевних предмета;
- веће коришћење капацитета и бољи услови рада;
- знатно смањење послова редизајнирања (преправке; интервенције);
- уштеду материјала;
- смањење броја запослених у одељењу дизајна, посебно у конструкционој припреми;
- боља сарадња дизајнера и одељења маркетинга, набавке и продаје;
- олакшан посао маркетинг функције као посредника између компаније и купаца;
- правовремено снабдевање продајних објеката;
- веће задовољство купаца одевних предмета.

За истраживање примене CAD система у модним предузећима ће бити коришћене познати методе за прибављање података и информација, као што су:

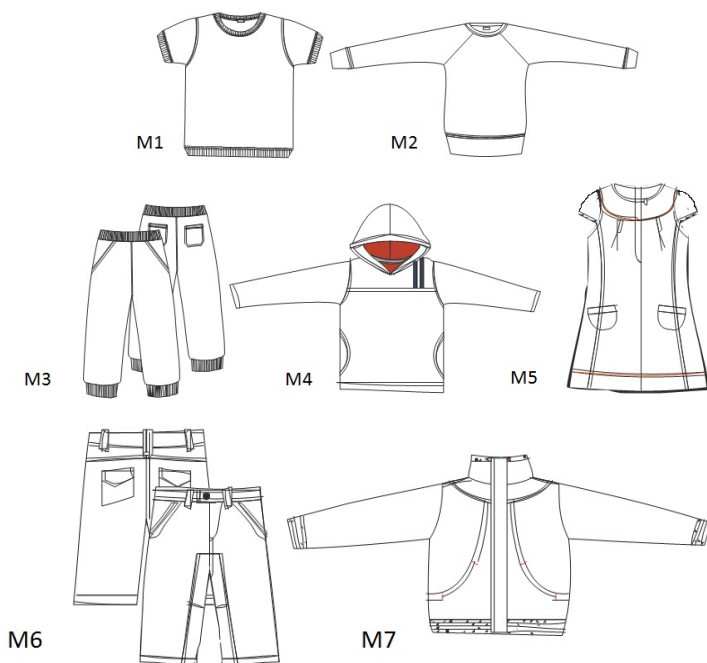
- метода експеримента;
- метода испитивања;
- метод посматрања; и
- метода компарације.

Исто тако, употребиће се и посебни методе, везане за сам предмет истраживања, и то:

- методе традиционалне конструкционе припреме;
- методе рачунарске конструкционе припреме; и
- методе студије рада и времена.

Мерење дизајн ефеката примене CAD система: упоредна анализа традиционалне и рачунарске конструкционе припреме

Мерење трајања времена традиционалне и рачунарске конструкционе припреме је спроведено на седам различитих модела дечије одеће M1, M2, M3, M4, M5, M6 и M7 који су израђивани у четири различита предузећа у различитим количинама али не мањим од 100 комада по једном моделу. Скице анализираних модела приказане су на слици 1.

Слика 1 – Скице анализираних дечијих модела (M1, M2, M3, M4, M5, M6, M7)

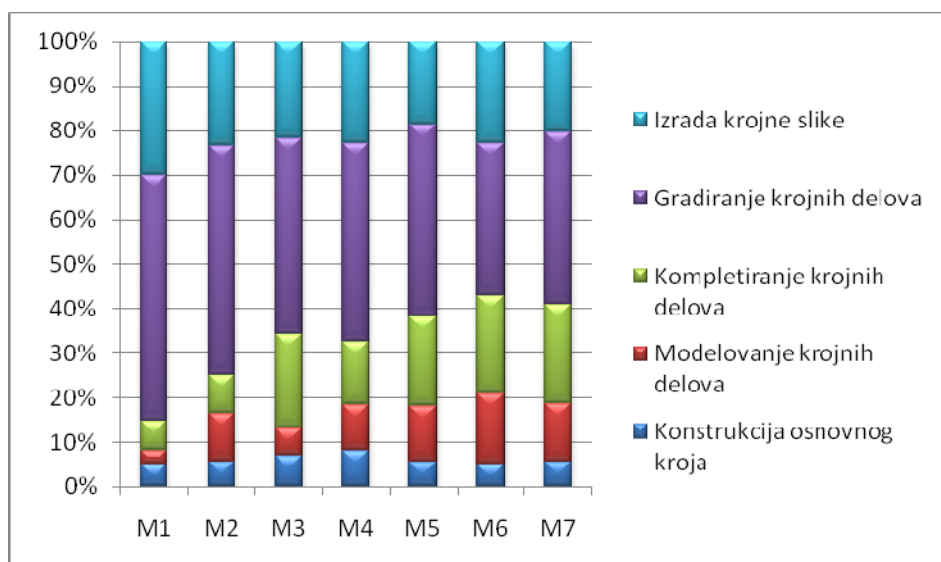
На основу резултата мерења израчунате су средње вредности времена трајања послова традиционалне конструкционе припреме четири произвођача одеће за седам изабраних модела (табела 1).

Табела 1 – Средње време трајања послова традиционалне конструкционе припреме

	Средње време, х						
	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7
Конструкција основног кроја	0,25	0,33	0,53	0,78	0,60	0,56	0,93
Моделовање кројних делова	0,16	0,61	0,48	0,98	1,33	1,75	2,16
Комплектирање кројних делова	0,33	0,50	1,61	1,33	2,16	2,41	3,66
Градирање кројних делова	2,75	2,96	3,33	4,25	4,58	3,75	6,33
Израда кројне слике	1,50	1,33	1,66	2,16	2,00	2,50	3,33
Σ	4,99	5,73	7,61	9,5	10,6	10,9	16,4

Из резултата приказаних на наведеној табели се види да послови трају по више сати, нпр. од 4,99х за модел M1 до 16,4х за модел M7. Овако дуго време трајања условљено је ручним цртањем, конструисањем, моделовањем, комплектирањем, градирањем кројних делова и уклапањем кројева у кројне слике.

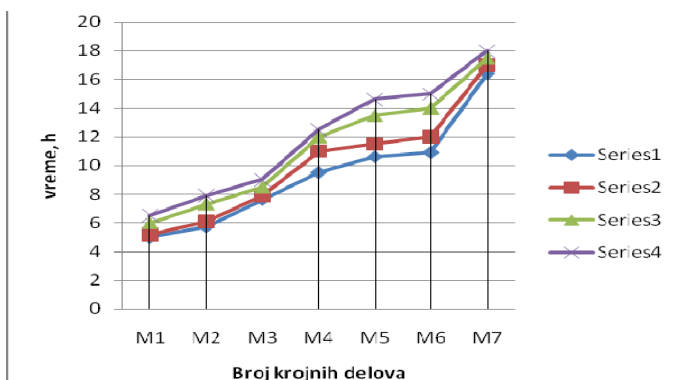
На слици 2 је приказано средње време трајања конструкционе припреме за 7 изабраних модела.

Слика 2 – Средње време трајања послова традиционалне конструкционе припреме

Са слике 2 се може уочити да је временски удео за градирање кројева највећи. У укупном времену веома је заступљено и време израде кројне слике, а затим време комплектирања, моделовања и конструкције основног кроја.

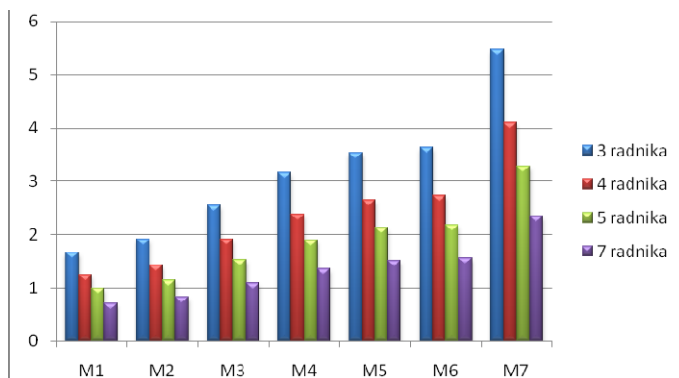
Дуго време трајања послова конструкционе припреме одевних предмета условљено је како начином израде (ручно) тако и сложености одевног предмета, тј. бројем припадајућих кројних делова. На слици 3 је приказана зависност времена конструкцијске припреме у зависности од сложености модела (броја кројних делова које садржи одевни предмет) у четири различита предузећа (1, 2, 3 и 4) која послове конструкцијске припреме обављају ручно.

Слика 3 – Зависност времена трајања традиционалне конструкцијске припреме од сложености модела

Из података са слике 3 се може уочити да се време трајања конструкционе припреме повећава уколико се повећава сложеност модела тј. број припадајућих кројних делова одевног предмета, тако да је за нпр. одевни предмет М1 који има најмање кројних делова потребно и најмање време припреме, а за одевни предмет М7 који има највећи број кројних делова је потребно и највише времена.

Време трајања датих послова зависи и од броја радника и њиховог искуства и обучености, што је приказано на слици 4. Из поменуте зависности са слике се може констатовати да већи број радника послове конструкционе припреме обавља на бржи и ефикаснији начин.

Слика 4 – Зависност времена трајања традиционалне конструкције припреме од броја радника

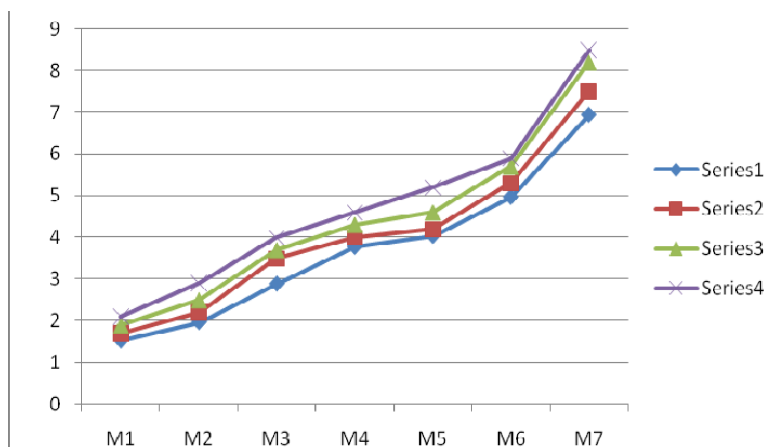
Као што је напред наглашено, четири произвођача одеће послове конструкције, моделовања, комплетирања, градирања кројева и уклапања кројних слика нису обављали рачунаром. У кратком временском периоду ова предузећа су увела у конструкциону припрему CAD системе. Извршено је исто испитивање у сва четири предузећа после периода обуке оператера и примене CAD система од око седам месеци. У конструкционој припреми задржана је ручна конструкција основног кроја (као и до тада), а све остале фазе рађене су на нов начин тј. применом рачунара.

Након традиционално израђених кројева за седам анализираних модела одевних предмета, кројеви су дигитализацијом унети у рачунар. Извршена је у рачунару њихова преостала конструкциона припрема и израда кројних слика. Примењен је CAD систем француске фирме *Lectra* са одговарајућих програмима *Modaris* и *Diamino*. Средње време трајања описаних послова за изабране моделе је приказано у табели 2.

Табела 2 – Средње време трајања послова рачунарске конструкционе припреме

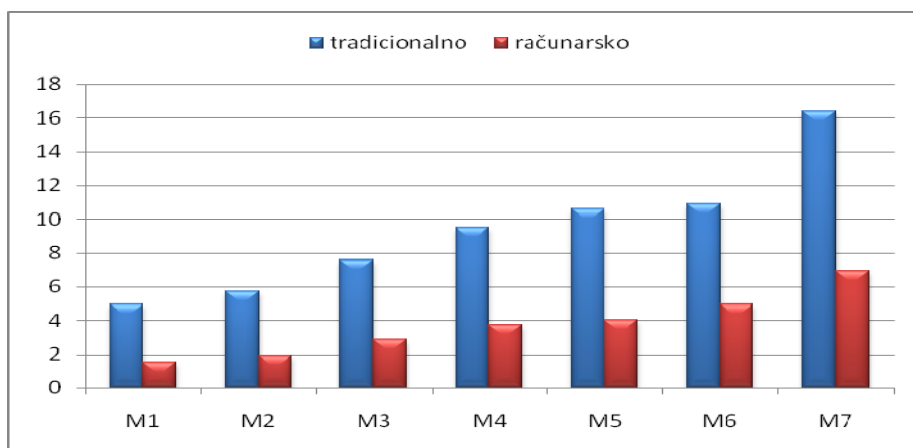
	Средње време, х						
	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7
Конструкција основног кроја	0,25	0,33	0,53	0,78	0,60	0,56	0,93
Моделовање кројних делова	0,10	0,30	0,24	0,47	0,80	1,50	1,90
Комплетирање кројних делова	0,20	0,35	0,95	1,05	1,20	1,45	2,10
Дигитализација	0,50	0,50	0,60	0,70	0,70	0,70	0,90
Градирање кројних делова	0,27	0,29	0,33	0,42	0,45	0,37	0,63
Израда кројне слике	0,21	0,19	0,23	0,35	0,28	0,38	0,47
Σ	1,53	1,96	2,88	3,77	4,03	4,96	6,93

Као и код традиционалне конструкционе припреме време трајања ових послова условљено је начином израде и сложености одевог предмета, тј. бројем припадајућих кројних делова. На слици 5 је приказана зависност времена конструкционе припреме четири произвођача одеће који послове обављају рачунаром од сложености модела, где се уочава повећање времена трајања конструкционе припреме од повећања сложености модела.

Слика 5 – Време трајања рачунарске конструкционе припреме за 7 модела одевних предмета

Упоредни приказ резултата средњих вредности трајања традиционалне и рачунарске конструкционе припреме за 7 испитиваних модела одевних предмета дат је на слици 6.

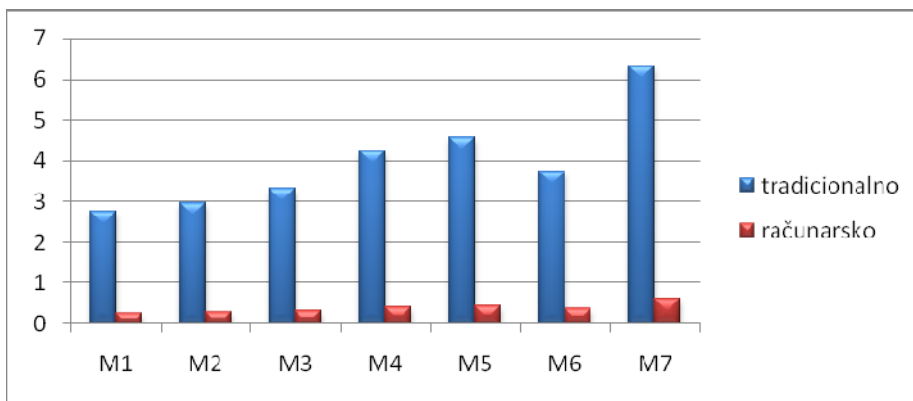

Слика 6 – Средње време трајања традиционалне и рачунарске конструкционе припреме испитиваних модела одевних предмета

На основу података са слике 6 може се констатовати да ако се већи део послова конструкцијске припреме обавља рачунаром и применом одговарајућих софтвера долази до значајног скраћења времена трајања конструкционе припреме за све испитиване моделе.

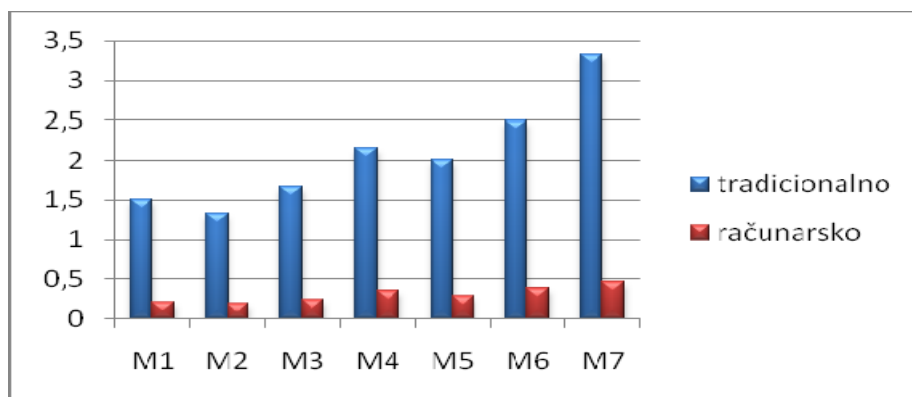
Значајну улогу за наведено скраћење времена има рачунарска градирање, јер је време градирања кројних делова на традиционалан начин у великој мери заступљено у укупном времену конструкционе припреме.

На слици 7 је приказано упоредно време традиционалног и рачунарског градирања кројних делова за 7 испитиваних модела. Са слике се види да је време потребно за градирање кројних делова за све моделе значајно краће при рачунарској конструкцијској припреми.

Слика 7 – Упоредно време градирања у традиционалној и рачунарској конструкционој припреми

Значајну улогу за значајно скраћење времена конструкцијске припреме има и рачунарска израда кројних слика. Добијене вредности мерења времена за свих седам модела приказане су на слици 8. Осим времена уклапања кројних слика треба имати у виду још један повољан податак а то је да на рачунару кројне слике уклапа један оператер а да су за ручно уклапање кројних слика потребна два радника.

Слика 8 – Упоредно време израде кројних слика у традиционалној и рачунарској конструкционој припреми

Послове традиционалне конструкционе припреме код 4 произвођача одеће обавља различит број запослених извршилаца (од 3-7), што зависи од начина организовања посла, капацитета производње, итд. Међутим, треба узети у обзир да дате послове, просечно, обавља 6 извршилаца за сваку фазу припреме (конструкција, моделовање, комплетирање и градирање) по један, а за уклапање кројних делова у кројну слику по 2 извршиоца. Као што је напред наглашено, фазе припреме на рачунару обавља само 1 извршилац, чији се посао надовезује на ручно конструисање кројева за шта је и даље потребан један извршилац.

Дакле, може се констатовати да примена CAD система омогућава уштеду броја запослених од 33%. Детаљнија анализа би показала да је наведена уштеда и већа, ако се узме у обзир да извршилац на рачунарском систему, поред наведених послова (дигитализација, градирање и креирање кројних слика), обавља и низ других послова.

Када су у питању наведени послови, значајну улогу за скраћење времена трајања конструкционе припреме, уштеду материјала и броја запослених, има рачунарска израда техничке документације потребне за производњу одевних предмета.

Традиционално дуго време рада, применом CAD система је сведено на веома кратко време, јер се након дигитализације сви подаци о кројним деловима и кројним сликама налазе у рачунару који аутоматски израчунава:

- број кројних делова одевног предмета;
- њихову ширину, дужину и површину;
- дужину кривих и правих сегмената;
- број засека и углова, итд.

Сви наведени подаци се могу приказати појединачно (према величинским бројевима, врсти материјала, итд.) или збирно. Осим тога, рачунар тражи и израчунава најоптималније искоришћење кројне слике што, такође, знатно доприноси ефикасности обављања посла и уштеди материјала, времена и броја извршилаца.

Маркетинг ефекти примене CAD система

Најједноставније посматрано, маркетинг је веза неке компаније и њених купаца. Срж маркетинга, као пословног концепта је процена потреба да би се задовољиле жеље, захтеви и потребе купаца. Исто тако, маркетинг је и управљачки процес који гарантује утврђивање, предвиђање и излагање у сусрет захтевима купаца на ефективан начин.³

Маркетинг ефекти примене CAD система у компанијама-произвођачима одевних предмета се најјасније испољавају преко:

- скраћивања времена испоруке одевних предмета купцима;
- боље повезаности дизајнера са одељењима маркетинга, набавке и продаје;
- могућност редизајна модела према накнадним захтевима купаца;
- нови начин традиционалног *шивења по мери*

Скраћивања времена испоруке одеће купцима, односно правовремено снабдевање продајних објеката има, често, пресудан значај за опстанак компанија на тржишту. Наиме, промене на тржишту одеће, поготово оне модног карактера, су све брже, па је потребан огроман напор креатора, произвођача, маркетинг стручњака и трговине, као и прецизно временско терминирање и усклађивање њихових активности, како би прави модели у право време и на правим местима били доступни купцима. Зато маркетинг специјалисти настоје да израде тзв. модни календар. Сврха модног календара је да покаже време(тиминг) обављања одређених послова као што су: дизајнирање; производња; дистрибуција и продаја на мало.

Боље повезивање дизајнера са одељењима маркетинга омогућава брзо преношење информација о захтевима и жељама купаца, стално праћење тржишних трендова, нових стилова, карактеристика одевања, достигнућа у изради текстила и одеће и сл.

Дизајнери могу још тесније сарађивати са набавком у погледу бржег информисања о новим материјалима и њиховим перформансама.

Дизајнерима је преко CAD система обезбеђена директна сарадња са одељењима продаје. У ланцу продаје на мало је добро планирање времена и распоређивање одевних предмета, од суштинског значаја. За купце, велике малопродајне компаније, дистрибуција модела одеће за сезону пролеће-лето треба да почне у јануару и да траје најкасније до априла.

Истраживања У Великој Британији⁴ су показала да маркетинг специјалисти, посебно продавци радо послују са компанијама које користе CAD систем. Наиме, они могу да затраже да се изврши одређена измена, односно редизајн на неком моде-

³ Gašović, M. "Modni Marketing", IEN, 2008, Beograd str. 6.

⁴ Ibid, str. 57.

лу, а да то не продужи време испоруке одеће. На овакав начин се одлуке доносе брже, а купци имају већи избор модела приликом одлучивања о куповини.

Уз помоћ CAD система, могу се узети мере купца-појединца и репродуковати дизајн или кројеви за много различитих одевних предмета, брзо и ефикасно. Такође, кројеви се могу прилагодити различитим величинама. То је на неки начин, повратак на тзв « шивење по мери » које се користи као начин производње одеће од почетка одевања. Од почетка индустријске револуције биле су широко прихваћене стандардизоване величине, јер се на тај начин доступна одећа износи на много тржишта. Међутим, раст становништва прати и све већа разноврсност захтева купаца, потреба за флексибилношћу и настојање маркетинг специјалиста да се за све њих, а не само за оне који то могу да приуште, обезбеди одећа која боље пристаје.

Даљи развој технологије за тржиште одевања је од користи и на тржишту »шивења по мери«, где се може користити систем, налик на скенер који може да узме мере и за неколико секунди омогући електронско кројење одевног предмета.

Закључак

Савремена производња, као и брзе промене и захтеви купаца, стављају пред произвођаче одевних предмета перманентне захтеве за изналажење нових дизајнерских решења. У циљу скраћења времена дизајнирања и припреме производње, наметнула се потреба што бржег увођења и примене различитих рачунарских програмских пакета CAD система. Генерално посматрано, CAD систем омогућава значајне дизајн и маркетинг ефекте компанијама – произвођачима одећних предмета.

Посматран са дизајн аспекта, CAD систем је пројектован за дизајнирање неограниченог броја узорака дводимензионалних текстилних материјала уз помоћ опција за: цртање разноврсних линија и облика, бојење, сенчење, копирање, премештање, мењање површине рељефа и сл. Он служи и за веома брзу израду скица одевних предмета који се могу дезенирати, драпирати, скраћивати, копирати, проширивати, редизајнирати детаљима итд. CAD систем је подешен и за чување, цртежа и фотографија, те њихово евентуално редизајнирање, што знатно доприноси уштеди времена и уштеди трошкова израде колекције јер нема потребе за набавком пробних узорака материјала. Дати систем помаже да се брже припреми техничка документација за изабране моделе одеће.

Посматран са маркетинг аспекта, CAD систем омогућава тесну повезаност дизајнера са одељењима маркетинга, набавке и продаје. Дизајнера добијају актуелне информације о захтевима и жељама купаца, тржишним трендовима, новим стиловима и карактеристикама одевања, новим материјалима и њиховим перформансама и сл. Скраћивање времена дизајнирања које обезбеђује CAD систем омогућава правовремено снабдевање продајних објеката.

Истраживање у овом раду је обухватило два начина конструкцијске припреме за изабране моделе одевних предмета и то: традиционалну и рачунарску конструкцијску припрему. При том је утврђена несумњива предност употребе CAD система, јер је данас утакмица са временом, односно брза реакција на захтеве тржишта, изазов за све компаније. На анализираним примерима седам модела одевних

предмета у четири компаније, показано је да је рачунарска конструкциона припрема скоро три пута бржа у поређењу са традиционалном. Осим скраћења времена рачунарска конструкциона припрема се карактерише и већим квалитетом израђених модела као и могућностима стварања електронске базе података која се може лако размењивати у међу одељењима у одевним компанијама.

Литература

- [1] Ujević D., Rogale D., Tržić D., (2002) "Razvoj i primjena računalne podrške u procesima proizvodnje odeće i tehničkog tekstila", *Tekstil* 51, 5, 2002., str. 224-229.
- [2] Gašović, M. "Modni Marketing", (2008), *IEN*, Beograd.
- [3] Easey, M. "Fashion Marketing" (2005), *Blackwel Science*, London.
- [4] Ujević D., Šajatović B., Doležal K. (2007), "Novel achievements in the technological process of garment manufacturing", 6th *International Scientific Conference RIM 2007 Development and modernization of production*, str. 207 .
- [5] Rogale D., (1998), "Odjevna tehnologija na svršetku milenijuma – stanje i predvidivi pravci razvitka", *Tekstil* 47, 1, 1998., str. 2-19.
- [6] Petrovic, V., Gašović, M., (2015), "Modna kolekcija" (marketinški, tehnološki i menadžment aspekti modnog dizajna), *Tehnički fakultet*, Zrenjanin, str. 183.
- [7] Šejn D., (2007), "Vpliv materijala na kakovost šiva", *Tekstilec* 50, 2007, 4-6, str. 77-92.
- [8] Petrović V., Stepanović J., Stojiljković D., Popov B. D., (2008), " Analiza uticaja opremljenosti proizvodnih linija na vreme izrade odeće", *Menadžment, Inovacije, Razvoj* 3, 6, 2008., str. 52-55.
- [9] <http://www.lectra.com>, (pristupano: 01.10.2018)
- [10] Petrović, V., Reljić, M., Staković, B., (2009), "Analiza konstrukcijske pripreme odeće od pletenina", *Menadžment, Inovacije, Razvoj*, Volume 4, No. 13, str. 46-51.

МЕРЏЕРИ И АКВИЗИЦИЈЕ КАО МЕТОДИ КОРПОРАТИВНОГ РЕСТРУКТУРИРАЊА

Јелена Мијатовић

Универзитет у Београду, Факултет организационих наука

Реструктурирање предузећа у најширем смислу подразумева сваку промену која је везана за власништво над предузећем, контролу, структуру капитала, његово пословање итд. У раду се детаљније разматрају мерџери и аквизиције. Циљ рада је да покаже разлоге који доводе до једног или другог, прикаже које се стратегије примењују код аквизиција, који су то специјализовани финансијски посредници, банке или брокерско-дилерске куће које пружају помоћ компанијама поступцима мерџера и аквизиција.

Кључне речи: *мерџер, аквизиција, корпорација, реструктурирање*

Увод

Куповина предузећа представља финансијску трансакцију која је често ризична али и скупа. Одабир начина финансирања и форме куповине предузећа веома су битни са становишта утврђивања трошкова ових трансакција и финансијске структуре компаније-купца, утицаја на очекивану стопу приноса на инвестиције спајања и ниво финансијског ризика. Најзаступљеније су готовина и акцијски капитал.

Стратегијско спајање је коришћење акцијског капитала у циљу финансирања, док се аквизиције углавном финансирају готовином. Значај појединих метода финансирања спајања предузећа мења се са променама тржишних услова. Током 60-тих и 70-тих година прошлог века конгломератски мерџери и аквизиције финансирали су се емитовањем обичних акција. Неколико година након колапса тржишта 1987. године, више од 70% свих трансакција спајања је било финансирано се готовински.

Свако успешно предузеће као и оно које то жели да постане, треба да постигне раст. Постоје унутрашњи и спољашњи раст предузећа. Раст највећег броја преузећа потиче из интерне експанзије, а она се јавља када постојећи делови предузећа остварују раст путем активности капиталног буџетирања. Пример раста који је много драматичнији и доводи до највећег раста цена акција јесу мерџери. Спољашњи раст подразумева власништво над другим предузећем. Преузимање других предузећа као и фузионисање предузећа спадају у процесе корпоративног реструктурирања.

Реструктурирање предузећа у најширем смислу подразумева сваку промену која је везана за власништво над предузећем, контролу, структуру капитала, његово пословање итд. Корпоративно реструктурирање укључује три различите групе активности које су међусобно повезане:¹ а) експанзију – мерџери и консолидације, јавне понуде, јоинт вентурес и аквизиције; б) контракције – (sell-offs, spin-offs) итд; ц) власништво и контрола – тржишта за контролу предузећа, берзанске понуде итд.

У наставку рада детаљније ћемо се бавити мерџерима и аквизицијама. Циљ овог рада је да покаже разлоге који доводе до једног или другог, прикаже које се стратегије примењују код аквизиција, као који су то специјализовани финансијски посредници, банке или брокерско-дилерске куће које пружају помоћ компанијама поступцима мерџера и аквизиција.

Појмови мерџера и аквизиција

Мерџери и аквизиције спадају у корпоративно реструктурирање. Ове активности за резултат имају експанзију предузећа или обима његове активности. Разлози и мотиви који доводе до одлуке да се два предузећа споје или да једно преузме друго, веома су разнолики. Због важности ових захтева и сложености поменутих активности са становишта предузећа, обично ове активности и стратегије помажу специјализовани учесници из области корпоративних финансија. Углавном се мисли на банке и брокерско-дилерске куће или друштва. У њима раде тимови експерата који нуде предузећима своју помоћ.

Активности које спадају у мерџере и аквизиције прецизно су законски регулисани. Законски акти прописују процедуру и начин одвијања ових активности, као и могућност примене одређених стратегија одбране и преузимања. У последње време ове активности су веома популарне али и носе високу новчану вредност, те је због тога битно да се прецизно регулишу процеси које ове активности укључују. Током ових процеса долази до промене у власништву, што утиче не само на власника него и на остале стејкхолдере (запослени, купци, добављачи, конкуренти, шира друштвена заједница итд.).

Закон прописује информације које морају бити јавно доступне приликом активности мерџера и аквизиција би све заинтересоване странке стекле увид у битна дешавања. Мерџери и аквизиције представљају битан део пословања инвестиционих банака и брокерско-дилерских друштава и они одавде генеришу значајан профит. Од 60-тих година XX-ог века банке су почеле да се баве и овим активностима, а од тада до данашњег дана ова област се стално развијала.

Мерџери

Мерџери и аквизиције су два различита појма.² Мерџер је трансакција која за резултат има спајање два или више предузећа у једно. Они се одвијају између предузећа различитих величина и економских снага, тако да обично предузеће које је веће апсорбује мање. Мерџери могу да се представе следећом релацијом:

$$A + B = A$$

¹ Brigham E. F., Houston J. F., Fundamentals of Financial Management, The Dryden Press, Philadelphia, 1998, p. 78.

² DePamphilis, D. Understanding Mergers, Acquisitions, and Other Corporate Restructuring Terminology, 1999, p. 14.

Овде се ради о добровољном споразуму између предузећа која желе да удруже међусобне интересе³ комбинацијом својих средстава. Акције преузетог предузећа замењују се акцијама предузећа које врши преузимање. Овакав начин спајања предузећа у пракси се показао као не превише скуп, има трошкове реализације који су нижи у поређењу са другим начинима реструктурирања предузећа.

Појам мерџер се често меша са појмом консолидације предузећа. Консолидација је процес удруживања два или више предузећа која су приближно исте величине и економске снаге, при чему се формира једно, потпуно ново предузеће:

$$A + B = C$$

И у овом случају ради се о добровољном споразуму између предузећа. Акције оба предузећа у овом случају се замењују за акције новоформираног предузећа.

Према критеријуму економке функције мерџери се могу деле на:⁴

- а) Хоризонталне,
- б) Вертикалне,
- ц) Конгломератске,
- д) Конгенеричке.

Хоризонтални мерџери су спајања две фирме у оквиру исте пословне делатности. Хоризонтални мерџер има за циљ да обезбеди и искористи предности које пружа економија обима.

Вертикални мерџери укључују спајање две фирме које су тренутно у различитим фазама производње унутар исте пословне гране, а циљ је да се постигне виши квалитет и ефикасност производње.

Конгломератски мерџери јављају се из потребе предузећа да се заштите од променљивих економских услова. Они представљају спајање фирми из сасвим различитих делатности.

Конгенерички мерџери укључују спајање предузећа из генерално исте индустрије али за које не постоје везе са потрошачима или добављачима. Вертикални и хоризонтални мерџери генерално дају највеће синергетске користи, а истовремено их и највише нападају због гушења конкуренције.

Основни мотиви због којих се врше мерџери су: синергија, пореске олакшице, диверсификација и лични мотиви менаџера.

Основна мотивација већине мерџера јесте да се повећа вредност спојених предузећа. Зато је битан синергетски ефекат тј. да је вредност новонасталог предузећа виша од збира вредности предузећа у која су ушла у његов састав. Овај ефекат настаје из многих извора: из економије обима у менаџменту, маркетингу, производњи или дистрибуцији; из умањења трансакционих трошкова, раста ефикасности и тржишне због смањене конкуренције итд. поред синергетског ефекта менаџери ових предузећа додатно су стимулирани пореским олакшицама и редукцијом нивоа пореског оптерећења. Диверсификација позитивно утиче на стабилност зараде предузећа и на тај начин је од велике користи својим власницима.

³ pooling of interests, engl.

⁴ Reed S. F., Lajoux A. R., The Art of M&A, A Merger Acquisition Buyout Guide, Irwin Professional Publishing, Chicago, 1995, p. 44.

Неке пословне одлуке могу се заснивати и на личној мотивацији менаџера Већи-на људи, а топ менаџери нарочито, воли моћ и зато многи од њих желе да управљају већом компанијом, уз коју иду и веће плате и бонуси. Иако ни један менаџер сигурно неће отворени признати да је његов его био основни и разлог неког мерџера, очито је да људски его игра важну улогу у многим мерџерима. Много мерџера направљено је тако да су више користи донели менаџерима него самим акционарима.

Аквизиције

Аквизиција представља трансакцију приликом које једно предузеће купује и за- добија контролу над неким другим предузећем. Предузеће које врши преузимање – фирма понуђач⁵ купује циљно предузеће⁶ готовином или хартијама од вредности. Цена коју је понуђач спреман да плати за акције са собом носи одређени износ премије у односу на преовлађујућу цену акције предузећа таргета а у случају извр- шеног преузимања та разлика се у пословним књигама купца води као *goodwill*.

По критеријуму реакције менаџмента предузећа таргета на понуду за преузима- ње, аквизиција се може класификовати као пријатељско или непријатељско преузи- мање. Пријатељско преузимање (енгл. *friendly takeover*) подразумева достављање понуде предузећа понуђача менаџменту и управном одбору циљног предузећа. На- кон што су се они сагласили са роковима и условима престављене понуде, акцио- нари циљног предузећа добијају готовину или акције предузећа понуђача, док ме- наџмент задржава своје позиције у предузећу.

Непријатељско преузимање (енгл. *hostile takeover*) је оно при ком менаџмент предузећа таргета не жели да прихвати понуду за преузимање и настоји да одврати акционаре од понуде. Уколико дође до преузимања, менаџмент предузећа тар- гета ће бити смењен. Развијене су многе стратегије одбијања неприхватљивих по- нуда које циљна предузећа могу да примене. Корпоративне аквизиције предста- вљају капиталне инвестиције а циљ који се жели постићи је максимизирање вред- ности за акционаре.

Мотиви продавца могу бити: потребан је капитал за даљи развој, ослобађање од личних гаранција и дугова који могу угрозити финансијски положај породице код појаве немогућности даљег управљања предузећем (због старости, болести или смрти) велике компаније у неким случајевима желе да се ослободе неког дела по- словљања који се не уклапа у њихове стратешке планове итд. Информациона асими- трија представља појаву када се део посла преноси на припојено предузеће.⁷

Специјализована одељења унутар инвестиционе банке баве се пословима мер- џера и аквизиција. Инвестиционе банке се у овом послу могу јавити на обе стране, и на страни понуђача и на страни таргета. У овим банкарским одељењима раде људи који су веома стручни и специјализовали су се за неке одређене типове мер-

⁵ engl. *acquiring firm*

⁶ engl. *target*

⁷ King, D. R.; Slotegraaf, R.; Kesner, I. (2008). "Performance implications of firm resource interactions in the acquisition of R&D-intensive firms". *Organization Science*, p. 327.

цера и аквизиција. Њихов је циљ да идентификују предузећа са суфицитом средстава која су вољна да купе друго предузеће, као и предузећа која желе да буду купљена. У оквиру овог сплета послова (мерџера и аквизиција (M&A)) инвестиционе банке нуде предузећима следеће услуге:

- а) проналазе предузећа кандидате за овакве послове,
- б) дају савете предузећу понуђачу,
- ц) пружају помоћ циљном предузећу да се одупре аквизицији,
- д) помажу у процени вредности предузећа таргета,
- е) пружају помоћ предузећу понуђачу у обезбеђењу средстава за финансирање куповине.

Инвестиционе банке имају обавезу чувања информација до којих дођу у току обављања своје делатности. Приликом обављања поступака мерџера и аквизиција банка процењује предузеће понуђача и током процеса који се назива *due diligence* и укључује детаљну анализу, захтева податке о позицији на тржишту, окружењу, структури тржишта, производима, добављачима, купцима, финансијском стању, законској регулативи. Врши се потпуна процена предузећа понуђача и циљних кандидата. Бира кандидат који одговара пословној стратегији предузећа понуђача и акционарима. Детаљна процена изабраног кандидата потребна је и како би се утврдила цена која ће се понудити акционарима циљног предузећа. Мотив уласка инвестиционих банака је остварење прихода. Остварење прихода се најчешће оптимално користи из вертикалних интеграција.⁸ Висок део прихода од провизија инвестиционе банке остварују од активности везаних за мерџере и аквизиције.

Стратегија спајања предузећа

Стратегије спајања предузеће могу се поделити у стратегије напада и стратегије одбране. Стратегије напада су оне стратегије које предузеће понуђач користи како би успешно припојило циљно предузеће, док су стратегије одбране стратегије које користи циљно предузеће како би се одбранило од преузимања.

Стратегија напада

Инвестициона банка пружа своју помоћ предузећу понуђачу у развоју бројних офанзивних стратегије у циљу успешног процеса аквизиције или мерџера. Неке од тих стратегија су:

Јавна понуда (енгл. Tender offer) – представља јавну понуду за откуп акција упућену власницима предузећа. Цена коју нуди понуђач виша је од текуће тржишне цене циљног предузећа. Понуда се објављује у средствима јавног информисања. Предност овог начина понуде је у томе што се понуда упућује директно власницима па избегавају менаџери и управни одбор који могу а и не морају имати исте интересе као и власници.

⁸ Maddigan, Ruth; Zaima, Janis (1985). "The Profitability of Vertical Integration". *Managerial and Decision Economics*, p. 178.

Борба заступника (енгл. Proxy fight) – заступник (енгл. Proxy) је особа овлашћена да гласа у име акционара неког предузећа. Борба заступника представља начин освајања контроле над циљним предузећем настојање да се акционари убеди да је потребна промена менаџмента предузећа и да би било боље да гласове повере заступницима. У случају да се акционари кроз проху гласове сагласе са тим, понуђач задобија контролу над предузећем без плаћања премије. Овај начин преузимања користе обично велики акционари мислећи да тако могу побољшати пословање предузећа.

Понуда за припајање (енгл. Merger bid) – директно је упућена менаџерима предузећа који доносе одлуке о понуди припајања, удруживања или куповине узимајући у обзир све битне факторе из понуде.

Загрљај медведа (енгл. Bear hug) – понуда се упућује управном одбору и менаџерима циљног предузећа и захтева се брз одговор на дату понуду. У понуди се акцентује намера понуђача да иде на јавну понуду ако је добије афирмативан одговор од управног одбора и менаџмента. Уколико до преузимања дође, менаџери који се у овом процесу нису показали спремни за кооперацију, сигурно ће бити смењени а дуги ће доћи на њихово место.

Стратегија одбране

Иста одељења инвестиционе банке која пружају саветодавну помоћ за понуђаче у погледу стратегија преузимања, саветују и предузећа таргете тј. циљана предузећа како да се одбране од нежељених преузимања или да створе најповољније услове за преузимање, како би извукле максимум из те ситуације. Инвестиционе банке на овај начин остварују знатан прилив од циљних преузећа. Бројне стратегије су развијене ради заштите од непријатељског преузимања од стране другог предузећа:

Амандмани у интерним актима предузећа – предузеће у својим интерним актима може да стави одредбе које ће отежати покушаје непријатељског преузимања. Ове одредбе називају се “замка за ајкуле” (енгл. Shark repellents) а неке од најбитнијих су:

а) *Supermajority provisions* – одредбе о *супервећинској сагласности* – захтева се веома висок степен сагласности акционара за прихват понуде преузимања, чак и до 90%,

б) *Staggered board* – “*ротирајући*” *управном одбору* – у складу са овом одредбом чланови управног одбора не бирају се одједном, него постоји прописани број чланова који се бира сваке године. Тиме се спречава понуђач да одмах задобије контролу над предузећем у случају његовог преузимања.

Отровне пилуле (енгл. poison pills) је стратегија где се даје право акционарима да, ако се појави опасност од непријатељског преузимања, изврше куповину додатне количине акција. Исто тако, у случају опасности од непријатељског преузимања предузеће може да изврши емисију дужничких хартија које повећавају степен задужености, што аутоматски чини преузимање мање атрактивним.

Промене у капитализацији (енгл. capitalisation changes) укључују емисију различитих класа акција, у оквиру којих једна класа има супериорније право гласа од других. Веће право гласа углавном иду оснивачима и члановима њихових породица, менаџерима и сл.

Златни падобран (енгл. golden parachutes) је покушај одвраћања понуђача од намере преузимања, тако што циљно предузеће споразумом гарантује менаџерима врло високу компензацију ако дође до сценарија непријатељског преузимања. Ово преузимање чини знатно скупљим и самим тим оно губи на атрактивности.

Бели витез (енгл. white knight) – у случају немогућности да се одбрани од непријатељског преузимања, циљно предузеће трага за витезом спасиоцем. Витез је пријатељска компанија која ће понудити вишу цену од непријатељске компаније, а која нема намеру да уводи драстичне промене у менаџмент структуру компаније.

Откуп акција уз премију (енгл. premium buy-back, greenmail) је понуда циљног предузећа за поновни откуп својих акција уз одређену премију. Са друге стране, аквизитер се обавезује уговором да неће куповати акције циљног предузећа у дефинисаном временском периоду.⁹

Стратегија Пацман представља најекстремнију од свих стратегија одбране јер у оквиру ње циљно предузеће даје контра понуду за откуп акција аквизитера.

Финансирање спајања предузећа готовином и финансирање спајања предузећа акцијским капиталом

Два основна начина финансирања спајања предузећа су финансирање спајања предузећа готовином и финансирање спајања предузећа акцијским капиталом.

Финансирање спајања предузећа готовином

Готовина представља најчешћи облик финансирања спајања предузећа у пракси и њиме се најједноставније реализује трансфер власништва. Целокупни ризик преузимају акционари предузећа – купца.

Готовина као облик финансирања привлачнија је са тачке гледишта предузећа-купца јер метод куповине пружа прилику за кориговање књиговодствене вредности средстава циљног предузећа на “фер” тржишну вредност. Тако се могу утврдити виши издаци по основу амортизације и добити нижа пореска основица.

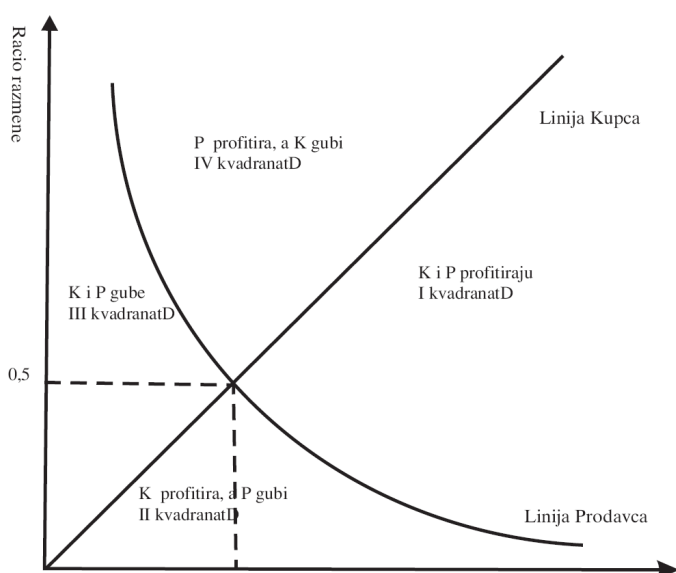
Како би акционари циљног предузећа имали индиферентан став према готовини и акцијама као алтернативним облицима финансирања, готовинска исплата мора бити повезана са користима пре опорезивања (нпр. са већим износом премије).

Извори готовине у трансакцијама мерџера и аквизиција су: (а) интерно генерисан нето новчани прилив, (б) дуг (банкарски кредит), (ц) емисију права непосредно пре објаве понуде о спајању и (д) тзв. vendors placing и vendors rights, тј. пласмане и права продавца. Сваки извор има своје специфичности и своју цену.

⁹ engl. Standstill agreement

Финансирање спајања предузећа акцијским капиталом

У оквиру ове стратегије, врши се емисија обичних акција и оне се размењују за акције циљног предузећа. Са аспекта власника предузећа-купца, потреба финансирања мерџера или аквизиције власничким капиталом јавља се када купац већ послује са високим нивоом финансијског leverage-а. Тада додатно задуживање као вид финансирања није прихватљиво, па се купац извору финансирања који је скупљи али доступан.¹⁰

Слика 1 – Утицај П/Е на рачуно размене и расподелу ефеката које носи екстерни раст

Уколико претпоставимо ефикасност тржишта капитала, цена акција циљног предузећа одражава њену реалну или "унутрашњу" вредност засновану на информацијама које су биле доступне у тренутку вредновања. Премија за циљно предузеће ће бити плаћена једино у случају да купац сматра да "унутрашња" вредност премашује тренутну тржишну цену предузећа које припајамо. Крајња релација у којој ће се разменити акције циљног предузећа за акције предузећа-купца зависи од преговора о спајању (припајању) циљног предузећа, и инвестиционих могућности предузећа понуђача. Свака укључена страна пристаће само на онај рачуно размене при ком постоји повољан однос очекиваних приноса и ризика. На висину рачуна размене утицаће расменска релација између тржишне цене акција и нето добити по акцији, тј. П/Е рачуно оба

¹⁰ Jensen M. (1986), Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers, The American Economic Review, Vol. 76, Issue 2, p. 97.

предузећа, који манифестује будући очекивани раст дивиденде. Различите комбинације очекиваних односа тржишне цене акција и нето добити по акцији као и рачна размене између акција два предузећа дата су на графику који су дали Ларсон и Гондес.

Линија "Купца" представља максимални рачно размене који купац сме да понуди при датој процени П/Е рачна. Линијом "Продавца" приказани су минимални односи размене између акција два предузећа које ће акционари циљног предузећа прихватити. Да би спајања (припајање) било профитабилно за акционаре оба предузећа, П/Е мора да се налази у првом квадранту графика.

Гледано из угла акционара циљног предузећа, финансирање акцијским капиталом има две битне предности. Прва је одлагање пореске обавезе.¹¹ Капитални добитак који акционари заменом акција за акције реализују, постаје опорезив тек у моменту продаје обичних акција које су акционари предузећа таргета добили у замену за своје уделе у власништву над циљним предузећем. Друга, не мање битна предност је што акционари циљног предузећа и у интегрисаном предузећу задржавају статус власника и на бази тога имају сва права као и акционари предузећа-купца. Они губе контролу над циљном компанијом, продајом права контроле над предузећем – таргетом они реализују значајан принос. Овде ризик да се очекивана синергија у поставизиционом периоду неће догодити, сноси и акционари предузећа-купца, и акционари циљног предузећа.

Стратегија вођства у трошковима и Стратегија вертикалне интеграција

Стратегија вођства у трошковима

Предност у трошковима представља једна од две конкурентске предности коју предузеће може задобити у оквиру гране. Трошкови играју битну улогу и у стратегији диференцирања јер и предузећа која су се одлучила за стратегију морају имати уједначене трошкове у односу на конкуренте. Уколико премијска цена која настаје као резултат стратегије није нижа од трошкова диференцирања, предузеће неће остварити супериорну перформансу. Кретање трошкова има велику утицај на структуру гране.

Како би остварило лидерску позицију у грани предузеће мора имати вођство у трошковима, како друга предузећа не би могла да га угрозе на лидерској позицији. То значи да предузеће у својој понуди има најниже продајне цене за своје производе и услуге. Овакво предузеће са најнижим ценама у грани сматра се за инфериорно јер је ниска цена повезана са ниским квалитетом.

Предузеће настоји да понуди прихватљив квалитет уз најниже могуће трошкове и тиме да створи значајну и одрживу конкурентску дистанцу у трошковима. Уколико је предузеће само један од више произвођача са нижим трошковима то не представља битну конкурентску предност. Предност остварује супериорно управљање, концентрација на бази снижења трошкова и без додавања производима оних својстава које потрошачи не сматрају за битна.

¹¹ Gaughan, P. A. (1997) Mergers, acquisitions, and corporate restructurings. New York, p. 51.

Стратегија вођства у трошковима представља одговарајућу варијанту:¹²

- када је тражња еластична,
- када се сва предузећа у оквиру једне гране баве производњом релативно хомогених производа
- када нема више начина за диференцирање производа,
- када највећи број купаца користи производ на исти начин
- када купци уз ниске трошкове или без трошкова могу променити продавца, а заинтересовани су за најбољу куповину

Стратегија вертикалне интеграције

Стратегија вертикалне интеграције је стратегија којом се проширује конкурентско подручје деловања предузећа у истој грани и укључује ширење оквира делатности предузећа уназад (узводно) према изворима снабдевања и/или унапред (низводно) према крајњим корисницима финалних производа.

Уколико производно предузеће одабере интеграцију уназад, па изгради погон или припоји неко самостално предузеће за производњу одређених делова уместо да их као до тада набавља од добављача, оно суштински остаје у истој грани као и пре тога. Уколико произвођач одабере интеграцију унапред и сагради или припоји одређени број малопродајних објеката, ширина његове активности се повећава, али оно суштински остаје у оквиру исте грани делатности.¹³

Стратегија вертикалне интеграције може се обављати интеграцијом унапред, уназад или истовременом интеграцијом у оба смера. То зависи да ли менаџмент жели да буде потпуно интегрисано (сировине $\Rightarrow$ полупроизводи $\Rightarrow$ финални производи $\Rightarrow$ дистрибуција $\Rightarrow$ малопродаја) или делимично интегрисано предузеће којим управља. Основни разлог да се иде на вертикалну интеграцију је да се ојача тржишна позиција и/или да се обезбеди конкурентна предност.

Вертикална интеграција *унапред* погодна је када су тренутни дистрибутери предузећа скупии, када нису поуздани или су неспособни да испуне дистрибутивне потребе предузећа. Вертикална интеграција је привлачна за предузеће када оно има капитал и кадрове за обављање дистрибуцију сопствених производа. Још један случај у ком је вертикална интеграција атрактивна јесу постојећи дистрибутери или малопродаја који реализују високе марже што указује да предузеће може рентабилно да се бави дистрибуцијом својих производа и утиче на формирање цена које свакако може учинити конкурентнијим.

Интеграција *уназад* препоручљива је у ситуацији када су тренутни добављачи изразито скупии, непоуздани или не могу да обезбеде предузеће потребним деловима, склоповима и услугама, или уколико број добављача мали а конкурентни бројни. велики. Ово је погодна интеграција уколико се ради о грани која брзо рате, уколико предузеће има капитал и кадрове да само производи делове

¹² Todorović, J., Đurićin, D., Janošević, S., Strategijski menadžment,, Ekonomski Fakultet, Beograd, 2003.

¹³ Tregoe, B., Tobia, M. Zimmermann, J.: Strategy and Resource Allocation u knjizi The Banker's Handbook, Illinois 1988, str. 55.

и да се снабдева сировинама. Интеграција уназад доприноси стабилизацији трошкова сировина, а уколико добављачи послују са високом стопом добити онда је та активност привлачна за инвестирање и повољна је ситуација за интеграцију уназад.

Стратегија диверзификације

Бројни су разлози зашто се предузећа опредељују за стратегију диверсификације (нови производи на нова тржишта):¹⁴

- Предузеће није у стању да оствари своје пословне циљеве са постојећом ширином односа производ-тржиште. Разлози могу бити пад у тражњи производа или услуга, сатурација тржишта, јачање конкуренције и застарелост производа. Приноси на инвестирани капитал опадају.

- Иако постоји могућност да се настави са постојећим стратегијама раста (пенетрација тржишта, развој тржишта, развој производа, вертикална интеграција) предузеће може решити да се диверсификује како би на рационалнији начин користило остварени профит. Ово се ради уколико профит по својој висини превазилази могућности за раст које нуде постојеће стратегије. Предузеће жели повећа рентабилност и зато иде на диверсификацију.

- У случају када су могућности диверсификације довољно атрактивне да надокнаде ниску синергију, и када сектор за истраживање и развој предузећа долази до нових производа и услуга који се не уклапају у садашњу пословну оријентацију предузећа, предузеће може одлучити да уђе у диверсификацију.

- На овај корак предузеће се може одлучити и када не може да направи детаљну компаративну анализу између стратегија експанзије и стратегије диверсификације.

Два главна приступа диверсификацији предузећа су повезана и неповезана диверсификација. Повезана диверсификација може бити хоризонтална или концентрична, а карактерише је неколико повезаних линија пословања. Послови могу бити повезани преко различитих чинилаца – коришћења исте технологије, истих канала дистрибуције, раде исти запослени, користе се исти извори сировина, усмерени су на исте потрошаче. Хоризонтална је када је у питању исто тржиште и иста технологија, а вертикална када су у питању повезана тржишта и технологије.

Ризици повезане диверсификације могу бити:

- Да не постоји стварна повезаност и потенцијална синергија, а што се није видело на време.

- потенцијална синергија постоји, али не може да се реализује.

- постоје закони против нарушавања конкуренције који спречавају или ограничавају примену ове стратегије.

¹⁴ Wren, D. i Voich, D. Jr.: Menadžment – Proces, struktura, i ponašanje, Poslovni sistem Grmeč AD – Privredni pregled, 2001, Beograd, str. 14.

Неоповезана диверзификација је наступ на различита тржишта и уз помоћ различитих технологија, и обично се предузеће одлучује на њу ако се постојеће пословање налази у тренду опадања, нека друга тржишта нису достигла сатурацију, постоји капитал који треба пласирати или се указала могућност да се прошири пословање предузећа, закони о ограничењу конкуренције не односе се на све гране па се посао проширује на гране где овај закон не важи.

Најслабија тачка неповезане диверсификације је велики притисак на менаџмент предузећа. Топ менаџмент мора бити способан да:¹⁵

- одабере праве менаџмент тимове за индивидуалне пословне јединице
- разуме и добро процени предлоге појединих пословних јединица предузећа
- буде опрезан у давању оцена самосталним предузећима кандидатима за припајање.

Предузеће треба да избегава припајање фирми које се баве пословима којима оно не уме да управља.

Закључак

Бројне су стратегије за које се предузећа могу одлучити у процесима мерџера и аквизиције. Која стратегија ће бити одабрана зависи од много фактора. Један од најбитнијих је свакако вредности коју ће за акционаре донети ове промене. Међутим, што је успешнији процес интеграције после извршеног преузимања, теже је измерити вредност коју је преузимање створило. С проласком времена, и друга улагања и стратегије замаглиће ефекте које су креирали мерџери и аквизиције.

Истраживачи који су се бавили овим питањима углавном су сагласни око тога да преузимања повећавају вредност за акционаре циљног предузећа, јер не би ни прихватили понуду. Дебата је настала око питања да ли преузимања користе и акционарима предузећа понуђача. Менаџмент често може бити мотивисан за преузимање неким другим, личним разлозима, што смо већ помињали, а не повећањем вредности за акционаре. Менаџери могу донети одлуку о преузимању из жеље да управљају већом компанијом, што са собом повлачи и више плате, бонусе, моћ, репутацију и сл. Праћење промене цена акција предузећа у време спајања или трајања понуде за преузимање могу нам понудити одговоре на питање ко губи, а ко добија и колико.

Истраживања показују да цене акција циљног предузећа у просеку расту око 30% у случају непријатељског преузимања, док у случају пријатељског преузимања цена акција расте око 20%. Што се тиче предузећа понуђача цене његових акција не мењају се без обзира да ли се ради о пријатељском или непријатељском преузимању. Ово потврђује чињеницу да преузимања креирају нову вредност, али да ту вредност углавном преузимају акционари циљног предузећа. Ово је и логично, јер тешко да би циљно предузеће давало свој пристанак на подухват који му неће донети добит.

¹⁵ Weber, M.: The Theory of Social and Economic Organization, The Free Press, New York, 1947, str. 328.

Literatura

- [1] Đorđević, D. Carić, M. Nikolić, A., *Korporativne finansije*, FIMEK, Novi Sad, 2010.
- [2] Todorović, J., Đuričin, D., Janošević, S., *Strategijski menadžment*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
- [3] Vukasović, D., *Poslovne finansije*, Minerva, Subotica, 2009.
- [4] Brigham E. F., Houston J. F., *Fundamentals of Financial Management*, The Dryden Press, Philadelphia, 1998.
- [5] Chowdhry B., Jegadeesh N. (2009), Pre-Tender Offer Share Acquisition Strategy in Takeovers, *The Journal of Financial and Quantitative Analysis*, Vol. 29, Issue 1.
- [6] De Pamphilis, D. *Understanding Mergers, Acquisitions, and Other Corporate Restructuring Terminology*, 1999.
- [7] Kaplan S., Weisbach (1992), The Success of Acquisitions: Evidence from Divestitures, *The Journal of Finance*, Vol. 47, Issue 1.
- [8] King, D. R.; Slotegraaf, R.; Kesner, I. (2008). "Performance implications of firm resource interactions in the acquisition of R&D – intensive firms". *Organization Science*.
- [9] Maddigan, Ruth; Zaima, Janis (1985). "The Profitability of Vertical Integration". *Managerial and Decision Economics*.
- [10] Reed S. F., Lajoux A. R., *The Art of M&A, A Merger Acquisition Buyout Guide*, Irwin Professional Publishing, Chicago, 1995.
- [11] Weber, M.: *The Theory of Social and Economic Organization*, The Free Press, New York, 1947.
- [12] Wren, D. i Voich, D. Jr.: *Menadžment – Proces, struktura, i ponašanje*, Poslovni sistem Grmeč AD – Privredni pregled, 2001, Beograd.

ФУНКЦИОНИСАЊЕ КОРПОРАЦИЈА У КРИЗНИМ И ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА

Станимир Ђукић
Универзитет „Унион – Никола Тесла“,
Факултет за дипломатију и безбедност

Сврха корпоративне безбедности је заштита корпорације од различитих спољних и унутрашњих угрожавајућих деловања, чиме се успоставља основа за доношење адекватних управљачких одлука на нивоу менаџмента компаније.

У раду су дефинисани појмови кризе и кризне ситуације, најчешће карактеристике заједничке за све кризе, ванредна (хитна) ситуација, која се за разлику од кризе, углавном решава рутинским оперативним процедурама у оквиру постојећих капацитета организације, односно корпорације. Осим тога, у раду се разматра и превенција безбедносних инцидената, као и припремање и функционисање корпорације у кризним и ванредним ситуацијама.

Кључне речи: *корпоративна безбедност, криза, ванредна (хитна) ситуација, кризна ситуација, кризни менаџмент, корпорација, ванредно стање, безбедносни инцидент (удес)*

Увод

Менаџмент корпоративне безбедности у корпорацијама, све више је посвећен безбедносним појавама и догађајима, односно безбедности као услову развоја и просперитета. С тим у вези, можемо рећи да у свакој корпорацији нису исти (идентични) безбедносни изазови, ризици и претње, као и они којима је изложена држава као организација, који се углавном разликују од изазова, ризика и претњи којима су изложени привредни субјекти или друга предузећа. Такви различити безбедносни изазови, ризици и претње којима је изложена корпорација/компанија или нека друга организација-предузеће, у великој мери утичу на менаџмент корпоративне безбедности ради доношења одлука везаних за безбедност (Ђукић, С., 2016:11).

Осим тога, корпорације и привредни субјекти данас посвећују све већи значај менаџменту корпоративне безбедности, односно кризном менаџменту, а посебна пажња је усмерена на управљање кризама и ванредним ситуацијама, сматрајући то и као своју веома важну функцију и као део своје корпорације.

У пракси је често веома тешко, ако не и немогуће, разграничити ванредну ситуацију, кризу и катастрофу. Када се догоди неки безбедносни инцидент великих размера или удес, он поставља различите захтеве за поједине агенције, односно

менаџмент или менаџмент корпоративне безбедности, у појединим временским интервалима.¹ Оно што ће један менаџмент или менаџмент корпоративне безбедности дефинисати као катастрофу, за другу ће бити текућа криза или ванредна ситуација.

Кризне ситуације и карактеристике кризе

С обзиром на то да је феномен криза побудио пажњу већег броја истраживача из различитих научних дисциплина и области (економије, историје, политике, медицине, екологије, психологије итд), то се често и појам кризе, поред извесних општих карактеристика (ситуације која је достигла критичну тачку и налази се на прекретници ка бољем или горем), често користи у сасвим специфичним значењима карактеристичним за различита истраживачка поља. Тако психологија говори о кризи личности, медицина о кризи као о врхунцу тешке болести (или кризи у систему здравства у земљи), а екологија мисли на критичну угроженост животне средине. Чак и у оквиру исте науке, на пример економије, постоје различитости у употреби појма па тако макроекономија говори о кризи као заокрету конјуктурног циклуса који је текао регуларно, а микроэкономија о кризи као стању угрожености предузећа, односно појединачног привредног субјекта (Кешетовић, Ж., 2008:15).

Савремену дефиницију кризе даје Пол Харт (Paul 't Hart) наводећи да је она „непријатан догађај, који представља изазов за доносиоце одлука, искушава их да поступају у условима угрожавања, временске стиске и неспремности“. Криза је „озбиљна претња основним структурама или фундаменталним вредностима и нормама социјалног система која, у условима временског притиска и веома несигурних околности, захтева доношење критичних одлука“. Ова дефиниција има две битне карактеристике. Као њена значајна предност наводи се да се може применити на све врсте поремећаја (еколошке претње, сломове информационо-комуникационих система, економске кризе, конфликте унутар држава, затворске побуне, регионалне ратове, експлозије фабрика и природне катастрофе). Сама ова карактеристика условљава мултидисциплинарни приступ у разумевању криза. Друго, ова дефиниција усмерава нашу пажњу на доношење одлука – кризе се посматрају као прилика за доношење критичних одлука (Кешетовић, Ж., 2008:16).

Карактеристике кризе

Свакодневно управљање активностима неке организације, односно пословањем предузећа, како наводи Желимир Кешетовић, разликује се од управљања пословањем у условима кризе. Да би менаџери што боље управљали својим организацијама и предузећима, чак и у условима кризе, морају познавати главне карактеристике кризе. Њих све није могуће навести, будући да се кризе међу собом разликују по садржини, трајању, последицама и осталим карактеристикама.

¹ Ж. Кешетовић, *Кризни менаџмент*, Факултет безбедности, Београд, 2008, стр. 29.

У литератури се најчешће као три карактеристике заједничке за све кризе наводе:

- Претња
- Хитност (временски притисак)
- Несигурност

Уз ове карактеристике често се додаје као четврта основна карактеристика недовољност, односно неадекватност ресурса неопходних за одговор на кризу.²

Ванредне (хитне) ситуације

Законом о ванредним ситуацијама уређују се деловање, проглашавање и управљање ванредним ситуацијама; систем заштите и спасавања људи, материјалних и културних добара и животне средине од елементарних непогода, техничко-технолошких несрећа – удеса и катастрофа, последица тероризма, ратних и других већих несрећа; надлежности државних органа, аутономних покрајина, јединица локалне самоуправе и учешће полиције и Војске Србије у заштити и спасавању; права и дужности грађана, привредних друштава, других правних лица и предузетника у вези са ванредним ситуацијама; организација и делатност цивилне заштите на заштити, спасавању и отклањању последица елементарних непогода и других несрећа; финансирање; инспекцијски надзор; међународна сарадња и друга питања од значаја за организовање и функционисање система заштите и спасавања („Службени гласник Републике Србије“, број 92/2011). Република Србија обезбеђује изградњу јединственог система заштите и спасавања у складу са овим законом и другим прописима, као и програмима, плановима и другим документима који се одnose на заштиту и спасавање и цивилну заштиту.

У Закону о ванредним ситуацијама, *ванредна ситуација* је „стање када су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, због чега је за њихово ублажавање и отклањање неопходно употребити посебне мере, снаге и средства уз појачан режим рада“. У истом закону се наводи да је „систем заштите и спасавања део система националне безбедности и интегрисани облик управљања и организовања субјеката система заштите и спасавања на спровођењу превентивних и оперативних мера и извршавању задатака заштите и спасавања људи и добара од последица елементарних непогода и других несрећа, укључујући и мере опоравка од тих последица“. Такође, у закону се наводи да је *ванредни догађај* „несрећа изазвана елементарном непогодом и другим несрећама, која може да угрози здравље и животе људи и животну средину; а чије последице је могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби“.

Национална стратегија заштите и спасавања је документ којим се дефинишу и утврђују национални механизми за координацију и програмске смернице за смањење ризика, заштиту и отклањање последица од елементарних непогода и других несрећа.

² Ж. Кешетовић, *нав. дело*, стр. 19.

Управљање ванредним ситуацијама представља усмеравање субјеката заштите и спасавања у извршавању њихових обавеза и задатака.

Ванредна ситуација проглашава се одмах по сазнању за непосредну опасност од њеног наступања. Ванредна ситуација може бити проглашена и пошто је наступила, ако се непосредна опасност од наступања није могла предвидети или ако због других околности није могла бити проглашена одмах после сазнања за непосредну опасност од њеног наступања. Ванредна ситуација се укида престанком опасности, односно престанком потребе за спровођењем мера заштите и спасавања од елементарних непогода и других несрећа. Ванредна ситуација може да се прогласи за општину, град или град Београд, и за део или целу територију Републике Србије.

За координацију и спровођење заштитом и спасавањем у ванредним ситуацијама у складу са овим законом и другим прописима, као *оперативно-стручна тела* образују се штабови за ванредне ситуације.

Чланом 16. Закона о ванредним ситуацијама предвиђено је да привредна друштва и друга правна лица на територији Републике Србије планирају и обезбеђују средства за организовање, опремање, оспособљавање и обучавање јединица цивилне заштите које она образују, за организовање и припремање личне, узајамне и колективне заштите као и за спровођење мера и задатака цивилне заштите својих запослених, материјалних и других добара. Такође, привредна друштва и друга правна лица из области здравства, васпитно-образовне делатности, социјалне заштите и других делатности која у оквиру свог делокруга имају заштиту већег броја људи, дужна су да планирају, организују и спроводе мере и задатке цивилне заштите и за лица која су корисници њихових услуга у складу са законом, општим актима и планом заштите и спасавања у ванредним ситуацијама јединице локалне самоуправе на чијој су територији. За припрему привредних друштава и других правних лица за заштиту и спасавање од елементарних непогода и других несрећа одговоран је руководиоца привредног друштва, односно руководиоца другог правног лица.

Превенција безбедносних инцидената

У стручној литератури, како наводи Драган Триван, „под безбедносним инцидентом или удесом подразумева сваки непредвиђен догађај или случај који може да изазове знатно оштећење имовине, односно повреду или смрт лица и/или да проузрокује директне или индиректне губитке у приходима и профиту корпорације”.³ У службеним документима Европске уније, како даље наводи Триван, „за удес се користи термин „велики инцидент“ (*major accident*), под чиме подразумевају штетне емисије великих размера, као и пожари или експлозије који су исход неконтролисаног развоја догађаја у одређеном систему, а који за последицу имају озбиљну опасност по људско здравље и/или околину, одмах или са одложеним дејством, унутар или изван граница посматраног система и који укључују једну или више опасних ситуација”.⁴

³ Према: Harms-Ringdahl Lars, *Safety Analysis: Principles and Practice in Occupational Safety*, Taylor & Francis Inc., New York, 2001, p. 12.

⁴ Опширније: "Control of Major Accident Hazards Involving Dangerous Substances", *Council Directive 96/82/EC*, Council of the European Union, Brussels 1996.

У овом контексту извесни аутори користе и појам „несрећа“, под којим се подразумева догађај који је проузрокован изненадним деловањем природних сила, техничко-технолошких или других фактора, а који угрожава здравље и живот људи, односно проузрокује штету на имовини корпорације и угрожава њено природно окружење. Несрећом великих размера, по овој дефиницији, сматра се догађај који својим могућим развојем може попримити облик катастрофе. Велике несреће су узроковане неконтролисаним развојем догађаја и несрећа попут ослобађања штетних материја у већем обиму, ватре или експлозије у постројењима у којима се опасне материје производе, складиште или се њима рукује, а чија емисија може имати директне или индиректне последице по живот и здравље људи и животну средину (Триван, Д., 2012:54).

Када је у питању однос корпорација према могућим кризама, помиње се пет нивоа (степенa) њихове припремљености:

1) компаније склоне кризи (немају систем раног упозоравања, планови за ограничавање штете ретко постоје пре него што се криза деси, а системи за опоравак нису још успостављени);

2) организације које зазиру од криза (често имају програме за различите врсте катастрофа, али не и за друге врсте криза, пре свега за спољашње економске ударе или информационе нападе);

3) корпорације прилагођене на кризу (имају разрађене планове и процедуре за ограничен број поремећаја као што су проблеми са функционисањем рачунара, озбиљне грешке оператера или већи безбедносни пропусти, али и даље не схватају комплексне односе који доприносе настанку криза);

4) кризно ојачане компаније (не представљају напредак у смислу типова кризе које идентификују и на плану спровођења превентивних акција, али имају побољшано управљање фазама кризе због успостављања проактивног кризног менаџмента);

5) корпорације припремљене на кризу (имају разрађена правила и процедуре за које експлицитно узимају у обзир све критичне системе који узрокују и спречавају веће кризе, као и виши степен свести о постојећој организационој култури и њеном позитивном или негативном утицају на кризни менаџмент).⁵

Припремање и функционисање корпорација у кризним и ванредним ситуацијама

По неким ауторима, посебно према Желимиру Кешетовићу и Зорану Кековићу, ванредна (хитна) ситуација (*emergency*) и даље није кризна, мада пред традиционалне структуре поставља ванредне захтеве. Реч је о томе да институционалне компоненте система предвиђеног за борбу против криза могу да одговоре на ове ванредне захтеве помоћу већ устаљених механизма. То су сасвим разумљиве оперативне ситуације које, уколико им се дозволи да се развију, могу као резултат имати озбиљну деградацију капацитета и губитак ресурса и/или људских живота. У оваквим ситуаци-

⁵ Ж. Кешетовић, З. Кековић, *Систем кризног менаџмента*, Факултет за безбедност и заштиту, Бања Лука, 2008, стр. 31.

јама службе за ванредне ситуације (полиција, ватрогасци, хитна помоћ и друго) у стању су да одговоре традиционалним средствима. Приликом оваквих догађаја друге компоненте система нису узнемирене у већој мери. Кључни елементи за разликовање ових појава јесу јасноћа природе, карактера и димензија догађаја који постоје приликом ванредне ситуације, али не и приликом кризе. За разлику од кризе, ванредна ситуација се углавном решава рутинским оперативним процедурама у оквиру постојећих капацитета организације, односно заједнице. По овим ауторима, ванредна ситуација је шири појам од појма „криза“, јер је свака криза уједно и одређена ванредна ситуација, док свака ванредна ситуација не мора да буде криза. Оно што је за неку друштвену групу или географску заједницу само ванредна ситуација (велики пожар, тешка саобраћајна несрећа) за непосредне актере може бити велика криза или катастрофа. Такође, поменути аутори истичу да треба разликовати ванредну ситуацију од ванредног стања, под којим се подразумева одлука највише извршне власти којом се суспендује нормално функционисање владе и државне управе, а грађани упозоравају да измене свој уобичајени начин живота или понашање како би заштитили животе и имовину, док владине службе добијају налог да делују према плановима за ванредне ситуације, при чему се одређене слободе и права грађана могу ограничити. Узроци за увођење ванредног стања обично су природне катастрофе, масовни грађански нeredи или објава, односно почетак рата, у ком случају се користи и израз „ратно стање“ (Триван, Д., 2012:55).

Приступити ситуацијама којима се угрожавају корпорације могу бити различити, а према неким ауторима, постоји неколико најчешћих:⁶

- прихватање ризика којим се занемарује могућност да се догоди нешто изван планираног, тј. да дође до настанка ванредне ситуације;
- ретроактивно поступање, што укључује покушаје смањења последица након настанка ванредне ситуације (управљање губицима);
- интерактивно поступање, када се у свакој фази пословног циклуса предузимају мере да до ванредне ситуације не дође;
- планско поступање, које захтева предвиђање могућности избијања кризе, а затим усвајање оних активности којима се на најбољи начин контролишу ризици и спречава ескалација неповољних догађаја.

С тим у вези, менаџери за корпоративну безбедност у корпорацијама су у обавези, како наводи Драган Триван, „да добро чују, уче и схвате сигнале предстојеће кризе и ванредне ситуације. Међутим, постоје бројни проблеми који их спречавају да чују и прихвате таква упозорења. Они су, наиме, свакодневно бомбардовани мноштвом информација и савета, амбивалентних и контрадикторних сигнала. Упозоравајуће сигнале потребно је издвојити из мноштва наизглед минорних и безначајних индиција. Такође, пут информација до менаџера за корпоративну безбедност често је замршен. На путу који лоше вести прелазе да би стигле до највиших руководилаца постоје бројне и озбиљне препреке, нарочито у бирократској организацији, где нико не жели да непотребно узбуни свог претпостављеног, или да понесе епитет онога који наговештава невоље. Стога постоји опасност да топ-менаџери постану жртве „ћутања“ као комуникационог обрасца у корпорацији. Посебно је

⁶ Видети: Д. Триван, *Корпоративна безбедност*, Досије студио, Београд, 2012, стр. 55.

опасна тенденција да се проблем у настајању не схвати довољно озбиљно“. Тако је руководство корпорације Intel 1994. године, потценило неисправност која се појавила на чипу Pentium-а, а на који је менаџменту компаније указао један професор информатике. Уследила је размена информација међу експертима, која је прерасла у лавину порука, а читава афера је доспела у медије. Последица је био гнев клијената изазван не само грешком на чипу, већ и игнорисањем проблема од стране Intel-а.⁷

Превелика самоувереност је, како наводи Триван, такође „опасна за успешне корпорације јер подстиче самозадовољство и буди осећај нерањивости, што заслепљује менаџере који не уочавају знаке долазеће опасности и ванредне ситуације“. О томе сведочи случај из аутомобилске индустрије почетка осамдесетих година XX века. Наиме, тада су објављени резултати истраживања о мишљењима купаца у погледу квалитета возила различитих светских произвођача аутомобила. Према тим резултатима, јапанска возила су заузела водећа места на ранг-листи, а америчка корпорација General Motors нашла се на њеном зачељу. Подаци из других извора такође су указивали на проблеме са квалитетом возила General Motors-а. Руководство највећег произвођача аутомобила на свету занемарило је ова упозорења, што је резултирало тиме да више никад није надокнађен губитак удела на светском тржишту.⁸

Кризни менаџмент и његове специфичности

Можемо рећи да се порекло термина *кризни менаџмент* налази у политичкој сфери. Наиме, тврди се да је амерички председник Џ. Ф. Кенеди први употребио овај израз током Кубанске кризе 1962. године, када је конфронтација САД и СССР услед инсталирања совјетских ракета са нуклеарним главама на Куби довела свет на ивицу Трећег светског рата. На тај начин Кенеди је описао управљање једном озбиљном, ванредном ситуацијом (Кешетовић, Ж., 2008:73).

Пошто је у условима биполарне равнотеже и хладног рата СССР почео да губи трку у наоружању са САД, тако да је територија САД била изван домаћаја совјетских нуклеарних ракета, док су САД могле да погоде било који циљ у СССР-у, совјетски премијер Никита Хрушчов је у лето 1962. дошао на идеју о распоређивању ракета средњег домета на Куби. Кубански премијер Фидел Кастро прихватио је ову понуду плашећи се инвазије на Кубу од стране САД. У лето 1962. године, Совјети су тајно почели инсталацију постројења потребних за лансирање ракета на Куби. Криза је за САД почела 15. октобра када су се ова постројења видела на обавештајним фотографијама. Председник Џон Ф. Кенеди је окупио групу од својих 12 најзначајнијих саветника да би размотрио начин решавања ове кризе. Определио се за поморску блокаду Кубе и јавно обелоданио постојање кризе 22. октобра уз изјаву да ће се свака ракета лансирана са Кубе на САД сматрати нападом СССР-а и

⁷ Детаљније: Grove S. Andrew, *Only the Paranoid Survive*, Currency Doubleday, New York, 1996, стр. 3-4.

⁸ Према: Sorkin A. Ross, "A Bridge Loan: U. S. Should Guide G. M. in a Chapter 11", *New York Times*, 17 November 2008.

захтев да Совјети одмах у потпуности уклоне офанзивно оружје са Кубе. Уследиле су свеобухватне ратне припреме након чега је Хрушчов изразио спремност за уклањање ракета у замену за америчко уклањање пројектила из Турске. САД су то прихватиле уз услов да се то јавно не објављује како би се решење представило као америчка победа. Споразум је постигнут 28. октобра и свет је спасен катастрофе.

Кризни менаџмент као функција, односно делатности кризног менаџмента старији су од самог термина. Тако је управљање ванредним догађајима као формална одговорност владе САД настало са напорима да се одговори на растуће претње пожара у великим градовима у XIX веку. Касније, кризни менаџмент настаје и као организација, односно формирају се посебни органи, тела и агенције које се баве управљањем кризама.⁹

И данас су кризе за сваку организацију неизбежне, али су менаџери и у профитном и у непрофитном сектору, као и у државној управи свесни да њихово трајање може бити знатно краће, а последице неупоредиво мање уколико је организација припремљена за кризу. Управо то и јесте задатак кризног менаџмента као новог поља менаџмента. Речено је да постоје два типа криза „оне којима ви управљате и оне које управљају вама“. Проактивно планирање омогућава менаџерима да контролишу и реше кризу, а игнорисање могућности да до кризе дође, с друге стране, води ка томе да криза крене властитом инерцијом. Кризни менаџмент се може применити у скоро свакој области људске делатности, али се и данас најчешће повезује са међународним односима, политичким наукама и пословном сфером. Поред тога, данас је у свету кризни менаџмент, и као функција и као организација, препознат у великим компанијама, али и у непрофитном сектору у најразличитијим областима од енергетике и туризма до спорта и образовања. Тако су, на пример, бројне школе и факултети сачинили приручнике за понашање у кризним ситуацијама као што су пожари, непожељни посетиоци, најаве о подметнутим бомбама, насиље, смрт студента и т. сл. С друге стране, неспремност и неадекватно реаговање у случају криза имају озбиљне последице (Кешетовић, Ж., 2008:74).

Кризни менаџмент је врста апликативног (примењеног) менаџмента, као уосталом и менаџмент уопште, не представља неку егзактну науку, већ пре праксу руковођену теоријом. Постоје бројне дефиниције кризног менаџмента. Тако га Ђилоти и Роналд одређују као способност организације да поступа брзо, ефикасно и ефективно у могућим операцијама које имају за циљ смањивање претњи људском здрављу и безбедности, умањењу штете на јавној или имовини корпорације и смањењу негативног утицаја на наставак нормалног пословања или других операција. Сличне концептуалне приступе предложили су и други истраживачи изједначајући кризни менаџмент са поступањем у непредвиђеним ситуацијама (контингентним операцијама). Иако овакви приступи изгледају задовољавајући када је криза идентификована, они могу бити неефективни пошто не узимају у обзир многе друге важне аспекте интегрисаног плана за управљање кризама. Кризни менаџмент се може одредити као скуп функција или процеса који имају за циљ да идентификују, изуче и предвиде могуће кризне ситуације и успоставе посебне начине који ће организацији омогућити да спречи кризу или да се са њом избори и да је превазиђе уз мини-

⁹ Ж. Кешетовић, *нав. дело*, стр. 74.

мизирање њених последица и што бржи повратак у нормално стање. Дакле, кризни менаџмент је стенографски назив за све врсте активности усмерене на поступање са системом у стању поремећаја: превенцију, припрему, ублажавање и опоравак. Ради се о обликовању поступака, договора и одлука које утичу на ток кризе. Кризни менаџмент обухвата организацију, припреме, мере и распоређивање ресурса за савладавање кризе. Он се обично одвија у условима организационог хаоса, под притиском бројних медија у стресним околностима и недостатку прецизних информација (Кешетовић, Ж., 2008:75).

Кризни менаџмент није јединствена струка, односно професија, већ је теоријски концепт који у истраживачком смислу обухвата посебну групу догађаја (кризе) које имају одређене заједничке законитости, али и велике међусобне разлике. Различите професије се баве монетарним кризама, војним тензијама, тероризмом, природним несрећама итд. и тешко да би експерти из ових струка ефикасно деловали у области за коју нису стручни. Међутим, на одређеној апстрактној равни они могу међусобно размењивати искуства. Израз кризни менаџмент, дакле, није синоним за заштиту и спасавање, за обезбеђење од природних и других несрећа за цивилну одбрану, а ни за све то заједно. Он обухвата много ширу друштвену реалност која постоји као теоријски концепт у науци и истраживању, а не у реалном свету као систем, институција или центар за овладавање свим могућим кризним догађајима.¹⁰

Како наводи Желимир Кешетовић, менаџмент означава вођство у некој организацији. У функционалном значењу он обухвата задатке и процесе везане за текуће активности организације. Појединачно, обухвата планирање, организовање, имплементацију и контролу.¹¹ Наведене фазе могу се приписати и кризном менаџменту. Међутим, кризни менаџмент, због карактеристика саме кризе, има бројне специфичности. Одговор на кризу је озбиљан изазов. Криза захтева критичке одлуке које морају бити донете у незгодним околностима. Истовремено, криза генерише препреке процесу квалитетног доношења одлука. Уобичајени проблеми се током кризе експоненцијално умножавају. Кризни менаџери морају да решавају сложене дилеме без информација које су им неопходне у нестабилном организационом окружењу и у условима озбиљног стреса. Ако се размотре дилеме које настају током кризе, кризни менаџмент се може означити као немогућ посао, попут вожње аутомобила на опасној низбрдици са везаним рукама и повезом преко очију.

Специфичност кризног менаџмента је у томе што проблем (кризна ситуација) настаје неочекивано, односно нагло. Појављујући се, он систему руковођења поставља задатке који не одговарају стандардном режиму рада организације и њеном ранијем искуству. Контрамере морају бити хитно донете, али уобичајени начин не омогућује да се то учини из низа разлога – постојећи планови рада не одговарају новој ситуацији, појављују се нови задаци, а истовремено стижу велике количине информација које треба обрадити и анализирати. У таквим условима постоји опа-

¹⁰ Ж. Кешетовић, *нав. дело*, стр. 75.

¹¹ У литератури се прави разлика између менаџера и управљача. Менаџери су људи који руководе, односно управљају ресурсима организације на начин који је утврђен пословном политиком и циљевима организације. С друге стране, циљеви и политику одређују титулари својине, односно власници капитала или деоничари.

сност од опште панике. Руководиоци нижег нивоа, наставши се у неочекиваној ситуацији, ако немају директиве одозго и целу слику ситуације, могу да подлегну тој паници и да непромишљеним одлукама допринесу општој збрци. Треба такође напоменути да многи руководиоци не могу да измене свој начин размишљања и рада у условима скоковитих, неочекиваних промена (Кешетовић, Ж., 2008:82).

Табела 1 – Упоредне карактеристике система руковођења

Традиционални системи руковођења	Системи руковођења у ванредним ситуацијама
Стални режим функционисања	Различити режими функционисања
Чврста структура и јасна подела функција у дугом временском периоду	Непостојање чврсте структуре и јасне поделе функција у дугом временском периоду, флексибилност, агресивност
Уска функционална усмереност	Широка и делимично непредвидљива област активности
Моноструктура	Полиструктура
Прописани доток информација	Зависност дотока информација од конкретне ситуације
Прецизне информације	Непоуздане информације
Прекомерне информације	Недовољне информације
Низак степен промена	Висок степен промена
Предвидљивост ситуације	Непредвидљивост ситуације; оријентисаност на претходно искуство, по правилу, нема ефекта
Принцип јединства овлашћења и одговорности	Комбинација принципа недељивости руковођења и поделе овлашћења и одговорности
Функционални потенцијал	Организациони потенцијал
Доминантност социјално-економских циљева и критеријума функционисања	Циљеви – ефикасност, успешност у отклањању узрока ванредних ситуација и њихових последица; критеријуми – минимизација времена за постизање циљева, минимум губитака (жртава) при отклањању ванредних ситуација

(Извор: Архипова, Н. И. и Кулба, В. В.)

Сложеност савремених криза, како наводи Желимир Кешетовић, „отежава менаџерима да оцене праву природу кризе. Кризни менаџер је спутан суштинском сложености услова и карактеристика неразвијене кризе и резултатским неизвесностима. Према Тарнеру, непоузданост одговора може произаћи због почетног недостатка информација или погрешне иницијалне класификације или због измене природе самог инцидента током његовог развоја. Резултирајући несклад између дефиниције ситуације и актуелних карактеристика ситуације подрива кризни одговор. Кризни менаџери верују да решавају кризу, док пажљива анализа ситуације показује да није тако. Кризним менаџерима је обично потребно извесно време да прилагоде своју дефиницију ситуације“.

Процена безбедности пословања

Основни циљ сваке процене је настојање да се предвиди и делимично одреди будућност, тј. да се предвиди, а у неким елементима и одреде будућа догађања. Смисао тога је да се долажењем до одређених информација и њиховом анализом обезбеди утицај на смер и интензитет одређених активности како сопствених, тако и оних које потичу од носилаца угрожавања.¹² У том смислу, безбедносна процена представља интерактивно и логично повезивање чињеница и сазнања о појединим елементима предмета – субјекта процене у сврху стицања сазнања о могућности и вероватноћи настанка опасности, могућем спречавању њеног настанка или, ако то није могуће, смањења (ублажавања) и/или отклањања штете, односно контроли опасности. Приликом разматрања безбедносне ситуације оцењују се разна латентна или тренутна конфликтна стања, њихови узроци и могући развој. У закључном делу процене потребно је да се искаже прогноза будућих понашања и активности носилаца угоржавајућих делатности и задаци надлежних служби у превенцији и супротстављању тим појавама.¹³

Када су у питању безбедносне процене, Зоран Драгишић уводи и појам безбедносне појаве, дефинишићу их као друштвене појаве које својом усмереношћу, циљевима и ефектима, у већој или мањој мери, угрожавају националну и друге врсте безбедности, укључујући и корпоративну безбедност. Према степену друштвене опасности, он их дели у три категорије, и то: безбедносне појаве високог интензитета (тероризам, верски и национални екстремизам, организовани криминал, шпијунажа, атентати и друго), безбедносне појаве средњег интензитета које угрожавају битне вредности друштва, слободе и права грађана, живот и имовину људи, безбедност саобраћаја, у које спадају општи и привредни криминал и слично, те безбедносне појаве ниског интензитета, које угрожавају друштвени морал, личне интересе људи (блажи облици општег криминалитета).¹⁴

Стање безбедности пословања корпорације резултат је деловања позитивних и негативних безбедносних појава, које се, у крајњој линији, појављују као укупност угрожавања пословног субјекта и његових капацитета да одговори на та угрожавања. Према истраживању стања безбедности пословања треба утврдити трендове и нове појавне облике безбедносних претњи, законитости у испољавању негативних безбедносних појава и узроке њиховог настанка. Само стање безбедности утврђује се применом метода за израду безбедносне процене, које су у начелу статистичке методе, методе анализе, синтезе и слично. Током вршења безбедносних процена угрожености и процена безбедности пословања корпорација идентификују се бројне претње и ризици различитог порекла. У том смислу, одговорност запослених, а посебно оних који су задужени за безбедност корпорације везана је за менаџмент корпоративне безбедности, односно менаџмент ризика, који укључује и анализу ризика као средство које олакшава комплетирање следећих задатака: идентификацију лица, објеката и имовине вредне заштите; идентификацију претње која може довести до угрожавања безбедности имовине, лица

¹² Према: *Војна енциклопедија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1974, стр. 696.

¹³ Видети опширније: О. Ђорђевић, *Лексикон безбедности*, Привредапублик, Београд, 1989, стр. 380-381.

¹⁴ Детаљније: З. Драгишић, *Безбедносни менаџмент* (скрипта), Факултет безбедности, Београд, 2006, стр. 36.

и пословања корпорације; процену вероватноће да дође до штетног догађаја, процену утицаја претње, процену фреквенције тог дешавања; процену могућности управљања претњом и идентификацију контрамера претњи (Триван, Д., 2012:59).

Када говоримо о идентификацији лица, објеката и пословних ресурса, она је везана за утврђивање основаности претње корпорацији и дефинисање да ли њена угроженост може битно утицати на одређене појаве у друштву и држави. Идентификација екстерних и интерних претњи¹⁵ обухвата препознавање намера и способности потенцијалних носилаца угрожавања. Екстерне претње крећу се од екстремно угрожавајућих догађаја као што су терористички напади и киднаповања, до нешто мање драстичних, попут провала у објекат. Такође, екстерне претње укључују индустријску шпијунажу,¹⁶ контаминацију производа, уцене, пожаре, временске непогоде, земљотресе и друге врсте природних катастрофа (Триван, Д., 2012:59).

Интерне претње укључују крађе, саботаже, насиље, вандализам и одавање осетљивих информација.

Имајући у виду да је у претходном периоду донет Закон о безбедности и здрављу на раду,¹⁷ у Републици Србији уведена је обавеза послодавца да донесе Акт о процени ризика за свако радно место у предузећу, којим ће се утврдити начин и поступак отклањања ризика или начин и средства како ће запослене заштитити од ризика који постоје на њиховим радним местима. Доношењем овог акта сагледава се укупно стање услова рада на сваком радном месту и у радној околини и утврђују се мере и приоритети за побољшање услова рада и свођење ризика на најмању могућу меру. У случају да постоје ризици од којих послодавац не може да заштити запослене, они морају знати који су то ризици и каквог утицаја имају на њихово здравље. Запослени морају знати и које им бенефиције припадају за радна места са ризицима који се не могу отклонити. Акт о процени ризика израђују стручна лица са лиценцом, уз учешће Медицине рада и лица које професионално обавља послове за послодавца везана за безбедност и здравље на раду. Закон даје могућност да у процесу израде Акта о процени ризика учествују и представници запослених, који ће формирати Одбор за безбедност и здравље на раду. Када се на радном месту, из било ког разлога, повећа ниво опасности, запослени, преко својих представника, имају право да захтевају, а послодавац је дужан да то испуни, да се Акт о процени ризика измени.

Акт о процени ризика, као основни документ у процесу дефинисања ризика и мера за њихово отклањање, заснован је на утврђивању могућих врста опасности и штетности на свим радним местима у радној околини, према листи опасности и штетности датих у Правилнику о начину и поступку процене ризика, Приручнику за процену ризика Европске агенције за безбедност и здравље на раду и чек листама ЕУ за свако појединачно занимање (Триван, Д., 2012:62).

¹⁵ Претња је индикација, околност или догађај који може да изазове губитак у пословању или штету на имовини, као и смрт, повређивање или ометање у раду највиших руководица и других запослених у корпорацији.

¹⁶ Пример могуће пословне шпијунаже у Републици Србији забележен је у фабрици оружја "Застава" у Крагујевцу, чија су три руководиоца 2008. године, прешла у црногорску војну фабрику "Тара" у Мојковцу. С обзиром на то да је технологија производње оружја водећа на листи индустријске шпијунаже, менаџмент "Заставе" још страхује да су оружари у Мојковцу дошли до поверљиве документације за производњу најновијих цеви за пушке и поштоље.

¹⁷ *Службени гласник РС*, бр. 101/2005.

Деловање корпоративне безбедности у кризним и ванредним ситуацијама

Да би било успешно деловање, координација и контрола у кризним и ванредним ситуацијама, иако првенствено захтевају брзо реаговање, као и одбрамбене и реактивне потезе, ефикасни менаџери односно менаџери корпоративне безбедности у тим ситуацијама оперишу у „троструким временским фазама“: док се носе с неком ванредном ситуацијом, процењују акције које су предузели, спроводе акције које су нужне у том тренутку и планирају следеће акције које ће морати да се предузму.

Ванредна и кризна ситуација, како истичу Желимир Кешетовић и Зоран Кековић, стварају тензије и притисак на менаџере који нису сигурни, али морају да одлучују брзо, што може изазвати осећај немоћи. У тим околностима, доносиоци одлука могу компензовати своје осећање несигурности ригидном и понекад опсесивном преокупацијом само једним могућим решењем настале кризе. Најчешће се размишља по аналогiji, а референтна тачка је последња ванредна ситуација. Пошто се сличне ситуације ретко понављају, различите и неконзистентне мере донете на основу таквог резонувања могу бити контрапродуктивне. У ванредним ситуацијама менаџери имају велике проблеме у редефинисању ситуације и често се предају групном мишљењу које се јавља у веома кохезивним групама које су такве постале услед заједничких искустава и групног духа као и потребе да се уједине пред спољашњом претњом. Понекад је реч и о „колективном лудилу“ у коме очување групне хармоније и односа између чланова надвладава способност групе да критички процењује проблеме везане за доношење одлука, прихвата и прослеђује стратешке информације и рационално бира правац акције. Ово често служи менаџерима корпоративне безбедности и саветницима да са себе пребаце одговорност на групу.¹⁸

У литератури углавном постоји сагласност о пет основних фаза одговора на насталу ванредну ситуацију:

1. упозорење и обавештавање;
2. узбуна;
3. заштита живота и имовине;
4. обезбеђивање јавне добробити, и
5. обнова.

Дужина сваке од тих фаза зависи од природе кризне ситуације, тако да упозорење и обавештавање у случају оркана или поплаве могу трајати неколико дана, а у случају торнада или експлозије неколико минута.¹⁹

Ванредна ситуација захтева брзо и одлучно деловање јер, како наводи Драган Триван, „у супротном, последице могу бити све веће и веће“. Пример таквог деловања је поступак компаније *Nike*, која је у јуну 1997. године лансирала нови дизајн кошаркашких патика „летњи скок“, користећи реч ваздух (air) написану пламтећим словима. Испоставило се да је тај натпис визуелно веома сличан речи „Alah“ на арапском језику. Увидевши могуће последице, компанија је повукла из продаје

¹⁸ Видети: Д. Триван, *нав. дело*, стр. 95.

¹⁹ Исто.

38.000 пари патика из те серије и прекинула линију њихове производње.²⁰ Материјална добра, иако веома важна за корпорацију, могу се надокнадити, за разлику од људских живота. С тим у вези, у ванредној ситуацији је потребно ризиковати и трошкове и губитке, ако је то потребно ради заштите људи. Пример за то је корпорација *Johnson & Johnson*, која је 1982. године повукла 22 милиона бочица лека „tylenol“ из свих апотека, одмах пошто је уочена веза између узимања овог лека и смрти пацијената. Овај потез је поменутој компанији коштао више стотина милиона долара, али је сачуван главни капитал, углед корпорације, којој су људски животи важнији од профита. Истовремено, спречене су и нове потенцијалне жртве.²¹

Закључак

Може се закључити да корпоративна безбедност има улога заштите корпорације од различитих спољних и унутрашњих угрожавајућих деловања, чиме се успоставља основа за доношење адекватних управљачких одлука на нивоу компаније/корпорације. Такође, функционисање система корпоративне безбедности обезбеђује менаџменту корпорације приступ поверљивим информацијама и формира процесе и процедуре које онемогућавају одливање заштићених података.

Реч *криза* је данас вероватно једна од најчешће коришћених речи у свакодневном говору. Користи се и у описивању личне, односно приватне ситуације, али много чешће да се опише стање са потенцијалним негативним консеквенцама у коме се налазе друштво као целина или поједине организације, корпорације/компаније и системи у оквиру њега. Но, упркос учесталој примени, нема јасног и једнозначног појмовног садржаја термина кризе, већ постоје многобројне и међусобно често различите интерпретације. Концепт кризе је комплексан и амбивалентан, па га је тешко дефинисати. У мноштву дефиниција релативно је најприхватљивија она коју је дао Пол Харт одређујући је као озбиљну претњу основним структурама или фундаменталним вредностима и нормама социјалног система која, у условима временског притиска и веома несигурне околности, захтева доношење критичних одлука (Кешетовић, Ж., 2008:70).

Кризни менаџмент је скуп функција (процеса) који имају за циљ да идентификују, изуче и предвиде могуће кризне и ванредне (хитне) ситуације и успоставе посебне начине који ће организацији омогућити да спречи кризу или да се са њом избори, и да је превазиђе уз минимизирање њених последица и што бржи повратак у нормално стање. Примењује се углавном у условима организационог хаоса, под притиском бројних медија, у стресним околностима и недостатку прецизних информација. (Кешетовић, Ж., 2008:163).

Менаџери за корпоративну безбедност у корпорацијама су у обавези да добро схвате сигнале предстојеће кризе и ванредне ситуације, а да би било успешно деловање, координација и контрола у кризним и ванредним ситуацијама, осим што захтевају брзо реаговање, потребно је и предузимање одбрамбених и реактивних потеза, у циљу ефикасности предузетих акција, као и процењивању даљих догађаја и ситуације.

²⁰ Детаљније: Awad Nihad, „Nike and islamic group end logo logiam“, CNN U.S., Atlanta GA, 21 November 1998.

²¹ Према: Yang Lynn Jia, „Getting a handle on a scandal“, *CNN Money*, Atlanta GA, 22 May 2007.

Литература

- [1] Архипова, Н. И. и Кулба, В. В. *Руководство у ванредним ситуацијама*, РГТУ, Москва, 1994.
- [2] Awad Nihad, „Nike and islamic group end logo logiam“, CNN U. S., Atlanta GA, 21 November 1998.
- [3] *Војна енциклопедија*, Војноиздавачки завод, Београд, 1974.
- [4] Grove S. Andrew, *Only the Paranoid Survive*, Currency Doubleday, New York, 1996, стр. 3–4.
- [5] Драган Триван, *Корпоративна безбедност* (Београд, Досије студио, 2012).
- [6] Желимир Кешетовић, *Кризни менаџмент* (Београд: Факултет безбедности, 2008).
- [7] Желимир Кешетовић, Зоран Кековић, *Систем кризног менаџмента* (Бања Лука, Факултет за безбедност и заштиту, 2008).
- [8] *Закон о ванредним ситуацијама*, „Службени гласник РС“, број 92/2011.
- [9] Зоран Драгишић, *Безбедносни менаџмент* (скрипта) (Београд: Факултет безбедности, 2006).
- [10] Yang Lynn Jia, „Getting a handle on a scandal“, *CNN Money*, Atlanta GA, 22 May 2007.
- [11] Обрен Ђорђевић, *Лексикон безбедности* (Београд, Привредапублик, 1989).
- [12] Sorkin A. Ross, „A Bridge Loan: U. S. Should Guide G. M. in a Chapter 11“, *New York Times*, 17 November 2008.
- [13] Службени гласник РС, бр. 101/2005.
- [14] Станимир Ђукић, *Кризни менаџмент и ванредна ситуација*, Часопис Војно дело, година издажења 67, број 2, (2017).
- [15] Harms-Ringdahl Lars, *Safety Analysis: Principles and Practice in Occupational Safety*, Taylor & Francis Inc., New York, 2001, p. 12.
- [16] „Control of Major Accident Hazards Involving Dangerous Substances“, *Council Directive 96/82/EC*, Council of the European Union, Brussels 1996.

ТЕРОРИЗАМ СА СЕПАРАТИСТИЧКИМ ПРЕТЕНЗИЈАМА

Марко Крстић

Министарство унутрашњих послова Републике Србије

У раду се анализира етно-националистички (сепаратистички) тероризам, његово деловање против либералних демократија и какав утицај има владин одговор на то како се сукоб који укључује употребу тероризма претвара из насиља у уставне политичке активности. Сепаратистички тероризам се значајно разликује од насиља извршеног за идеолошке, верске или финансијске мотиве. Овај вид тероризма често више тежи да утиче на своје одабране јединице више него на земљу у целини, а терористи често настоје да подстакну заједнички идентитет, супротно идентитету који пропагира држава. Циљ је да се изазову фрагментације унутар једне земље и успостави нова држава и ова врста тероризма је типична за мањине унутар националне државе које желе своју државу, обично због дискриминације коју трпе од већинске групе. Природа националистичко-сепаратистичких група је сложена и такве групе се могу кретати кроз фазе легитимитета као револуционарне снаге и нелегитимности и као терористичке мреже. Овај рад се бави узроцима етничког тероризма: политичким и економским притужбама на матичну државу домаћина и конкуренцијом елита етничке заједнице за контролу над групом, а такође ће се анализирати подстицаји и могућности које тероризам представља за државе укључене у етнонационалистичке сепаратистичке сукобе.

Кључне речи: *тероризам, сепаратизам, етно-национализам, идентитет, сукоб*

Увод

Сепаратизам подразумева одвајања једне групе од друге, без обзира да ли је та група владина, етничка, расна, језичка, верска или заснована на полу, а циљ раздвајања може бити потпуна територијална сецесија, или одређена мера аутономије унутар веће јединице. Циљ отцепљења може бити потпуна територијална сецесија, или одређена мера аутономије унутар веће јединице и подразумева идеју неких генеричких карактеристика као кључних за аутономно постојање. Студије на ову тему указују на то да су етничке групе са аутономним институционалним аранжманима склоније да се отцепе, али други докази указују на то да аутономија смањује вероватноћу сецесије. Док се појединци у државној заједници боре за интеграцију у друштво, други одлучују да се одвоје од њега и у овом контексту израз „сепаратизам“ односи се на процес којим ма-

њинска група бира да се одвоји од веће групе. Сепаратизам еволуира када група људи који верују да су потиснути, злостављани, ослобођени или дискриминисани, покушавају да се одвоје од система који управља њима. Они обично желе да се одвоје од своје владе и успоставе нову територију у којој могу да формирају сопствене законе, али сепаратизам може проистећи и од жеље да се економски, друштвено или религијски аспекти одвоје од владајуће структуре. Тако се овај израз односи не само на покушаје стварања алтернатива правом друштву, већ и на искључивање и изопштавање од саме заједнице. Сепаратистичке групе постижу циљ сепарације од постојећих ентитета кроз независност, политичку аутономију или верску слободу и доминацију. Идеологије које промовишу сепаратисти укључују социјалну правду или једнакост, анти-империјализам, као и отпор освајању или окупацији од стране стране власти. Категорије етничности и национализма могу се укрштати у образложењу подршке за ове активности.

Етносепаратистички тероризам је једна од најстаријих и најчешћих форми тероризма, и за ове групе је карактеристично да користе циљано насиље како би привукли пажњу на свој циљ у оквиру граница, а посебно и изван граница државе, чиме шире свест о својим сепаратистичким захтевима. Овај тип тероризма био је најуспешнији у погледу прибављања подршке и легитимитета од међународних актера, као што су стране државе. Етносепаратистички тероризам може бити тежак за дефинисање из разлога што многе групе које спроводе терористичке активности у име свог циља сматрају себе борцима за слободу а не терористима. Ови терористи често циљају на оне који би иначе могли да угрозе питања идентитета а секундарни циљ напада је стварање климе страха међу популацијама супарничких група. Квалификовање сепаратизма као тероризма представља бројне изазове за владе које се суочавају са етно-националистичким проблемима. Наиме, такво окружење омогућава државама да избегавају адресирање етнонационалистичких корена сепаратистичког сукоба. Етно-сепаратистички терористи настоје да формирају самоодређење у неком облику, које се може кретати од добијања веће аутономије, па до успостављања потпуно независне, суверене државе (сепаратизам). Они се често противе ономе што сматрају окупационим, империјалним или на други начин нелегитимним овлашћењима. Национални тероризам је повезан са националном, етничком, верском или другом идентификационом групом, а осећање међу припадницима те групе да су угњетавани или им ускраћена права. Сепаратистичке групе успешно придобијају међународну пажњу, а понекад чак и симпатије за своје узроке. Међутим, сепаратистичке акције које користе насиље против ненаоружаних грађана који нису директно везани за сукоб, свакако представљају тероризам. Истакнутост територијалних захтева у реторици етничких активиста јесте изузетно честа појава-захтеви за аутономијом у држави, за одвајање од исте, или уједињење са другом државом. Док етнички сукоб има многе димензије, један од првих који западне за око посматрачу је територијална.

Националистичко-сепаратистичке групе које делују унутар своје нације су посебно осетљиве на одговоре њихових интерних изборних група, као и на њихову међународну публику. Најистакнутији примери су ЕТА баскијски сепаратисти у Шпанији, ИРА у Ирској, чеченски терористи у Чеченији, тамилски тигрови на Шри Ланки, курдска ПКК у Турској и ослободилачки фронт у Квебеку у Канаду. Истраживања о тероризму су генерално занемарила етничку димензију коју неке терористичке кампање воде за изградњу или тестирање теорије примењивих на сво терористичко насиље, без обзира на идеолошку оријентацију.

Обележја тероризма

У најширем политичком смислу тероризам је синоним за метод политичке борбе за који је карактеристична систематска употреба насиља ради застрашивања противника и сламања његовог отпора. За свеобухватно сагледавање тероризма неопходан је мултидисциплинарни приступ као и упоредно истраживање у неколико области. На његово дефинисање и сагледавање утиче низ субјективних и објективних фактора који отежава продор у његову широку и вишеслојну проблематику (Крстић, 2015 (б): 522). Тероризам представља пресек насилног криминала и политичке активности, а његова политичка природа је заправо оно што га диференцира од осталих криминалних активности мотивисаних финансијском добити или личним анимозитетом (Крстић, 2016 (б):97). Произашао из политичког контекста и на таквој традицији, тероризам је временом доживљавао континуирану експанзију у свим својим облицима, са својом стратегијом и својим жртвама, да би данас постао једна од најистакнутијих политичко-сигурносних компоненти савременог света. Као појава и феномен који у себи садржи политичке побуде, тероризам своју ескалацију доживљава последњих деценија и у својим најразличитијим облицима непрестано прети општој безбедности (Крстић, 2015(а):286). Јавља се у контексту сукоба и својствена је тактика или облик насилног конфликта, вид политичког насиља, координираног разарања и тешких облика бруталности, а такође се користи као инструмент екстремног насилног противљења структурама доминације и експлоатације или ради унапређења других циљева (Крстић, 2016 (а):30).

Феномен тероризма је инспирисао обимну литературу у последњих неколико деценија и једна општа и јединствена теоријска анализа његових узрока једноставно је немогућа. То је један од најкомплекснијих и уједно и најкомпликованијих феномена савременог света, има више лица и може да се крије под окриљем религије, филозофије, политике, или под било којим другим именом (Крстић, 2016 (ц):85). Највише захваљујући чиниоцима који га поспешују, тероризам се континуирано регенерише и модификује на све вишем организационом нивоу, а његова ефикасност и јачина деловања се непрестано повећавају (Крстић, 2015 (ц): 312).

Стручњаци сматрају да сам термин у својој суштини оспорава концепт, дискутабилан је у својој сржи, нејасан, контраверзан а истовремено је пежоративан. Проблем у појмовном одређењу тероризма представља и интерес државе, јер када га оне дефинишу, фокусирају се на своје приоритете у односу на свој национални интерес, а саме, као и криминалне организације, стварају конфузију и спорове око дефиниција, јер они ни у ком случају не желе да ограниче своје разлоге за примену силе (Крстић, 2016 (д):188). Сваки терористички акт представља специфичну „пропаганду делом“ коју његови актери отворено промовишу, односно прихватају одговорност за његову реализацију и манифестује се готово свуда, са различитим фреквенцијама, интензитетом или динамиком, где изазива дубоке људске и материјалне губитке (Крстић, 2016 (е):192), док аспирације терориста иду још даље од саме деструкције материјалних потенцијала, наиме права мета напада је јавност, чију реакцију терористи заправо желе да изазову, у спровођењу својих терористичких аспирација (Крстић, 2016 (ф): 512). Тероризам је део међународне завере зла; делује преко граница држава и не признаје никаква ограничења, користи насиље да поремети ред, убија, подстиче страх и спроводи терор како би онеспособио нормалну људску активност

(Крстић, 2017:331). Он осликава доктрину, метод и инструмент изазивања страха, панике и несигурности код становништва, континуираном и систематском применом насиља (Крстић, 2015(д):31). Данашњи тероризам, када се посматра као посебан вид рата, све више преузима нове облике; за њега је карактеристична економска, финансијска и културно-цивилизацијска асиметрија која настаје када се пост-индустријска и традиционална друштва баве глобалним сукобима. Тероризам је сам по себи суштински неморалан, а насиље усмерено против цивилних циљева, узрокујући смрт и рањавање невиних особа, квари сваку идеју етичког терористичког кодекса понашања (Крстић, 2016(г):108). Док су у пракси идеологије већине група прилично јединствене, због погодности, користе се следеће категорије за класификацију идеологија: сепаратизам, религија, либерализам, анархизам, комунизам, конзервативизам, фашизам, појединачна питања и организовани криминал (Drake, 1998).

Појам етно-сепаратистичког тероризма

Сваки мировни процес је директно повезан са насилним сукобима, јер има за циљ довршавање насиља и постизање трајног мира након сукоба. За разлику од тога, све што се назива тероризмом односи се на оружани сукоб. Иако је феномен тероризма вишеструк и може значити различите ствари различитим људима, тенденција, драматично ојачана догађајима 11. септембра 2001, да се тероризам користи као синоним за готово све постојеће облике насиља у свету (од криминална и казни за све познате облике политичког насиља), је погрешна и нездрава. Иако је потребнија озбиљнија, смисленија и фокусирана дефиниција, увек постоји ризик да се оставе по страни неке од важних особина „тероризма у свим његовим облицима и манифестацијама“, како се то помиње унутар УН. Овај проблем може бити решен само признавањем да постоје различити облици тероризма са доста различитих узрока и основа и да свака значајна дефиниција тероризма барем делимично зависи од тога на коју врсту тероризма се односи. Као што следи из главних карактеристика поменутог тероризма везаног за сукоб, то је специфична тактика коју користе „недржавни“ актери у асиметричној борби (Stjepanova, 2006).

Током етничких грађанских ратова, често се спроводи политика геноцида или етничког чишћења, чиме се присиљавају етничке групе које чине део нације да напусте своје домове. Средство које се том приликом примењује је терор, масовно убијање и силовање. Ови ратови¹ резултирају великим бројем избеглица и жртава у мери која се не може упоредити са другим врстама терористичких активности. Ширење западних вредности у свету, које називамо глобализацијом, резултира рушењем старијих политичких структура, а због ове политичке дезинтеграције долази до етничких сукоба и етничког тероризма који је део ових борби. Овај вид тероризма може се користити као оружје сепаратистичких покрета и може се претворити у тероризам етничких грађанских ратова (Baeren, 2008).

¹ Већи изазов у суочавању са националистичко-сепаратистичким тероризмом јесте националистичко-сепаратистички герилски рат. Истичући да герилци често користе исту тактику у исте сврхе као и терористи, Хофман (2006) тврди да мањине традиционално немају величину и контролу над територијом и популацијом, али наглашава да „ниједна од њих нису чисте категорије и постоји значајно преклапање“. Нпр., око трећине ентитета наведених у страним терористичким организацијама од стране САД, могу се такође категоризовати као герилци (Hoelstad, 2013).

Етнички тероризам се значајно разликује од насиља почињеног за идеолошке, верске и финансијске мотиве. Као и други видови тероризма, сепаратистички тероризам покушава да утиче на супарничке групе и непријатељску владу. Али, за разлику од других терориста, ови се фокусирају на „фалсификовање“ различитог етничког идентитета и неговања етничке мобилизације. За разлику од идентитета коју је предложила држава, етнички терористи теже ка комуналном идентитету, кога траже кроз терористичке активности, које имају двоструки ефекат. Прогон који неизбежно следи скреће пажњу на њихов узрок међу већом популацијом, повећавајући њихов број и финансијску подршку (Вутан, 1998).

Почетак модерне ере тероризма обично датира од краја 60-их година прошлог века, када се талас урбаног тероризма приближио медијима. Две врсте тероризма - националистичко-сепаратистички (пример палестинских терориста Фатаха и социјални револуционарни терористи Нове левице, Црвене бригаде у Италији) доминирали су политичком позориштом. Порекло борбе палестинске дијаспоре за успостављање одвојене палестинске државе дуго је претходило драматичним преокретима које је организовала Леила Калед 1970. године и окупација израелског олимпијског села од стране радикалних палестинских терориста на Олимпијади у Минхену 1972. године. Али ови акти, представљени широкој међународној публици путем релативно новог телевизијског медија, помогли су мањинским групама да скрену пажњу на свој циљ кроз терористичка дела. Свака од ових група борила се за узрок, мисију њихових родитеља и предака; они су спроводили чин освете против режима, а утицај доминантне групе и владе довели су до интензивирања идентитета мањинске групе. Многи који су писали на ову тему су помогли да се развије и пропагира инспиративна идеологија, која оправдава њихово насиље против тлачитеља, који су покушавали да елиминишу своју културу, своју историју, језик и идентитет. Као што су се осећали дехуманизовано од стране доминантне групе, такође су дехуманизовале „непријатеља“, оправдавајући своје насиље. Друштвено-политичко окружење је за њих било прихватање и подршка, при чему чланови добијају похвале за њихову службу и посвећеност узроку, а њихов престиж је побољшан чланством у овим сепаратистичким организацијама (Post, 2007).

Националистичко-сепаратистички тероризам, познат и као етно-националистички тероризам, укључује оне групе које се боре за успостављање новог политичког поретка или државе засноване на етничкој доминацији или хомогености. Ирска републиканска војска, ослободилачки тигри тамилског Белама (ЛТТЕ) Шри Ланке, Баскијски отаџбина и слобода (ЕТА) у Шпанији и радикалне палестинске групе попут организације Абу Нидал и Палестинског фронта за ослобађање Палестине Команда (ПФЛП-ГЦ) су истакнути примери. Ови обично покушавају да добију међународну наклоност за свој циљ и присиљавају доминантну групу у држави. Тако нпр. ЕТА покушава да изврши притисак на Шпанију да испуни своје захтеве за независном баскијском државом. Ови узроци националистичко-сепаратистичких терористичких група и организација нарочито су неупадљиви, јер су горчину и незадовољство над доминантном етничком групом преношени из генерације у генерацију, где је мржња „усађена у кости“. У овим организацијама, млади револуционари су често надахнути као хероји унутар својих заједница, јер њихова мисија осликава став њиховог народа (Post, 2001).

Као и други облици насиља и рата и као феномени етничке припадности и националности уопште, етничко и национално насиље је снажно родно засновано. На пример, баскијска ЕТА и Ирска републиканска армија (ИРА) углавном пропагирају да се жене признају као пуноправни припадници ИРА. Као жртве етничког насиља, жене су понекад намерно поштеђене, у неким другим случајевима намерно циљане (нпр., у озлоглашеним масовним силовањима босанских Муслимана од стране босанских Срба). Потребно је извршити више истраживања о специфичним улогама које жене могу играти у неким етничким нередима, а не нужно као директни починиоци. Кац (1988) тврди да док су жене и мушкарци подложне „завођењу од стране злочина“, карактеристични модалитети женских криминалних активности су различити; можемо очекивати да исто важи и за етничко насиље (Brubaker, Laitin, 1998). Сепаратистички терористи нису „апокалиптични идеолози“, уместо тога, они имају јасне циљеве и наводе експлицитне захтеве. Ови захтеви често подржавају мишљења и критике читаве изборне групе, пружајући репрезентативним побуњеничким групама легитимитет и широку подршку (Bond, 2009).

Етно-националистички (сепаратистички) тероризам није искључиво савремени феномен; у првом веку, етнички тероризам су упражњавале две јеврејске групе у Јудеји желећи да подстакну локално становништво да се успротиви римским окупаторима. Али само у колонијалној и неоколонијалној ери (1960-их и 1970-их година) тероризам је повезиван са етно-националистичким,² тј. сепаратистичким групама. Током тог периода, тероризам се посматрао као „исплата“ на основу успешних насилних кампања, посебно Бегин у Израелу (Национална војна организација – Иргун), Макариос на Кипру (Национална организација кипарских бораца – ЕОКА) и Бен Бела у Алжиру (Front de libération nationale – ФЛН) – иако су у оптицају били и други фактори који су вероватно били више релевантни за њихове успехе. Терористички активизам Палестинске ослободилачке организације (ПЛО) између 1968. и 1980. године додатно је показао другим националистичким покретима да би интернационализација њиховог циља могла бити корисна. Број сепаратистичких терористичких група који су биле активне на међународном нивоу стога је порастао са три у 1968. на 30 у 1978. години (Lefebvre, 2003).

Као што је горе наведено, док се тероризам појавио у последњој трећини 19. века, као систематично коришћена асиметрична тактика политичког насиља, није преузела ни један облик.³ Уместо тога, тај метод су користиле организације многих политичких оријентација у име многих циљева формулисаних у складу са њиховим

² Бјерго (2005) такође додаје једну важну квалификацију о врстама национализма: „Ексклузивни етнички националисти ће пре оправдати сепаратистички тероризам од умерених и инклузивних грађанских националиста“ (Zimmermann, 2009).

³ У периоду од 1968. до 1977. године, прва деценија за коју је доступна статистика међународног тероризма, број антиколонијалних, других национално-ослободилачких и етно-сепаратистичких група које су користиле терористичка средства у међународном контексту (49) и даље је мало нижи од броја комунистичких и других левичарских група (58). Међутим, национални терористи су већ били одговорни за 11 посто више међународних терористичких инцидената, 1,5 пута више повреда и 2,2 пута више смртних случајева од свих комунистичких и левичарских група. Шест најсмртоноснијих националистичких група овог периода биле су све палестинске организације. Одлука о терористичким стратегијама, укључујући и међународни тероризам, од стране Палестинске ослободилачке организације (ПЛО) и других палестинских милитантних група од краја 60-их до 80-их година прошлог века показала су како интернационализовати и привући међународну пажњу локалним асиметричним оружаним борбама.

различитим идеологијама. Чак и у овој раној фази, тероризам су упражњавале не само социо-револуционарне групе, као што су руски револуционарни народници или европски и северноамерички анархисти, већ и национално-ослободилачки покрети на Балкану, Индији, Ирскеј и Пољској (Stepanova, 2008).

Euskadi Ta Askatasuna (ETA)

ETA је формирана 50-их година прошлог века као одговор на непријатељства усмерена против баскијског народа и региона од стране диктатора Франка и током и након шпанског грађанског рата, од којих је најпознатији био бомбардовање Guernice од стране француског нацистичког савезника 1937. године. Баскијски људи су мислили да их Франко покушава искоренити као народ и претворити своју домовину у индустријску пустош. После завршетка шпанског грађанског рата и Другог светског рата, када су анти-баскијске мере не само да нису олакшане, већ су постале институционализовани одговор на баскијски агитацију од стране француског режима, ситуација у регији Баскије постала је неподношљива. Током времена, политичке групације су се појавиле под утицајем баскијског национализма, а наоружани баскијски националисти постепено су се организовали и прешли на насиље (Shepard, 2002). Иако многи Баски традиционално могу само да сањају о сувереној националности, не треба изгубити из вида да ETA стога ужива масовну активну подршку својим терористичким активностима међу већином становништва. С обзиром да се демократија вратила у Шпанију 1975. године, регион се развијао и под степеном аутономије коју је одобрио Мадрид. Многи Баски фаворизују самоопредељење или повећану аутономију, али су желели да то постигну мирним политичким средствима, а не насиљем (Barros, Caporale, 2006).

У својим почецима, ETA су карактерисале дуготрајне идеолошке дискусије, бројне разлике и постепена ескалација пропаганде, саботаже и наоружане акције пре него што је 1968. године проглашена прва жртва. Шпанске снаге сигурности су од почетка жестоко нападале на ETA. Али, чак и док су њени милитанти трпели затварање, мучење и прогонство, ETA је легитимисала вируленцију одговора Франка у цикличном процесу „акције-репресије-акције“. Подстакнута спектакуларним атентатом на адмирала Луис Карера Бланка, Франковог премијера, 1973. године, ETA је постала најопаснија опозициона сила усмерена против Франковог режима (Whitfield).

Прва војна акција ETA-а се догодила 1961. године као неуспели покушај да се избегне воз који је превозио ратне војнике који путују у Доностију како би прославили 25. годишњицу шпанског грађанског рата. ETA је поставила експлозив у седишту полиције у баскијским градовима Билбао, Виторија и Сантандер, одакле су одржавали континуирану терористичку активност користећи атентате и отмице, почев од 1968. године. ETA се иначе више ослања на атентате него киднаповања као тактику. Након што је полиција убила њиховог популарног активисту 1968. године, она је узвратила својом првом жртвом убијањем једног полицијског инспектора. Франкова влада ставила је читав Баскијски регион под дуготрајну опсаду и хиљаде људи је затворено, мучено и прогнано, што је кулминирало суђењу у Бургосу 1970. и затварању више од десетак лидера ове организације. Током средине 70-их, активности ETA су се нагло повећале, а 1978-1980. године биле су њихове најкрвавије године (Barros, 2003). На-

вешћемо хронологију деловања ове терористичке организације од њеног оснивања: 1959: Еускади Та Аскатасуна (Ета) или Баскијска домовина и слобода, основана током Диктатура генерала Франка; 1968: Ета извршава свој први планирани напад убијајући шефа полиције у Сан Себастиану; 1973: Франков премијер Луис Кареро Бланко погинуо када је аутомобил експлодирало Ета у Мадриду; 1980: Скоро 100 људи убијено у Ета, у њиховој најлошијој години до данас; Септембар 1985: Амерички туриста погинуо је од прве бомбе коју је у ЕТА поставила у Мадриду, где је 16 стражара је рањено; Јули 1986: Десет стражара погинуло је а 50 људи повређено у бомбардовању аутомобила Мадриду; Јун 1987: 21 купац у супермаркету у Барселони је убијен у крвавом нападу ЕТА. Ета се након овог напада извињавала због своје „грешке“; Април 1995: Хосе Марија Азнар, касније премијер, био је мета ауто бомбе активираних од стране ЕТА, којег је спасло блиндирано возило; Август 1995: Полиција је убила вођу ЕТА који је хтео да убије краља Хуана Карлоса; Јули 1997: киднапован и убијен баскијски градски вијећник Мигуел Ангел Бланко. Након овога, шест милиона људи је одржало демонстрације; Септембар 1998: ЕТА најављује примирје; Јун 1999: Влада наводи да је разговарала са ЕТА; 28. новембра 1999: ЕТА најављује прекид ватре крајем 3. децембра; 22. фебруар 2000. Ауто-бомба у Виторији убила локалног социјалистичког политичара Фернанда Буеса и његовог телохранитеља; 15. септембра 2000: Француска полиција ухапсила Игнасија Грација Арегуа, који је наводно био лидер ЕТА; 21. новембар 2000: Ернест Лух, бивши министар, убијен је у Барселони. На улице изашло готово милион демонстраната; 22. фебруар 2001: у експлозији аутомобила у Сан Себастијану, убијена два лица и повређено четири, а сат касније француска полиција је ухапсила осумњиченог војног шефа ЕТА у француском граду Англету; 6. новембра 2001. године у Мадриду експлодирала ауто-бомба, повређено 95 особа, ухапшена два осумњичена припадника ЕТА; 23. новембар 2001: Два полицајца убијена су у Беасаину, јужно од Сан Себастијана; 1. маја 2002: експлозија ауто-бомбе близу стадиона Реал Мадрид неколико сати пре Полуфинала Лиге шампиона; 21. јун 2002: Три аутомобила бомбе експлодирала у градовима Фуенгиrola, Марбела и Зарагоза пре дводневног самита лидера ЕУ у Севиљи, и том приликом је повређено седам особа; 4. децембар 2003: Француска полиција ухапсила Ибон Фернандеза Ирадију, осумњиченог војног команданта Ета који је побегао из притвора у Француској годину дана раније; 31. децембар 2003: ЕТА не успева да активира две коферне бомбе у Ирун-Мадриду користећи мобилне телефоне као детонаторе; 18. фебруар 2004: Ета позива на примирје у шпанском региону Каталоније, мање од месец дана пре избора; 11. март 2004: Десет рукотворних бомби је експлодирало у неколико возова у Мадриду, у којима је погинуло 182 људи. Иако су нападе извршили цихадистички терористи, прве сумње су указале на ЕТА због сличности (и мета и употреба мобилних телефона као детонатора) са процедуром неуспелих напада претходне Нове године; 29. фебруар 2004.: шпанска полиција спречила евентуални напад пресретањем комбија са више од 500 кг експлозива који је ЕТА планирала да детонира у Мадриду; 22. марта 2006: ЕТА је послала ДВД поруку најављујући „трајни прекид ватре“ који је емитован преко шпанске ТВ. Тако је шпански председник Родригуез-Запатеро значајно отворио преговоре са овом групом (касније је објављено да социјалистичка партија Родригуез-Запатера већ одржава Контакти са ЕТА-ом из времена када је био у опозицији); Октобар 2006: ЕТА украде око 300 пиштоља, муниције и резервних де-

лова у Француској; 23. септембра 2006. милитанти ЕТА изјавили да ће организација „наставити узимање оружја све до постизања независности и социјализма у Баскији“; 30. децембар 2006: ЕТА детонира ауто-бомбу након три збуњујућа упозорења, на паркингу зграде на међународном аеродрому у Барахасу у Мадриду (терминал Т4), што је довело до колапса зграде и убиства двоје екваторских имиграната. Председник Родригез-Запатеро изјављује да је „мировни процес прекинут“; Јануар 2008. године: ЕТА је изјавила да је њен позив за независност сличан статусу Косова и Шкотске; 8. септембра 2008. године: Шпански суд укинуо је две баскијске политичке партије због своје тајне везе са ЕТА. Терористи реагују на ове акције постављањем три ауто-бомбе у северном делу Шпаније; Април 2009: Јурдан Мартитеги, вођа ЕТА, је ухапшен, четврти по реду који је ухапшен у једној години; Лето 2009: У неколико напада ЕТА - троје мртвих а десетине рањено; 5. септембар 2010: ЕТА проглашава нови прекид ватре, трећи, након што су завршена два претходна; 10. јануара 2011. године: ЕТА изјављује да ће њихов прекид ватре из септембра 2010. бити трајан и верификован од стране међународних посматрача; 20. октобар 2011: ЕТА најављује прекид оружаних активности путем видео клипа упућених медијима након тзв. Међународне мировне конференције (Buelsa, Baumert, 2012).

Насилна кампања ЕТА драматично је ескалирала у другој половини 70-их година, пошто је Шпанија прошла процес демократске транзиције од ауторитарне владавине. Ипак, тероризам са елементима сепаратистичког национализма опао је у 80-им годинама, будући да је нова демократија консолидована и аутономна баскијска влада институционализована.⁴ Ово је резултат комбинованог ефекта здравих владиних антитерористичких политика, масовне популарне реакције против ЕТА у оквиру баскијског друштва и, последње, али без сумње, ефикасне међународне сарадње (Reinares, 2004).

Ирска републиканска армија (ИРА)

Рона М. Филдс је забележила 1976. године да су „терористи“ у Белфасту најчешће адолесцентни из породица радничке класе, међутим, до 90-их, изгледа, то се значајно променило.⁵ Према анализи профила ирских терориста, лојалиста и репу-

⁴ Баскијска сепаратистичка група ЕТА најавила је трајни прекид ватре у борби за независност од Шпаније. У изјави која је послата медијима, група је саопштила да ће примирје бити „међународно потврђено“. Кампања ЕТА за независност за Баскијску регију коштала је више од 800 живота од 1968. године, али је прошле године зауставила оружане нападе. Шпанска влада је опрезно реаговала на претходне тврдње о укупном прекиду ватре из групе. Ета је изјавила да је „време да се понаша са историјском одговорношћу“, па је проглашење „трајног и општег прекида ватре које ће међународна заједница моћи проверити“. „Ово је њена чврста обавеза према процесу за постизање трајне резолуције и на крају оружане сукобе“, наводи се у саопштењу. Није било помињања захтева шпанске владе да група такође преда оружје пре него што се преговори могу одржати (Shahar, 2011).

⁵ Према речима службеника ИРА на средњем нивоу који је интервјуирао Newsweek 1988. године, ИРА има пуно нових регрута. Сваки потенцијални кандидат се држи под надзором све до годину дана пре него што му се дозволи да се региструје. Веома су параноични су према информаторима, тако да су гласници аутоматски дисквалификовани из разматрања. Х.А. Лионс, психијатар из Белфаста који често ради са затвореницима, рекао је за Newsweek да су политичке убице ИРА „прилично нормални појединци“, у поређењу са неполитичким убицама. „Они себе сматрају борцима за слободу“, додајући да не осећају

бликанаца, које су развили Маквел Тејлор и Етел Кејл (1994), „особа укључена у насилну акцију вероватно ће бити старости до 30 година, или можда мало старија и најчешће мушкарац“. Републички и лојални лидери имају тенденцију да буду нешто старији. Терориста је увек из радне групе, а не због неких својих марксистичких уверења, али и зато што су лојалистичке и републичке области Северне Ирске првенствено насељене радничком класом (Hudson, Majeska, 1999).

Криминалне активности ИРА нису искључиво ограничене на активности типа Мафије, које неки сматрају неизбежним након деценија насиља. Узастопни извештаји Независне комисије за мониторинг (ИМЦ) – која је надгледала прекид ватре терористичких група у Северној Ирској – потврђују да ИРА наставља да се финансира и прикупља обавештајне податке, пребацујући своје илегалне активности на Службу политичке стратегије Шин Феин. Тако се Шин Феин определио за политичку руту, али без одрицања од доприноса илегалних активности ИРА-а. (Alonso, 2006). До средине 90-их година, услови су изгледали погодни за окончање северно-ирског сукоба или барем кретање ка неком помирењу. Као резултат тога, странке које су се бориле, потписале су „Споразум о добром петку“ у Белфасту 10. априла 1998. Процес помирења је изазвао распуштање различитих католичких и протестантских терористичких организација које су играле важну улогу у сукобу. Иако је ирски републиканизам с времена на време имао јаке секуларне особине, његова основна подршка је увек долазила од католичке заједнице и то остаје случај у Северној Ирској и дан данас. Историјски гледано, од средине 17. до 19. века, ова заједница, етничка мешавина која се састојала од старог енглеског као и галско-ирског становништва, сматрала је да је „одузета“ од земље и искључена из политичке моћи, у корист администрације у Енглеској и владајуће класе. Ништа попут овога никада није постојало у Баскији⁶ (Dorney, 2010).

Годинама уназад, почевши крајем 1960-их, ИРА се сматрала једним од најопаснијих терористичких организација на свету. У јулу 2002. године, на тридесетој годишњици бомбардовања познатијој као „Крвави петак“ из 1972. године, ИРА је изненадила своје симпатизере и непријатеље, пружајући „искрена извињења и саучешћа“ породицама својих цивилних жртава. ИРА никада није била терористичка организација у очима Стејт департмента, али британско министарство унутрашњих послова наводи ову групу као забрањену терористичку групу. ИРА се више не квалификује као оружана снага и званично је окончала оружану кампању за поновно уједињење Ирске у јулу 2005. Ову најаву поздравили су и похвалили и британске и ирске владе. Међутим, ИРА и њено политичко крило још увек се противе незакони-

кајање за своје поступке, бар против снага безбедности. Како је службеник ИРА објаснио Newsweeku: „Убијање недужних цивила је ствар која обесхрабрује све волонтере, а она мора и ће зауставити. Али они могу живети са убијањем. Постоји окупациона војска која је преузела нашу земљу, и не видим разлику између покрета отпора ИРА и 2. светског рата“.

⁶ У ствари, један аспект раног баскијског национализма, који је осмислио његов оснивач Сабино Арана крајем 1800-их, била је непријатељство према имигрантима, који би могли бити окарактерисани као прљави, не-баски и нерелигиозни. Уз то, у Ирској, ирска Католичка народна фракција, која је и искључена и поражена од стране државе, обично је гајила непријатељство према Британији све до двадесетог века, што једноставно није био случај у Баскији. Многи баски из раног 19. века су се борили да би заштитили аутономију или *фуерос* својих покрајина, али су то учинили као карлисти, лојални „традиционалистичком“ огранку монархије у Мадриду против „либералне“ линије. Дакле, према једној интерпретацији, Баски су заправо били спремиште стварног шпанског идентитета.

том страном окупирању своје земље. У међувремену, две радикалне групе ИРА, Реал ИРА и Continuity ИРА, и даље се баве тероризмом и остају на листама терористичких група ЕУ и Стате Департмента још од 2009. године. Од краја 1960-их, ИРА је убила око 1.800 људи, укључујући и око 650 цивила. Примарни циљеви били су британски трупе, полицајци, затворски чувари и судије, где су многи од њих били наоружани, као што су супарнички паравојни милитанти, трговци дрогом и информатори у Улстеру. Велики терористички напади ИРА укључују: У јулу 1972. године бомбардовање познато под називом „Крвави петак“, где су у центру Белфаста експлодирале 22 бомбе за седамдесет пет минута, узрокујући девет мртвих и 130 рањених; Убиство лорда Моунтбаттена из 1979. године, ујака краљице Елизабете II и последњег вицерега Индије; Бомбардовање хотела Бристон 1984. године, у којем су се састали британска премијерка Маргарет Тачер и чланови њеног кабинета, где је рањено неколико британских званичника и убијена још четири Британца; Бомбардовање авиона у лондонском финансијском округу 1993. године, где је убијена једна особа и нанета штета од једне милијарде долара; Минобацачки напади на пребивалиште британског премијера и лондонски аеродром Хитроу почетком 90-их година прошлог века; Бомбардовање цивилних циљева, укључујући пабове, продавнице и станице подземне железнице, у Северној Ирској и Британији током 70-их, 80-их и 90-их; Учешће у организованим криминалним активностима, као што су изнуђивање, пљачке банака, кријумчарење и фалсификовање (Gregory, 2010).

Као што су приметили Фреи и Луцингер (2007), тероризам се често предузима како би се постигао индиректни циљ, који је обично политичке природе и може се барем делом повезати са унутрашњом мотивацијом терориста. То може бити успешна као стратегија, што се може посматрати у случају мировног процеса у Северној Ирској, где је подела власти резултирало местима у влади Шин Феин који се не би могли добити на редовним изборима. Тероризам и њен релативни герилски рат су често оружје мањина које се осећају искључено из редовних токова а Ирска републиканска армија (ИРА) била је забрањена терористичка организација у Уједињеном Краљевству и Републици Ирској скоро 100 година⁷. Током 30-их година прошлог века, скоро деценију након постизања ирске независности од Уједињеног Краљевства, успостављен је образац о лидерском ИРА руководству, који је у великој мери одржавао корак са ширим становништвом, укључујући и своје војнике. Ова подела је довела до тензија унутар организације и одласка оних који су довели до остатка „тврдог отпора“ који доминира паравојним формацијама и започињања кампање бомбардовања у Енглеској. После Другог светског рата, гранична кампања ИРА (1956-62) доживела је потпуни неуспех, али накнадне амнестије за политичке затворенике северно и јужно од ирске границе могле су подстакнути касније насиље (Dnes, Brownlow, 2017).

⁷ Историја ИРА обезбеђује тестове теоријских предвиђања изведених горе. Конкретно, можемо посматрати разлике профила између официра ИРА-а и мушкараца и становништва у целини, и утицаја различитих спољашњих подстицаја на природу и снагу ИРА. Спољни подстицаји се више појављују као раздор унутар саме организације или као амнестија за затворене терористе, али постоји тесна повезаност између поделе организације и неких њених чланова који издају друге, а ослобађање затвореника може утицати на подстицаје потенцијалних регрута. Разлике у профилима испостављају се сложеније него што је предвиђено моделом, али у складу са његовим фокусом.

Закључак

Упркос десетинама напада од стране сепаратиста сваке године, верујемо да је сепаратистички тероризам у стању опадања, међутим увек ће бити група које се опиру сваком напору успостављања нормализације. То важи за сваки сепаратистички покрет, укључујући и обновљене насилне борбе за независност. Као резултат тога, сепаратистичко насиље неће се завршити у догледној будућности. Са аспекта ЕУ, континуирано учешће у организованом криминалу биће дугорочнији проблем него политички мотивисана насилна дела. Треба нагласити да се сепаратистичке организације не преобликују у криминалне групе, јер се представници подземља концентришу на добит, а терористичке организације, укључујући ПКК и ЛТТЕ, на криминалне активности само да би финансирале своје оружане борбе. Истовремено, може се претпоставити да ће, након напуштања политичког насиља, све више бивших терориста прећи у свет организованог криминала. Говорећи о ЕТА, питање стварног организационог односа између ове организације и сепаратистичког покрета сада је у великој мери историјско, с обзиром да је оружана група званично прекинула своју војну кампању у 2011. године. ЕТА вероватно неће поново прибећи насиљу, а сепаратистички покрет неће подржати опцију оружане борбе. Истраживање које се бави етничким тероризмом приписују га широком и нејасном појму национализма или факторима који би могли бити својствени у малом броју случајева. Резултати показују да политичка незадовољства и елитна конкуренција повећавају вероватноћу етничког тероризма. Имајући у виду повећану употребу терористичких тактика у етничком сукобу и сепаратистичким покретима током протекле деценије, разумевање узрока етничког конфликта и сепаратизма постало је од виталног значаја за заштиту недужних живота.

Пракса је показала да чак и када се појављују попуштања етно-националистичких покрета нпр, кроз успостављање демократских канала учешћа, не постоји гаранција да терористичке групе зауставе своје активности – ЕТА у Шпанији је типичан пример за то. То указује да узроци етнонационалистичког/сепаратистичког тероризма могу онда служити као изговор за патолошко понашање криминалаца, лудих људи или бораца за слободу. Ово је линија испитивања за коју не постоји консензус и озбиљна потреба за даљим истраживањем. Преглед недавних случајева (Балкан, Руанда, Шри Ланка) указују да је етнички идентитет конструисан од стране етничких насиља „изазваних од елита који желе да ојачају, одрже или повећају своју политичку моћ“. Закључак је да комбинација принуде, помирења и реформи доводи до евентуалног окончања терористичких кампања у неколико случаја, али помирење и реформе зависе од употребе принудних мера усмерених директно на укључене групе.

Демократија се суочава са много тежим задатком у суочавању са тероризмом, ма колико имала малу подршку. Ако се сепаратизам може добити усвајањем мирног понашања и напуштањем тероризма, велики победник је друштвена хармонија. Друштво је боље са десет демократских сепаратиста него са једним сепаратистичким терористом. ИРА и ЕТА нису успели да постигну своје циљеве због агресивних мера које је влада предузела у борби против тероризма, поред тога, недостајала им јавна подршка, јер су били укључени у насилне нападе. Употреба насиља није добро средство за проналажење решења, а сепаратистичке групе треба да размотре и фокусирају се на ненасилан протест и негације ако желе постићи своје циљеве у будућности. Употреба тероризма као методе политичке борбе деструктивна је и не олакшава решавање националних

проблема. Неопходно је размотрити приступе влада за решавање проблема сепаратизма и тероризма на територији проблематичних земаља. У напорима за борбу против тероризма, политички лидери ових држава, (у раду смо се осврнули на организације ЕТА и ИРА), користили су и методе силе и политичке и правне методе, давањем широке економске и политичке независности, очувања аутентичних културних вредности и језика аутохтоних народа. Успостављање нетолеранције насиља у јавној свести као метод контроле, постало је главни правац антитерористичке политике у овим државама, а антитерористички модел који су развиле неке државе може бити ефикасна и корисна за друге светске регионе који се налазе у етнополитичким сукобима. Акције владе у реаговању на тероризам могу само још више појачати перцепције угњетавања, а неки терористички напади који су намеравали да изазову одговор, подстичу још јачи осећај „нас“на- супрот „њима“, међу припадницима етничке заједнице. Конкретно за државу, конвенционалне противмере могу да подстакну ширу подршку за побуну или покрет сепаратиста, чак и када прете да победе одређену терористичку групу, док Владе невољно праве концесије; сматрају се slabим или да овим поступцима чак „награђују“ и „подстичу“ насиље.

Литература

- [1] Alonso R. (2006). The Ending of ETA Terrorism: Lessons to Learn and Mistakes to Avoid from Northern Ireland Europe - ARI 51/2006
- [2] Baerena S. (2008) Defence Terrorism with Its Differentiating Aspects, Against Terrorism Review Vol. 1, No. 1, Spring 2008, 1-11
- [3] Barros, C.P., 2003, An Intervention Analysis of Terrorism: The Spanish ETA Case. Defence and Peace Economics 14, 6, 401-412
- [4] Barros, CP, Caporale, GM, Gil-Alana, LA (2006). Eta Terrorism: Police Action, Political Measures And The Influence Of Violence On Economic Activity In The Basque Country, Economics and Finance Working papers, Brunel University, 06-03Brunel University
- [5] Bond, D. (2009), "Negotiating with Separatist Terrorists".Electronic Theses and Dissertations.Paper 75., 1
- [6] Brubaker J., Laitin D. (2003). Ethnic and Nationalist Violence Author(s): Source: Annual Review of Sociology, Vol. 24 (1998), pp. 423-452 Published by: Annual Reviews 1Perspectives on Ethno-Nationalist/Separatist Terrorism Conflict Studies Research Centre ISBN 1-904 423-35-3 , 444
- [7] Buelsa M, Baumert T. (2012). Ismantling terrorists economics: the case of ETA, Documento de Trabajo, nº 11 – Enero, 2012
- [8] Dnes, A. W., & Brownlow, G. (2017). The Formation of Terrorist Groups: An Analysis of Irish Republican Organizations. Journal of Institutional Economics, 13(3), [9]. DOI: 10.1017/S1744137416000461
- [9] Dorney, J. (2010). "Irish republicanism and Basque separatism – parallel movements?" The Irish Story, <http://www.theirishstory.com/2010/09/07/irish-republicanism-and-basque-separatism-%E2%80%93-parallel-movements>
- [10] Drake, J M., Cass F. (1998). The Role of Ideology in Terrorists' Target Selection C. J Terrorism and Political Violence, Vol. 10, No.2, pp.53-85, London, 55
- [11] Gregory K. (2010) Provisional Irish Republican Army (IRA) (aka, PIRA, "the provosÓglaigh na hÉireann) (UK separatists) <https://www.cfr.org/background/provisional-irish-republican-army-ira-aka-pira-provos-oglaigh-na-heireann-uk>
- [12] Hoelstad A.D. (2013). Ideology and Terrorist Tactics A Case Study of Palestinian New Left and Religious Fundamentalist Terrorism, 1987-2011

- [13] Hudson, R. A., & Majeska, M. (1999). The sociology and psychology of terrorism: Who becomes a terrorist and why?. Washington, DC: Library of Congress Byman D. (1998) The logic of ethnic terror. *Studies conflict and terrorism*, 21-149-169,
- [14] Lefebvre, 2003, *Perspectives on Ethno-Nationalist/Separatist Terrorism* Conflict Studies Research Centre, Conflict Studies Research Centre, ISBN 1-904423-35-3, 1
- [15] Post J.M. (2007). *The Mind of the Terrorist: The Psychology of Terrorism from the IRA to Al-Qaeda*, (New York, Palgrave Macmillan, 2007), 257 pp.
- [16] Post, J. (2001). *The mind of the terrorist: Individual and group psychology of terrorist behavior*. Subcommittee on emerging threats and capabilities, senate armed services committee
- [17] Reinares F. (2004) Who Are the Terrorists? Analyzing Changes n Sociological Profile among Members of ETA, *Studies in Conflict & Terrorism*, 27:6, 465-488, DOI:10.1080/10576100490519741
- [18] Shahar, Y. (2011). "Basque separatist group ETA declares 'permanent ceasefire'". *International Institute for Counter-Terrorism*, <http://www.ict.org.il/NewsCommentaries/Commentaries/tabid/69/Articleid/125/Default.asp>
- [19] Shepard W. (2002). The ETA: Spain Fights Europe's HLast Active Terrorist Group *Mediterranean Quarterly*: Winter 2002, 55-58
- [20] Stepanova E., *Terrorism in Asymmetrical Conflict: Ideological and Structural Aspects* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2008), 200 p.
- [21] Stepanova E., "Terrorism as a tactics of spoilers in peace processes," in Edward Newmann and Oliver Richards (eds.), *Challenges to Peacebuilding: Managing Spoilers During Conflict Resolution* (Tokyo: UNU Press, 2006), pp. 78–104.
- [22] Whitfield T. The Basque Conflict and ETA – The Difficulties of an Ending, United states institute of peace, www.usip.org, Special Report.
- [23] Zimmermann, E. (2009). *Forms and Causes of Political Terrorism: What Do We Know?* Ekkart Paper presented at the 21 stInternational Political Science Association World Congress, Santiago, Chile, July 12-16, 2009, 10
- [24] Крстић, М. (2015д). Интерпол и глобални тероризам, *Култура полиса*, год. XII (2015) бр. 28, стр. 27-40,
- [25] Крстић, М. (2015ц). Међународна полицијска сарадња у функцији борбе против тероризма, *Мегатренд ревија*, Vol.12, No.3, 2015, 311-329,
- [26] Крстић, М. (2015б). Мотиви терористичког деловања, *Специјална едукација и рехабилитација*, Vol. 14, бр. 4, 519-542,
- [27] Крстић, М. (2015а). Специфичност политичког криминалитета и тероризма као његовог појавног облика, *Култура полиса*, год. XII (2015), бр. 26, 285-299, М (51)
- [28] Крстић, М. (2016). Тероризам у сајбер простору, *Зборник института за криминолошка и социолошка истраживања*, година, XXXV, број 2 / 2016,
- [29] Крстић, М. (2016а). Економски ефекти терористичког насиља, „Економски погледи“, број 3-4/2016,
- [30] Крстић, М. (2016ц). Изазов дефинисања савременог тероризма, *Војно дело*, 3/2016, 288- 301,
- [31] Крстић, М. (2016д). Пиратски и морски тероризам: ефекти, ризици и последице, *Civitas*, број10 MMXIV
- [32] Крстић, М. (2016ф). Психолошка димензија самоубилачког тероризма, *Теме*, г. XL, бр.2, април-јун 2016, стр. 509-524,
- [33] Крстић, М. (2016г). Угрожавање ваздушног саобраћаја терористичким актима, *Страни правни живот*, бр. 3/2016, 107-119,
- [34] Крстић, М. (2016е). Утицај медија на политичку моћ терористичких група, *Политичка ревија*, година (XXVIII) XV, vol=48, Бр. 2/2016.стр. 189-207,
- [35] Крстић, М. (2017). Америка и у глобалном рату против тероризма и одговор на 11.Септембар, *Војно дело*, 1/2017.

ПРОТИВТЕРОРИСТИЧКА ЗАШТИТА ЕНЕРГЕТСКИХ ПОСТРОЈЕЊА

Давор М. Милошевић
Војска Србије, 1. бригада КоВ

Референтни објекат безбедности – држава, полако се помера из средишњег оквира замисли безбедности и његово место заузима појединац и организација. Незаустављиви процес преобликовања безбедности одразио се на промене замисли и концепта безбедности. Противречности, присутне између актера светске политике, су изнедриле нове претње, изазове и ризике по све учеснике међународне безбедности. Не може се са сигурношћу рећи, ни за један објекат безбедности, који су све облици и извори угрожавања његове безбедности. Комбинација природне и технолошке катастрофе може за неколико сати нанети последице какве би проузроковао озбиљан оружани сукоб, и то без икакве могућности безбедносног система да одговори изазову. Штета коју природне и индустријске несреће могу изазвати је драстично увећана „демографском експлозијом“ становништва и његовим миграцијама у градове, огромне индустријске центре, који се полако претварају у потенцијалне „темпиране бомбе“ јер свака природна и индустријска несрећа могу у тренутку да угрозе безбедност јако великог броја људи и материјалних добара. Уништењем дела критичне инфраструктуре, или њеним разарањем у целости, могу се проузроковати дугорочне последице по друштвено-економски живот у околини, изазвати загађење околине, али и „контаминирати“ угрожено подручје на дужи период.

Кључне речи: *енергетска безбедност, противтерористичка заштита, критична инфраструктура*

Увод

У току последње деценије 20. века дошло је до преобликовања замисли и концепта безбедности. Постојао је биполарни међународни систем, а средишњи објекат безбедности била је држава. Како је на међународној позорници дошло до губитка моћи једног од два светска такмаца, тако је нестала до тада сигурна и добро позната извесност у међународним односима. Сада не само да односи између актера на међународној сцени представљају неизвесност и стрепњу, већ није потпуно јасно ко или шта је у средишту замисли безбедности. Тренутно стање у међународним односима најприближније је описао Џозеф Нај: „*Свет на почетку 21. века је несвакидашњи коктел континуитета и промене*“.¹

¹ Nye, Joseph S. Jr. (2003). *Understanding International Conflicts*, Fourth edition, (Foreward by Stanley Hoffman). New York: Longman, стр. 2.

Противречности, тренутно присутне између актера светске политике, су изнедриле нове претње, изазове и ризике по све учеснике међународне безбедности. Не може се са сигурношћу рећи, ни за један објекат безбедности, који су све облици и извори угрожавања његове безбедности.

Дуготрајни референтни објекат безбедности – држава, полако се помера из средишњег оквира замисли безбедности и његово место заузима појединац. Незауствљиви и трајни процес преобликовања безбедности одразио се на промене замисли и концепта безбедности. Тако, држава више није главни предмет интересовања изучавања науке о безбедности. Место државе преузеле су транснационалне и међународне организације, нације, националне мањине, разне професионалне и маргинализоване групе и као најбројнији чиниоци безбедности - појединци. Како овим организацијама, друштвеним групацијама и појединцима није доступно поседовање оружане силе и њене употребе у процесу остваривања интереса, већ то остаје ексклузивно право држава, оне су морале прибећи изналагању неоружаних видова борбе.

Такође, техничко-технолошки развој у последњој деценији 20. века доноси до тада незамисливу повезаност на глобалном нивоу отварајући многе нове димензије друштвених односа претварајући читаву планету у „глобално село“ и тиме знатно олакшавајући развој и примену нових метода неоружане борбе изједначавајући њихов значај и резултате са оружаним видовима борбе.

Концепција асиметричног рата као дограђена творевина савремених агресора, настала је на уверењу да се чак и крупни политичко-стратегијски циљеви могу постизати применом разноврсних облика неконвенционалних против-герилских, психолошких и других специјалних дејстава и активности. Специјални рат, као средство политике, налази се између политике, као легалног насилног метода и садржаја деловања и рата као нелегалног и насилног метода примене силе. Циљ је да се у једној земљи промене односи и наметне сопствена политичка, економска, војна и идеолошка доминација. Као што се види, на удару су све сфере човековог живота. Оне имају политички, економски аспект, енергетски и еколошки аспект.

Ризик по безбедност живота, имовине, ризик од неуспеха, итд. изазивају страх код човека који је у савременим сукобима постао једно од најефикаснијих средстава борбе и постизања ратних циљева на најбржи, најекономичнији и најлакши начин.

Тероризам као глобална безбедносна претња свету и најзначајнији облик угрожавања стабилног безбедносног окружења утиче на друштвено-економски развој света, региона, држава. Како на друге области људског живота, тако остварује утицај и на један, за живот, врло важан сегмент – енергију. Нападом на један енергетски објекат, неким од начина испољавања тероризма, терористи могу произвести каскадни ефекат, који може делимично или у целости проузроковати деструкцију привреде једне земље, региона, па чак угрозити и глобални безбедносни мозаик. Међународна заједница, као и земље појединачно, на различите начине и са различитих нивоа одлучивања покушавају теоретским усаглашавањима и практичним корацима побољшати енергетску безбедност.

Енергетска инфраструктура

Енергетску инфраструктуру чини све оно шта је неопходно за експлоатацију ресурса, превоз, прераду, транспорт, продају, употребу и наплату утрошених енергетских ресурса. Тако да се под енергетском инфраструктуром сматрају и нафтне бушотине на

отвореном мору, рафинерије, бродови танкери, камиони цистерне, али и бензинске пумпе, међународна удружења, екологија па чак и финансијске институције које опстају на трговини енергентима и сви они који у овом ланцу профитирају.

Сваки од ових сегмената може бити угрожен, а тиме и одређени друштвени токови, чиме се могу изазвати посредне и непосредне потешкоће на микро и макро друштвеном плану и на локалном, регионалном или глобалном нивоу.

Природне и техничко-технолошке несреће до скоро су се сматрале незауштављивим. Међутим, глобални системи за праћење климатских промена и високоразвијени системи за безбедност на модерним индустријским постројењима одговор су човека на претње које могу да изазову негативне последице упоредиве са последицама оружаних дејстава конвенционалним оружјем велике снаге.

Комбинација природне и технолошке катастрофе може за неколико сати нанети последице какве би проузроковао озбиљан оружани сукоб и то без икакве могућности безбедносног система да одговори изазову.² Штета коју природне и индустријске несреће могу изазвати је драстично увећана „демографском експлозијом“ становништва и његовим миграцијама у градове, огромне индустријске центре, који се полако претварају у потенцијалне „темпиране бомбе“ јер свака кулминација незадовољства (нереди), природна и индустријска несрећа и сл. могу у тренутку угрозити безбедност јако великог броја људи и материјалних добара.³

Евидентно је да у целокупном сагледавању енергетске безбедности не могу да се под критичну инфраструктуру подведу само инсталације и постројења намењена за проналазак, производњу, дистрибуцију и коришћење енергије или њену конверзију. У ширем контексту сагледавају се и економски аспекти могуће природне катастрофе, као и опште друштвене последице до којих може довести напад на енергетску инфраструктуру.

Критична инфраструктура се никада не сагледава парцијално и независно од других сегмената када су у питању процене угрожености националне безбедности. Примера ради, Америчка администрација приликом сагледавања могућности утицаја на стабилно безбедносно окружење унутар САД процењује утицаје терористичких напада и природних катастрофа, као и мере, активности и радње које треба предузети како би се превентивно деловало или ублажиле последице које би се догодиле од потенцијалних напада. Такође, сагледава се број и начин ангажовања људских и материјалних ресурса, правци евакуације, поступци деконтаминације и сл.

Критична инфраструктура обухвата поједине институције јавног и приватног сектора, канале дистрибуције те „мреже“ лица и информација које гарантују несметан и континуиран проток људи, робе и услуга, што је кључно за стабилност економског и одбрамбеног система. У групу „критичне инфраструктуре“ убрајају се: телекому-

² Што потврђује катастрофа која је захватила северни део Јапанског острва-комбинација земљотреса, цунамија и оштећења нуклеарних реактора.

³ Систем *HAARP (High Frequency Active Auroral Research)* који развијају САД сматра се једним од система којим је могуће утицати на климатске промене и изазвати природне несреће, или пак омогућава-ти повољне услове за дејство оружаних снага на одређеном простору. Тако да је природне и индустријске катастрофе по свему судећи у будућности немогуће сврставати само у неоружане видове угрожавања безбедности, јер се, бар за сада, не може са сигурношћу утврдити да ли је у питању природна непогода, односно индустријска несрећа, или су у питању диверзије.

никације, електропривреда, складиштење и пренос гаса и нафте, банкарство и финансије, транспорт, водоснабдевање, хитна служба (укључујући медицинске, полицијске, ватрогасне и спасилачке службе) и друге институције.⁴

Критична инфраструктура се највише сагледава са становишта енергетске безбедности. На ово нам указују чињенице као што су:

- већина компанија које се баве производњом, транспортом, прерадом или продајом енергената су већински у власништву државе;
- извори енергената, транзиција енергената или произведена енергија преко територије међународног субјекта као и сигурно снабдевање енергентима у кризним ситуацијама детерминишу се у стратегијама и политикама националних безбедности;
- корпорације или фирме које су већински власници појединих сектора у раду са енергијом и енергентима имају блиску координацију када су у питању безбедносно-одбрамбене мере и заштита енергије и енергената.⁵

Са становишта угрожености појединих објеката, инсталација или постројења полази се од процене колико су они на неки од начина заштићени. Поједини објекти и институције у држави, као што су зграде владе, председништава, резиденције амбасадора и др. су по природи заштићене, ово су мањи чувани објекти, са мањим бројем ресурса, налазе се на местима која се могу блокирати брзом интервенцијом снага безбедности и на тај начин ухватити починиоци или умањити последице евентуалног напада.

Објекти критичне инфраструктуре у енергетско-безбедносном смислу су:

- најчешће много већи;
- често удаљени од насеља;
- према начину обезбеђења специфични;
- етаблирани да уништењем, или чак и делимичним оштећењем, само једног објекта се могу нанети непроцењиви губици у људским и материјалним ресурсима, али и проузроковати колапси енергетских система, загадити човекова околина, пореметити ток устаљеног свакодневног живота, или на дужи временски период де-стабилизирати банкарски или финансијски сектор једне земље. Низ је примера или сценарија којима се могу поткрепити наведене тврдње.

Што се тиче површине, нафтне бушотине, поља ветрењача, објекти за прераду биомаса или нуклеарна постројења јесу инсталације које с околним земљиштем (или морским дном) и помоћним објектима заузимају и по неколико стотина хектара. Мрежа која преноси енергију, такође као критична инфраструктура, мора бити заштићена у вишеструком смислу. Превоз енергената према објектима и од њих је такође критичан пут, који с тога мора бити обезбеђен.

Уништењем дела критичне инфраструктуре, или њеним разарањем у целости, могу се проузроковати дугорочне последице по друштвено-економски живот у околини, изазвати загађење околине, али и „контаминирати“ угрожено подручје на ду-

⁴ Vukić, Z. (2009). *Bosanskohercegovačka elektroenergetska privreda između struke i politike – stanje i perspektive*. Sarajevo: Centar za strateške studije – Centar za regionalnu saradnju, стр. 5.

⁵ Због угрожености, али и финансијске моћи компанија из енергетског сектора, овај привредни сегмент спада у први у којем је дошло до организовање, тзв. „корпоративне безбедности“ и формирања првих приватних корпоративних армија, које штите све; од бушотина и копова, преко транспорта, посторјења, складишта и токова дистрибуције.

жи период (не планирајући ову зону за пољопривреду, улагања у индустријске објекте; преко оваквих територија прекида се транспорт), у зависности од врсте настале штете односно извора загађености (пуцање бране, уништење погона рафинерије и др.).

Последице оваквих констелација су настајања тзв. „хазарда“. Хазарди су посебно (потенцијално) опасна индустријска подручја чије постојање представља потенцијални ризик од избијања еколошког акцидента. При чему, географски и геостратегијски положај земље има велики утицај на еколошку безбедност поготово са аспекта глобалне безбедности.⁶

Након што се сагледају евентуални утицаји на инфраструктуру, потребно је извршити, пре свега, одређену класификацију догађаја који на њу могу утицати. Према једном гледишту, могући хазарди су:

1. Природне несреће – узрочни хазарди/несреће: атмосферске (олујни ветар, суша, снежни наноси...), геолошке (земљотреси, цунами, одрон земљишта, активирање вулкана и др.), хидролошке (речне поплаве, дизање нивоа мора и сл.), еколошке (пожар, деградација земљишта...);

2. Техничко-технолошке несреће – узрочни хазарди/несреће: транспортне (саобраћајне несреће, путни, водени, железнички и авионски саобраћај, транспорт опасних материја), индустријске (несреће у хемијској и петрохемијској индустрији, рударске несреће и др.) и остали техничко-технолошки хазарди (нуклеарне хаварије и др.).

3. Друге несреће – узрочни хазарди/несреће: специјална деловања (диверзије, саботаже), терористички акти и друштвени немири.⁷

Облици угрожавања енергетске инфраструктуре

Начини испољавања тероризма с утицајем на енергетску инфраструктуру могу се апострофирати кроз:

- оружане нападе,
- саботаже,
- диверзије,
- *cyber* нападе и
- пиратство.

Оружани напади на енергетску инфраструктуру препознају се по нападима на објекте и лица која су значајна за одржавање, развој и заштиту постројења и инсталација. Најчешће су то отворени напади на енергетски објекат, где се примењују различите тактичке замисли терориста. По правилу се изводе пешадијским наоружањем са средствима за блиску подршку и уз кључну примену минско-експлозивних убојних средстава.

⁶ Примера ради, када се десила позната хаварија нуклеарне електране у Чернобилу 1986. године, бивша СФРЈ се нашла на значајном удару управо због њеног географског положаја који је пружао повољност контаминираниости.

⁷ Dujović, J. (2009). *Metode procenjivanja, programiranja i planiranja zaštite i spasavanja – skripta*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, стр. 25.

Саботажа, у најширем смислу, подразумева свако намерно ометање неког људског подухвата или циља. Најчешће је реч о ометању процеса производње, али могу бити у питању и политички, војни, научни и други процеси и акције.⁸ Објекти напада могу бити инсталације и постројења, али и складишта средстава за производњу (турбине за хидроцентрале), средстава за рад (рачунарска опрема за нуклеарну централу и др.), репроматеријала и др.

Диверзија је по неким карактеристикама слична терористичком деловању, због чега је многи теоретичари поистовећују са тероризмом, или је сматрају неодвојивом од њега. Наиме, диверзија је несумњиво облик испољавања тероризма у ширем смислу, тј. средство за његово извршење. Користи се у три основна значења: политичком, војном, и кривичноправном.⁹ Објекти диверзантског напада су индустријски, пољопривредни и други привредни објекти, саобраћајна средства, уређаји или постројења, системи веза, уређаји јавне употребе (нафтовод, гасовод, водовод, топлотвод, и сл.), бране, складишта, зграде или други објекти који имају већи значај за безбедност, привреду или функционисање јавних служби.¹⁰ Диверзија као облик дејства може бити примењена на све врсте инсталација, постројења и објеката енергетске инфраструктуре.

Терористички cyber напад може бити усмерен и вишеструко програмиран како би *domino* ефектом нанео много веће штете критичној инфраструктури. Тим путем се интензивније пропагира и оправдава акт тероризма, регрутују нови чланови, договарају акције, тргује капиталом. Хиљаде страница Ал-Каидине „енциклопедије џихада“ кружи *Internet*-ом. Уочи 11. септембра 2001. године, *Al-Qaida* је себи обезбеђивала подршку на 32 сајта, а данас се процењује да близу пола милиона сајтова подржава разне врсте тероризма. У току је планско измештање терористичких активности у *cyber* простор.¹¹

Према претходно наведеним информацијама, евидентно је да и у терористичким организацијама постоје стручњаци који су способни да на различите начине угрозе критичну инфраструктуру једне земље или компаније, те је стога неопходно имати на уму да је критична инфраструктура примамљив циљ за терористе. Са контекстуалне равни енергетске безбедности неопходно је да се врше процене угрожености одређених објеката, електродистрибутивних мрежа, поља соларних ћелија, нуклеарних електрана, софтверских програма и др. од могућег терористичког напада.

Сходно томе, потребно је да се редовно врши обука и прате достигнућа у *cyber* простору како би се овакав напад могао препознати, извршити процена и правовремено реаговати, тј. одговорити на тај удар.¹²

⁸ Milošević, M. (2001). *Sistem državne bezbednosti*. Beograd: Policijska akademija, стр. 235.

⁹ Исто, стр. 223.

¹⁰ Šikman, M. (2009). *Terorizam*. Banja Luka: Univerzitet Sinergija, Fakultet za bezbednost i zaštitu Banja Luka, стр. 232.

¹¹ О чему сведочи и највећи терористички напад у сајбер простору из јуна 2017. године који је оштетио сервере и украо податке многих приватних и правних лица и државних субјеката широм света, парализујући чак читав здравствени систем Велике Британије.

¹² Немачки технолошки гигант „*Siemens*“ потврдио је да је најмање 15 индустријских постројења широм света погођено вирусом који је напао програме које он продаје. Вирус „*Staksnet*“ највише је погодио Иран и ради на принципу да открива слабости у Сименсовим програмима који се користе у раду постројења као што су водоводи, нафтне платформе и електране. Вирус „*Staksnet*“ први пут је примећен у јуну 2010. године, од када га стручњаци за компјутерску безбедност интензивно проучавају.

Рањивост информатичких система и мрежа може бити смањена мерама које су опште, али у случају енергетске безбедности оне морају имати своје специфичности. Одређене мере укључују одвојене системе у информатички праћеним мрежама (нпр. како напад и прекид нафтовода терористичким актом може бити ублажен аутоматским затварањем протока нафте у нафтоводу или да вирусом нападнут систем праћења рада ветроелектране може бити препознат од стране адекватног софтвера како саботажа рада критичне инфраструктуре не би била погубна за читав систем).

Базична је чињеница да су заштитни системи у области енергетске безбедности изузетно скупи, јер се заснивају на високософистицираној технологији (*intranet*-и, осетљива опрема – микрочипови, подаци и др.). Такође, софтверски, опрема је захтевна са становишта нивоа одлучивања, односно који ниво има „кључеве“ за употребу појединих делова система и приступ одређеним подацима.

Са становишта енергетске безбедности, *cyber* напад на критичну инфраструктуру може бити изведен у сваком тренутку. Због тога се формирају посебни тимови и центри (*CYBELS: Cyber-Expertise for Leading Security*) који имају мониторинг над могућим нападима. Овакви системи установљавају се у посебним безбедносним центрима који могу да надгледају и до 500 примарних система у енергетској безбедности, транспорту и банкарском сектору. Примера ради, Центар у Паризу има девет способности: детекција, прикупљање података, агресија, односи са другим системима, извештавање, ситуациони приказ, анализа, менаџмент и реакција.¹³

Пиратство не мора да буде начин испољавања тероризма, али је свакако претња енергетској инфраструктури. Најчешће се нападају бродови-танкери, а енергенти (нафта и хемикалије) се задржавају како би се за њих тражио откуп. Најчешће жртве су припадници бродског особља или лица која прате транспорт.

Модерно сагледавање ове проблематике наводи и на процену могућности терористичког напада на енергетску инфраструктуру путем бомбаша самоубица, а превентивне мере су опште, са специфичностима за поједине објекте.¹⁴

Изведени терористички напади на енергетска постројења

Сведоци смо да је енергетска инфраструктура „уносна“ мета многим терористичким организацијама. Оснивач најпознатије терористичке мреже *Al-Qaida*, Осама Бин Ладен, је чак позивао на угрожавање енергетске инфраструктуре: „нападати руте снабдевања и токове нафте... постављати мине на линије снабдевања и убијати власнике компанија“. Гасоводи и нафтоводи су нарочито рањиви на нападе терориста, с обзиром на то да су изузетно дуги (као објекат) и тешко их је бранити.

Као пример, може се истаћи да је у оквиру операције „Ирачка слобода“ било више од 500 терористичких напада на цевоводе нафтовода, нафтне инсталације, али и на раднике нафтних компанија у Ираку у периоду од 2003. до 2008. године. У Ни-

¹³ Mackenzie, C. (2010). *Do no harm-Thales Develops a "complete" network protection system-article*, Defence Technology International, стр. 38.

¹⁴ Kaith, S. (2008). „International Organization Contribution of Countering Suicide Terrorism“, у: *Defence Against Suicide Bombing Course V*, 22-26 September . Turkey: The Centre of Excellence Defence Against Terrorism, стр. 10.

герији је израчунато да је због терористичких напада дошло до смањења профита од нафтне индустрије за 25%. Такође, у *Abqaiqi* (Саудијска Арабија) су у фебруару 2006. године терористи покушали да експлозивом напуњеним возилима прекину доток нафте у највећим нафтним постројењима. Мада већа штета није проузрокована, то је довело до повећања цене нафте за два долара по барелу.¹⁵

На другој страни, експлозија једне секције трасе бомбашким нападом уништила је део нафтовода у Колумбији 1998. године. Напад су извели герилци, а том приликом је убијено 70 људи. *Ejercito Popular Revolucionario* је активна герилска група која је позната по терористичким нападима на гасоводе и нафтоводе у мексичким јужним државама Веракруз и Тласкала.

Такође, двојица чувара убијена су у терористичком нападу на руску хидроцентралу на Кавказу. Непознати нападачи убили су двојицу чувара на улазу у хидроцентралу Баксан у руској савезној републици Кабардско-Балкарској, пробили се у њену унутрашњост и поставили експлозив којим су оштетили њене генераторе. Руска федерална служба безбедности ФСБ сматра да је напад дело исламистичких терориста, који се боре за стварање независног кавкаског емирата. У поређењу са нападима у Чеченији, Дагестану или Ингушетији, стање у тој републици је знатно мирније. Хидроцентрала Баксан отворена је 1939. године и снабдева струјом локалне железничке линије и оближње познате бање.

У Авганистану су терористи напали електричну централу у Саргардану – провинција Сарах, која је у фази реконструкције. У задњем, трећем у низу напада, дошло је до великих борби између терориста и полицијских снага. Евидентно је да се директни напади на енергетску инфраструктуру детерминишу у разним сферама. Напади на инфраструктуру која служи за снабдевање енергентима такође су препознатљиви. Примера ради, у Авганистану се дешавају отмице радника на изградњи нове пруге на правцу узбекистанска граница-Хајратан-Мазари-И-Шариф-Кабул, док се у целој земљи врше атентати на стручњаке из појединих области енергетских система (инжењери, научници и др.).

Напад на француски танкер „Лимбург“ 2002. године карактеристичан је пример напада. Он потврђује чињеницу да брод-танкер може такође бити терористичка мета. Такав брод може да се користи на два начина: као пука мета, уз покушај оштећења његовог прамца како би се садржај просуо или уз омогућавање блокирања неког пролаза (мореуз, лука, канал, итд.). Танкер цистерна је, међутим, и оружје. Лако је замислити супертанкер усмерен пуном брзином на лучку инфраструктуру или део неке обале. Стручњаци кажу да је готово немогуће зауставити велики танкер у пуној брзини.¹⁶

Постоји низ доказа да *Al-Qaida* преферира бродове као своје оружје. Кад је 2002. године ухваћен шеф операција *Al-Qaide* за Јемен и Персијски залив, *Abd al-Rahim al-Nashiri*, изашао је на видело пун распон планираних операција *Al-Qaide*. *Al-Nashiri* је био одговоран за припремање напада на амерички разарач *USS Cole* 2002. године, као и за неуспели напад, девет месеци раније, на разарач *USS Sulli-*

¹⁵ Види: Schmid, P. A. (2006). *Terrorism and Energy Security-Targeting Oil and Other Energy Sources and Infrastructure*. Memorial Institute for the Prevention of Terrorism.

¹⁶ Petrović, Z. (2010). *Geopolitika energije*. Beograd: Institut za političke studije Centar „Југоисток“, стр. 392.

vans (глисер су претоварили експлозивом, па је потонуо пре него што је стигао до мете). *Al-Nashiri* је признао планирање напада на танкере глисерима пуним експлозива, и додао како *Al-Qaida* истражује могућности напада мањим авионима напуњенима експлозивом и рониоцима који би постављали подводне мине на танкере са Запада. *Al-Nashiri* је у истрази признао да ће *Al-Qaida*, ако ратним бродовима буде претешко прићи, усмерити нападе на крузере који сваке године превозе милионе путника и који су идеална мета, јер је пуно људи смештено на мали простор. Помењуо је и план за напад на британске и америчке ратне бродове док пролазе кроз Гибралтар, након чега су појачане безбедносне мере око Гибралтарског пролаза и уведена пратња танкерима који тим подручјем пролазе. Иначе, мароканске тајне службе и *CIA* су у мају 2002. године откриле три саудијска држављанина који су увежбавани у Авганистану и који су признали планирање самоубилачких напада глисерима пуним експлозива на бродове коалиционих снага.

Стратешки гледано, терористички напади могу се детерминисати у неколико сегмената који могу угрозити стабилно безбедносно окружење:

- отмица танкера и његово уништење у некој важној луци уз велику људску, материјалну и еколошку штету;
- отмица танкера и његово уништење у кључним поморским пролазима, с циљем прекида енергетског снабдевања и трговине;
- кријумчарење оружја за масовно уништење у контејнерима и његова активација у некој важној луци;
- самоубилачки напад на *off-shore* платформе и друга нафтна постројења, попут напада у Ираку 2004. године.

С обзиром на неколико претходно наведених терористичких напада и доступне анализе, евидентно је да они на посредан или непосредан начин могу бити изведени током различитих активности при раду с енергентима. Током копања, вађења или бушења, извори енергената с инфраструктуром су погодна терористичка мета. Ово је нарочито изражено у зонама сукоба већег интензитета.

Производња и конверзија енергената у енергију за потрошњу представља вишеструко уносан циљ за терористе, јер се уништењем једног нафтног поља, поља ветрењача или поља соларних ћелија, наносе каскадни губици који могу направити тешку деструкцију привреде једне земље. Рафинерије нафте, постројења за претварање енергије ветра, или соларне енергије у електричну погодну за пренос, недвосмислено су терористичке мете с последицама које дуготрајно могу дестабилизovati цело подручје.

Терористички напади током дистрибуције енергије подразумевају извођење напада на дуге електро-енергетске водове, контролне тачке, нафтоводе, гасоводе, водоводе и друго, без обзира на то да ли су они качени на конзоле или постављени на сталке или стубове, вођени по површини земље, по морском дну или испод морског дна.

Транспорт енергената је несумњиво најрањивији у погледу могућих терористичких напада, јер су, као што је то у претходно наведеним примерима објашњено, терористи у могућности да, условно, на било којем месту нападну такав транспорт (копненим, ваздушним или морским путем).

Карактеристично је да напади на енергетску инфраструктуру у великој мери имају међународни и регионални карактер, док је мањи број њих унутрашњи (као облик унутрашњег екстремизма). Средства која се користе при нападима на енергетску инфраструктуру, и која су до сада коришћена, јесу конвенционална, али не треба пренебрегавати чињеницу да се напад може извршити и нуклеарним, хемијским и биолошким оружјем.

Спречавање тероризма

Спречавање тероризма подразумева организовани облик друштвене превенције, криминалну профилаксу као основну функцију криминалне политике. Спречавање тероризма претпоставља познавање криминалних појава, политичких, економских, социјалних и друштвених узрока и услова који до њих доводе. Одвија се кроз превентивну делатност државних органа и друштвених институција, а прате је политичке, социјалне, економске, педагошке и друге мере усмерене на отклањање фактора деликвентних појава, па и тероризма.

Савремени терористички извори и облици угрожавања праксе и вредности државе, чине нужним висок материјално-технички ниво опремљености органа безбедности државе, њихову ефикасну организацију, све развијенији простор за примену резултата природних и друштвених наука у остваривању њихове улоге и задатака као стручне службе друштвеног система и њему одговарајућег система безбедности као подсистема друштва. Овоме иде у прилог чињеница да су терористичке организације данас опремљене најмодернијим наоружањем и опремом, да за њих раде многи стручњаци из различитих научних области (биологија, физика, итд), да су материјално и финансијски врло добро обезбеђени, чак у неким случајевима боље и од саме службе безбедности.

Из саме чињенице да је тероризам изражени облик угрожавања безбедности појединих држава, региона, па чак и међународне заједнице, произилази и значај спречавања тероризма. Сходно томе, спречавање тероризма применом разноврсних мера и поступака, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану, представља нужност и саставни део националне и наднационалне безбедности. Тако спречавање тероризма захтева јединствено ангажовање на унутрашњем и међународном плану.

Противтерористичка борба је комплекс усклађених офанзивних и дефанзивних оружаних и неоружаних мера и активности које предузимају субјекти и снаге пасивног субјекта (жртве напада) у процесу тероризма, са приоритетним циљем да одврате терористе од извођења аката насиља, односно да их спрече да нападну непосредну жртву, а уколико су отпочели да примењују оружано насиље, да њихове извођаче (наоружане банде и сличне групе) у што краћем временском року, ефикасно и потпуно неутралишу, истовремено одлучно настојећи на разбијању и уништавању других (невојних) елемената њихове организацијске структуре.

Противтерористичка операција је врхунски, веома сложен и првенствено офанзиван облик противтерористичке борбе. У њој сви субјекти и снаге противтерористичког система државе, првенствено наменске противтерористичке снаге, максималном применом неоружаних и оружаних мера и активности против појединог, већег броја или свих структурних елемената одређеног терористичког субјекта, на одређеном простору и за одређено време настоје да их неутралишу у највећој могућој мери и тиме постигну постављени оперативни или стратегијски циљ.

Принципи противтерористичке борбе

За успешно организовање противтерористичке борбе потребно је придржавати се следећих противтерористичких принципа: превентивност, свеобухватност, централизованост, офанзивност, информисаност, доследност, самокритичност и законитост.

Превентивност. Принцип превентивности подразумева скуп мера и радњи који-ма субјекти система безбедности настоје да спрече извршење терористичког акта, или да ублаже последице, ако је терористички акт већ извршен. Такође, превентивност се може сагледати и са аспекта организовања борбе против тероризма, јер адекватно и ефикасно организована борба против тероризма у многа места доприноси спречавању терористичких напада.

Свеобухватност. Свеобухватност подразумева неопходно и потребно ангажовање свих субјеката и снага система безбедности, у границама њихове надлежности. То подразумева постојање јасних граница надлежности појединих субјеката и снага система безбедности, као и прецизно дефинисаних обавеза у поступању у случају терористичког напада. Све ово је неопходно ради постизања што веће ефикасности у организовању борбе против тероризма. Принцип свеобухватности обухвата укључивање у противтерористичку борбу и осталих друштвених и државних субјеката, који могу дати свој допринос у организовању борбе против тероризма.

Централизованост. Принципом централизованости снаге и субјекти система безбедности обезбеђују јединство поступања у случају терористичког акта, којим се омогућава обједињавање њихових могућности у организовању борбе против тероризма. Поштујући овај принцип многе државе су приступиле организовању посебних организационих тела, чија је примарна функција координирање свих снага и субјеката безбедности приликом организовања борбе против тероризма.

Офанзивност. Офанзивност, као принцип противтероризма, обухвата непрекидно, динамично, агресивно деловање субјеката и снага система безбедности против терориста, у циљу њиховог ометања, дискредитовања и онемогућавања да извршавају планиране терористичке акте, у свим условима, у свако време и на сваком месту. Офанзивност се испољава иницијативом и високим степеном активности наведених субјеката.

Информисаност. Принцип информисаности може се сагледати са два аспекта. Први подразумева располагање неопходним обавештајним и другим подацима који су од великог значаја за успешно организовање борбе против тероризма. Ту се пре свега мисли на податке о терористичким организацијама и њиховом деловању, односно о планирању, припремању и извођењу терористичких аката. Са друге стране, принцип информисаности подразумева постојање јасне свести и слике о тероризму, као појави, како код снага и субјеката система безбедности, тако и код свих других државних и друштвених субјеката.

Мере противтерористичке борбе

Уважавајући напред речено, јасно је да тероризам представља вишеслојну појаву, као и да многобројни узроци доводе до тероризма. Спречавање тероризма претпоставља познавање криминалних појава, политичких, економских, социјалних и друштвених узрока и услова који до њих доводе. Из тог разлога потребан је мултидисципли-

плинаран приступ супротстављању тероризму. Неопходно је изграђивање антитерористичке стратегије, која ће моћи да успешно одговори на изазове савременог тероризма. То значи да државе морају истовремено предузети низ антитерористичких мера, од којих се у литератури, као најважније спомињу: политичке антитерористичке мере – конфликтно-резолутивног типа, економске и социјалне антитерористичке мере, психолошко-комуниколошко-образовне антитерористичке мере, обавештајне и војно-полицијске антитерористичке мере и правне антитерористичке мере.

Политичке антитерористичке мере – конфликтно-резолутивног типа. То су мере и радње које су усмерене ка решавању сукоба средствима јавног дијалога и тзв. тајне дипломатије. Њима се позивају терористичке организације да учествују у масовним покретима који доносе одређене, па и политичке промене, афирмише се оснивање опозиционих структура и покрета којима се смањује утицај терористичких организација, даје се делимична или условна амнестија припадницима неких терористичких покрета који су на граници са тзв. револуционарним ослободилачким покретима, врши се дипломатски притисак на државе и друге спонзоре терористичких организација итд. Њихова суштина је у вођењу одговарајуће антитерористичке политике, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану државе.

Економске и социјалне антитерористичке мере. Ове мере усмерене су против монетарних и социјалних аспеката тероризма. Овим мерама настоје се елиминисати социјални узроци тероризма путем разних социјалних програма (програма запошљавања и отварања легалних алтернатива). Такође, њима се забрањује финансирање терористичких организација, и подстиче сарадња држава на праћењу и конфискацији фондова који служе за финансирање тероризма.

Психолошко-комуниколошко-образовне антитерористичке мере. Психолошко-комуниколошко-образовне антитерористичке мере су мере којима се настоји да се успостави заједнички систем вредности ради остваривања дијалога са политичким противницима и осигура слободно изражавање мишљења. Овај скуп мера односи се и на специфична питања коришћења медија у условима антитерористичке кампање (забрана интервјуа терориста, осигурање публицитета терористима само онолико колико је потребно за остваривање краткорочних циљева, образовање новинара о начину извештавања о терористичком акту, коришћење медија ради упозорења јавности о мерама самопомоћи и др.).

Обавештајне и војно-полицијске антитерористичке мере. Овим мерама обезбеђује се заштита потенцијалних објеката (људских и материјалних) од терористичког деловања. Правовремено поседовање обавештајних података везаних за терористичку делатност, од пресудне је важности за успешно супротстављање тероризму. Војно–полицијске антитерористичке мере остварују се ограниченим и усмереним, углавном краткотрајним деловањем војних и полицијских структура, по командним и логистичким структурама терористичких организација. Те мере подразумевају и формирање посебних антитерористичких војних и полицијских јединица, специјално оспособљених за борбу против тероризма.

Правне антитерористичке мере. Правне антитерористичке мере су мере којима се на нивоу међународне заједнице и у оквиру унутрашњих правних поредака стварају претпоставке за успешну превенцију и репресију свих врста и појава облика тероризма. Те мере укључују доношење међународних конвенција ко-

јима се регулишу питања дефинисања тероризма, финансирања терористичких организација, питања екстрадиције међународних терориста, и др. Такође, значајно је и кривично-правно регулисање свих аспеката одбране од тероризма на унутрашњем плану државе. Том приликом се одређују надлежности, права и обавезе снага и субјеката безбедности, али и других друштвених и државних субјеката који су од значаја за спречавање тероризма. До организовања оптималног модела одбране од тероризма, на основу наведених антитерористичких мера и сагледавања проблема савременог тероризма, није лако доћи јер је то исто тако сложено и деликатно питање, као што су и сама суштина и карактер тероризма са којим се суочавамо. Истовремено са питањима теоријског одређења појма тероризма, његових узрока, циљева и последица, потребно је одређивати и стратегију у борби против тероризма, као и носиоце и тактику борбе, како на међународном тако и на унутрашњем плану.

Под појмом противтероризам може се подразумевати укупност офанзивних и дефанзивних мера и радњи чији су носиоци снаге и субјекти система безбедности, а које су усмерене на потпуно неутралисање носилаца и ефеката терористичког акта, у свим његовим димензијама (организационим, функционалним, економским, психолошким, итд).

Из овако изложеног и концепираног схватања противтероризма може се закључити да је противтероризам, углавном, репресивног карактера, што значи да противтероризам наступа после извршеног терористичког акта, мада противтерористичка борба може да има и своје превентивне ефекте.

Носиоци противтерористичке борбе, у највећем броју случајева, јесу државе преко својих снага и субјеката система безбедности. Међутим, у последње време, у организовању борбе против тероризма нарочито је активна и међународна заједница, односно приступа се организовању колективне борбе против тероризма, тј. стварању тзв. „антитерористичких коалиција” више земаља и њиховом заједничком деловању на спречавању и сузбијању тероризма.

Приликом организовања борбе против тероризма, а у складу са противтерористичким принципима, примењују се разноврсне технике и методе борбе против тероризма. Потребно је напоменути да су носиоци ових активности углавном државни органи и институције, али значајну улогу имају и други субјекти, као и сами грађани. У суштини, носиоци борбе против тероризма су снаге и субјекти система безбедности (полиција, војска, обавештајне службе), али и други чиниоци државе. У зависности од степена угрожености тероризмом, процене безбедносне ситуације и других битних фактора, одређују се мере и радње које ће се користити у борби против тероризма. Све те мере и радње, у најопштијем смислу, могу се поделити на дефанзивне и офанзивне мере и радње борбе против тероризма. У дефанзивне мере и радње убрајају се: васпитне мере и радње, мере и радње непосредне заштите (физичка и техничка заштита) и пропагандне мере и радње. У офанзивне мере и радње могу се сврстати: борбене радње, мере и радње за савлађивање и неутралисање терориста и терористичке групе. Дефанзивне мере и радње су углавном превентивне мере и радње и усмерене су на спречавање могућих терористичких напада, док су офанзивне мере и радње репресивног карактера и примењују се после извршеног терористичког акта.

Када је реч о техникама и методама борбе против тероризма, акценат се ставља на дефанзивне, тј. превентивне мере и радње, како би се у што већој мери спречили терористички напади. Кључни чинилац дефанзивних мера и радњи јесте разумевање начина на који терористи бирају мете терористичких напада, тачку терористичког напада и терористичке акције надгледања и прикупљања података о потенцијалним метама и тачкама напада, као и о другим слабостима система безбедности. Дефанзивне мере и радње у борби против тероризма можемо посматрати као дефанзивне мере и радње за заштиту објекта као могућих мета терористичког напада, и дефанзивне мере и радње за заштиту лица као могућих мета терористичких напада.

Дефанзивне мере и радње за заштиту објекта

Дефанзивне мере и радње за заштиту објекта који могу бити мета терористичких напада предузимају се у циљу спречавања терористичких напада на потенцијалне објекте тих напада, као што су: државни објекти, дипломатски објекти, верски објекти, итд. Уобичајено је да се објекат штити комбинавањем различитих мера и активности, које се могу поделити у више категорија. Сходно томе, најприсутнији је прстенасти начин заштите објекта којем прети терористички напад.

Први прстен заштите представља непосредну заштиту објекта и подразумева заштиту унутар објекта. Овај прстен може се успоставити системима техничке заштите (алармни систем, видео надзор, итд.), као и системом физичке заштите. Сходно томе, први прстен подразумева укупност мера и радњи које се предузимају унутар штићеног објекта како би се спречило извршење терористичког напада. Овај прстен може се регулисати читавим низом правила, прописа и процедура функционисања унутрашње службе обезбеђења. Такође, овај прстен обезбеђења представља и последњу дистанцу у одбрани од терористичког напада.

Други прстен подразумева непосредну заштиту објекта изван објекта, а може се спроводити системом техничког обезбеђења, физичким обезбеђењем или комбинацијом наведених начина. Други прстен обезбеђења објекта примарно се концентрише на улазе у објекат, тј. на начине непосредне заштите улаза у објекат који се обезбеђује. У том контексту, покривају се сви улази у објекат, дефинишу се процедуре уласка у објекат, врши се контрола уласка у објекат, итд. Поред тога, улази у објекат покривају се одговарајућим видео надзором, као и другим системима заштите (сигурносним рампама, баријерама, и др). Овај прстен обезбеђења објекта представља линију одбране од тероризма која је директно изложена терористичком нападу и обично је прва на удару.

Трећи прстен подразумева анализу објекта и зоне око објекта, као и детекцију надгледања. Овај прстен је „невидљив“, за разлику од наведена два који су „видљиви“, тј. могу се уочити. На овај начин се остварује посредно обезбеђење објекта и то одговарајућом анализом објекта (претње терористичког напада, могућност извођења терористичког напада на конкретном објекту, итд.), анализом зоне око објекта као врло важног фактора заштите објекта од терористичког напада (мапа зоне око објекта, удаљеност објекта од других важнијих објеката, комуникација са другим важнијим објектима итд.) и детекцијом надгледања (откривања терористичког надгледања објекта де-

текцијом локација са којих терористи надгледају објекат, учачањем њихових корелација и грешака). Трећи прстен заштите објекта јесте најважнији прстен за превентивну заштиту од терористичког напада, јер правовременим учачањем потенцијалних терористичких активности могу се предузети конкретне притивтерористичке мере.

Сагледавање наведена три прстена заштите око објекта може се закључити да су сва три прстена подједнако важна, те је нужно успоставити висок ниво комуникације између наведених прстенова, што у пракси даје најбоље резултате.

Да би се могао успоставити потпуни систем дефанзивних мера и радњи за заштиту објекта (прстенова заштите) потребно је узети у обзир одређене параметре као што су: конфигурација објекта, удаљеност од неконтролисане зоне, улази (за возила, за пешаке), баријере (ограда или зидови), приступ за особље које не ради у објекту, приступ за сервисне службе, материјал од којег је изграђен објекат, величина објекта (број спратова, ширина објекта), број стаклених површина (њихова величина, да ли су блиндиране или не, распоређеност), број улаза у објекат, њихова распоређеност, итд.

Препознавање терористичког напада и одговор или зона концентрације подразумева неопходно сагледавање могуће тачке напада и концентрацију снага безбедности да би се спречио терористички напад. Услов за ову меру и радњу јесу правовремено предузете претходне мере и радње, урађена добра процена ситуације и предузимање одговарајућих антитерористичких акција од стране снага и служби безбедности.

Понашања личности терориста посматрају се кроз друштвене узроке који их формирају као такве. Личности терориста врше утицај на друштвене односе: политичке, економске, социјалне и друге детерминанте, друштвене последице и друге факторе који тероризам одређују као друштвену појаву. Како терористи морају, по дефиницији, деловати у непријатељском окружењу, сигурност групе је од примарног значаја.

Постојање више терористичких група повећава могућност обмане приликом преузимања одговорности за нападе. Терористичке организације употребљавају различите облике насиља да остваре публицитет, изазову страх и постигну политичке циљеве.

Терористи често користе медије као мерило за ефикасност извршеног акта. Циљ тих медијских екстраваганција је да се изврши притисак на владе, да се убеди свет и јавност у оправданост њихових активности, а избегне тумачење да је узрок њихове активности криминални акт.

Поједине терористичке организације, као и други недржавни субјекти који примењују самоубилачки тероризам приступају планирању и организовању самоубилачких напада терориста са нарочитом озбиљношћу, развијајући посебну самоубилачку тактику; при томе они самоубилачки тероризам убрајају у посебан облик борбе који има нарочити значај. Популарност овог облика тероризма је велика, како међу снажним тако и међу слабир терористичким организацијама. О томе сведочи и чињеница да је за припаднике Тамилских тигрова и Курдистанске радничке партије посебна привилегија бити бомбаш самоубица. Поред ових, и друге терористичке организације са посебним уважавањем третирају терористе или бомбаше самоубице. Тако бомбаш самоубица често постаје незаменљив начин деловања терористичких организација. Могућност примене силе, која се у овим случајевима акумулира у рукама појединца могла би се показати као релевантан фактор за остваривање постављених политичких и других циљева терористичких организација. Са једне стране сулудост, окрутност и фанатизам бомбаша самоубица, а са друге ви-

сока организованост, увежбаност и софистицираност терористичке организације указују на ново лице тероризма – самоубилачки тероризам.

Самоубилачки тероризам све више постаје глобална терористичка претња. Постаје све очигледније да самоубилачки тероризам није везан само за подручје Блиског Истока и исламске фундаменталне организације. Самоубилачки тероризам лако се преноси и на остале крајеве света. Актуелност самоубилачког тероризма на подручју Блиског Истока, Јужне Африке и Чеченије увећава опасност од његовог ширења првенствено на подручје САД-а, Азије и Западне Европе, али и других подручја на којима делују екстремне терористичке организације. Тако самоубилачки тероризам, због својих специфичности, у првом реду делотворности и релативне једноставности извођења, може да захвати било који део света, а да при томе његови носиоци буду разне терористичке организације, које овакав облик деловања сматрају сврсисходним. Сходно томе, самоубилачки тероризам, постаје светски проблем, који у овом тренутку достиже свој врхунац.¹⁷

Са друге стране, на тероризам велике силе (пре свих САД) гледају као на нови изговор, нови важан инструмент политичке борбе са политичким противницима (противницима глобализације) тако што примењују двоструке стандарде – негде га подржавају, а негде сузбијају. Из тог разлога ни данас, након готово две деценије светске борбе против тероризма, наука нема међународно прихваћену јасну дефиницију шта тероризам јесте, а шта није.

Мале земље су због тероризма приморане да се приклањају великим војно-политичко-економским савезима који их под „паролом заштите“ у суштини гурају у још већи сукоб, стварајући од њих потенцијалне мете. Приметно је, такође, да САД од чланица НАТО-а захтевају смањење војног арсенала, истовремено увећавајући сопствени, уз обећања да ће они заштитити чланице уколико буду предмет напада, а у ствари тиме само увећавају сопствену моћ и ратни потенцијал у односу на друге.

Међународни одговор на претње енергетској инфраструктури

Сагледавајући проблематику критичне енергетске инфраструктуре, увиђа се да њена стабилност у значајној мери побољшава енергетску безбедност. Због низа техничко-технолошких услова, потреба обезбеђења, праћења рада система информатичком и рачунарском опремом, те диверзифицираности појединих система, поставља се питање да ли је могуће поједине сегменте заштите енергетске инфраструкту-

¹⁷ Сведоци смо еволуције самоубилачког тероризма који је од актера са опасаним експлозивним на правима, преко возила натоварених експлозивом еволуирао у акције у којима се терористи само са аутомобилима залете у људи, најчешће на прометним улицама и шеталиштима. Овај, последњи стадијум поред тога што не захтева набавку и активирање експлозива што онемогућује безбедносне службе да идентификују претњу и спрече извршиоце, смањује и трошкове набавке и транспорта експлозива, из бегава неопходност обучености актера у руковању експлозивом, такође повећава број присталица за извршење акта јер не захтева жртвовање сопственог живота, а казне за овај акт су често и мање од доживотних затворских казни, при чему је ефекат страха од оваквог акта чак и већи, јер цивили, потенцијалне жртве постају заправо још угроженије свесне омасовљавањем оваквих чинава доступношћу извођења.

ре унифицирати? У ствари, да ли их је могуће подвести под праћење, организацију и реализацију задатака из области енергетске безбедности и израдити одређене процедуре како би заштита била целисходнија. Свакако да је крајњи циљ енергетске безбедности да се кроз поштовање израђених процедура, правила, стандарда и упутстава обезбеди достављање потребне количине енергије крајњим корисницима.

Већина међународних субјеката има прописане процедуре заштите енергетске инфраструктуре и енергетских извора. То имају и корпорације и мала и средња предузећа која су опредељена за поједине сегменте енергетске безбедности.

У Европској комисији орган задужен за спровођење законских одредби, инспекцијских програма и расподелу фондова намењених истраживању и развоју знања на пољу критичне инфраструктуре је *Directorate General for Transport and Energy*¹⁸ (Општа управа за транспорт и енергију Европске комисије). У оквиру делокруга рада ова управа сарађује и са другим службама Европске комисије задуженим за политичке аспекте спровођења закона и осигурања законитости (полиције, правосуђа, царине и др.), са операторима енергетских система и са трећим земљама, као и са меродавним међународним институцијама. Концепт „безбедности“ тако подразумева све активности чији је циљ институционална, организацијска, физичка, информатичка и остала заштита енергетске инфраструктуре.¹⁹

С обзиром на све већи дијапазон могућих претњи које угрожавају енергетску инфраструктуру, многи истраживачки програми усмерени су на побољшање система заштите. Већина ових програма усмерава се на свесност о овој проблематици, превентивном раду, поштовању процедура и ублажавању последица евентуално извршеног напада на неко енергетско постројење (физичко или из информатичко-комуникационог простора).

Главне препоруке које се дају међународним субјектима су из следећих области:

- успостављање законских инструмената за безбедност инфраструктуре, капацитета за складиштење, преносних мрежа и постројења (укључујући нуклеарне инсталације);
- препоруке и техничка помоћ земљама чланицама;
- праћење примене националних верификацијских програма;
- координација контаката између земаља-чланица и појединих оператора и
- координација с релевантним међународним и осталим организацијама.

Из сагледавања до сада наведеног, евидентно је да је енергетска инфраструктура добила одраз глобалног, јер чланице удружене у ЕУ препознају ову проблематику и дефинишу смернице без обзира на то да ли је, примера ради, нуклеарна централа на подручју неке локалне заједнице, да ли је значајна за регион или би испадом тог система могло доћи до катастрофалних последица у неколико дивергентних смерова. Она се сагледава и са тачке угрожености земаља чланица, што, опет, неке објекте и инсталације чини европски критичним.

Због наведених глобално/локалних карактеристика, Европска комисија је усвојила пакет мера за заштиту европске критичне инфраструктуре који се састоји од:

- смерница за утврђивање и означавање европске критичне инфраструктуре и процене потребе за побољшање њене заштите, којима се предлажу темељи Европског програма за заштиту критичне инфраструктуре;

¹⁸ Интернет страница: www.directorategeneralfortransportandenergy.com

¹⁹ Tatalović, S. (2008). *Energetska bezbednost i kritična infrastruktura*. Zagreb: Centar za sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, стр. 156.

– саопштења о Европском програму за заштиту европске инфраструктуре, које садржи необавезујуће мере обликоване у циљу олакшавања примене Европског програма за заштиту критичне инфраструктуре и спровођења његовог акционог плана.

Значајније активности на политичком, економском, дипломатском, војном, полицијском, обавештајном плану, те у области судства, почеле су се предузимати у последњих десетак година, будући да су терористички акти, као и бојазан од њих, примили несагледиве последице. На националном плану многе земље активно су приступиле планирању и примени стратегија за борбу против тероризма²⁰ како би му се што ефикасније супротставиле. Поред тога, појачана је мултилатерална и билатерална сарадња држава у борби против тероризма, посебно у њиховом деловању у раду међународних организација (чија је област деловања првенствено очување безбедносног окружења у свету). Предузете су мере на плану превенције, кривичног гоњења и кажњавања појединих аката, нарочито међународног тероризма.

У практичном смислу, на националном нивоу, односно на нивоу држава, потребно је да се подржи већи број конвенција из ове области (Конвенција о сузбијању терористичких напада бомбама, Конвенција о сузбијању незаконитих аката против сигурности поморске пловидбе и др.).

Обезбеђење спровођења договора, смерница, аката и практичних радњи заштите енергетске инфраструктуре реализује се на различите начине. У осигурање рута снабдевања енергентима укључен је и НАТО, који с једне стране обезбеђује руте снабдевања физички, најчешће при морском саобраћају, а са друге успоставља партнерске регионалне односе како би и земље чланице и земље партнери ове алијансе биле сигурније од терористичких напада током транспорта енергената или пиратства.²¹ Значај енергетске безбедности ова алијанса је истакла током самита у Стразбуру и Келну, где је наглашен значај вишеструких рута снабдевања, већег броја добављача енергије и енергената и интерзависности енергетских мрежа.

Закључак

Спречавање тероризма подразумева организовани облик друштвене превенције, криминалну профилаксу као основну функцију криминалне политике, претпоставља познавање криминалних појава, политичких, економских, социјалних и друштвених узрока и услова који до њих доводе, а одвија се кроз превентивну делатност државних органа и друштвених институција и прате је политичке, социјалне, економске, пе-

²⁰ Руски парламент донео је закон који највећим енергетским компанијама, Газпром и Транснефт, омогућава запошљавање и наоружавање приватних безбедносних јединица. Према споразуму, Министарство унутрашњих послова Русије снабдеваће те јединице ватреним оружјем из сопственог арсенала. Присталице таквог плана кажу да руска нафтна и гасна постројења, кључни фактори напретка земље и економског оживљавања, морају бити заштићени од терористичких напада по сваку цену, јер како је навео Александер Гуров, један од 341 посланика који су подржали нови закон у оквиру Думе: „Неколико терористичких напада и настала еколошка катастрофа били би довољни да Руска Федерација моментално буде проглашена за непоузданог партнера и снабдевача енергетских резерви”.

²¹ Monaghan, A. (2010). „NATO-Targets Energy Security“, у: *Per Concordian-Journal of European Security and Defence Issues*, Volume 1, Number 1, March 2010, стр. 20.

дагошке и друге мере усмерене на отклањање фактора деликвентних појава, па и тероризма. Савремени терористички облици угрожавања вредности друштва, чине нужним висок материјално-технички ниво опремљености органа безбедности, њихову ефикасну организацију, све развијенији простор за примену резултата природних и друштвених наука у остваривању њихове улоге и задатака као стручне службе друштвеног система и њему одговарајућег система безбедности као подсистема друштва. Сагледавајући проблематику критичне енергетске инфраструктуре, увиђа се да њена стабилност у значајној мери побољшава енергетску а тиме и општу безбедност. Систематизовањем постојећих сазнања и пројекцијама могућих решења, без обзира на снагу реалних и потенцијалних противника, одбрана од тероризма је могућа и чини део активности друштва усмерених ка његовом укупном просперитету.

Под одбраном од неоружане агресије и терористичких напада на постројења енергетског сектора, подразумева се темељно преиспитивање постојећих решења у области политике, економије, информисања, културе, образовања, организовања власти, међусобних односа државних органа и институција и њиховог односа према научним и културним институцијама, традицијама и културном наслеђу и другим вредностима и потенцијалима земље као и константно унапређење безбедносне културе и степена заштите објеката у оквиру корпоративне безбедности. Основни захтев је ангажовање свих потенцијала друштва, јер се само тако може парирати очито надмоћнијем непријатељу.

Без обзира на снагу реалних и потенцијалних противника, одбрана од тероризма је могућа и чини део активности друштва усмерених ка његовом укупном просперитету. Систематизовањем постојећих сазнања и пројекцијама могућих решења, неки облици одбране од угрожавања безбедности енергетских постројења могу се концентрисати на: офанзивно спољнополитичко деловање, стратегију економског продора и интегрисања државе у светске економске, политичке и војне токове и превентивно и офанзивно информативно-пропагандно деловање и на спољном и на унутрашњем плану.

Одбрана од агресије још увек остаје незаобилазан проблем, али исто тако је јасно да држава може бити угрожена и унутрашњим сукобима и терористичким нападима чије размере, када су у питању енергетска постројења, по последицама не остају за оружаним сукобима. Тиме се елементи поимања безбедности данас и у будућности померају од војне силе ка ширем подручју друштвене егзистенције, при чему неоружани фактори угрожавања безбедности доминирају, а извор безбедности државе помера се са војних на невојне факторе (контрола тржишта, економија, технологија, комуникације, знање, образовање, научни потенцијали, итд.)

Највећи број малих земаља је неслободан због – од егзистенцијалних до безбедносних проблема. Мале земље су из тог разлога приморане да се приклањају великим савезима који им наводно пружају помоћ у развоју и одбрани а заправо „одузимају” њихову сувереност, ресурсе – природне и привредне, слабе им оружане снаге²² и често гурају у још већи сукоб са оним државама које нису чланице тог савеза. То је нарочито изражено у односима са терористичким покретима, где се после приступања савезима

²² Очигледан је пример готово потпуног уништења националних армија малих земаља које су приступиле НАТО пакту под изговором да ће их највеће чланице заштитити „уколико то буде неопходно” приморављујући их притом да оружје замене оним њихове производње и јединице стационарног типа замене мобилним, како би им јединице биле компатибилне и спремне за учествовање у класичним империјалистичким ратовима широм света.

ради евентуалне заштите сукоб, заправо, само додатно продубљује. На тај начин, државе које заправо нису биле мета терориста, приступањем пакту у којем су чланице и државе у сукобу са терористичким организацијама, постају њихова потенцијална мета.

Тероризам је на почетку 21. века највећи глобални безбедносни изазов и проблема обавештајне агенције из целог света на сарадњу, зато што је изузетно тешко предупредити терористички акт, чак и великих размера, јер га данас може извести појединац уз јако малу логистичку подршку, на било којој тачки планете и из било ког уверења. Зато је неопходна сарадња свих безбедносних чинилаца и инсистирање целокупног друштва на принципима антитерористичке борбе.

Заштита од природних и индустријских несрећа се данас карактерише као једна од основних мисија националних армија и посебно је важно да се у малим земљама цела војна организација, као и остатак система безбедности према сопственим могућностима, укључи у обуку и планирање предупредивања и санације удара, јер мале земље најчешће немају могућности да финансирају довољно велике и обучене специјалне службе за ванредне ситуације.

Литература

- [1] Directorate General for Transport and Energy (Општа управа за транспорт и енергију Европске комисије), Интернет страница: www.directorategeneralfortransportandenergy.com
- [2] Dujović, J. (2009). *Metode procenjivanja, programiranja i planiranja zaštite i spasavanja – skripta*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka.
- [3] Kaith, S. (2008). „International Organization Contribution of Countering Suicide Terrorism“, у: *Defence Against Suicide Bombing Course V*, 22-26 September . Turkey: The Centre of Excellence Defence Against Terrorism.
- [4] Mackenzie, C. (2010). *Do no harm – Thales Develops a “complete” network protection system-article*, Defence Technology International.
- [5] Milošević, M. (2001). *Sistem državne bezbednosti*. Beograd: Policijska akademija.
- [6] Monaghan, A. (2010). „NATO-Targets Energy Security“, у: *Per Concordian-Journal of European Security and Defence Issues*, Volume 1, Number 1, March 2010.
- [7] Nye, Joseph S. Jr. (2003). *Understanding International Conflicts*, Fourth edition, (Foreward by Stanley Hoffman). New York: Longman.
- [8] Petrović, Z. (2010). *Geopolitika energije*. Beograd: Institut za političke studije Centar „Jugoistok“.
- [9] Schmid, P. A. (2006). *Terrorism and Energy Security-Targeting Oil and Other Energy Sources and Infrastructure*. Memorial Institute for the Prevention of Terrorism.
- [10] Tatalović, S. (2008). *Energetska bezbednost i kritična infrastruktura*. Zagreb: Centar za sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.
- [11] Vukić, Z. (2009). *Bosanskohercegovačka elektroenergetska privreda između struke i politike – stanje i perspektive*. Sarajevo: Centar za strateške studije – Centar za regionalnu saradnju.
- [12] Šikman, M. (2009). *Terorizam*. Banja Luka: Univerzitet Sinergija, Fakultet za bezbednost i zaštitu Banja Luka.

ПРИКАЗ КЊИГЕ МИЛИВОЈА ИВАНИШЕВИЋА „ПОЉА НЕСРЕЋЕ. ПРВА АНТОЛОГИЈА УБИЈАЊА СРБА У БИХ (1992–1995.)“

Никола Тошић Малешевић*
Министарство одбране Републике Србије,
Универзитет одбране у Београду, *Војно дело*

Поља несреће. Прва антологија убијања Срба у БиХ (1992-1995.); Миливој Иванишевић; Вукотић медиа д.о.о., Представништво Републике Српске у Београду, Београд, 2015, 304 стр.

Грађански ратови одувек су били једно од најтрауматичнијих искустава у историји људског рода. Доносили су велике невоље и несреће, тим страшније што су се у њима сукобљавали блиски пријатељи, суседи, рођаци, чак и браћа па и очеви и синови. Остављали су пустош и тугу, раздоре и, понекад, дуготрајне и неизлечиве ожиљке. Управо зато, треба се потрудити да жртве ових сукоба остану запамћене што дуже, по могућности за

сва времена. Баш зато је Миливоје Иванишевић, бивши руководилац Сектора планирања и финансирања културног развоја у Заводу за проучавање културног развојка Републике Србије, оснивач Института за истраживање српских страдања у XX веку у Београду и сенатор Сената Републике Српске¹ у Бањалуци, 2015. године, објавио књигу под насловом *Поља несреће. Прва антологија убијања Срба у БиХ (1992–1995.)* која обрађује тему страдања Срба у Грађанском рату у Босни и Херцеговини (1992–1995).

Тема страдања Срба у протеклом босанско-херцеговачком сукобу до сада је била, на неки начин, помало запостављена јер се у јавности више говорило о страдању Муслимана (Бошњака) и Хрвата, у складу са мотом да свако „треба најпре почитати своје двориште, па тек онда гледати у туђе“. Иако је тачно да треба водити

* Аутор је спољни сарадник *Војног дела* и самостални истраживач – мастер историчар.

¹ Сенат Републике Српске, са седиштем у Бањалуци, саветодавно је тело највиших институција Републике Српске које разматра питања од посебног значаја за политички, национални, привредни и културни развој Републике Српске и највишим уставним иницијативама даје мишљења о питањима из надлежности највиших институција Републике Српске.

рачуна и памтити и туђе, поготово невине, жртве које су пале од, да се тако изразимо, *наше* тј. српске руке, исто тако је важно памтити и подсећати и на *наше*, српске жртве, нарочито ако су и оне страдале од других, а да никоме зла нису учиниле.

Ова књига, која је, како се изразио писац предговора, историчар и академик (члан САНУ) Василије Ђ. Крестић, сведок људске бестијалности и крволоштва, почиње академиком предговором под називом *Вредан научни искорак*. Након тога следи садржај, а потом главни део књиге. Он, за разлику од многих главних делова других књига, не садржи пуно текста, већ се састоји од спискова убијених српских цивила и ратних заробљеника, страдалих од руку муслиманских (бошњачких) и хрватских војних, полицијских и паравојних формација, али често и цивила. У многобројним случајевима, починиоци који су били у саставу поменутих оружаних формација, али и цивили, били су пријатељи и комшије жртава који су пре избијања рата често живели у складним односима. У муслиманској (бошњачкој) и хрватској литератури, има књига које на сличан начин описују страдања својих цивила и ратних заробљеника и наводе да су починиоци, овај пут Срби (а у случају муслиманско (бошњачко)-хрватског сукоба Муслимани (Бошњаци) тј. Хрвати), такође често били пријатељи и комшије жртава. Све наведено, и са српске и са муслиманске (бошњачке) и са хрватске стране је, нажалост, у великој мери тачно. У босанско-херцеговачком рату све три зарађене стране – Срби, Муслимани (Бошњаци) и Хрвати, убијале су се међусобно иако је често била реч о блиским људима, који су се познавали, понекад, и цео свој живот.

Поименични спискови српских жртава у овој књизи обухватају скоро целу територију Босне и Херцеговине (БиХ) – 67 општина и градова без обзира да ли се налазе у ентитету Република Српска или Федерација БиХ. Уз имена и презимена жртава, године рођења и погибије, места одакле су и где су погубљене, често је наведен и начин на који су лишене живота, ко је то учинио (било да је у питању цивил, војна, полицијска или паравојна јединица – муслиманска (бошњачка) или хрватска или обе) и шта се догодило са њиховом имовином, градовима и селима.² Ти мучни и тужни описи дочаравају сву страхоту и патњу грађанских ратова. Поред свега, наведена су и имена сведока злочина, документа и број који потврђују сведочења, као и то да ли је било осумњичених или осуђених починилаца.³

Иначе, књига је драгоцен извор података за нашу најновију историју. Она дочарава само део бруталности Ратова за југословенско наслеђе (1991–2001), а нарочито Грађанског рата у БиХ (1992–1995) као најразорнијег и најкрвавијег међу њима, и несрећу која се сручила на просторе бивше Југославије крајем XX и на самом почетку XXI века.⁴

² Напомињемо да је у заглављима сваке од 67 општина и градова аутор наводио и број страдалих људи у њима у Другом светском рату (1941–1945), као и колики је број и проценат међу њима био српске националности.

³ Нажалост, у већини случајева злочинци нису кажњени иако су неки и данас добро познати, чак и људи на положајима.

⁴ Ратови за југословенско наслеђе (1991–2001) је назив за низ ратова који су, са краћим прекидима, вођени десет година. Састоје се од три таласа ратова и два међупериода релативног мира. Први талас трајао је 1991–1995. и чине га Рат у Словенији (1991), Грађански рат у Хрватској (1991–1995) и Грађански рат у Босни и Херцеговини (1992–1995). Затим је уследио први међупериод релативног мира (1995–1998)

На крају књиге, налази се ауторов поговор у коме је навео да је у овој књизи сакупио имена и презимена 4.421 жртве српске националности, од тога 3.611 мушкараца и 810 жена и напоменом да то нису коначни подаци јер се свакодневно појављују нова имена.⁵ После тога налази се прилог у виду прегледа националног састава становништва свих 67 општина и градова БиХ обрађених у овој књизи, по попису из 1991. године. Затим долази списак коришћених доказа, белешка о аутору и каталогизација књиге у Народној библиотеци Србије у Београду.

Издавачи књиге су издавачка кућа Вукотић медиа д.о.о. и Представништво Републике Српске у Београду, а извршни издавач је „Гласник штампарија“ из Београда.

после кога је уследио други талас ратова и то су: Рат на Косову и Метохији (1998-1999) и Агресија НАТО-а на СР Југославију/Србију (1999). Уследио је други међупериод релативног мира (1999-2000) и одмах након тога трећи талас ратова: Рат на југу централне Србије (2000-2001) и Рат у Македонији (2001). У овим ратовима углавном су се сукобљавали Срби са Словенцима, Хрватима, Муслиманима (Бошњацима) и Албанцима али су се током Грађанског рата у БиХ међусобно сукобљавали и Муслимани (Бошњаци) са Хрватима као и две фракције међу свим Муслиманима (Бошњацима). Такође у ове ратове се често мешао војни савез НАТО на челу са Сједињеним Америчким Државама (САД), пружајући подршку странама које су се бориле против Срба, а то је нарочито дошло до изражаја при Агресији НАТО-а на СР Југославију/Србију од 24. марта до 10. јуна 1999. када је НАТО практично био авијација албанским сепаратистима на Косову и Метохији. На крају, у Рату у Македонији сукобљавали су се Македонци и Албанци. Не постоје коначни подаци о жртвама ратова од 1991. до 2001. али се процењује да је у њима укупно настрадало 134.668 особа (без странаца као случајних жртава). Од тога, процењује се да је било 40.248 Срба, 21.185 Хрвата, 62.204 Муслимана (Бошњака), 10.923 Албанца, 80 Македонаца, 24 Словенца и четири војника НАТО-а (два из САД и по један из Француске и Италије).

⁵ По најновијим проценама и подацима у Грађанском рату у БиХ (1992-1995) погинуло је 29.070 Срба, од тога 6.313 цивила и 22.757 припадника оружаних снага.

ПРИКАЗ ЗБОРНИКА РАДОВА „УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ И ВЕЛИКИ РАТ“

Лидија Богдановић*
Историјски музеј Србије, Београд

*„Живе смо дужни да поштујемо,
а мртвима дугујемо само истину“
(François-Marie Arouet Voltaire)*

Повод за реализацију овог Зборника радова јесте обележавање 100-годишњице Првог светског рата и искрцавање Срба на Крфу. Зборнику је претходио Научни скуп о Србима уметницима у Великом рату, на којем је говорило деветнаест стваралаца из више области, одржаног 16. фебруара 2017. године у Управи за сарадњу са дијаспором и Србима у региону.

Сећање на оно што је претходило Првом рату, сам рат, као и оно што је за сва времена после њега обојило српску историју мора бити сачувано. Ми бирамо начин на који ћемо то урадити. Уметност, у чијој бити је истина, томе засигурно доприноси. Уметничка дела нису само емотивне реакције аутора, већ и сведочанство о једном времену. Стога је неопходно да се из таложника историје извуче поука као и уметничка дела од посебног значаја, како због генерација које живе тако и због оних који ће доћи. Уз то, ова настојања су брана да се историја ревидира, фалсифи-

кује или на било који начин искривљава.

Циљ је био да се у виду Зборника радова и његовог представљања јавности, на једном месту и на целовит начин прикаже уметничко стваралаштво на тему Првог светског рата, а које је до сада обрађивано углавном парцијално. Овим Зборником радова ће се подвући континуитет уметничког деловања као пута ка истини, у виду синтезе, као и представљањем докумената који потпомажу разумевање обимне материје. Такође је важно и то да Зборник насталих радова постане подлога за разна морална, васпитна, образовна и духовна деловања. Знамо да се истина тешко пробија на светлост дана, а прва је на удару. Зато је овај Зборник и насловљен – *Уметношћу до истине*, руководећи се мишљу великог Волтера који је рекао: „Живе смо дужни да поштујемо, а мртвима дугујемо само истину“.

* Др Лидија Богдановић је кустос Историјског музеја Србије у Београду.

Циљ је, такође био, да се допринесе култури сећања и отргне од заборава оно на шта је већ почела да пада копрена таме.

Шта се желело постићи? Потребно је било направити први корак и направити темељни низ који би отворио питање Првог рата са аспекта рефлексije кроз уметност. Требало је да се пред оне који се овом материјом не баве професионално изнесе јасна визура и покаже веза *уметности, истине и рата*. Није значајна само тема која се обрађује већ и приступ самој теми.

Постојала је, дакле, потреба да се многе истине затрпане заборавом и немаром саберу на једном месту, и као трајно сведочанство предоче на организован научни начин. Нове генерације ће тако засигурно имати једно јасно полазиште и инспирацију да и саме о тим догађајима и појавама кажу своју реч.

Зборник је обухватио релевантне чињенице из области филма, фотографије, сликарства, музике, позоришта, споменичке делатности, педагошког рада, улози свештенства у ратним условима, као и неке истакнуте појединце. До изражаја је дошла још једна важна компонента. Неки од приложених радова иако нису у непосредној вези са основном темом итекако доприносе њеном сагледавању. Ово се нарочито односи на српска војничка гробља.

Посебан допринос Зборника је у одређеној пажњи која је поклоњена и неистраженим делима, која тек треба валоризовати и афирмисати. Ово је утолико важније, јер постоји и велики број докумената, цртежа, бележака и слично, обичних људи – који нису ни историја ни литература – али после дужег времена управо то постају. На основу таквих сведочанстава често се више сазна о ужасима рата, него на основу званичних извештаја.

Сваки од приложених радова, људи од науке, проверених истраживача и интелектуалаца, испунио је свој циљ, а истовремено је показао да је нужно наставити са истраживањима и откривањима истине.

У уводном делу Зборника, Милутин Дедић, *УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ У ВЕЛИКОМ РАТУ – КОМЕНТАРИ И СУГЕСТИЈЕ* [11–13], текст започиње цитатом Огиста Родена (Auguste Rodin) који каже *“Будите дубоко, сурово истинити”*, истичући то, и сам, као поруку, како према себи тако и према свима онима око нас. Као и то, *“да нешто може да буде тачно, али не и истинито”*, што је према речима Дедића уочено још у античко доба и у прилог томе наводи Зеуксиду (Zeuxis) који је тако верно насликао грођје да су се птице залетале да га поједу. Призор веран, а да ли и истинит?

У наставку текста говори о значају откривања истине као нечега што се не може изменити, али се на жалост може заташкати, међутим, срећна околност је та да лаж, ма колико била моћна, остаје лаж. Да је истина драгоценост на којој почива наш опстанак, а да уметност у свему томе има незамењиву улогу у очувању те драгоцености. Дедић наводи бројене примере, дела која су инспирисана тим трагичним догађајима и која представљају снажно и трајно сведочанство о њима. Књига, *Крвави пут Великог рата: злочини Аустроугарске и њених савезника 1914–1918. у светлу аустријских докумената*, аутора Ханса Хауптмана (Hans Hauptmann), једног од ретких, који је у књизи имао смелости да каже да је Аустрија извршила геноцид над Србима. Аутора, који се аргументовао супротставио центрима моћи, који теже, служећи се манипулацијама, прећуткивањем, фалсификовањем и релативизацијом догађаја и личности, да наметну своју слику виђења историјских збивања, која њима одговара. Као и, Есхилови *Персијанци*, наше народне епске песме, Гоји-

не графике *Ужаси рата*, Толстојев *Рат и мир*, Рибоова *Бородинска битка и Одбрана Севастопоља 1854–1855*, Пикасова *Грника*, и многи други примери.

Дедић, скреће пажњу, да уметнички одговорно и истинито, нису реаговали само уметници Срби, већ су увелико присутна и реаговања стваралаца из других земаља, на уче- шће Срба у Великом рату. У прилог томе наводим неке од аутора и њихова дела која за- служују да буду споменута: Карстен Алнес (Karsten Alnæs), норвешки писац, за главне ликове свог романа *Немој да умереш Софија* узео је Гаврила Принципа и Франца Ферди- нанда; Карл Краус (Karl Kraus) написао је драму *Последњи дани човечанства* у којој је главни мотив заповест *Србија мора умрети*; Герхард Геземан (Gerhard Gesemann), не- мачки књижевник који се придружио српској војсци и с њом прешао Албанију, написао је књигу *Са српском војском кроз Албанију*; Ури Цви Гринберг (Uri Zvi Greenberg), јеврејски песник, иако је насилно мобилисан у аустроугарску војску, своју симпатију према Србима исказао је у песми *У српској земљи*; Леонид Андрејев (Leonid Andreyev), руски писац обја- вио је 11. новембра 1914. у листу *Биржевије ведомости* текст *Слово о Србији*; Алиса Аскју (Alice Askew), енглеска књижевница и њен муж мајор Клод Аскју (Claude Askew), би- ли су велики пријатељи српског народа. Алиса је објавила *Заклетву* и *Мученичка земља*, а Клод песму *Косово* у којој доводи у везу косовске јунаке са борцима Великог рата; Пе- тар Безруч (Petr Bezruč), чешки песник, посветио је Гаврилу Принципу песму *Жудња*; Тео- дор Велијанитис (Teodor Velijaničis), грчки писац, своје одушевљење борбом српског наро- да пренео је у песму *Српска душа*. Овом списку требало би додати и дела о којима се ма- ло више зна, Габријеле Д'Анунцио (Gabriele d'Annunzio), Едмонда Ростана (Edmond Ro- stand), Владимира Бецића, Франца Кафке, Анри Барбија (Henry Barby), Ђузепеа Антонија (Giuseppe Antonio), а посебно немачког писца Егона Ервина Киша (Egon Erwin Kisch). Он се као аустријски поданик нашао на Дрини 1914. године. Оставио је драгоцене белешке о борбама и догађањима после њих. Да није то урадио не би настала драгоцена књига *За- пиши то, Киш* и тешко да бисмо знали да се аустроугарска војска после пораза на Церу повлачила као разуздана руља, а поражени официри слали лажне извештаје. После ра- та Киш је одмах протеран из Беча, а онда се нашао на удару нациста. Књиге су му спа- љиване, али не и истина коју је овековечио. Из реченог се да закључити да су белешке, дневници, записи и слично, били поуздан ослонац у настајању уметничког дела.

Ернест Хемингвеј (Ernest Hemingway) је, служећи се можда својим белешкама, напи- сао чак 47 варијанти завршетка свог романа *Збогом оружје* (1929). Затим, *Војни дневник Миодрага В. Петровића*, сликара и оснивача Удружења ликовних уметника Србије. Овај драгоцен материјал обрадила је Александра Врањеш а издао је Андрићев институт. Ду- ња Душанић и Данило Шаренац приредили су *Смиље и сумпор – два војничка дневника 1916–1919*, Милутина М. Ристића и Драгољуба С. Ранковића (Клио, Београд, 2016).

Своје обраћање завршава речима које упућују на то да је Научни скуп као и Збор- ник, који је проистекао након тога, дао несумњив допринос обележавању стогоди- шњице Великог рата, као и то, да је покренуо многа размишљања и иницијативе. И још једном се позива на Родена, који је сматрао да уметност показује људима због чега постоје, да им она открива смисао живота, и да им служи као путоказ у животу.

Структура Зборника постављена је тако да кроз тематске области подједнако обухвати: сликаре, вајаре, фотографе, филмске раднике, позоришне глумце, музи- чаре, писце и друге.

Структуру Зборника радова чине пет поглавља. Прво поглавље НЕПОСРЕДНО УЧЕШЋЕ УМЕТНИКА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и

аутора: Александар Ердељановић (дипл. политиколог, Управник Архива Југословенске кинотеке), *Србија и Срби на филму у Првом светском рату* [15–28]; Олга Марковић (музејски саветник, Музеј позоришне уметности у Београду), *Српска избегличка, војничка, рековалесцентна и заробљеничка позоришта у Првом светском рату* [29–51]; Здравко Вучинић (историчар уметности), *Између трубе и тишине – Ратни сликари са лица места о поразу и победи* [52–76]; Славиша Павловић (писац и новинар), *Пуцањ из објектива – прича о Самсону Чернову* [77–82]; Бранимир Гајић (самостални истраживач), *Бележник историје објективом Ристе Марјановића* [83–87]; Гордана Крајачић (музиколог), *„Марш на Дрину“ Станислава Биничког* [88–92]; Мср Маријана Дујовић (музиколог), *Српски музичари у великом рату* [93–106].

Ова тематска област обухвата како српске уметнике-ратнике и њихов допринос, тако и учешће уметника из других крајева Балканског полуострва.

Александар Ердељановић, у свом тексту *Србија и Срби на филму у Првом светском рату*, обухватио је 1914, 1915, 1916, 1917, и 1918. годину, и подробно изложио и истакао значај филма и снимака сниматеља, који је сачувао важније борбене моменте, а који су често ризиковали и свој живот. Они су остали светао пример пожртвовања и истинољубља стваралаца у једном од најтежих периода српске историје. Иако су филмски журнари још за време Балканских ратова 1912/1913 оправдали своју улогу у ратној пропаганди зараћених страна, филм тек са избијањем Првог светског рата заиста постаје убојно средство, ширећи истину о праведном и одбрамбеном отпору против непријатеља у земљи и иностранству, он је истовремено постао и историјски визуелни белег путем чијих слика ће вечно, за будућа поколења, сачувати велика дела ратника и њихову борбу за слободу.

Олга Марковић, у свом тексту *Српска избегличка, војничка, рековалесцентна и заробљеничка позоришта у Првом светском рату*, говори о позоришту као феномену и о неопходности за његовим постојањем, како у миру тако и у рату, као и о томе колико су значила и какву су улогу одиграла код војника, заробљених и болесних током Првог светског рата. У том периоду, позоришта у Србији престају са радом (последња представа Народног позоришта у Београду пред избијање рата, 18. јун 1914. године) и позоришни живот преноси се изван граница земље, на Крф и Корзику, на Солунски фронт, у Бугарску, Мађарску и Аустрију, Француску и Африку. Многи српски глумци, као војни обвезници кренули су са српском војском у изгнанство, други су као војни заробљеници одведени у разне заробљеничке логоре. И једни и други, оснивали су војничка и заробљеничка позоришта у логорима, као и позоришта оснивана у рековалесцентним одељењима при болницама. Нека од њих су радила током целог трајања рата. У тексту је обухваћено: Позориште на Корзици (*Ћидо*, прва представа у историји нашег позоришта која је приређена у изгнанству, на Западу); Позориште Југословенске дивизије, Позориште IX пешадијског пука I Армије; Позориште српског рековалесцентног одељења у Зејтинлику; Војничко позориште у Лазуазу код Бизерте, Тунис, Африка; Војничко позориште „Тоша Јовановић“ у Водену и Солуну; Заробљеничка позоришта у Болдогасоњу и Ашаху.

Здравко Вучинић, у свом тексту *Између трубе и тишине – Ратни сликари са лица места о поразу и победи*, говори о значају улоге сликара који постаје ратни сликар *Врховне команде* (сликар извештач) и професионални борац. Иако је Штаб *Врховне команде* још од балканских ратова, почео да прихвата сликаре у војне јединице, како би својим умећем бележили важна догађања, токове борбе и све важније моменте, и на тај начин сачували их од заборавља, 21. септембра 1912. године у објави за путовање број 86,

Живојина Мишића, уводи се званични назив *ратни сликар*. Бележећи поменуте догађаје, они су оставили трајне записе којима су остварени значајни домаћаји, далеко већи од документарног, записи који на најбољи начин говоре о страдању једног народа који се нашао на голготи која нема примера у европској, а ни у светској историји. Поменут је, репродукцијом дела у боји и биографским подацима, само један део многобројних ратних сликара или сликара ратника: Бета Вукановић, Богосав Војновић Пеликан, Боривоје К. Раденковић, Бранко Јевтић, Васа Ешкићевић, Васа Поморишац, Вељко Станојевић, Владимир Бецић, Даница Јовановић, Драгољуб Павловић, Драгомир Глишић, Драгослав Васиљевић Фига, Емануел Муановић Маша, Коста Јосиповић, Коста Миличевић, Малиша Глишић, Милош Голубовић, Миливоје Дејановић, Милан Миловановић, Милутин Михајловић, Миодраг Петровић, Михаило Миловановић, Надежда Петровић, Никола Бешевић, Никола Џанга, Пашко Вучетић, Петар Раносовић, Радомир Стевановић, Стеван Милосављевић, Тодор Швракић, Живорад Настасијевић и други.

Славиша Павловић, у свом тексту *Пуцањ из објектива – прича о Самсону Чернову*, говори о руском фотографу и ратном репортеру Првог светског рата, чије су фотографије са лица места постале неизоставан документ у проучавању историје. Затим, говори о чувеној фотографији, која је обишла цео свет, „Око соколово“ на којој је српски извиђач Драгутин Матић, као и о бројним чланцима које је писао многим европским и америчким листовима. Човек који је заборављен од стране државе након рата, само је један од великана, који су помогли Србији да оствари величанствену победу у својој историји.

Бранимир Гајић, у свом тексту *Бележник историје објективом Ристе Марјановића*, пише о фотографу Врховне команде српске војске Ристи Марјановићу, рођеном Шапчанину, кога је реченица „да фотографија може и мора да забележи стварност“ одвела право у историју. Његов први долазак у Србију из Париза уследио је 1912. године позивом од главног обавештајца војске Краљевине Србије, пуковника Аписа, да фотографише рат који се спремао са отоманском Турском, као што је забележио и крај турске владавине на Балкану, у Македонији и тим фотографијама означио почетак новог живота у коначно ослобођеној Србији. Други позив добио је од краља Петра Карађорђевића, јер се спремао рат са Аустроугарском, који се претворио у Први светски рат и прилику да Марјановић остави највредније сведочанство о најстрашнијем страдању народа коме је припадао. Његове фотографије са страшним призорима тешких злочина, допринеле су да се промени перцепција земље у светској јавности, то јест, да се Србија препозна као тешка жртва екстремне агресије, а не „изазивач светског рата“ због сарајевског атентата.

Гордана Крајачић, у свом тексту *„Марш на Дрину“ Станислава Биничког*, пише о војној музици у Првом светском рату, и настанку композиције „Марш на Дрину“. Према подацима које износи, каже се да су по запису Димитрија Ђорђевића из Параћина, некадашњег војног музичара српске војске и сталног пратиоца Биничког, ноте марша настале у Ваљеву где се Бинички затекао са Врховном командом од 16. до 19. августа 1914. године. Док, Миливој Јосифовић, унук Биничког, каже да на је на оригиналном запису композитор својом руком записао место и датум настанка целог марша – а то је 26. мај 1915. године у Крагујевцу. Старији извори, које историја узима за релевантне, тврде да је Бинички своје одушевљење храброшћу Миливоја Стојановића Брке, рођеног у Пожаревцу 6. септембра 1873. године, који је био командант у балканским ратовима и командант Другог гвозденог пука у Првом светском рату, преточио у *Трио*.

Мср Маријана Дујовић, у свом тексту *Српски музичари у великом рату*, истиче допринос српских музичара који су у изузетно тешким ратним околностима Првог светског рата, деловали окупљени око војске или самостално. Пратећи војску радили су и на фронтима, у војничким позориштима, избегличким школама, заробљеничким логорима и реконвалесцентним одељењима. Музика је била саставни део ратне свакодневице и имала је вишеструку улогу: служила је као вид забаве, очување народне традиције и јачање воље војника. Својим вештинама помагали су народу, организујући многобројне хуманитарне концерте *Музике Краљеве гарде* и *Музике Коњичке дивизије*.

Неки од наведених композитора у овом тексту, који су у рату били активни као музичари извођачи или едукатори, бавили су се и компоновањем. Међу најпознатијим примерима представљају композиције „Марш на Дрину“, Станислава Биничког и „Опело у бе молу“ Стевана Христића.

Друго поглавље РЕАГОВАЊЕ СТРАНИХ СТВАРАЛАЦА НА УЧЕШЋЕ СРБА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и аутора: Др Милоје Пршић (историчар), *Родолф Арчибалд Рајс – Пером и фотоапаратом до истине о злочинима над Србима у Великом рату* [109–124]; Мср Ана Самарџић (историчар уметности), *Србија и Први светски рат у опусу Теофила Александра Шајнлена* [125–138].

“Реаговање страних стваралаца на учешће Срба у Првом светском рату”, сагледано је кроз два аспекта: доктринирани, то јест они који су некритички величали Аустроугарску политику и оне који су на основу своје људске, моралне, уметничке потенције откривали истину.

Др Милоје Пршић, у свом тексту *Родолф Арчибалд Рајс – Пером и фотоапаратом до истине о злочинима над Србима у Великом рату*, даје приказ ангажовања Арчибалда Рајса, на ислеђивању масовних ратних злочина војски Централаца у Великом рату против Србије. Аутор нас води кроз кратак увод о догађајима у којима су сажето наведени узроци рата, повод за његов почетак, као и ратни злочини који су почињени над српским народом и војним заробљеницима: *Узроци рата; Пропаганда – предворје Великог рата и извориште ратног злочина; Повод за рат; Почетак рата; Аустроугарска агресија на Србију – рат геноцидног карактера; Меморандум ШВК српске војске о злочинима аустроугарских јединица у Србији (1914); Арчибалд Рајс на ратишту у Србији (1914–1918); Рајсови радови о злочинима окупатора у окупираној Србији (1915–1918)*. Извештаји Арчибалда Рајса јасно говоре о масовности, односно, опште распрострањеној пракси чињења злочина, као и затирања писма и језика, скрнављења цркви и манастира, уништавање села и убијање ненаоружаних људи. Његови радови представљају трајне историјске изворе, у којима је испричана истина о геноцидном ратовању Аустрије, Мађарске, Бугарске и Немачке против Србије и српског народа.

Мср Ана Самарџић, у свом тексту *Србија и Први светски рат у опусу Теофила Александра Шајнлена*, осликава позитивну реакцију француског уметника швајцарског порекла, Теофила Александра Шајнлена, на ратну ситуацију у Србији, који је својим уметничким деловањем (радећи литографије, цртеже и плакате) допринео да се свету представе српске жртве и страдање Срба у Великом рату. На радовима је углавном представљена српска голгота, војници, избеглице, жене и деца. Најпознатији рад је плакат „Дан Србије“ (*La journée Serbe, 25 juin 1916*), који је касније био објављен и у Сједињеним Америчким Државама под називом „Спасимо Србију, нашег савезника“ (*Save Serbia our ally*). На плакату, који је рађен техником литографије, представљене су српске избеглице предвођене српским и француским војницима, које након окупаторског заузимања Београда 1915. године одлазе у планине Црне Горе

и Албаније. Иако су ликови у његовим радовима често национално неодређени, ипак се могу учити епизоде са конкретним народима, од којих је највећу пажњу посветио Србима. Шајнлен се стварајући пропагандну уметност, оштро противио рату, залагао за хуманост и инсистирао на пацифизму. Он је свакако био једна врста хроничара, који је визуелно документовао један од најзначајнијих догађаја српске историје.

Треће поглавље СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА И СТРАДАЛИМА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ чини следећа група текстова и аутора: Лука Николић (потпуковник у пензији), *Историјска и културна баштина Србије у земљама северне Африке* [141–158]; Др Виолета Обреновић (историчар уметности), *Спомен костурнице палих ратника и надгробни споменици војсковођа и добровољаца учесника Првог светског рата на Новом гробљу у Београду* [159–182]; Ђорђе Стошић (историчар, Завод за заштиту споменика културе Ниш) *Старо гробље, Српско војно гробље на Делијском Вису и Јеврејско гробље – непокретна културна добра на којима је записана историја града Ниша* [183–192]; Мила Панајотовић (историчар, Музеј Понишавља у Пироту) *Заборањено српско војничко гробље у Горњој Бадањи код Лознице* [193–198].

Споменичка грађа у тематској области “Споменици жртвама и страдалима у Првом светском рату”, као важна делатност, од крајпуташа до монументалних споменика, говори о томе како се српски народ односио према својим жртвама. Тако је форма крајпуташа заузела место у споменичкој традицији српског народа, чинећи да незаборав постане део српске свакодневице.

Лука Николић, у свом тексту *Историјска и културна баштина Србије у земљама северне Африке*, обухватајући следеће наслове: *Откуд Срби у Африци; Значај Бизерте и северне Африке; Српска војничка гробља – историјска и културна баштине од изузетног значаја; Објекти боравка и лечења; Пропадање историјске и културне баштине; Стање историјске и културне баштине; Шта је до данас урађено, Шта би још требало урадити; Коначно – имена ратника у пуном сјају*, износи конкретне чињенице о броју страдалих српских војника, који су у бизертску луку упловили 9. јануара 1916. године, датум који је означио спас и васкрс српске војске након “Албанске голготе”. За три и по године у северној Африци боравило је 61.260 Срба од чега је 41.135 војника било на лечењу док су остали ту боравили ради обуке и преобуке. Ту у северној Африци животе је оставило 3.226 српских војника, чије су кости расуте на 24 гробља, од чега се у држави Србији у евиденцији воде само три. Боравећи на северу Африке Срби су иза себе оставили значајне културне вредности и објекте које су у тим ратним условима својим рукама стварали. Захваљујући личним напорима и труду Луке Николића, после седам година, изведена је реконструкција српских војних гробаља у Тунису, и имена ратника су коначно засјала у пуном сјају.

Др Виолета Обреновић, у свом тексту *Спомен костурнице палих ратника и надгробни споменици војсковођа и добровољаца учесника Првог светског рата на Новом гробљу у Београду*, направила је осврт на меморијалне и надгробне споменике подигнуте војсковођама и добровољцима из Првог светског рата на Новом гробљу у Београду. На овом простору подигнута су два значајна монументална меморијала: *Спомен костурница браниоцима Београда 1914–1918* и *Руска костурница*. Затим, надгробни споменици „Заслужним за Отаџбину“, изведени по пројекту руског архитекте Николаја Краснова и у групу ратника добровољаца спада гроб наше хероине Милунке Савић, која је након Другог светског рата била сахрањена у војничкој парцели 101, чиме је призната као борац, а онда су 2013. године на иницијативу Историјског музеја Србије, њени посмртни остаци пренети у Алеју великана, на место које јој заслужно припада.

Ђорђе Стошић, у свом тексту *Старо гробље, Српско војно гробље на Делијском Вису и Јеврејско гробље – непокретна културна добра на којима је записана историја грда Ниша*, говори о значају Старог гробља, Војног гробља на Делијском вису и Јеврејском гробљу у Нишу, која представљају историјско–споменичке мемо–ријале, од посебног значаја за националну историју и културу. Она говоре о стању у којима се налазе, о историјским, социјалним, културним и другим вредностима, и тиме надилазе функционалну одређеност.

Мила Панајотовић, у свом тексту *Заборављено српско војничко гробље у Горњој Бадањи код Лознице*, бави се страдањем пиротских ратника на самом почетку Првог светског рата, у Церској бици и местом где су они сахрањени, у дворишту сeosке школе у Горњој Бадањи код Лознице. Подаци говоре да се у току 1914. и 1915. године мобилизацији у пиротском крају одазвало између 15.000 и 20.000 људи. Војничко гробље у дворишту горњобадањске школе, војници су после сахране обележили дрвеним крстовима са именима погинулих другова. После Другог светског рата гробље војника Трећег пешадијског пука Моравске дивизије који су страдали у Церској бици је запостављено и полако је нестајало. А онда, 2016. године захваљујући Милуну Васићу из Богатића на његовом труду и истрајности, урађена је плоча са текстом, рукама Миодрага Мијића каменоресца из Пирота, од пиротског камена црвеног пешчара, која ће бити саставни део споменика који је још у изградњи.

Четврто поглавље **ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ДЕЛИМА САВРЕМЕНИКА** чини следећи текст и аутор: **Др Жанет Ђукић Перишић** (Задужбина Иве Андрића, Београд), *Иво Андрић и Први светски рат* [199–212].

Ово поглавље посвећено је савременим ствараоцима, онима који су на директан или индиректан начин, у својим делима одсликавали већ поменуте догађаје.

Др Жанет Ђукић Перишић, у свом тексту *Иво Андрић и Први светски рат*, полази од *Слутњи великих дела*, јер Андрић не пише непосредно о рату, сматрајући да говор о актуелном дешавању, књижевност, може минимализовати сам догађај и обојити га субјективношћу. Ауторка води читаоца кроз романе *Госпођица*, *На Дрини ћуприја*, и позива се на Андрићеве јунаке, сањаре и хероје – кроз које је проповедао о сопственој младости – који сањају о јединству јужних Словена, сазревају на вишеградском мосту и маштају о праву човека на слободу, уживање и достојанство, не слутећи да ће се историја света променити. Био је то увод у једно велико страдање, како његових јунака тако и њиховог творца. Наслов рада, прожет је кроз ширину контекста у коме једно дело настаје.

Пето поглавље **МОРАЛНИ УЗОРИ И НАЧЕЛА** чини следећа група текстова и аутора: **Др Наташа Иветић** (проф. српског језика и књижевности), *Понешто из окупације: Интелектуални и морани хоризонти Стеве Чуцурила* [215–226]; **Мр Маја Николова** (музејски саветник, Педагошки музеј у Београду), *Делегација министарства просвете у Солуну, српске школе на Крфу и Солуну 1916–1918* [227–237]; **Мср Ђорђе Мамула** (историчар), *На Крфу беше реч – Обнова државне штампарije 1916. године* [238–253]; **Зоран Николић** (новинар и публициста), *Ђорђе Рош – између неба и земље* [254–260]; **Билјана Живковић** (Институт за истраживања српских страдања у 20. веку, Београд), *Улога свештеника СПЦ у Првом светском рату у очувању државности, традиције и идентитета српског народа* [261–273].

Зборник је у одређеној мери обухватио и ону делатност која није уметност у ужем смислу речи, а представљала је велики морални узор и подстицај, у оквиру наслова “Морални узори и начела”.

Др Наташа Иветић, у свом тексту *Понешто из окупације: Интелектуални и морални хоризонти Стеве Чутурила*, ауторка приказује активности и залагање интелектуалца Стеве Чутурила у периоду окупације: Предвођење представника за преговоре о мирној предаји Трстеника и очување вароши од бомбардовања и разарања, превођење и тумачење у војној команди места у корист становништва и спасавање многих војника од интернирања, руковођење Одбором за намирнице и снабдевање становништва, превођење наставног плана за основне школе и објављивање крфског *Буквара*. Бројни записи и архивска грађа документују његово деловање и допринос у историјски бурном времену, који је од непроцењивог значаја за српску културну историју.

Мр Маја Николова, у свом тексту *Делегација министарства просвете у Солуну, српске школе на Крфу и Солуну 1916–1918*, износи проблеме и бригу око збрињавања и школовања српских ђака у сложеним околностима, што је било од великог значаја за формирање националног идентитета код ученика, развијање моралних ставова, неговање традиције и српске културе. Ову бригу је преузело на себе Министарство просвете, а велику помоћ у организовању пружили су и сами Грци. За делегата Министарства просвете у Солуну био је постављен професор Хенрих Лилер, а за надзорника основних школа за Солун и околину учитељ Димитрије Стојановић. Школовање српских ђака у Солуну и на Крфу било је организовано у оквиру забавишта, основних школа, гимназија и матурских течајева, са једним задатком да помоћу наставе омогуће интелектуално, морално и национално васпитање и образовање. Без обзира на све недаће и одјеке рата који су свакодневно били присутни, историја школства показује да је један од важних момената у процесу формирања личности, поред осталих фактора, и неговање националног идентитета које је везано за васпитно-образовни рад, поготово у оним временима када је то било од пресудног значаја.

Мср Ђорђе Мамула, у свом тексту *На Крфу беше реч – Обнова државне штампариие 1916. године*, пише о обнови Државне штампариие на Крфу, њеним почецима и њеном значају током Великог рата. О обнови институције која је 85 година радила, тачније од њеног оснивања 1931. године, на просвећивању и културном развоју Србије, и која је 1915. године престала да постоји. Својим доласком на Крф, Срби обнављају рад Државне штампариие, у којој је 7. априла 1916. године одштампан први број *Српских новина*, као најзначајнија публикација, чиме је штампариија званично почела са радом. Током рата, одштампано је 135 бројева *Српских новина* у тиражу између 4.000 и 6.000 хиљада. Последњи примерак изашао је 13. новембра 1918, а наредног дана престала је са радом и Државна штампариија. Српске новине су биле најзначајније српско гласило на српском језику и ћирилици, путем кога су се обавештавали Срби широм света: Војска на фронту, Краљ, престолонаследник, Влада и министри, посланици, посланства и конзулати у Европи и Сад, Просветно одељење у Паризу, све школе и универзитети, болнице и српски инвалиди. На своју годишњицу 1917. године редакција покреће још један посебан лист *Забавник*, искључиво намењен очувању књижевности и уметности. У њему је објављено: 322 прилога, 265 песама, 26 прозних дела, 28 преведена дела са страних језика и 3 драме. Државна штампариија радила је на Крфу до краја рата, тачније до 14. новембра 1918. када је опет пренета, преко Солуна и Дубровника у свој матични град, Београд. Издавачка делатност за време Првог светског рата, кроз три центра где су радиле штампариие, на Крфу, Солуну и Бизерти, дала је непроцењив значај очувању српске државе, културе и уметности, у условима у којима је настала – избеглишту.

Зоран Николић, у свом тексту *Ђорђе Рош – између неба и земље*, пише о херојству јунака, рођеном у Београду 1896. године, у породици стручњака за изградњу желе-

зничких пруга Себастијана Роша, који се као ђак шестог разреда Реалне гимназије пријавио као добровољац у . Једном од зачетника нашег цивилног, и војног ваздухопловства, и једном од оснивача прве домаће авио-компаније "Аеропут", у међуратном периоду. Једном од бранилаца Београда 1915. године, који бива тешко рањен у јуришу на Дунавском кеју, под командом мајора Гавриловића. Тада бива пребачен у логор у - Чешкој одакле два пута покушава бекство, а затим га размењују 1917, па га Црвени крат спроводи у Швајцарску. Крајем рата, одлази на Солунски фронт где постаје војни пилот. Између два светска рата са браћом Душаном и Ђорђем, као власници трговачке фирме Експорт-импорт Рош и званични представници немачке тешке индустрије у Југославији, снабдевају Југословенску Краљевску војску војном опремом из Немачке. Са породицом је морао да емигрира из Југославије 1944. године, зато што се због промене власти, налазио на списку људи за ликвидацију по кратком поступку. Аутор пише - о човеку који је забележио чувени говор мајора Гавриловића, притекао у помоћ како би била спашена Грачаница (организовао је и финансирао обнову манастира од 1935. до 1939. године), потом Жича, и посебно се истакао у залагању за обнову Хиландара, због чега након његове прве посете 1961, оснива Комитет за обнову манастира у коме је био активан до краја живота. Заједно са принцем Томиславом Карађорђевићем, од новца који су сакупили изграђена је и савремена Хиландарска библиотека. Умире 1977. године, изненада, на путу ка Хиландару, на коме и данас тамо почива у манастирској порти, као једини међу њима који је сахрањен на монашком гробљу испред манастира, а да за живота није носио монашку ризу.

Биљана Живковић, у свом тексту *Улога свештеника СПЦ у Првом светском рату у очувању државности, традиције и идентитета српског народа*, посматра Први светски рат као један од стубова верског и националног идентитета српског народа. Јер, један од узрока Великог рата, јесте била намера да се потпуно уништи српски народ и држава Србија. Српски војници су се у рату разликовали од свих других по томе што су бранили своју слободу и веру, док су други долазили да освоје, убију, спале, силују, и униште све што је српско. У првом светском рату укупно је погинуло 580 свештеника Српске православне цркве. Свештенство је бреме и жртву Великог рата понело заједно са својим народом, били су и молитвеници и морална снага и подршка, а било је и оних који су носили пушку, бранећи свој народ заједно са српском војском. Српски православни војник у српској војсци пре сто година испуњавао је војнички завет на који га је заклињао војни свештеник следећом реченицом: „Ово је заповест моја: да љубите једни друге, као што ја вас љубим. Од ове љубави нико нема веће, да ко живот свој положи за пријатеље своје“. У тексту су обухваћена следећа поглавља: *Верска служба у српској војсци током Првог светског рата, Свештеници деле судбину са народом, Шта је била дужност војних свештеника, Историјски рапорт војводе Мишића регенту Александру, Дневник проте Светана Михалчића о мировним преговорима у Паризу*.

На крају, у изведеном ЗАКЉУЧКУ **Михаило Глигорић** [277–281], историчар уметности и сликар, сажето износи своје мисли и утиске о једном од највећих пожара у историји света, како га он назива, то јест Првом светском рату, тако и о Зборнику радова „Уметношћу до истине, Срби и Велики рат“, то јест, научном скупу под истим именом. Првом светском рату који је по свом окончању оставио ожиљке на свим пољима људског постојања, и на духовној и на материјалној слици света. У самом наслову, крије се истина која задуго после Првог светског рата никада није до краја уобличена и изнета као неки засебан облик постојања, истиноносних токова, у ткиву рат-

ног ужаса и дешавања око њих. Проток истине не задржава се на наплавима времена, околности нити тренутних политичких надигравања и дешавања. За истину, како каже, никада није касно и она нађе кад тад свој пут и угледа светлост дана. Овај напис служи одбрани истине о томе, да није само сабља, пушка и картеч, добијала битке на бојном пољу. Цела једна земља стала је са свим својим духовним потенцијалом и свим што је могло да га унапреди и уобличи у stroj. Овде се управо говори о томе, о објективу, песми, запису, сликарској четки и још по нечему.

У даљем тексту о Закључку, речима аутора Михаила Глигорића: Овим Зборником аутор овог пројекта др Лидија Богдановић, закорачила је у обимну грађу и отворила је сасвим нов видокруг и много нових поља на плану истраживања.

Први саветник Милутин Дедић, одликује се својом скоро апостолском упућеношћу у трагању за истином на више планова. Он као ерудита и човек од пера и четке, има улогу и медијатора у сагласјима око врсте а и начина приступа већем броју тема, које овај Зборник покрива.

Надаље, сваки од учесника у овом пројекту препознао је у основи теме, не питање престижа и доказивања, већ питање части, што заступа светост тих година, српске епопеје и страдања.

Инсистирање, др Лидије Богдановић на широкој лепези тема, ми у не малом броју самих фус нота у текстовима више аутора, читајући откривамо потребу за ширењем простора и исказа. Тако је само по себи све почело да добија обличје невероватно густе структуре научне мисли, истините запућености у тему и неочекивано богатство садржајно.

Посебно пада у очи да млади наши научници и мислиоци, иначе, учесници овог зборника, сјајно држе корак са већ искусним и прекаљеним професионалцима, и да се, што се и показало на научном скупу, одржаном у Управи за сарадњу са дијаспором и Србима у региону у Београду, не морамо бринути да ће порђати оштрица мача, знања и мудрости код Срба. Енергија која је ослобођена на том скупу, чудесна је и охрабљује. Ово враћа веру да ћемо овим и сличним зборницима и пројектима подупрети духовна врела српског национа и успети да изнесемо живу слику рађања нове истине о страдању Србије.

Теме, једна до друге, враћају нас у прошлост али су се аутори у више случајева користећи своја вршна знања и способности, упустили и у давање поуке овоме што ми данас живимо.

Осећај поноса док читамо ове редове је све време присутан код читаоца, осећај да коначно сазнајемо и збирно примамо много тога што нисмо знали, или ако јесмо, онда је то било спорадично и раштркано.

Пребогат је наш језик српски. У свом промишљању како да у ствари напишем закључак за овакву прилику, сама по себи се наметнула мисао о „Откључку“. Ако постоји закључак, а постоји, логично је, код Срба постоји и откључак. Он је нешто што отвара нове визуре, могућности и осветљава нове просторе. Он је много личнији овом живом ткиву истраживачком него да га закључком класичног типа спуштамо и заустављамо. То отварање нових поља, путева и двери, сведочи о моћном простору који је уметност отворила. Она је иначе увек била прва у посезању за слободом и истином. Ето једног од одговора на нека од питања по дубини.

Промишљено групишући и сређујући писане материјале који су пристигли у редакцију, др Лидија Богдановић је направила логично следан захват, не делећи вештачким аршином већ духовно следним.

Овај и овакав приказ текстова, веома сличан садржају на крају дела у класичном смислу, само је набројао наслове и имена аутора на први поглед. Гледајући шире, он је у својој маси указао на оно што се у тако доброј организованој целини крије. Огромна снага речи и истине о Великом рату, о Србији, о духовности српског националног бића о хероизи српској.

Овај Зборник радова, односно, текстова није пука реализација на задату тему, већ својим обличјем и обиљем истине и лепоте сазнања, излази на неки начин из клишеа и стереотипа. Управо због оног националног поноса и заноса који се осећа код аутора ових текстова, има се утисак да се једва чекало да се отворе још једна врата још једно ведрило, кроз које ће крочити прича и истина о величанственој победи, страдању и на-дасве о духовном монументу српског рода, кроз уметност исказаном.

Нарочито је важно што се у ткању истине није жалила пређа и тканица српске историје и културе је обогаћена многим драгоценим сазнањима. А оно што је веома важно је и чињеница да се у већем броју текстова и опомиње и опозива на „узимање у памет“ – како наш народ каже. Ако смо и правили пропусте, а јесмо, ако смо се према себи и свом бићу односили нехајно или не знам као већ, ево још једне прилике да застанемо и размислимо после ишчитаног, да се тргнемо и прекинемо сагрешења према себи, свом роду и истини.

Отварајући сваки редом овог Зборника, по читав један ред додатних питања, аутори ових текстова, као научници и одговорни и виђени ствараоци, указују нам на правце који-ма би требало да се креће савремена научна пракса на плану откривања истине. Као да нам поручују: сликајмо стара гробља, бележимо незабележено, отргнимо од заборава што се отргнути може. Ослушнимо музику васељене и у њој откријмо сазвучја својих предака. А у великом амфитеатру неба, сагледајмо сјајне представе предака.

Подржимо младе истраживаче и научнике и младости подаримо венце наше будућности. Наша славна прошлост је сигурна кад имамо свест о томе да је они преузимају као своју бригу. По ономе што су учинили за овај Зборник, ја бих најрадије све ауторе овог дивног *Збора* и *Зборована* овим ставио у ред дичних српских добровољаца јер својим делом предњаче, носе перјаницу српства, а и својом не малом пожртвованошћу то засигурно заслужују.

Закључак је дат и на енглеском језику CONCLUSION [282–285], а преводилац на енглески језик је Милан Шећеровић.

Штампање Зборника радова на тему „УМЕТНОШЋУ ДО ИСТИНЕ, СРБИ И ВЕЛИКИ РАТ“, који је приредила др Лидија Богдановић, помогло је Министарство спољних послова, Управа за сарадњу с дијаспором и Србима у региону, док је издавач било Удружење за неговање и чување српске баштине „Кајмакчалан“ у Београду.

Зборник је штампан у Б5 формату са црно-белим и репродукцијама у боји и у тиражу од 500 примерака; Уређивачки одбор чине: Милутин Дедић, Михаило Глигорић, Лидија Богдановић, Предраг Милићевић; Лектура и коректура, Милена Шећеровић; Техничко уређење, „ФАБУЛА НОСТРА“; Фотографија, Момир Драгићевић. На корицама Зборника – ликовно-графичко решење др Лидије Богдановић – налази се репродукција плаката Шарл Фукере, *Српски дан*, 1916. *Годишњица Косовске битке* (Ориг.: *La Journée Serbe*, 1916. *Anniversaire de la Bataille de Kossovo*); дим.: 105x73 цм; сигн. дл: Charles D. Fouquieray 1916. Приватно власништво: Збирка Не-нада Д. Костића, Београд (Трајни поклон Историјском музеју Србије у Београду).

ИСПРАВКА:

Текст „Стратешка култура и њени кључни чиниоци као детерминанта стратешког мишљења и деловања различитих нација и држава“ грешком је потписан именима Хатица Бериша и Невен Цветићанин, стр 9-30, DOI: 10.5937/vojdelo1806009B, и тај текст се сматра неважећим.

Аутор наведеног текста је **Дарко Глишић**, а изворна интегрална верзија текста „Стратешка култура и њени кључни чиниоци као детерминанта стратешког мишљења и деловања различитих нација и држава“ постављена је као исправка на веб страницу Војног дела 15. јула 2019. године, стр. 9-30, DOI: 10.5937/vojdelo1806009G.